

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І.Ф.КУРАСА

**ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

Київ-2011

УДК 323.1 (477)
П 16

Затверджено до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України (Протокол № 7 від 28.12.2010 р.)

Рецензенти: Я. Верменич, доктор історичних наук
О.Картунов, доктор політичних наук, професор
С. Римаренко, доктор політичних наук

Редакційна колегія:

Ю.Левенець (голова), М.Панчук, В.Войналович, В.Котигоренко,
О.Калакура, Н.Кочан

Авторський колектив:

М.Панчук (керівник), В.Євтух, В.Войналович, В.Котигоренко,
О.Калакура, Н.Кочан, Н.Макаренко, Т.Горбань, О.Ляшенко, Л.Ковач

**Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В.,
П 16 Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О.,
Ковач Л.**

Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості:
[Монографія.] – К., Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396с.
ISBN 978-966-02-5963-8

У монографії описано теоретико-методологічний інструментарій вивчення етнополітичних процесів в Україні та їх регіональної специфіки. Представлено результати дослідження історичних умов, політичних, економічних, соціальних, демографічних, культурних, конфесійних та інших аспектів етнополітичної регіоналізації суспільного простору України. Аргументовано висновки щодо тенденцій сучасної етнополітичної динаміки українського соціуму і його регіональних сегментів та ролі державного етнополітичного менеджменту в оптимізації етнонаціональних відносин і національно-громадянській консолідації поліетнічного, поліконфесійного, полікультурного загалу населення країни.

ISBN 978-966-02-5963-8 ©Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011

ВСТУП

В умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій в Україні особливого значення набув дискурс щодо врахування історичних, соціально-економічних, цивілізаційних, культурно-духовних особливостей регіонів держави в її подальшому розвитку. Останньому десятиліттю були притаманні дискусії навколо цивілізаційного напрямку соціально-політичних та економічних реформ, становлення демократичних засад, побудови правової держави, забезпечення прав людини тощо. Соціогуманітаристика зосередилася на з'ясуванні історичної обумовленості специфіки розвитку України, її регіонів, прогностичній функції науки на засадах всебічного аналізу досвіду держави і суспільства.

Науковий та суспільний інтерес до проблеми регіоналізації країни є складовою об'єктивних глобальних процесів, характерних для всіх пострадянських держав, які тривалий час перебували в максимально централізованій системі тоталітарного режиму. Розпад цієї системи, утворення незалежних, самостійних держав, глибока економічна й соціально-політична криза, що охопила ці незалежні держави, спричинили появу тенденції децентралізації в багатьох сферах суспільно-політичного життя¹.

За роки незалежності в Україні відбулося становлення нових наукових напрямів соціогуманітарних досліджень, які вивчають регіональні особливості. Це історична, географічна, політична, правова, соціальна, економічна регіоналістика². Всі ці наукові напрями спираються на теоретичні розробки світової наукової думки, практики³. Дані соціології та статистики⁴ доповнюють один одного, репрезентують різні сторони єдиної картини національного багатства України, яке полягає в людях, стані економічного та культурно-духовного розвитку. Певний досвід дослідження регіонів нагромадила і вітчизняна етнополітологія⁵. Окрім науковців та дослідних установ, які діють за підтримки держави, регіональні проблеми досліджують і недержавні організації та установи, зокрема Інститут аналізу державної та регіональної політики, Центр досліджень регіональної політики, Інститут політики, Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), Центр інформації та документації кримських татар (ЦІДКТ)⁶ та інші неурядові організації.

Об'єктивний аналіз політичних, соціальних, етнонаціональних, мовно-культурних та конфесійних чинників регіональних особливостей сучасного розвитку України є метою запропонованої монографії. Авторський колектив поставив перед собою низку завдань, насамперед завдання дослідити взаємодію та взаємовплив тенденцій до інтеграції та диференціації суспільства. Серед інших наукових завдань нашого дослідження є комплексне і системне з'ясування Етнополітичних аспектів формування, розвитку і модернізації українських регіонів, особливостей і змін у складі їх населення, доктринальних засад, змісту

і специфіки державної етнонаціональної політики щодо регіонів, її трансформації в ході суспільно-політичних змін, впливу на демографічні, етнографічні процеси, соціальне, господарське, культурне і духовне життя, виявлення провідних тенденцій самозбереження етнічної, культурної, громадянської ідентичності регіональних громад.

Прагнення зберегти свою самобутність у мові, звичаях, традиціях, на думку Л.Нагорної, підкреслюється пошуком об'єднуючих символів і ціннісних орієнтирів, які можуть бути різними як на рівні регіону, так і у людей різного етнічного походження. В Україні ця тенденція посилюється протистоянням на владному рівні, коли політичні розмежування часто виявляються віддзеркаленням регіональних⁷.

Досліджуючи регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні, авторський колектив виокремив у вітчизняному суспільному просторі такі чотири макрорегіони: Західний, Центральний, Південний та Східний. До Західного макрорегіону ми відносимо вісім найзахідніших областей – Волинську, Рівненську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Хмельницьку, Закарпатську і Чернівецьку (це 23,2% населення за результатами перепису населення 2001 р.). Центральний макрорегіон становлять Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Київська області і місто Київ (30% населення). Південний макрорегіон становлять Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області і АР Крим (27% населення). До Східного відносимо три найсхідніші області – Харківську, Донецьку і Луганську (21% населення). Водночас ми апелюємо і до досвіду соціокультурних регіонів в Україні: Закарпатської України, Східної Галичини, Волині, Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини, Донеччини, Криму, Північного Причорномор'я.

За висновком, зробленим С.Римаренком, між регіонами України (переважно між Заходом та іншими регіонами) існують досить суттєві розбіжності в поглядах на ряд питань, які можна умовно згрупувати в такі блоки: ставлення до радянського минулого та загалом історії України; бачення майбутнього України; ставлення до окремих проявів українського патріотизму; ставлення до статусу російської мови; оцінка ментальної і культурної близькості з жителями інших країн та регіонів; зовнішньополітичні орієнтації. Це дає підстави досліднику говорити про різні світогляди жителів зазначених регіонів і про наявність передумов для формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, які, за певних обставин, можуть розвинутися або в єдину спільну національну ідентичність, або інтегруватися з певними інонаціональними ідентичностями. Однак надію на більш оптимістичний розвиток подій дає та обставина, що наведені відмінності досі не стали приводом для виникнення антагоністичних міжрегіональних протиріч⁸. Від того, наскільки точно будуть визначені роль і місце регіоналізму і регіональної самосвідомості у вітчизняній орієнтаційній та ціннісній

системах, значною мірою залежить територіальна цілісність і національна безпека.

Механічне запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму, а саме вони є наріжним каменем ідей федералізації, для нас, України, вважають І.Курас та В.Солдатенко, неприйнятне. Такий однозначний підхід був би некоректним із наукового погляду і сумнівним – із політичного. В Європі, Північній Америці успішно діє регіоналізм співробітництва, у нас в абсолютному варіанті він може нині виявити себе лише як регіоналізм конфліктогенний, відцентровий. Причини цього – у своєрідності ситуації, що склалася в Україні. Для неї характерне протікання двох паралельних процесів – становлення державності і подальша консолідація української нації як багатоетнічної, полікультурної спільноти⁹.

Авторський колектив спільними зусиллями намагався донести власне бачення української спільноти, яка об'єднує розмаїття економічних і соціальних інтересів, політичних уподобань, мов, культур, конфесій. Розділи колективної праці написали: розділ I – Котигоренко В.О., розділ II, параграф 1 – Горбань Т.Ю., параграфи 2, 3 – Макаренко Н.Ю., розділ III, параграфи 1, 2 – Ляшенко О.О., параграф 3 – Євтух В.Б., розділ IV – Євтух В.Б., розділ V, параграф 1 – Панчук М.І., параграф 2 – Ковач О.Л., параграф 3 – Войналович В.А., параграф 4 – Кочан Н.І., параграф 5 – Калакура О.Я.

¹ Іванченко І. Регіоналізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 788.

² Богорад О.Д., Тевелєв О.М., Падалка В.М., Підмогильний М.В. Регіональна економіка. Словник-довідник. – К., 2004; Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К., 2005; Регіональна історія України. – Вип. 1 – 4. – К., 2007 – 2010; Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. Е.М.Лібанової. – К. – 2007; Методологічні засади державної політики сталого регіонального розвитку: монографія / Т.О.Савостенко, В.І.Попруга, І.Е.Польська [та ін.]; за заг. ред. Т.О.Савостенко. – Дніпропетровськ, 2008; Новак М. Соціальний розвиток регіонів України: оцінка та напрями зменшення диспропорцій. – К., 2008; Малик Я.Й. Регіональний розвиток. Між-регіональна та транскордонна співпраця: навч. посіб. / Я.Й.Малик; за заг. ред. М.Бойцуна, Я.Мудрого, О.Рудіка. – Львів, 2009 та ін.

³ Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. / Переклад з англ. – Харків, 2001; Регионоведение. Учебн. пос. (отв. ред. Ю.Г.Волков. – Ростов-на-Дону, 2002; Игнатов В.П., Бутов В.И. Регионоведение. – М. – Ростов-на-Дону, 2004; Мерцалов А.А. Региональная политика в условиях укрепления Российской государственности: монография / А.А.Мерцалов, Ю.С.Васютин, С.Н.Дмитриев. – Орел, 2005; Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006; Стратегическое управление развитием территорий: учеб. пособ. / А.А.Мерцалов, А.М.Ажлуни, Н.А.Носкова, Е.Ю.Нестерова. – Орел, 2007; Калашников В.М. Організаційно-правові засади місцевого управління і самоврядування в зарубіжних країнах: монографія / В.М.Калашников. – Дніпропетровськ, 2009 та ін.

⁴ Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості і тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. «Соціологічні

науки». – 2004. – Т. 32. – С. 3 – 15; Українське суспільство 1992 – 2009. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К., 2009 та ін.

⁵. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник. – К., 1997; Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. – К., 2000; Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – Вип. 19; Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005; Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2007; Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008; Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., 2009; Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2010 та ін.

⁶. Місцевий та регіональний розвиток в Україні: Досвід Полтавщини / За ред. С.Максименка. – К., 2001; Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / Київ. центр Ін-ту Схід – Захід; за ред. С.Максименка. – К., 2001; «...вибрати не можна тільки Батьківщину». – Центр інформації та документації кримських татар. – 2003; Управління міжетнічними взаєминами: співпраця влади і громади: посібник / уклад.: Ю.Тищенко, С.Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2010 та ін.

⁷Нагорна Л.П. Назв. праця. – С. 6.

⁸. Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація. Питання типології // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 70 – 71.

⁹ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в Українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). – К., 2001. – С. 203.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ТА ЇХ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ

Щоб бути успішним, наукове вивчення реалій вітчизняної етнополітики має базуватися на пізнавально ефективних і коректних парадигмальних засадах, висхідних ідеях, категоріях і поняттях, дослідницьких підходах, принципах, методах і методиці, що забезпечують здобуття логічно цілісного і несуперечливого знання про ці реалії та тенденції їх динаміки. Етнополітика є іманентним структурним компонентом усієї системи суспільних відносин. Дослідження цього компонента вимагає об'єкт-предметного виокремлення в суспільних відносинах власне етнополітичного їх аспекту.

1.1. Регіональні особливості етнополітичної динаміки як об'єкт наукового дослідження

«Етнополітика», «етнонаціональна політика», «етнополітичні відносини», «етнополітична ситуація», «етнополітичні процеси» – ці та багато інших подібних термінів широко використовують на означення різних виявів етнічних інтересів та політичних умов, чинників і засобів їх реалізації. Спільною основою відповідної лексики є багатосемантичне слово – «етнополітика». Зазвичай ним означається:

- 1) **сфера суспільних відносин, їх підсистема**, де спільні і специфічні етнічні інтереси осіб, груп осіб, утворених ними об'єднань, організацій, установ та інших соціальних суб'єктів регулюються ресурсами політичної влади (у цьому разі використовують також терміни «етнополітична сфера», «сфера етнополітики»);
- 2) **політичні відносини** осіб, груп осіб, утворених ними об'єднань, організацій, установ та інших соціальних суб'єктів з приводу реалізації етнічних інтересів (у цьому разі використовують також термін «етнополітичні відносини»);
- 3) **діяльність, поведінка** соціальних суб'єктів, яка полягає у використанні або спробах використання ресурсів політичної влади для реалізації тих чи інших етнічних інтересів (у цьому разі використовують також терміни «етнополітична діяльність», «етнополітична поведінка», або на означення окремих випадків етнополітичної діяльності чи поведінки – «державна етнополітика», «державна етнонаціональна політика» та ін.).

Коли йдеться про «етнополітику» як об'єкт наукового дослідження, мають на увазі всі три вищезазвані смисли терміна. Властиві певному

періоду стан і тенденції етнополітики вивчають як *етнополітичну ситуацію*. *Етнополітичний процес* досліджують як сукупність взаємопов'язаних тривалих змін етнополітики – спонтанних і спричинених зовнішніми обставинами та чинниками, організованих і самоорганізованих, кількісних і якісних, генетичних і системно-структурних, зворотних і незворотних.

У системі вітчизняної етнополітики, коли вона стає *об'єктом наукового вивчення й осмислення*, вирізняють величезну сукупність структурних зв'язків. Залежно від мети і завдань кожного окремого дослідження його виконавці виокремлюють певний вид або сегмент цих зв'язків як предмет пізнавальної діяльності. Таке виокремлення часто пояснюють потребами наукового пізнання як поступу від незнання до знання. І все ж справжнім імперативом у виборі предмета суспільствознавчих досліджень стають актуалізовані проблеми сучасності. Сучасне ставить науці завдання щодо вивчення його витоків у минулому, потребує пояснень наявної ситуації, прогнозування та моделювання версій соціальної динаміки у майбутньому.

На цьому тлі формуються хибні уявлення, що наукові знання про минуле суспільства, буцімто, пояснюють сучасне і дозволяють передбачити майбутнє. Насправді минуле пізнається й осмислюється через сучасне: актуалізацією пам'яті про минулі явища і події у зв'язку з інтересами сьогодення, в тому числі інтересами поточної політики і політиків, інтересами держави, суспільства і окремих суспільних груп, завдяки введенню у науковий обіг раніше недоступних або малодоступних джерел, через осучаснення й удосконалення дослідницького інструментарію і його технічного забезпечення тощо. Отже, переписується не минуле, не історія. Їх не можна переписати. Але можна і треба переписувати відомості й уявлення про минуле, якщо сучасна наука збагатилася новим знанням. Можна і треба вносити це знання в суспільство. Можна і треба робити його складником і чинником суспільної свідомості, а отже, і мотиватором суспільної поведінки, в тому числі компонентом інформаційного забезпечення державної етнонаціональної політики.

Наукове знання про минуле й сучасність не може передбачити майбутнього. Але воно здатне запропонувати гіпотези щодо варіантів імовірної суспільної динаміки. Такі гіпотези навряд чи можуть претендувати на передбачення майбутнього. У кращому разі, вони формують інформаційний ресурс для визначення суспільними суб'єктами мети, завдань, напрямів і способів їхньої поведінки. Та й те лише у тому разі, якщо ці суб'єкти зацікавлені в отриманні і використанні наукових знань про минуле і сучасне для досягнення тих чи інших цілей у майбутньому.

Процес суверенізації України після здобуття незалежності актуалізував багато аспектів колишньої і сучасної етнополітичної динаміки як вияву діалектики загального і регіонального в суспільних відносинах довкола та з приводу спільних і особливих етнічних інтересів і політич-

них умов та чинників їх реалізації. Частина таких аспектів стала предметом дослідження авторів цієї книги.

Упродовж десятків і сотень років внаслідок дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, у тому числі й політики держав, у складі яких тривалий час перебували території сучасної України, сформувався теперішній поліетнічний склад її населення. Вітчизняна поліетнічність створила суспільству і громадянам сприятливі можливості розвитку на основі взаємозбагачення етнічними культурними, інтелектуальними, генетичними та іншими ресурсами. Водночас вона ускладнює суспільні відносини, позаяк етнічна динаміка й міжетнічна взаємодія відбуваються через протиріччя між суб'єктами цих відносин з приводу реалізації їхніх специфічних і загальних інтересів.

Ці інтереси формуються й виявляються практично в усіх сферах суспільного життя. Вони щільно пов'язані зі специфікою суспільно-політичних, етнодемографічних, етномовних, етносоціальних та міграційних процесів минулого й сучасності, особливостями вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, історичної пам'яті населення, геополітичних і геоцивілізаційних викликів та відмінностей у відповідних орієнтаціях населення різних регіонів держави тощо.

Згідно з розрахунками демографів Україну очікує подальше скорочення загальної кількості населення, зростання в його структурі частки українців за національністю та зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар, представників кавказьких народів, мігрантів з країн Азії, Африки та інших. Тож актуалізується необхідність наукового аналізу етнічної динаміки народонаселення і якості та характеру відносин між особами і групами осіб різних національностей, зокрема для оптимізації державної політики, мінімізації загроз етнічних конфліктів, сприяння громадянській консолідації поліетнічного загалу населення як нації, збереження й розвитку традиційного для України культурного середовища тощо.

Території проживання різних за етнічним складом, переважною мовою спілкування та суспільними орієнтаціями, компонентів українського громадянства помітно відрізняються природними, господарськими можливостями, рівнем економічного розвитку, концентрацією виробничих, фінансових, інформаційних, науково-освітніх, людських та інших ресурсів, доходами і якістю життя людей. Так, за обсягом валової доданої вартості, розрахованим на одну особу, показники між областями різняться більш ніж у шість разів, за розміром середньої заробітної плати – більш ніж удвічі, за рівнем бідності – у чотири рази. Якщо деякі представники вітчизняних і зарубіжних політичних і громадських утворень, власне, навіть релігійних об'єднань і надалі акцентуватимуть у суспільному дискурсі етнічний аспект означених соціальних відмінностей, не можна виключити загрозу конфліктної етнонаціональної дезінтеграції соціуму – через загострення міжрегіональних протиріч, протиріч між центральною і регіональними владами.

Історично сформовані міжрегіональні економічні і соціальні диспропорції консервує нинішній адміністративно-територіальний устрій держави. Він стримує інтенсифікацію господарських зв'язків регіонів та їхніх мешканців, а отже, гальмує процес національно-громадянської консолідації різноетнічного населення держави. У територіальних громадах відсутні стимули і можливості нагромаджувати у місцевих бюджетах необхідні кошти для самостійного задоволення спільних та етноспецифічних інтересів. Тому не можна виключити, що зволікання з проведенням адміністративно-територіальної реформи і реформи міжбюджетних відносин може вже найближчим часом спровокувати суспільну напругу і конфліктність – якщо не між етнічно специфічними територіальними громадами або громадянами різних національностей, то між цими громадами і громадянами та державою.

Особливо небезпечні у цьому контексті спроби місцевої бюрократичної і бізнесової верхівки зберегти своє домінування шляхом спекуляцій на етнічних або етнографічних особливостях регіонів, через створення штучних проблем навколо цих особливостей, аби виглядати перед місцевим населенням захисниками його інтересів від диктату центру.

Попри те, що правові регулятори етнонаціональних відносин в Україні в основних своїх параметрах відповідають європейським стандартам, законодавча база досі не кодифікована, зокрема в сенсі системності та узгодженості змісту вживаних у правових актах термінів, затверджених цими актами норм та порядку застосування останніх. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними і державою, між центральною і регіональними владами та інші. Найвідомішу з таких колізій спричинили недоліки Закону України про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин¹. Тож аналіз якості й визначення шляхів оптимізації правових регуляторів етнонаціональних відносин в Україні є актуальним завданням наукового пошуку.

Серед важливих предметних сегментів дослідження вітчизняної етнополітики – з'ясування стану та способів забезпечення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави у сфері етнонаціональних відносин, наукове осмислення проблем ціннісно-світоглядної і політичної сегментованості українського суспільства, культурних, релігійних, мовних, соціально-економічних та інших відмінностей, ідентитетів та самоідентифікацій різноетнічного населення країни в цілому та її окремих територій, аналіз імовірних наслідків політичної актуалізації наявних етнічних відмінностей задля впливу на суспільну свідомість і суспільну поведінку громадян, зокрема електоральну.

Останнє є вкрай важливими, оскільки певні політичні, квазіполітичні утворення і політики в Україні і закордонні чим далі, тим частіше й масштабніше вдаються до упередженої ідеологізації і політизації

окремих фактів минулої і сучасної проблемної міжетнічної взаємодії, гіперболізують відмінності у релігійних і мовних перевагах, традиціях і культурі громадян різної національності та території проживання, у їхньому ставленні до історичних постатей, міфів, пам'ятників, до версій та інтерпретацій фактів минулого і сучасного – Голодомору, історії Української Повстанської Армії, польсько-українських конфліктів, до русифікаторської політики самодержавства і комуністичного режиму, до реальної і позірної зміни суспільних статусів етнічних груп, до офіційної, медійної, побутової та іншої мовної практики тощо. Це явище можна означити як «етнізацію політики».

Серед показових виявів і наслідків такої етнізації – особливості перебігу виборчих кампаній 2004, 2006, 2007 та 2010 рр., коли у політичному дискурсі цілеспрямовано акцентувалася тема «двох Україн» – з різною мовою, культурою, релігією, політичними цінностями і геополітичними перевагами. Наслідком стало значне посилення регіоналізації електоральних симпатій, посилення суспільних протиріч довкола мовних, релігійних та інших етнокультурних цінностей.

Дедалі голосніше заявляють про себе радикальні партії і партієподібні утворення та громадські організації етноцентричної політичної орієнтації. Тому їх і називають етнополітичними². Одні з них керувалися і керуються гаслом переваги української «етнічної нації» в ново-посталій державі, інші – прагнуть зберегти й посилити традиційне для імперсько-російської і радянської доби російське домінування, якщо не в усій Україні, то хоча б на окремих її територіях, ще якісь – домагаються якихось виняткових прав для «своїх» етнічних громад, порівняно з іншими.

Соціологи фіксують збільшення дистанційованості одне щодо одного представників населення країни різних національностей. Всеукраїнське опитування (омнібус) 2006 р. виявило, що лише 24% респондентів вважають, що людей в державі об'єднує спільна історія, територія, 21% – мова спілкування, 19% – релігія, 13% – національна належність, 12% – політичні погляди, 12% – патріотичні почуття громадянина України, 10% – національна ідея побудови Української держави. Відроджуються стереотипи ідентифікації населення за регіональними ознаками – «східняки», «западенці»; засоби масової інформації тиражують «ярлики» на кшталт «дони», «донецькі», «закарпатські»; наростає відчуженість населення різних регіонів³.

Певний вплив на ці процеси справляють намагання з боку деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам. Потребують наукового осмислення загрози етнополітичній стабільності в Україні з боку екстремістських кіл Румунії та Угорщини, а також внаслідок реалізації владою цих країн окремих положень їх законів і державних програм стосовно осіб румунської та угорської національності, що є громадянами сусідніх держав.

Не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні і деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики Російської Федерації щодо «закордонних співвітчизників». Нерідко окремі політичні діячі і навіть державні органи Російської Федерації своїми заявами та діями втручаються у внутрішні справи України, сподіваючись таким чином блокувати її євроінтеграційні прагнення і навіть спровокувати етноросійську і російськомовну громаду України до конфлікту з Українською державою і більшістю її населення іншої національності і переважної мовної орієнтації.

Серйозний етноконфліктний потенціал містить політизація характерних для наукового, освітнього і медійного дискурсів Росії та України відмінностей в оцінці низки історичних подій і процесів. Така політизація актуалізує в суспільній свідомості проблематику реальної та міфологізованої етнічної історії, етнічні стереотипи і упередженість, а отже, впливає на поведінку соціальних суб'єктів.

Серед частини кримчан наростає негативне ставлення до репатріантів, що повертаються з місць депортації і облаштовуються на своїй батьківщині в Криму. У самих репатріантів, передовсім кримсько-татарської національності, посилюється незадоволення державною політикою сприяння вирішенню їхніх проблем. Відбувається віктимізація їх суспільної свідомості і одночасно посилюється самоусвідомлення як автохтонного, корінного народу. Все це справляє помітний вплив на електоральну та іншу політичну поведінку мешканців автономії, їх ставлення до Української держави і місцевої влади, до громадян інших національностей.

Отже, разом з етнізацією політики відбувається і потребує наукового вивчення політизація етнічності. Така політизація засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Серед виявів політизації етнічності – намагання здобути або розширити доступ представників етнічних груп до владних можливостей, до участі у прийнятті політичних рішень.

Відповідний процес може бути легітимним і толерантним, а може відбуватися й через протистояння, конфлікти та інший деструктив. Найпомітнішими виявами політизації етнічності в Україні стали: утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу Української держави та її приєднання до Російської Федерації; вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію; формування так званого політичного русинства в його осучасненій версії (автори і прихильники цієї версії намагаються ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а відтак домогтися адміністративно-політичного або й державно-політичного самовизначення русинів як окремого народу, нації. Русинська ідентичність розглядається «політичними русинами» як легітимація їхнього виняткового права на управління регіоном, розпо-

рядження його природними та іншими соціально-економічними ресурсами і людським потенціалом. Помітна частина «політичних русинів» орієнтована на Росію і знаходить там підтримку); ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення на території області угорського автономного національно-територіального округу (без будь-яких проектних пропозицій щодо правових параметрів такої автономії).

Політизуються етноконфесійні відносини. Найнаочніше це виявилось під час виборчих кампаній 2004 і 2009 – 2010 рр. у ставленні архієреїв та кліру Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) та Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) до тодішніх основних претендентів на посаду Президента України. Показовим свідченням активної участі духовенства УПЦ МП у політичних процесах є діяльність отця Сидора як очільника політичного русинства на Закарпатті. Українська Автокефальна православна церква, Українська греко-католицька та Католицька церкви також не залишилися поза політикою. Посилюється залучення в громадське і політичне життя України протестантських, мусульманських, юдейських, а також новітніх релігійних утворень, що не є традиційними для вітчизняного духовного простору.

Етноконфесійні відносини політизуються й продукують суспільні протиріччя ще через те, зокрема, що управлінські центри майже всіх найчисленніших конфесій України перебувають поза її межами. Їхнє ставлення до українського суспільства і його перспектив багато в чому різняться і, врешті, мало збігаються з українськими національно-державними інтересами.

Означені та багато інших виявів етнополітичної динаміки стосуються як всього українського суспільства, так і його регіональних сегментів. Ці вияви досліджуються і мають досліджуватися як спільне (загальне) в окремому (особливому), і окреме (особливе) в спільному (загальному). Вивчення регіональної специфіки етнополітичних процесів потребує виокремлення в суспільному просторі країни складових, що мають таку специфіку. Йдеться про етнополітичні регіони. Чи є вони в Україні і скільки їх? За якими параметрами ці регіони можна і слід виокремити, дослідити, описати, порівняти? Відповідь на ці питання виявляється набагато труднішою і варіативнішою, ніж видається з першого погляду. Зокрема, через практику застосування терміна і поняття «регіон» (від лат. *regio* – область, район) як таких або в словосполученнях: «етнорегіон», «етнополітичний регіон», «культурний регіон», «єврорегіон», «економічний регіон» та інших.

За спостереженнями І. Кураса, «регіон» – одне з найважче вловимих понять у сучасних суспільних науках. Спершу найпоширенішими були його географічні інтерпретації – як опису навколишнього середовища, у якому географічні елементи поєднані один з одним визначеними і усталеними відносинами (англійський географ і геополітик Х.Маккіндер), як аналог особливого світу з притаманним тільки йому

менталітетом, способом мислення, світосприйняття, традиціями (французький історик і філософ Ф.Бродель), як формально-юридичне явище – суб'єкт федерації чи адміністративне утворення з окремим правовим статусом; є в зарубіжній літературі і спроби синтетичних визначень, як у американської професорки Е.Маркузен: «регіон – це історично еволюціонуюче, компактне територіальне співтовариство, яке містить у собі фізичне оточення, соціо-економічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відміну від інших регіонів і територіальних одиниць, таких як місто або нація»⁴.

Особливості використання й тлумачення терміна «регіон» у вітчизняному і зарубіжному науковому, правовому та політичному дискурсах проаналізувала Я. Верменич. І дійшла висновку, що поняття «регіон» є поліфункціональним і багатоскладовим, може трактуватися як адміністративно-територіальна одиниця, як «уявлена спільнота», як одна зі складних форм відображення інституційних перетворень етно-релігійно, геополітично чи геоекономічно інтерпретованого простору тощо. При цьому пошук формальних критеріїв регіоналізації іде різними напрямками: на підставі адміністративно-територіальних ознак; інтуїтивно; залежно від завдань дослідження, коли наукова проблема спонукає до концептуалізації регіону для обґрунтування певних доктрин; подеколи наукова вартість терміна «регіон» взагалі заперечується, а концепти регіону вважають штучно випродукованими, далекими від реалій⁵. Подібними чином багатоманітність концептуалізацій регіону характеризують також інші дослідники⁶.

За спостереженнями А. Пономарьова, «існує багато типологій районування: і за географічними, і природними, і за економічними, і мовними й іншими ознаками». Дослідник вважає, що «квінтесенцією всіх існуючих типологій слід вважати історико-географічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарюванні, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній етносвідомості та крайовій ментальності – чинниках, достатньо вагомих як для власне регіоналізації, так і регіональної політики»⁷.

Означене спонукає до визнання раціональності інструментально-релятивістського розуміння регіону в сенсі території, що її можна вирізнити як частину більшого простору за властивими їй особливими, порівняно з іншими частинами цього простору, зв'язками-ознаками. Відповідно до такого розуміння, регіоналізація простору залежить від обраних критеріїв, а вибір критеріїв – від мети і завдань наукової рефлексії і/або суспільної практики.

Подібну позицію в Україні обстоюють, зокрема, науковці Національного інституту стратегічних досліджень, які наголошують, що «регіон» – поняття типологічне, а регіони виділяються на території відповідно до визначених цілей і завдань⁸.

У політико-правовому дискурсі України поняття регіон не має офіційного визначення. Тим часом спроби такого визначення є у міжнародних документах, зокрема тих, які чинні на європейському просторі. Російська дослідниця І. Бусигіна показує, що в традиціях європейського розуміння терміном «регіон» позначають певну велику територію (в цьому її відмінність від місцевості як території меншої), яка вирізняється самоуправлінською специфікою, але не має повного суверенітету. Авторка наводить приклад ухваленої Європарламентом 1988 року Хартії регіоналізму, за якою регіон являє собою гомогенний простір, що має фізико-географічну, культурну і мовну подібність, а також спільність господарських структур та історичної долі⁹. У книзі науковців Інституту регіональних досліджень НАН України, що вийшла за редакцією директора інституту М.Долішнього, звернено увагу на текст ще одного офіційного документа – ухваленого у 1994 році Статуту Комітету європейських регіонів, де терміном «регіон» означається територія, що є очевидною єдністю з географічної точки зору, або територіальна єдність, населення якої зберігає спадкоємність, поділяє спільні цінності та намагається відтворювати й розвивати власну самобутність з метою стимулювання культурного, економічного і соціального прогресу¹⁰.

З позицій теорії і досвіду соціального управління регіони вирізняють за наявністю адміністративних структур, повноваження яких поширюються на відносини на певній території, з позицій економіки і економічної географії – за особливостями господарювання. З позицій релігієзнавства обґрунтованим і в науково-інструментальному та політико-інструментальному аспектах конструктивним є виокремлення регіонів за етноконфесійною специфікою. Щодо України таку дослідницьку роботу виконали, зокрема, В.Войналович, а також Н.Кочан¹¹. Показники етнічного складу населення територій України як основу її етногеографічного районування застосував Б. Заставецький¹². За етнокультурною специфікою «культурний ландшафт України, – на думку О.Кривицької, – складається з 7 – 10 великих регіонів, які здебільшого збігаються з історико-культурними землями (Волинь, Поділля, Новоросія, Слобожанщина та ін.), що включають кілька адміністративних областей»¹³.

З позицій етнології регіони виокремлюють за історично-етнографічними особливостями. Зумовлені специфікою свого об'єкт-предметного дослідницького поля критерії регіоналізації мають географія, геополітика, статистика, культурологія, соціологія, соціальна психологія та інші галузі. Має інструментальні особливості й етнополітична регіоналізація.

У контекстах останньої широко застосовують термін і поняття «етнорегіон». За П.Надолішнім, зокрема, етнорегіон – «це відповідна територія, яка за сукупністю взаємозв'язаних етнічних елементів, характером та інтенсивністю етнічних процесів відрізняється від інших

територій і може виступати як окремих (самостійний) об'єкт державної етнонаціональної політики»¹⁴. Розглядаючи етнорегіони як простори концентрованого вияву етнонаціональних факторів на ґрунті місцевої специфіки, автор виокремлює кілька груп адміністративних одиниць сучасної України з властивими їм спільними рисами, що мають враховуватися в діяльності органів влади та місцевого самоврядування. Такими, на думку П.Надолішнього, є: 1) група центральних та північних областей; 2) західні області (за винятком Закарпатської та Чернівецької); 3) східні і південні області (за винятком Одеської); 4) Закарпатська, Одеська і Чернівецька області; 5) Автономна Республіка Крим і Севастополь¹⁵.

Деяко відмінний варіант етнополітичної регіоналізації пропонує А.Шевченко. Він вважає, що «за своїми етнокультурними особливостями населення України сьогодні досить чітко поділяється на центральний, західний і південно-східний регіони. Якщо абсолютна більшість українців західного регіону є україномовною, то більшість українського населення південно-східного регіону – російськомовна. Центральному регіону належить з цього погляду проміжне місце»¹⁶. Отже, в основу етнорегіонального поділу покладено мовну ознаку. Водночас автор наголошує, що «мовна поведінка є лише найпомітнішим чинником регіонального розмежування. Воно виявляється в різній оцінці явищ минулого, в різних поглядах на майбутнє України, в політичних орієнтаціях. Подальший розвиток цих тенденцій несе в собі небезпеку переростання наявних етнокультурних відмінностей між регіонами в їх територіально-політичне розмежування. Вирішальну роль у подоланні цих тенденцій, – вважає А.Шевченко, – покликана зіграти незалежна українська держава»¹⁷.

Етномовний аспект суспільної ситуації як критерій територіально-політичної регіоналізації України обрав М.Багров. На основі аналізу згинів графіка Парето – розподілу автор виділяє «базову Україну» – 14 областей, де 95% українців визнають рідною мову своєї національності, «перехідну зону» – 8 областей і Київ, де від 75 до 95% українців вважають мову своєї національності рідною, а також «етнопериферію» – дві області та АР Крим, де мову своєї національності називають рідною від 50 до 65% українців¹⁸. Ця версія регіоналізації вітчизняного державного простору збігається з раніше оприлюдненим варіантом «культурно-мовного зонування» України, що його обґрунтував В.Темненко¹⁹.

Мовні переваги населення вважають домінантним критерієм етнополітичної регіоналізації України і деякі зарубіжні дослідники. Окремі з них не виключають формування й посилення іредентистських настроїв серед населення певних українських територій, передовсім поміж російськомовних громадян Сходу і Півдня країни²⁰.

В.Шевчук вважає, що «на основі аналізу історичних рис та етнічної розпорошеності населення можна стверджувати, що Україна поді-

лена на дев'ять регіональних зон з етнополітичними умовами і більш-менш відмінними напрямками міжетнічних зв'язків»²¹: Закарпаття, Буковину і Галичину – на Заході; Полісся, Поділля та Слобожанщину – у Центрі; Донбас, Степове Причорномор'я та Крим – на Південному Сході.

О.Галенко критерієм для виділення етнополітичних регіонів називає «наявність та поширення політичних ідеологій та рухів, що утверджують поряд із загальнонаціональними цінностями інтереси регіональних груп, що існують в межах інституціалізованого етносу чи нації». Він виокремлює в етнополітичному просторі України її Закарпаття, Північну Буковину, Південну Бессарабію, Південний Схід, центральні та західні області, Крим²².

На думку І.Зварича, з огляду на сучасні тенденції регіональних етнополітичних процесів та прояви етнорегіоналізму в Україні заслуговують уваги регіони, що їх автор називає «етноконфліктними»: Крим, Закарпаття, Північна Буковина, Галичина, Південно-Східна Україна²³.

Вивчаючи вітчизняні контексти регіональної ідентичності та спроби їх описання в науковому і медійному дискурсах, Л.Нагорна застосувала як методологічний інструмент осмислення регіонального поділу України теорію центр-периферійної локальності норвезького політолога С. Роккана. Через призму цієї теорії вона проаналізувала витoki і причини відмінностей у ціннісних орієнтаціях, зовнішньополітичних, мовних та інших, у тому числі пов'язаних з етнічністю, пріоритетах, що їх демонструють українські регіони. Дослідниця дійшла висновку, що «сучасний культурний ландшафт України складається з відмінних за своїми економічними й соціокультурними характеристиками регіонів, кількість яких варіюється в різних дослідженнях від 3 до 11. До того ж, йому притаманна екзогенна зональність: центральні області країни не відіграють роль центрів тяжіння, а є швидше культурно-політичними медіаторами. Два важливі центри діючих сил і групових інтересів – Галичина і Донбас – перебувають на геополітичних полюсах і зазнають впливу сусідніх держав. Що ж до Києва, то на заваді успішному виконанню ним ролі консолідаційного центру держави стає не лише слабкість відповідних формальних і неформальних інститутів, але й тісне зрощення бізнесу й політики, змагання «поза правилами й ідеологіями» за владу й ренту»²⁴.

І за якими б ознаками дослідники виокремлювали в Україні її етнополітичні регіони, які б їх кількість і просторові межі не фіксували, всі погоджуються, що в більшості випадків відповідні території не збігаються з територіями адміністративно-територіальних одиниць²⁵, хоча стаття 132 Конституції і стверджує, що територіальний устрій держави ґрунтується, поряд з іншим, на врахуванні демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій регіонів. Як зазначали В.Котигоренко і М.Панчук, успадкований від комуністично-радянського режиму теперішній територіально-адміністративний поділ України має поміж інших вад і

недоліків такі, зокрема, як «штучне розчленування економічно, екологічно, духовно-культурно, демографічно та етнографічно споріднених територій. Наслідком цієї ситуації є наростаюча колізія двох тенденцій – прагнення регіонів до якомога більшої самостійності, з одного боку, а з іншого – намагання центральної влади підпорядкувати собі життя регіонів у його основних виявах. Відтак постає проблема «регіони – центр», розв'язання якої регіони вбачають у набутті ними більшої незалежності від центру. Подеколи такі відцентрові орієнтації провокують навіть сепаратистські настрої серед частини населення окремих регіонів»²⁶.

Тим не менш автори практично всіх версій регіоналізації суспільного простору України включають до складу виокремлюваних регіонів Автономну Республіку Крим, області та міста Київ і Севастополь як цілісні адміністративно-територіальні утворення. «Такий підхід, – слушно зазначає М.Дністрянський, – з огляду на помітні внутрішньообласні відмінності, є до деякої міри надто великим узагальненням, що не зовсім відповідає потребам середньомасштабного етногеографічного районування»²⁷. Додамо: не тільки етногеографічного районування, а й етнополітичного та будь-якого іншого. Зокрема, застосування як критеріїв районування (регіоналізації) ознак геолого-географічних, історико-етнографічних, адміністративно-територіальних та етнодемографічних, а також показників самоідентифікації населення дозволяє аргументовано виокремити у складі Донецької і Запорізької областей адміністративно-територіальні утворення нижчих рівнів, які можуть розглядатися як територіально-суспільна цілісність, що має специфічні характеристики, відмінні від характеристик кожної з двох названих областей²⁸.

І все ж, у разі великомасштабної регіоналізації суспільного простору включення до його складових адміністративно-територіальних утворень вищого рівня як цілісних одиниць видається виправданим. Уже цитований М.Дністрянський аргументує доцільність такого підходу, зокрема, «прикладними геоетнополітичними орієнтирами», а також тим, що «області є певною мірою цілісними регіонами з єдиною системою регіональної політики в інформаційній, освітній, культурній та інших сферах», що «значною мірою пов'язано з культурно-організаційною роллю обласного центру»²⁹. Керуючись цими міркуваннями та на основі аналізу й урахування культурно-політичних, етнодемографічних, етномовних та інших етносоціальних характеристик АРК та областей, дослідник об'єднав їх у такі групи: 1) Закарпатська і Чернівецька області; 2) Волинсько-Галицький район (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Центральний район (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області); 4) Донецький район (Донецька і Луганська області); 5) Одеський район (Одеська область); 6) Центральньо-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 7) Дніпровсько-Харківський район (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 8) Кримський район (АР Крим)³⁰.

За кілька років до оприлюднення вищенаведеного варіанта групування областей України М.Дністрянський опублікував книгу, в якій обґрунтував дещо іншу версію групування тих же адміністративних утворень за етнополітичної специфікою³¹. Ця версія і її фактографічна основа помітно вплинули на формування поглядів на проблему культурно-політичного районування України А.Мальгіна. Останній стверджує, що таке районування не можна провести за якимось одним критерієм. «Політичний портрет України швидше буде вимальовуватися з суміщення схем історичного, мовного і електорального районування країни. При цьому ми зіткнемося з тим, що регіони близькі за культурно-політичними орієнтаціями часто не є тотожними за мірою і рівнем розвитку самосвідомості та інтенсивності перебігу політичних процесів». Таким чином автор виокремив у сучасній Україні три «макро-регіональні зони» – Західну (сучасні Закарпатська, Чернівецька, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська і Рівненська області), Центральну (Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Кіровоградська, Вінницька і Хмельницька області) та Південно-Східну (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська області і Автономна Республіка Крим). Культурний портрет означених зон А.Мальгін змалював на основі показників конфесійної належності населення і використання тієї чи іншої мови в побуті, освіті і засобах масової інформації. Водночас він постулював тезу, що всупереч «поширеному переконанню Дніпро не є «культурним кордоном», що ділить Україну на макрозони. Міфологема Дніпра як природно-культурної перегороди сформувалася не пізніше середини ХІХ століття і відбиває культурну ситуацію, що склалася напередодні і після поділів Польщі. Для теперішньої України актуальний не «меридіальний», а швидше «широтний» поділ, що виявляється як протистояння материкової України і Новоросії – урбанізованої приморської степової і аграрної лісостепової зони»³².

Усі розглянуті та інші варіанти регіоналізації (районування) суспільного простору України, в тому числі за спільністю або близькістю етнополітичних характеристик певних територій, дають підстави вважати, що будь-яка регіоналізація є способом, формою і результатом рефлексії. Вона виконує суто інструментальні – пізнавальні і описові – функції, суб'єктивована предметом, метою і завданнями дослідження та суспільної практики, а також вибором критеріальних основ. Якщо такий вибір базується на ґрунтовному аналізові суспільних реалій і є логічно несуперечливим, він розвиває пізнавальний інструментарій науки, є засобом формування відносно достовірних етнополітичних знань, важливих для гармонізації етнонаціональних відносин та інтересів (звісно, в разі, коли суб'єкти етнополітики зацікавлені в такій гармонізації, а не в досягненні якихось політичних чи інших цілей за рахунок загострення суспільних протиріч).

1.2. Евристичний потенціал теорій, концепцій, категорій, понять етнополітологічного та етнополітичного дискурсів

Пізнання, теоретичне осмислення й описання етнополітики відбуваються на основі та через застосування певних категорій, понять і термінів, які є надбанням різних наук про суспільство, стосуються і суспільства в цілому, і окремих його сегментів. У цьому аспекті особливо важливим є коректне використання власне етнополітичного тезаурусу. Його пізнавальна значущість є трифункціональною. Перша функція полягає в раціональному виокремленні в системі суспільних відносин власне етнополітичного за властивими йому відмітними характеристиками-ознаками (на цій основі формулюються дефініції – визначення категорій і понять); друга – у вербальному означенні раціонально осмислених етнополітичних феноменів (тобто, у запровадженні в науковий і загальний суспільний дискурс відповідних дефініцій термінів, а також у їх коректному застосуванні), і третя – в можливостях використання апробованих наукою і суспільною практикою понятійно-категоріальних конструктів для подальшого дослідження й описання етнополітичних та інших соціальних реалій. Серед таких конструктів, зокрема, – «етнос», «нація», «етнічна група», «національна група», «етнічна меншина», «національна меншина», «націоналізм», «національні відносини», «етнічні відносини», «етнонаціональні відносини», «національна ідея», «національна держава»...

Щодо названих та багатьох інших лексем існує величезна кількість наукових підходів і визначень-тлумачень – як схожих, так і суттєво відмінних. Ця констатація стосується і зарубіжних, і вітчизняних сегментів суспільствознавства, зокрема праць українських істориків, соціологів, політологів, філософів, представників інших галузей наукового знання про етнополітику, поміж них О.Антонюк, І.Варзар, В.Войналович, В.Євтух, О.Картунов, Г.Касьянов, О.Копиленко, В.Котигоренко, І.Кресіна, В.Крисаченко, І.Курас, В.Лісовий, О.Майборода, О.Маруховська, О.Мироненко, Л.Нагорна, М.Обушний, О.Нельга, І.Оніщенко, В.Панібудьласка, М.Панчук, О. Пономарьов, Ю.Римаренко, С.Римаренко, В.Трощинський, Л.Шкляр, М. Шульга та ін.³³

Причини властивих суспільствознавчому і широкому суспільному дискурсам відмінностей трактування категорій і понять, що стосуються етнополітики, пов'язані зі специфікою особистісних бачень і переваг окремих авторів, термінологічними традиціями різних наукових шкіл і політико-правових практик, змінюваністю значення слів у процесі їх вжитку. Багатоманітність і відмінності смислового тлумачення однакової або схожої лексики мають і об'єктивну основу – суттєві відмінності етнополітичних феноменів, означуваних одними й тими самими термінами. Як показує порівняльний аналіз, такі феномени на різних суспільно-географічних просторах і на різних відтинках часу мають не так уже й багато, якщо не сказати – мало, спільних (універсальних)

ознак. А мовні практики і їх лексика формуються на основі певного суспільно-історичного досвіду, є його відображенням. Цей досвід рідко буває універсальним. Як слушно зауважив А. Тойнбі у своєму «Осягненні історії», «закон, «якому Бурбони і Стюарти підлягали», не поширюється на Романових у Росії, османів у Туреччині, Тимуридів в Індостані, маньчжурів у Китаї, сучасних їм сьогунів в Японії. Політична історія цих країн не може бути пояснена у прийнятих нами термінах»³⁴.

До «прийнятих нами термінів» А.Тойнбі відносив ті, з використанням яких досліджувалася й описувалася політична історія Франції, Англії та цивілізаційно споріднених з ними інших країн Західної Європи і Америки. Але насправді навіть політичну історію та сучасні політичні реалії країн західної частини євроатлантичного цивілізаційного простору також важко представити єдиним лексиконом. Адже в кожній окремо взятій країні цього простору одні й ті самі терміни нерідко по-різному тлумачилися й тлумачаться. Серед них і терміни, якими означаються дві ключові категорії етнополітологічного та етнополітичного дискурсів, – «етнос» і «нація».

Чи не перший ґрунтовний аналіз історії появи, вжитку і трактування терміна «етнос» у науковій літературі країн євроатлантичного простору, Російської імперії і Радянського Союзу здійснив на той час директор Інституту етнографії АН СРСР академік Ю. Бромлей. Результати цього аналізу представлені, зокрема, в опублікованій ним 1983 року монографії «Очерки теории этноса»³⁵. Автор показує, що «етнічна термінологія» є похідною від давньогрецького слова «*ἔθνος*», яке від початку вживалося у різних значеннях, серед них: народ, плем'я, клас людей, іноземне плем'я, язичники, стадо, рід. Починаючи з Гомера та Аристотеля і пізніше у V – IV до н. е. в давньогрецькій літературі домінуючим стає застосування слова «*ἔθνος*» в розумінні племені, народу без чіткого розрізнення означень «грецького племені» і «негрецького племені». З плином часу друге розуміння стало переважати. В середні віки слово вживається (передовсім, у бібліях) у множині в значенні «люди». Латинізація привела до утворення прикметника «*ethnicos*» – етнічний; в еклезіастичних (богословських) текстах він використовувався зазвичай у розумінні «ідолопоклонницький», «язичницький». У власне науковий дискурс слово «етнос» увійшло наприкінці XVIII ст. як частина похідних від нього термінів «етнографія» та «етнологія», якими означувалися вивчення і описання різних народів, їх походження, способу життя, культури і т.п. Однак ці народи тоді здебільшого називали «націями», «расами» або «племенами».

Тільки з другої половини XIX ст. термін «етнос» і похідні від нього починають вживатися в самотійному значенні, нерідко у різних смислах. Так, Л.Морган використовував словосполучення «етнічний період» на означення стадій людського розвитку. У близькому до сучасного значенні термін «етнічний» почали використовувати антропологи,

що вивчали відмінності між народами, – французький вчений П.Топінар, німецький – А.Бастіан та ін. Наприкінці XIX ст. французький соціолог Ж.Ляпуж запропонував вживати термін «*ethnie*» для позначення культурної одиниці. Для тих само цілей відомий швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр використовував тоді термін «*ethnism*». У подібних тлумаченнях етнічну термінологію все частіше стали використовувати вчені різних країн, у тому числі і Росії (Радянського Союзу). Серед них російський етнограф С.Широкогоров – випускник філологічного факультету Сорбонни, який починав свою наукову і викладацьку діяльність на батьківщині і продовжив в еміграції, зокрема в Китаї. Там у 1923 році він видав книгу «Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений». У 1930-х роках його праці друкувалися в Західній Європі англійською та німецькими мовами.

Однак до Другої світової війни і відразу після неї в західно-європейському науковому дискурсі етнічна термінологія широкого поширення не набула. Ситуація змінилася у 1960-х, коли в світі почастишали факти загострення міжетнічних та міжрасових протиріч. Політична актуалізація етнічного зумовила і його наукову актуалізацію. Відтоді на означення етнічних спільнот у літературі широко використовують терміни: німецькою мовою – «*Ethnos*», «*ethnische Gruppe*»; французькою, а іноді й німецькою та англійською – «*ethnie*»; англійською – «*ethnic group*», «*ethnic community*», «*ethnic unit*». В англійській літературі також набув поширення термін «*ethnicity*» (етнічність), як у розумінні характеристики (якості) етнічної групи, так і в розумінні «етнічної одиниці» (в англійському інтелектуальному дискурсі, зазначають автори спеціального дослідження етимології терміна «*ethnicity*», слова «*ethnos*» немає³⁶); для виокремлення індивіда як представника певної етнічної (культурної) спільноти стали використовувати термін «*ethnic*»; на означення явищ і видів діяльності, пов'язаних з етнічністю, застосовують словосполучення: «*ethnic identity*» (етнічна ідентичність), «*ethnic relations*» (етнічні відносини), «*ethnic studies*» (етнічні дослідження).

Про різноманіття представлених у новітній західній літературі дослідницьких шкіл і теорій етнічності та характерних для них дефініцій етнічного дає уявлення видана 2007 року книга українського етнополітолога О.Картунова³⁷. Її зміст свідчить, що від часу виходу монографії Ю.Бромлея сутнісні параметри схожих і відмінних «західних» наукових версій етнічного і етнічності практично не змінилися. Однак відповідна проблематика набула ще більшої актуальності, наукової теоретичної та праксеологічної значущості. Подібне сталося і в науковому та політико-правовому дискурсах пострадянського простору, включно з українським. При цьому відмінності наявних у літературі дефініцій етнічного і теорій та шкіл, що пояснюють його природу, мають певну спільну основу – етимологічну і змістовну.

Таку основу становить давньогрецький «першотермін» «етнос» як корінний для інших похідних від нього слів, але в його осучасненому тлумаченні.

Аналіз наукового дискурсу дає підстави вважати, що осучаснений змістовний аспект цієї спільної основи доволі точно описують редакції дефініції етносу авторства Ю.Бромлея. Він визначає етнос як:

– «історично утворену на певній території стійку міжпоколінну сукупність людей з властивими їм спільними рисами та порівняно стабільними особливостями культури (включно з мовою) і психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомістю), фіксацією чого є самоназва (етнонім);

– спільноту – «результат спільної історичної практики низки поколінь людей, втілений у специфічних матеріальних і духовних атрибутах цієї спільноти і фіксований у свідомості її членів». Для існування етносу «надзвичайно важливими є міжпоколінні (діахронні) інформаційні зв'язки, а також самосвідомість людей, яка в тій чи іншій формі включає уявлення про спільність історичної долі їх предків. Своєрідність і одночасно єдність матеріальних і духовних властивостей власне етнічної спільноти забезпечує її членам необхідні культурно-психологічні умови для їх спільного існування»³⁸.

Вищенаведеними дефініціями Ю.Бромлей характеризував «етнос у вузькому значенні слова». Щодо носіїв такого вузького значення він запропонував вживати термін «етнікос». Пропозиція «не прижилася». Однак від того значущість запровадження у науковий простір цитованих означень не стала меншою. Ці означення дозволили чіткіше окреслити характеристики-параметри власне етнічного (передовсім у сенсі культурної цілісності) при зіставленні його з характеристиками-параметрами спільнот, які дослідник відносив до етносоціальних організмів (ЕСО). Останні, в загальному обґрунтованому баченні Ю.Бромлея, разом з етнічною спільністю мають у мінімальному варіанті також спільність економічну і соціальну, а у максимальному – ще й територіальну та політичну. Такий підхід досі зберігає наукову актуальність і евристичний потенціал, незважаючи на те, що виокремлюючи типи ЕСО (плем'я, народність, буржуазна і соціалістична нації), автор віддав данину офіційному для тодішньої науки формаційному підходу до вивчення соціальної історії в його ідеологізованій версії.

Подібними до Бромлеєвої є сучасні дефініції етносу від багатьох інших авторів, у тому числі відомого британського вченого Е.Сміта. Терміном «етнос» він означив людську спільноту, що зв'язана з рідним краєм (батьківщиною), має власну назву і для якої характерні спільні міфи про походження, спільна пам'ять, один або більше складників спільної культури та деяка солідарність, принаймні серед еліти³⁹.

За «Словником американської спадщини англійської мови» (1975 р.), етнічне – «це (1) те, що стосується соціальної групи усередині культурної та соціальної системи, яка домагається або має

спеціальний статус на підставі складних, часто варіативних рис включно із релігійними, мовними, спадковими або фізичними особливостями; (2) у більш широкому розумінні – це особливість релігійної, расової, національної або культурної групи»⁴⁰.

За всесвітньо відомим «Вебстерівським словником» (1979 р.), «етнічне – це те, (а) що стосується спільних фізичних та духовних рис, які мають члени групи, що є наслідком їх спільної спадковості та культурної традиції; (б) те, що походить від расових, лінгвістичних чи культурних зв'язків зі специфічною групою (негритянською, ірландською, італійською або іншими етнічними групами)»⁴¹.

Практично в усіх визначеннях етнос постає як об'єктивно-суб'єктивний феномен. Його об'єктивною іпостассю є історично сформовані відносно стійкі специфічні мовні, релігійні, звичаєві, поведінкові та інші пов'язані з духовною і матеріальною культурою характеристики властивості групи людей, що відрізняють її від інших груп з тим самим набором ідентифікаторів (маркерів). Суб'єктивною іпостассю етносу є уявлення окремих осіб і груп осіб про ці специфічні характеристики властивості. На таких уявленнях формується й існує індивідуальне і колективне почуття й усвідомлення людей як «ми» і «вони».

Різні теорії етносу та наукові школи вивчення етнічного об'єднує й розділяє спільне і відмінне в розумінні того, яка іпостась (сутність) етносу – об'єктивна чи суб'єктивна – є основною або єдиною. Прихильників об'єктивності зазвичай відносять до примордіалістів, прихильників суб'єктивності – до конструктивістів. Так само групують (про концептуальні витoki та основи цього групування – далі) теорії та наукові школи нації і націогенезису. Адже всі вони визнають більше чи менше значення етнічного компонента в процесі націєтворення.

Про етимологію терміна «нація» та наукові погляди на ґенезу означуваного ним феномену багато писали західні зарубіжні автори, зокрема, британські вчені Е.Гелнер та Е.Сміт⁴².

Ще 1939 року спеціальна комісія Британської Академії наук на чолі з видатним вченим Е.Карром дійшла висновку, що слово «нація» означає різні речі для різних народів і в різних мовах. Про цей висновок нагадує О.Картунов⁴³. У його вже згадуваній роботі, а перед тим у книзі ще одного українського науковця – Г.Касьянова – детально проаналізовано історію відповідного слововжитку, головню, вченими західних країн і наукових шкіл⁴⁴. Дещо раніше монографію про західні етнополітичні концепції та наукові дискусії, в центрі яких були і різні версії феномену нації, опублікував О.Майборода⁴⁵. Про теорії нації та націоналізму «від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера» дає уявлення антологія, яку упорядкували В.Лісовий та О.Проценко. Вони також підготували до видання ґрунтовну аналітичну передмову про наукові традиції трактування нації, націоналізму та національної держави⁴⁶.

У Давньому Римі «націями» (від лат. *natio* – рід, плем'я) спершу називали групи чужинців, які не мали таких прав, якими наділялися громадяни «вічного міста». На початку середніх віків цим словом означували народи, що вирізнялися походженням, мовою та законами, групи студентів спільних регіону походження та мови, представників церковних і світських кіл певної територіальної належності (країни). Наприкінці XV століття термін «нація» в етнотериторіальному значенні було занесено у правову лексику «Римської Імперії німецької нації»: дія імперських законів поширювалася на території, заселені німцями. «Націями» також називали різні групи осіб, об'єднаних спільністю інтересів – професійних та інших.

Піонером вживання терміна «нація» в розумінні «народу» (лат. *populus*) як населення країни стала, на думку дослідників, Англія XVI століття. Упродовж XVII століття подібний слововжиток став озвучуватися і в деяких інших європейських країнах на означення і територіально-політичної, і етнокультурної, мовної спільноти. Поступово слово «нація» утверджувалося як складник системи понять поряд і в зв'язку з термінами «державна» та «громадянство». Під кінець XVIII століття у Франції та Англії, де процеси державо- і націєтворення поєдналися, а відповідно, і у французькій та англійській мовах, слово «нація» стало використовуватися як синонім слова «народ», а пізніше дедалі частіше ототожнювалося з «державою», «країною», «громадянством». Відповідна мовна практика офіційно «інтернаціоналізувалася» на початку XX століття в назві міждержавного утворення – Ліги націй, а після Другої світової війни – в назві іншого об'єднання держав – Організації Об'єднаних Націй.

Однак описані смислові трансформації терміна «нація» не стали всезагальними. В німецькій мові і на німецьких землях, які тривалий час існували як окремі державні утворення або перебували під юрисдикцією інших держав, цей термін вживали на означення народу, об'єданого спільною мовою, культурою, традиціями і навіть кровними зв'язками, тобто, надавали йому етнічного (етногенетичного) змісту. Схожа практика слововжитку була властива також народам, мовам і країнам Центрально-Східної та Східної Європи.

У межах і за межами згаданих двох основних традицій розуміння «нації» – політичної (етатистської) та етнічної (передовсім у культурному сенсі) – або їх комбінацій робилося багато спроб сформулювати універсальне визначення означуваного відповідним терміном суспільного феномену. О.Картунов нарахував близько сотні таких спроб, вчинених як у сфері реальної політики, так і в дослідницьких практиках. Щодо останніх Г.Касьянов зауважив: «...коли йдеться про дефініції, то представники різних суспільствознавчих дисциплін зосереджуються на тих суттєвих характеристиках поняття «нація», що відповідають специфіці, методології та понятійному апаратові їхньої науки. При цьому і всередині кожної дисципліни також нерідко відсут-

ній консенсус... Таке розмаїття підходів зумовлене передусім тим, що майже у кожному випадку дослідники зосереджують увагу на певних функціональних (економічна, культурна, політична спільнота) чи формальних (територія) характеристиках одного й того самого феномену. Одна й та ж сутність розглядається у різних проявах: соціальних, політичних, психологічних тощо»⁴⁷. Цю особливість наукового вивчення нації акцентує і відомий американський дослідник Л.Снайдер⁴⁸.

Тим часом фаховий аналіз відомих варіантів «націєтлумачення» свідчить, що основою їх переважної більшості є кілька теорій і концепцій, визнаних «класичними». Фактично всі вони описують націю як феномен, що поєднує в собі різні спільні аспекти: «об'єктивні» (територія, мова, культурні та управлінські традиції й інститути) і «суб'єктивні» (самоідентифікація особи з групою, що вирізняється з-поміж інших груп почуттями і/або усвідомленням спільності довкола справжніх і/або позірних спільних цілей і властивостей, зокрема тих, що тут віднесені до об'єктивних аспектів нації). Ці «класичні» теорії і концепції та їх наступні інтерпретації і модернізовані версії виокремлюють в структурі параметрів нації певні характеристики як домінантні. Але у більшості випадків вони не відкидають також інших характеристик – допоміжних або вторинних з погляду їхнього розуміння нації, але суттєвих з позиції інших теорій і концепцій.

Для кращого усвідомлення відмінного і спільного в тлумаченні феномену нації різними науковими школами і суспільним традиціями «класичні» теорії і концепції нації класифікують саме за відмінностями означення ними домінантних характеристик нації як особливої суспільної групи. Такі класифікації, як і будь-які інші, є доволі умовними, виконують інструментальну функцію способу осмислення дискурсивних, мовленнєвих практик. Зазвичай виокремлюють такі теорії і концепції нації:

Політична (етатистська). Про її англійські та французькі витоки вже йшлося. Домінантною ознакою нації як суспільної групи визначає наявність у неї спільної держави (урядування, законів тощо) або прагнення мати таку державу. Тому прихильники цієї концепції часто використовують терміни «нація-держава» (*nation-state*) або громадянська нація (*civil nation*). Означувані цими термінами спільноти за етнодемографічними параметрами можуть бути і відносно однорідними, і дво- або багатоскладовими.

Психологічна. Серед перших авторів – французький вчений Е.Ренан (1823 – 1892). Основою і суттю нації вважав історично сформовані почуття спільності і колективної самосвідомості щодо минулого та бажання спільного буття в теперішньому і майбутньому; тому існування нації – це щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя. Знаний німецький соціолог М.Вебер (1864 – 1920) також розумів націю як соціально-психологічну спільність, а водночас, і як спільність культурну (література, мистецтво, способи мислення і

поведінки, звичаї тощо), що має цілком умотивовану тенденцію до власної держави.

Культурологічна. Розглядає націю передовсім як духовно-культурну і мовну єдність людей, що вирізняється також спільністю долі і характеру, фізичних і психічних ознак. «Основоположниками» вважають «австро-марксистів» О.Бауера (1882 – 1938) та К.Реннера (1870 – 1950).

Історико-економічна. Її становлення пов'язують з працями німецького марксиста, соціал-демократа К.Каутського (1854 – 1938). Означає націю як соціальне утворення – продукт суспільного розвитку, що поряд зі спільністю мови і території відзначається сталими економічними зв'язками.

Етнологічна (етніцистська). Стала логічним продовженням за давньої традиції визначати людську спільність за ознаками походження і культурної своєрідності або ж етногенези. Наукові першовитоків представлені в працях німецьких мислителів і суспільних діячів, серед яких І.-Г.Гердер (1744 – 1803), І.-Г.Фіхте (1762 – 1814), Г.-В.Гегель (1770 – 1831). Їхні праці помітно вплинули на формування наукових і загальних суспільних поглядів на феномен нації в країнах Центральної Європи і далі на Схід. На радянському і пострадянському просторі, в тому числі в Україні, етнологічна концепція поширилася у версіях, витоки яких простежуються у працях «класиків марксизму-ленінізму», у сталінському визначенні нації як стійкої спільності людей, що історично склалася на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури (дефініція видається вдалою компіляцією текстів О.Бауера, К.Реннера та К. Каутського).

Поміж найвідоміших сучасних західних вчених, чиї погляди близькі і до етнологічної концепції, і до історико-економічної, – професор Лондонської школи економіки Е.Сміт. Він означає націю як сукупність людей, що має власні назву та історичну територію, спільні міфи, історію та історичну пам'ять, масову і громадянську культуру, економіку та єдині юридичні права і обов'язки всіх її членів.

Синтетичну спадкоємність концептуальних підходів Е.Ренана і М.Вебера можна простежити в інтерпретаційній логіці американського історика Б.Андерсена. Націю він назвав «уявленою політичною спільнотою», оскільки вона, з погляду автора, виникає й існує завдяки готовності та спроможності особи уявити себе частиною спільноти, яка формується внаслідок певних уявлень про неї, що виникають у людей під впливом якихось процесів або цілеспрямованих впливів⁴⁹. Подібними параметрами означив процес формування нації і відомий науковою і викладацькою роботою в університетах Британії і США Е.Гобсбаум. За його концепцією, становлення нації як спільності, пов'язаної з певною територіальною політичною організацією, відбувається довкола певних культурних символів і традицій, часто вигаданих, що цілеспрямовано

вносяться в масову свідомість, зокрема методами соціотехніки. Схожим чином характеризував націю також Е.Гелнер, наголосивши, що вона є витвором людських переконань, вірності і солідарності, постає тоді, коли люди визнають свою належність до неї як до спільноти, об'єднаної спільною культурою (ідеями, символами, зв'язками, способами соціальної поведінки та спілкування), а також певними спільними і взаємно визнаними правами і обов'язками її членів⁵⁰.

Розробником ще одного модерного конструкта нації, з першого погляду, принципово інакшого, ніж класичні та близькі їм сучасні концепції, є німецький соціолог і політолог К.Дойч. Він здійснив продуктивну спробу осмислення феноменів національності і нації з позицій сучасних теорій інформації та комунікації. Серед складників його «інформаційно-комунікаційного» пояснення феномену нації можна виокремити 7 головних операціональних понять-концептів⁵¹.

1. *Суспільство* – група індивідів, взаємозалежних через поділ праці, виробництво та взаємообмін товарами і послугами.

2. *Культура* – загальний набір, конфігурація стабільних, узвичаєних знань, цінностей, традиційних уподобань і пріоритетів уваги та поведінки великої групи людей, а також їхніх думок і почуттів.

3. *Інформація* – повідомлення про знання, цінності, традиції, новини, чутки, накази тощо.

4. *Комунікація* – передача інформації певними засобами, зокрема тими, що є елементами культури; серед останніх – стандартизована система символів, якою є мова, а також будь-яка кількість додаткових кодів, таких як абетки, системи письма, малярства, рахування тощо і матеріальні засоби збереження інформації, зокрема бібліотеки, статуї, дороговкази тощо.

4. *Спільнота* – аспект комунікації великої групи людей з використанням засобів, які є елементами культури, властивої цій групі.

5. *Народ* – спільнота, велика група осіб, об'єднаних наявністю комплементарних звичок та засобів комунікації, які є елементами культури цієї групи. Тобто, наголошується комунікативно-гуртуюча роль «етнічної комплементарності» – взаємодоповнювальності – від англ. *complementarity* – слова, яке українською часто помилково пишуть як «компліментарність», що є неправильним (в українській мовній традиції слово «компліментарність» означає «хвалебність», «те, що стосується тільки позитивних аспектів і властивостей чогонебудь»). Застосування комплементарних комунікативних інструментів (передовсім, етнічних) зумовлює легше спілкування людей у межах тієї самої культури, ніж поза її межами, а спільна культура сприяє комунікації і об'єднує індивідів у спільноту. Народ як спільнота є соціально стратифікованим, він формує соціальне, економічне та політичне розташування індивідів з різних соціальних класів та професій навколо центру та провідної групи, об'єднує своїх членів більш інтенсивною комунікацією, можливостями «соціального підйому від рангу до рангу».

6. *Національність* – народ, що змушений винаходити засоби ефективного контролю над поведінкою своїх членів через доповнення традиції добровільного дотримання поведінкових звичок засобами примусу з боку влади, що може здійснюватися шляхом неформальних соціальних установ, тиску колективної думки та престижу національних символів, а ще дієвіше – через формальні соціальні або політичні організації, через управління освітніми чи політичними установами або ж через урядовий апарат, зокрема для посилення та розвитку тих соціальних каналів комунікації, поведінкових уподобань, політичних (а часом і економічних) прив'язаностей, які всі разом утворюють соціальну тканину національності.

7. *Нація* – національність, яка своїй поведінці на основі згуртованості та відданості груповим символам додає силу владного примусу (навіть до утворення своєї держави або після її втрати). Така національність починає вважати себе нацією і такою її сприймають інші. Якщо члени національності отримують контроль хоч над якоюсь державою (і тоді, зокрема, коли стара або нова держава опиняється у їх розпорядженні), тоді нація стає суверенною і з'являється національна держава.

З наведеного «ланцюжка» понять-концептів видно, що наукова розробка К. Дойча, по суті, є версією вищезгаданих «класичних» теорій і концепцій, в якій акцентовано інформаційний і комунікаційний аспекти буття нації в системі властивих їй як спільноті економічних, політичних, культурних, соціально-психологічних зв'язків і властивостей.

«Вчені в багатьох країнах все більше дотримуються думки, що дати чітке визначення нації як якогось об'єктивно існуючого типу соціального групування людей, як типу етнічної спільноти неможливо». Цитовані слова належать відомому російському науковцеві В.Тішкову. Після них автор запропонував найбільш прийнятну, з його погляду, дефініцію – подібну до деяких з описаних класичних трактувань і так само непозадискусійну. При цьому він послався на поширене думання, що «нація може вважатися реальністю лише як субстанція духовної культури і колективної свідомості, як внутрігрупове поняття, а не щось визначене вченими або політиками ззовні». «Нація, – за В. Тішковым, – є виявленням спільноті долі й інтересів членів суспільства, своєрідним постійним, неформальним, вічно самостверджувальним плебісцитом. Ідея нації оформлюється в елітному середовищі того чи іншого народу як засіб досягнення державного суверенітету і реалізується разом з досягненням цієї державності. Нація і держава утворюють певний симбіоз: якщо ідея нації є необхідною основою для держави, то в державі втілюється колективна «національна» воля. Інакше кажучи, не всередині націй народжуються «національні рухи», а навпаки, на ґрунті культурного і політичного націоналізму оформлюється ідея нації. Не випадково, народжена в Європі в епоху буржуазних революцій і утворення «національних держав» ідея нації, пройшовши через етап злиття цього поняття з державою, нині явно виявляє ознаки вмирання»⁵².

Не вдаючись у дискусію на тему «явних» виявів «вмирання» нації, звернемо увагу на постулювання у вищенаведеному означенні тези про соціальні (елітистські) витоки нації в епосі європейських буржуазних революцій. Це постулювання актуалізує ще один важливий аспект наукового осмислення нації – питання її генезису: ким є особи, які утворюють націю (що цих осіб об'єднує і вирізняє з-поміж інших), а також особи, що визначають процес її формування; на якому просторі, в який час і завдяки яким чинникам відбувається й розвивається нація?

Авторські відповіді на ці «генетичні» питання рельєфно проглядаються в кожному з вищерозглянутих концептів нації. Спроби віднайти в цих відповідях спільне і відмінне є, по суті, спробами класифікації (або, інакше кажучи, типологізації) теорій і концепцій націогенезису. Як і будь-які інші класифікації (типологізації), такі спроби є намаганням підігнати під розміри «прокрустового ложа» те, що є для нього замалим або звеликим. Вони є умовними і дають умовно достовірний результат. Адже історія становлення кожної окремої нації є унікальною й неповторною.

Найчастіше наукові і політичні погляди на націогенезисні процеси (так само і процеси етногенези) вкладають у два концептуальні «прокрустові ложа»: примордіалістське і конструктивістське.

Запровадження терміна «примордіалізм» (від лат. *primordialis* – англ. *primordial* – первісний, одвічний) на означення певних версій пояснення історії націй пов'язують зі статтею «Примордіалістські, особисті, релігійні та громадянські зв'язки», яку в 1957 році у «Британському соціологічному журналі» опублікував Едвард Шилз. Примордіалістськими називають концепції, що пояснюють походження нації первісними, споконвічними, прадавніми людськими зв'язками. В таких поясненнях виокремлюють два напрями. Один з них – соціобіологічний. Він вбачає витоки націй у «кровних», біологічних зв'язках людських спільнот. Започаткування цього напрямку пов'язують з філософією античності, а сучасний розвиток – від початку ХХ століття – з працями Е.Дюркгейма, який у феноменові групової солідарності вирізняв солідарність «механічну» – засновану на кровній спорідненості, а також «органічну» – зумовлену класовою спільністю, що формується внаслідок суспільного поділу праці. Більше прихильників має другий вектор примордіалістських пояснень націогенезису – еволюційно-історичний. Формування нації як особливої спільноти еволюційно-історичний примордіалізм пов'язує з соціальною динамікою, в процесі якої за великою групою людей закріплюється певна назва і територія, у неї формуються солідарні уявлення (міфи) про спільних предків і спільну історію, виробляється спільна мова і культура та пов'язані з ними почуття солідарності й відмінності від інших груп з таким же або майже таким набором ідентифікаторів. Ці ідентифікатори властиві спільнотам, на означення яких здебільшого застосовують терміни «етнос», «етнічна група», «етнічна спільнота».

Конструктивістські версії не відкидають етнічних основ генезису націй. Але формування цих основ вони пояснюють не біологічною їх природою, не прадавнім походженням і споконвічними відмінностями, а «конструюванням» етнічної специфіки в процесі взаємодії людей, їх творчої соціальної діяльності. На певному етапі соціальне конструювання призводить до виникнення націй. Це виникнення дехто з «конструктивістів» пояснює передовсім активністю етнічних «еліт» у боротьбі за економічні і політичні ресурси, інші – такими позаетнічними чинниками, як держава, економічна інтеграція населення певних територій і формування в її процесі нових можливостей та способів соціальної комунікації тощо. Серед конструктивістських версій найпоширенішим є так звані «модерністські». Їх автори утворення націй співвідносять з настанням модерної епохи – не рівночасної для окремих країн і народів, але такої, що має спільні характеристики, серед яких настання «промислових революцій», перехід до капіталізму, укріплення держав і усталення державних кордонів, зумовлена соціально-економічними, технологічними і політичними трансформаціями інтенсифікація суспільної комунікації. Спершу це сталося на європейському континенті, а відтак поширилося на інші простори.

Від того, яких концептуальних підходів дотримуються дослідники, залежать пропоновані ними варіанти типологізації націй як особливих людських спільнот. Такі варіанти є і власне науковими, і такими, що відбивають політичні симпатії, політичну заангажованість авторів. Відомі спроби поділу націй на історичні і неісторичні, етнічні і політичні, корінні (або титульні) і діаспорні, давні і нові, повномасштабні і недобудовані, державні і бездержавні, єдині і розділені, територіальні і безтериторіальні, революційні і контрреволюційні, капіталістичні і соціалістичні та ін.

Тож виникає запитання: за наявності різних теорій і концепцій нації і націогенезису, яка з них має найбільший евристичний потенціал? На це запитання немає відповіді. Хай би якими схожими або відмінними були давні і новітні трактування й означення феномену нації та історії його становлення, всі вони «схоплюють» у цьому феномені щось важливе, сутнісне. Але тільки в тих випадках, коли це «схоплення» є системним, логічно не суперечливим і доказовим, ґрунтується на осмисленні якогось конкретного історичного досвіду, є його відображенням і поширюється на вивчені випадки «націєбуття» у певному часі і просторі, а ґрунтовані на такому вивченні дефініції чи тлумачення не заявляють претензію на всеохоплюваність. Бо чим на більшу універсальність претендує кожен окремий концепт нації, тим більше винятків йому можна віднайти в реальному житті – і в його динамічному минулому, і в ще більш динамічному сучасному.

Якщо прийняти останню тезу, тоді можна погодитися й з іншою: вивчаючи загальні і регіональні аспекти етнополітики в Україні в різні історичні періоди, доцільно використовувати евристичні можливості

різних наукових шкіл та традицій, залежно від того, наскільки підходить тієї чи іншої з них відповідають історичній і просторовій специфіці об'єкта, предмета і завдань дослідження. Такий імператив можна поширити і на дослідження сучасних етнополітичних реалій та ймовірних тенденцій їхньої динаміки.

Позаяк до чільних завдань етнополітики Української держави належать забезпечення соціальної стабільності, мінімізація загроз етнічних конфліктів і громадянська консолідація її поліетнічного населення, важливо зрозуміти, орієнтація на яку версію («модель») української нації найкраще узгоджується з цими завданнями. Версія («модель»), прийнята за оптимальну, може розглядатися як оптимальний концепт, з позицій якого аналіз державної етнополітики і динаміки етнополітичної сфери суспільних відносин буде найбільш продуктивним. Продуктивним як у власне пізнавальному аспекті, так і в аспекті практично-політичному. Суттю останнього є наукове осмислення етнополітичної ситуації та прогнозування на його основі ризиків тієї чи іншої поведінки суб'єктів етнополітики. І фактично, і згідно з Конституцією України, основними такими суб'єктами є особи, що мають українське громадянство і ті, що його не мають, але проживають в Україні, українці за національністю, український народ, українська нація, всі корінні народи і національні меншини, політичні партії і громадські організації, Українська держава та її установи, органи місцевого самоврядування.

Стосовно окремих з названих колективних суб'єктів у власне науковому і політико-правовому дискурсах країни досі немає визначеності, яких саме осіб ці суб'єкти об'єднують. Тривають дискусії і щодо трактування багатьох інших термінів і понять, що стосуються досліджень і практики етнополітики. Наявну проблемність часом пояснюють хибністю ототожнення понять суспільної практики з пізнавальними категоріями. Так, Г. Касьянов доходить висновку, «що чимало дослідників опиняються в методологічній пастці, вживаючи поняття з ідеологічного чи суспільно-політичного лексикону як науково-аналітичні категорії»⁵³.

Така характеристика дискурсивних практик не позбавлена підстав. Але не позбавлена підстав і характеристика інша, яка виходить з того, що власне науковий дискурс (дискурс теоретичного, пізнавально-пояснювального процесу) і дискурс практично-політичний та їх лексичні набори і тлумачення термінів є дифузними, взаємопроникними. Вони і мають бути такими. Категорії (поняття) науки, трактування яких суттєво відрізняється від прикладного політичного і юридичного (нормативно-правового) слововжитку, навряд чи адекватно відобразать досліджувані суспільні реалії. Лексика суспільно-політичної практики є необхідним інструментом її осмислення та коректного і достовірного описання наукою. В разі, коли одні й ті самі терміни і поняття по-різному трактуються у власне дослідницькій (науково-пізнавальній) і

суспільно-політичній практиках, науковий аналіз і описання суспільно-політичних реалій можуть хибувати схоластичністю і/або неадекватністю. Водночас і лексика практичної політики (суспільної практики) потребує узгодження з науковою інтерпретацією значення слів. При цьому важливо уникати «внесення» в законодавчі акти і широкий суспільний дискурс наукових термінів і понять, якщо імовірні наслідки такого «внесення» не протестовано на можливу юридичну і/та політичну суперечливість і конфліктогенність.

Звісно, від колізій не убезпечує й адекватне, коректне застосування категорій і термінів науки і політичної практики. Але воно здатне сприяти такому убезпеченню. Адже наука про політику і власне політика взаємозалежні. Друга для першої є об'єктом вивчення. Перша щодо другої виконує пізнавальну, прогностичну та рекомендаційну функції. Тому, здавалося б, наука і практика мають бути однаково зацікавленими у максимальній достовірності й неупередженості знання про суспільні процеси, а їхнє бачення цих процесів мало б бути тотожним або, щонайменше, близьким. Однак у багатьох випадках наукова інтерпретація суспільних подій і явищ не збігається з їх специфічним тлумаченням тими чи іншими суб'єктами політики, які в своїх оцінках виходять насамперед з власних інтересів та/або ідеологічних уподобань. Аналіз таких оцінок наукою є одним з її пізнавальних завдань. Але тільки-но наука береться за його виконання, вона політизується. І не лише в тому сенсі, що про її політизацію твердять суб'єкти політики, чиє розуміння тих чи інших явищ не збігається з тлумаченням цих явищ науковцями. Суттєвішим є інший аспект: наукове знання політизується вже тоді, коли політика стає об'єктом дослідницької практики. Наука про політику, з етнополітикою включно, політизована іманентно. Намагання науки дослідити й описати політику і її суб'єктів політизує наукове знання від початку. Адже запит на таке знання формує передовсім суспільно-політична практика. Сформоване як результат досліджень, наукове знання стає компонентом суспільної свідомості, а відтак і суспільно-політичної практики. Відбувається це незалежно від того, якою мірою здобутки науковців сприймаються або відкидаються певними політичними суб'єктами і навіть більшістю суспільного загалу.

Серед термінів, якими означають вітчизняні суспільно-політичні реалії і однакове тлумачення яких етнополітичною наукою і етнополітичною практикою методологічно важливе для них обох, – *«український народ»* і *«українська нація»*. В літературі публіцистичній і науковій, у виступах політиків і державних діячів України «українську націю» нерідко розуміють як спільноту етнічних українців. Щоб акцентувати таке розуміння, застосовують ще три, «супутні» терміни – «титульний український етнос», «титульна українська нація», «українська етнічна нація». Два останні, якщо їх застосовувати до сучасної етнополітичної ситуації і динаміки, є логічно не коректними. Адже оперування ними

спонукає до визнання начебто наявності в Україні разом з «титульною» українською етнічною нацією ще якоїсь теж української, але не титульної нації. Перший же з трьох названих «супутніми» термінів-словосполучень не відповідає історичним реаліям і науковим фактам у разі, коли «титулування» держави українською виводять від самоназви її найчисленнішого автохтонного етносу – українці.

Найменування (або інакше: титул – від лат. *titulus* – напис) Української держави походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна». Саме ця відома з прадавніх часів географічна назва а) визначила відмітність найменувань вітчизняних державних утворень – і теперішнього, і тих, що йому передували, відбувшись на початку ХХ століття, і б) стала основою, етимологічним джерелом появи наприкінці ХІХ століття і поступового поширення самоназви «українці» серед етнічно спорідненого автохтонного населення відповідних територій. Тільки у ХХ столітті етнонім «українці» утвердився остаточно: або повністю замінив інші загальні і локальні назви та самоназви цього населення, або став інтегральним щодо цих інших, поміж яких «руські», «русини», «малороси», «черкаси», «литвини», «поліщуки», «лемки», «гуцули», «бойки», «верховинці» та ін.

Тож означення українців «титульним етносом» буде коректним лише в тому сенсі, що від початку ХХ століття прадавній топонім «Україна»: а) незмінно обирався для відмітного титулування всіх новітніх державних утворень на відповідних територіях і б) цей топонім і утворені з його використанням найменування держави, а також цілеспрямована «ідентифікаційна» державна політика і суспільна діяльність найбільш освіченої соціально активної частини народу України стали чинниками швидкого поширення й утвердження серед цього народу його новітнього етноніма «українці».

У процесі та після державної суверенізації України використання назви і самоназви «українці» у традиційному етнічному розумінні все частіше супроводжується її використанням у розумінні цивільному – на означення громадян України не тільки власне української, а й іншої етнічної належності (національності). Така амбівалентність є суперечливою. Вона реалізується через а) конфлікт, б) зняття або в) гармонізацію особами іншої, ніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоототожненням зі «своєю» етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого боку, визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи.

Означене протиріччя виявляється в індивідуальній і груповій свідомості та суспільній поведінці громадян в ситуаціях, коли вони можуть і/або мусять робити певний соціальний вибір. Проглядаються щонайменше три сегменти такого вибору. *Сегмент перший*: прийняти або не прийняти факт, що саме український етнос історично виконує

роль доцентрового соціального ядра громадянсько-політичної інтеграції поліетнічного загалу територій, які нині утворюють географічний простір Української держави, що постала внаслідок реалізації цим загальом права на державне самовизначення. *Сегмент другий*: реалізувати або відкинути право і можливість усвідомленої добровільної або вимушеної подвійної самоідентифікації – як українців за національністю у сенсі громадянства і як осіб певної національності в сенсі етнічного походження і належності. *Сегмент третій*: у певних випадках особи неукраїноетнічного походження або визначають себе українцями і в громадянському, і в етнокультурному аспектах або ж наполягають на своїй відмінній від української етнічній ідентичності і сприймають громадянство України як цивільну належність, визначену обставинами їхнього життя всупереч особистісним громадянсько-політичним симпатіям і перевагам.

Подібні протиріччя і ситуації вибору виникають і часом набувають великої соціальної гостроти у багатьох країнах з поліетнічним складом населення. Дещо менше вони актуалізуються в державах, найменування яких та їх громадянства не має етнічних ознак (Великобританія – громадяни британці, США – громадяни американці, Росія – громадяни росіяни та ін.).

В Україні спільна участь населення всіх національностей у процесах становлення й розвитку її державності, а також забезпечення державою Україна рівних прав усім своїм громадянам, незалежного від їх етнічного самоусвідомлення, спонукали до запровадження в науковий і широкий суспільний дискурс термінів «українська політична нація», «українська політична поліетнічна нація», «українська громадянська нація». Серед спонук запровадження цих термінів і та, що в Україні назва держави і її найчисленнішого етносу мають спільну основу. Проте навряд чи термін «нація» потребує якихось роз'яснювальних прикметників у означенні певної спільноти. В тому числі й тоді, коли цей термін застосовують до українських реалій та перспектив. Вищенаведені багатослівні конструкти («українська політична нація» та ін.) зручно вживати в наукових і публіцистичних працях для виразнішого пояснення відповідних суспільних феноменів, але ними недоречно обтяжувати вітчизняний політичний і правовий дискурс. Тим більше, що в разі їх введення у цей дискурс треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь на питання, чи може бути нація неполітичною, і, якщо так, доведеться з'ясувати і пояснювати, що ж то за феномен «неполітична нація», чи є така нація в Україні, яка група українських громадян, в тому числі етнічна, уособлює «українську політичну націю», а яка – «українську неполітичну націю» і т.д. То буде схоластика з потенціалом примноження й посилення і без того актуалізованих політичних та юридичних протиріч етнонаціональних відносин.

Ані Конституція України, ані будь-які інші чинні акти Української держави не етнізують терміна «українська нація». Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення. З одного боку – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – «українців за національністю», а з іншого – української нації в сенсі громадянському, політичному, як спільноти громадян країни всіх національностей. Саме останнє, європейське розуміння допускає частина третя преамбули Конституції України. Таке розуміння пропонує, зокрема, Рекомендація парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 року за назвою «Поняття «нація»». Згідно з цією рекомендацією державам-членам ПАРЄ належить привести свої конституції у відповідність до демократичних європейських стандартів, що вимагають, аби кожна держава інтегрувала всіх своїх громадян незалежно від їхнього етнокультурного походження у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключно етнічною або виключно громадянською державою.

Відповідно до цієї рекомендації і спираючись на текст преамбули Основного закону України, *терміни «українська нація» і «український народ» у вітчизняних науковому етнополітичному і практичному політико-правовому дискурсах варто трактувати як синоніми (в разі їх застосовування до сучасних суспільних реалій)*. І означувати ними громадян країни всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Аргументом на користь такого трактування є, зокрема, той факт, що в процесі та результаті становлення суверенної Української держави і її законодавства особи українського етнічного походження та україноетнічна спільнота в цілому не отримали жодних переваг перед громадянами країни іншої етнічної належності. При цьому останнім надано спеціальні гарантії забезпечення їхніх прав. Такі гарантії закріплені в Конституції держави, законі про національні меншини та інших актах. Крім того, варто брати до уваги і ту обставину, що термін «народ» використовують на означення етнічної групи в науковому дискурсі етнографії – етнології – антропології. В науковому дискурсі політичної (в тому числі етнополітичної) науки і правознавства терміни «народ» і «нація» зазвичай застосовують як синоніми і позначають ними групи осіб різної національності (етнічної належності), об'єднаних громадянськими, а не етнічними зв'язками.

Відповідним має бути і політико-правове трактування терміна «*національність*». Зважаючи на вітчизняну традицію його вжитку в офіційній суспільній практиці, передовсім в законах та інших нормативно-правових актах, видається оптимальним подальше застосування цього терміна на означення усвідомленої належності особи до певної

групи, члени якої виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і мають відповідну цьому самоусвідомленню історичну самоназву. За такого підходу традиційне для вітчизняної мовної практики етнізоване розуміння «національності» не позбавляє особу права національного самовизначення як члена групи, об'єднаної спільним українським громадянством.

Згідно зі світовою і вітчизняною політико-правовою практикою особа має право самостійно визначати (обирати) національність. При цьому байдуже, вкладає вона в таке самовизначення етнічний чи громадянський зміст. Проте в європейських правових відносинах термін «національність» використовують саме для означення громадянства. Коли громадянин України будь-якого етнічного походження (або «національності» – так етнічну належність громадянина визначає Конституція) виїздить за кордон, у «в'їзній» анкеті в графі «національність» (*nationality*) він пише про свою українськість. Відповідним записом особа посвідчує не своє етнічне походження, а саме громадянство, надане їй державою Україна.

Тож термін і поняття «українці» в політико-правовому і науковому застосуванні до конкретних випадків сучасних етнополітичних реалій можна і варто вживати у двох сенсах. Один з них – як означення осіб, що усвідомлюють свою належність до найчисленнішої в Україні національно самобутньої (етнічної) групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві простору, що є територією Української держави. Другий сенс – як означення осіб української та інших національностей (етнічної належності), що самовизначаються і/або визначаються українцями за ознакою спільного громадянства. Відповідно, серед чільних завдань етнополітики держави має бути актуалізація в суспільній свідомості загальногромадянських цінностей, почуттів і символів українськості, зокрема культивування українського патріотизму як «чуття єдиної родини» і спільної Батьківщини українських громадян різного етнічного походження (національності, якщо останній термін вживати як означення етнічної самоідентифікації).

У контекстах етнополітичної і юридичної науки та практики слід відрізнити право національно-етнічного самовизначення особи від права її національного самовизначення в громадянському сенсі. Національно-етнічна належність особи є її індивідуальним вибором. Національно-громадянську належність особа також може обирати. Але тільки тоді, коли виникає її право набути громадянства певної держави. За результатами реалізації цього права національно-громадянська належність (національність) привласнюється особі державою і посвідчується офіційними документами згідно з чинним законодавством.

Описані відмінності пояснюють, чому в Україні відсутні будь-які правові акти, що містили б визначений державою (офіційний) перелік національностей населення країни як етнічних самоідентифікацій. Поява такого переліку означала б порушення права на вільне націо-

нально-етнічне самовизначення громадян, національність яких у цьому переліку не буде представлена. А таке «непредставлення» цілком імовірно як з огляду на теперішню етнічну (національну) багатоманітність населення країни, так і через її неминуче посилення внаслідок імміграційних процесів. Тож офіційне (нормативно-правове) ухвалення переліку національностей України суперечило б: а) статті 24 Конституції України про те, що громадяни «мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» і що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними бо іншими ознаками», а також б) статті 11 закону України «Про національні меншини України» про те, що громадяни «мають право вільно обирати та відновлювати національність».

Описані етнополітичні і юридичні обставини є аргументами проти ухвалення державою якихось правових актів про привласнення будь-якій окремій етнічній групі особливого статусу. Ці ж обставини є аргументами проти ухвалення державою правових актів, якими б офіційно визнавалася або не визнавалася певна окрема національність. У першому випадку йдеться про вимоги з боку кримських татар щодо надання їм статусу «корінного народу» з певними перевагами, порівняно з громадянами України інших національностей. Другий випадок стосується вимог офіційного визнання русинів як окремої національності України.

Щодо застосування терміна «*національні меншини України*» у вітчизняній науковій і політичній практиці не простежується скільки-небудь суттєвих відмінностей. Цим терміном означають групи громадян України, які не є українцями за національністю і виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. При цьому під «*національним самоусвідомленням*» розуміють усвідомлення особою своєї належності до групи, членів якої об'єднують спільні уявлення про її національну самобутність (своєрідність) як етнічну – культурну, мовну, релігійну та ін. Таке розуміння національного самоусвідомлення поширюється на осіб і з-серед національних меншин, і з-поміж етноукраїнської більшості.

До найбільш дискутованих у науковому і політичному середовищі термінів, вжитих у тексті чинної Конституції України, належить термін «*корінні народи*». Ідентифікуючі ознаки «корінних народів» досі не мають універсальної і загальноприйнятої формалізації у міжнародних правових актах та в українському законодавстві. Це дає підстави частині представників українського поліетнічного загалу, в тому числі національних меншин і українських субетносів, порушувати питання щодо надання їхнім групам статусу «корінних народів» та відповідних цьому статусу преференцій, подібних тим, які передбачені конвенцією Міжнародної організації праці (МОП) № 169 від 1989 року⁵⁴.

Вітчизняні науковці підготували чимало праць, якими доводять, що в Україні немає «корінних народів» у тому розумінні, яке викладене у згаданій Конвенції⁵⁵. Оскільки вилучення відповідного терміна з тексту Основного закону є надто складним і колізійним актом, цей термін потребує відповідного вітчизняним реаліям трактування. Дефініцією, прийнятною і для наукового, і для правового дискурсів, може бути така: «*Корінні народи України*» – групи громадян України, національне самоусвідомлення та почуття спільності яких включають уявлення про генезис цих груп на просторі, що є територією Української держави, де проживає більшість осіб відповідних національностей». У такому сенсі поняття «корінні народи України» уможлиблює відповідну самоідентифікацію громадян з-поміж чотирьох автохтонних національно самобутніх груп населення України – «українців за національністю», кримських татар, караїмів та кримчаків – і водночас не позбавляє права на таку саму самоідентифікацію українських громадян іншого етнічного походження. Оскільки вітчизняні законодавство і більшість наукових практик базуються на визнанні безальтернативної рівності прав громадян, пріоритетності прав особи і громадянина у забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод, самоідентифікація з корінним народом не створює для будь-яких осіб і груп осіб жодних привілеїв або виняткових прав – ані індивідуальних, ані групових. Отже, втрачають сенс потенційно конфліктогенні спроби ставити питання про законодавче закріплення особливого преференційного статусу будь-якої етнічної спільноти як корінної.

Громадяни різних національностей та інші суб'єкти вітчизняної етнополітики взаємодіють з приводу тих чи інших пов'язаних з етнічністю культурних, політичних, економічних та інших інтересів. Щодо цієї взаємодії видається коректним застосування поняття «*етнонаціональні відносини*». Відповідний термін не властивий європейській мовній традиції, за якою, про що вже йшлося, вжиток слів *етнічне* /*або етнос* стосується культурної, релігійної, мовної та іншої самобутності осіб і груп, а *національне*, зазвичай, – громадянства і власне держави. Однак в українському суспільному і науковому дискурсах варто застосовувати саме термін «етнонаціональне», аби чіткіше визначити об'єкт відповідної державної політики і наукового вивчення та уникнути колізії з термінологією чинних правових актів, у яких поняття «національного» вживається і в сенсі етнічного, і в сенсі державно-громадянського. Крім того, термін «етнонаціональні відносини» адекватно відбиває специфіку поліетнічності загалу громадян України, які сукупно утворюють українську націю, український народ. За такого підходу до *етнонаціональних відносин в сучасній Україні* можна віднести відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань (*Див.: статтю 11 Конституції України*) консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної,

культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, реалізації їхніх специфічних та спільних інтересів.

Дослідження та правове регулювання етнонаціональних відносин в Україні потребує також пояснення ще одного терміна – *«національно-культурна автономія»*. Його можна трактувати передовсім як означення форми добровільної всеукраїнської та (або) регіональної національно-культурної самоорганізації громадян України для самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку їхньої історичної свідомості і традицій, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Гострі наукові і політичні дискусії точаться довкола того, на які мовні практики має поширюватися чинність норм ратифікованої у 2003 році українським парламентом Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (далі: Хартія). Вона набула чинності з 1 січня 2006 року. Потому частина експертів дійшла висновку про неточний переклад назви та тексту документа, що призвело до хибного розуміння його мети і завдань. Запропоновано замінити в україномовній версії назви Хартії термін «мови меншин» на термін «міноритарні мови», щоб акцентувати зобов'язання держави щодо мов, яким загрожує зникнення. Ця пропозиція⁵⁶ не змінює суті ситуації, оскільки в переліку «міноритарних» мов, що потребують захисту, залишено мови тих само меншин, що і в чинному «ратифікаційному» законі. Водночас його нова проектна версія пропонує поширити чинність Хартії на новогрецьку мову замість того, щоб сприяти збереженню традиційних мов греків України – урумської та румейської. Проект пропонує застосувати захисні процедури Хартії до єврейської мови їдиш, що є цілком слушним, на відміну від теперішньої практики, коли Українська держава всупереч сформульованим у Хартії засадам мовної політики взяла на себе зобов'язання щодо захисту державної мови Ізраїлю іврит, яка, на відміну від їдиш, ніколи не була традиційною для єврейського населення і територій України.

Системним недоліком чинного ратифікаційного закону і його оновленого проекту є відсутність пропозицій щодо застосування процедур захисту і підтримки української мови в регіонах держави, де вона фактично є «міноритарною» (для ситуацій, подібних українській, запровадження «захисних» процедур щодо офіційної/державної мови передбачено Хартією). Таких пропозицій немає і в законопроекті «Про мови в Україні», внесеному на розгляд парламенту восени 2010 року⁵⁷. Суб'єкти подання народні депутати О.Єфремов П.Симоненко і С.Гриневецький пропонують запровадити в суспільно-правову практику термін *«мовні групи»* для державного сприяння означуваним цим терміном особам у задоволенні їхніх мовних потреб. Така пропозиція суперечить правовим засадам політики держави у мовній сфері, закріпленим в Основному та інших законах України, серед яких і Євро-

пейська хартія регіональних мов або мов меншин. Остання передбачає захисні процедури не щодо «мовних груп» (під останнє означення підпадають і групи іммігрантів, з нелегальними включно), а щодо мов, які відрізняються від державної (офіційної) мови (у випадку України – української), при цьому не є її діалектами або мовами мігрантів і традиційно (!!!) використовуються в межах певної території держави (саме певної території, а не всього територіально-державного простору!!!) як засіб спілкування її громадян, кількість яких менша, ніж решта населення, але є такою, що виправдовує заохочувальні заходи, передбачені Хартією і відповідним ратифікаційним законом.

Отже, неадекватне політико-правове розуміння того, які мови можуть бути віднесені до «регіональних мов або мов меншин», створює загрозу суттєвого деформування норм-регуляторів мовної сфери України. Водночас хибні політичні і юридичні інтерпретації поняття «регіональні мови або мови меншин» спричиняють і вади його застосування як засобу наукового осмислення мовної ситуації та шляхів її оптимізації в інтересах громадян, суспільства і держави.

Очевидно, що зближення політико-правового і наукового дискурсів у частині тлумачення термінів, яким означаються ті чи інші етнополітичні реалії, важливе і для загальної суспільної, і для наукової практики. Чи не найскладніше досягти такого зближення в розумінні явища, яке називають словом «*націоналізм*». Вважається, що поширення термін набув від середини XIX століття. Хоча його запровадження у науку і політику пов'язують з працями 1770-х років німецького філософа Й.-Г.Гердера, який під націоналізмом розумів захопленість мовою, «способом думання і життя» власної нації, що сприяє її єднанню, і водночас почуття ворожнечі та ненависті до інших націй. Відтоді термін «націоналізм» набув полісемантичності, яка унеможлиблює формулювання його скільки-небудь загальноприйнятої узагальнюючої дефініції, що її можна було б використовувати як універсальну науково-пізнавальну категорію. І це при тому, що націоналізм виявив себе надзвичайно впливовим чинником світової історії як гасло і рушій найрізноманітніших політичних сил та рухів.

Навряд чи можна віднайти заперечення висновку німецького історика П.Альтера про протилежності і суперечності націоналізму, який «може означати як звільнення, так і гноблення; він, очевидно, може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози. Націоналізм може набувати настільки різних форм та «національних» різновидів, що можна засумніватися, чи справді в кожному з цих випадків ми маємо справу з тим самим явищем, Мабуть, тільки врахування конкретних історичних обставин дає змогу зрозуміти, що позначає чи має позначати в тому чи тому випадку цей термін. ...Націоналізм не існує як щось єдине, існують тільки різноманітні форми його проявів. Ось чому було б, мабуть, правильніше говорити про *націоналізми*, а не застосовувати слово «націоналізм» в однині. І все ж залишається від-

критим питання, чи не вказують різноманітні націоналізми на наявність у них деяких спільних формальних та змістовних структур – структур, які можна виявити шляхом порівняльного історичного дослідження»⁵⁸.

Наука знає немало спроб виявити в «різноманітних націоналізмах» якісь суттєві спільні структури і за результатами такого виявлення типологізувати відповідне різноманіття, у тому числі через зіставлення з параметрами і дефініціями таких феноменів, як «нація», «національний інтерес», «патріотизм», «нацизм», «шовінізм», «расизм», «етнос», «державна», «суспільний рух», «ідеологія» та ін. Такі спроби описували й аналізували українські дослідники (В.Лісовий, Г.Касьянов, О.Картунов, О.Проценко та ін.). Вони з'ясували, що терміном «націоналізм» означають, переважно, а) вияв і форму індивідуальних і/або групових почуттів і свідомості, б) ідеологію, світогляд або доктрину, в) суспільний рух, заснований на відповідних почуттєвих, ідеологічних, світоглядних, доктринальних засадах. Проте кожна з трьох названих основних іпостасей націоналізму має величезну кількість різновидів. На їх пояснення іменник «націоналізм» супроводжують прикметниками «гуманістичний», «ліберальний», «демократичний», «авторитарний», «етнічний», «громадянський», «інтегральний», «східний», «західний», «колективістський», «індивідуалістський», «партикуляристський» («іредентистський»), «економічний», «буржуазний», «антиколоніальний», «визвольний», за назвою країни, регіону походження або етнічної чи іншої суспільної групи та ін. Основою таких означень і відповідних дефініцій зазвичай є сформовані на основі різного дослідницького досвіду і вивчення різних «націоналізмів» суттєво або не надто відмінні теорії, концепції і наукові школи. Якій з них віддавати перевагу, зокрема під час вивчення етнополітики в Україні та її регіональних аспектів, – залежить від того, який із сегментів та історичних (часових) зрізів відповідного об'єкт-предметного поля досліджується, які наукові підходи ближчі кожному окремому дослідникові.

Подібним чином можуть використовуватися у пізнавально-описових цілях і такі інтегровані у вітчизняну науку новітні терміни і поняття західного інтелектуального дискурсу, як «етнічна ідентичність», «національна ідентичність» та «регіональна ідентичність». Їх застосування зробило процес вивчення й описання етнополітики в Україні коректнішим, повнішим і більш системним, у тому числі в аспекті виявлення та аналітико-синтетичного осмислення відповідних структурно-функціональних зв'язків, іманентних вітчизняному соціуму. Щодалі ширше використання цих термінів в українському суспільствознавстві засвідчило конструктивну тенденцію інтернаціоналізації наукової мови. Однак є сумніви щодо доцільності надання цим термінам, як це пропонують окремі вчені, «офіційного статусу» через їх запровадження у вітчизняне законодавство.

Словосполучення «етнічна ідентичність», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність» досі набули загальноновизнаного

однозначного трактування в науковому середовищі закордоння і України. До того ж два перші з них мають цілком коректні і, як показує порівняльний аналіз, менш полісемантичні, змістовно точніші і вже усталені відповідники у вітчизняних правових актах, як-от: «*національність*» в сенсі і особистісної, і групової етнічної і/або громадянської самоідентифікації та ідентичності (преамбула Конституції України, чинні Закон про мови, Закон про національні меншини та ін.), «*етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність*» (ст. 11 Конституції України), «*національне походження*», «*національне самовиявлення*», «*національне самоусвідомлення*», «*почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою*» (Закон про національні меншини) та інші. Тому навряд чи варто вносити в українське правове поле вищезгадані запозичення іншомовного походження, а відтак посилювати й без того присутні в цьому політермінологічні і понятійні суперечності, що їх нерідко використовують для провокування суспільних, у тому числі юридичних колізій. Так сталося, зокрема, з ухваленням деякими місцевими радами неадекватних у правовому сенсі рішень щодо застосування української і російської мов на території юрисдикції цих рад.

Тим часом запровадження нових термінів євроатлантичного інтелектуального дискурсу у вітчизняну етнополітичну науку примножує її евристичні ресурси і водночас робить здобутки українських дослідників більш доступними, зрозумілими і корисними для закордонних колег. Передовсім тих, які вивчають актуалізацію етнічності і націоналізму на пострадянському просторі. Тут ця актуалізація сталася і навіть посилюється не тільки як чинник, причина і водночас наслідок кризи комуністичної ідеології та державно-політичної практики. Вона відбувається ще й як вияв і особливий випадок загальносвітової тенденції «повернення» людей до свого етнічного коріння, до своєї традиційної культурної, мовної, релігійної та іншої самобутності як прихистку, де можна убезпечитися від уніфікуючого впливу глобалізації.

Індивіди і їх групи самовизначаються, або, висловлюючись на «західний» манер, самоідентифікуються (ідентифікуються) як «Я» і «Ми». Результатом процесу самовизначення (самоідентифікації) стає певна тотожність/самобутність – *ідентичність* (в англomовному соціально-політичному інтелектуальному дискурсі термін «*identity*» вживається саме в такому значенні). Для когось ідентичністю є «Я – громадянин світу, космополіт» або «Ми», коли так себе визначає певна група-множина. Для інших ідентичністю стає «Я» і «Ми» в сенсі отождолення себе передовсім з тим чи іншим феноменом, який означають словами «спільне історичне походження», «культура», «мова», «етнос», «нація», «віросповідання», «державна», «територія», «регіон», «клас», «професія», «вік», «стать» та ін. Відповідними є й індивідуальні «Я»-ідентичності та групові «Ми»-ідентичності. Причому будь-яка окрема ідентичність – це тільки одна з багатьох ідентичностей-іпоста-

сей, властивих кожному «Я» і «Ми». Така ідентичність-іпостась у разі її аналізу як окремішності також може виявитися багатоскладовим структурованим комплексом.

Зокрема, «самоідентифікація з територією завжди має ієрархічний характер – людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону (європеець), певної країни (громадянин України), певного етносу (українець), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин). Причому ієрархію ідентитетів кожен вибудовує для себе сам». Цей імовірнісний випадок, описаний відомою українською дослідницею Л. Нагорною, є показовим прикладом багатоманітності ідентифікаційних систем, іманентних будь-якому «Я» і «Ми». «Кожна людина, – зауважує авторка, – усвідомлює себе одночасно членом кількох спільностей: вона ідентифікує себе з нацією, державною системою, мовною спільнотою, соціальною, віковою чи професійною групою, релігійною конфесією тощо. Такі предмети ідентифікації, як культура, народ, сім'я тощо перебувають у непростих емоційно забарвлених і постійно змінюваних відносинах»⁵⁹.

Ця змінюваність відносин прямо впливає на зміст і якість ідентичностей. У версії І.Кресіної індивідуальна і колективна ідентичності можуть розглядатися як реальні і уявні, абстрактні і функціональні, стабільні і маргінальні, постійні і ситуативні⁶⁰. В.Євтух виокремлює понад 25 видів ідентичностей⁶¹. У західній літературі, за спостереженнями О.Картунова, виокремлюють п'ять основних типів власне етнічної ідентичності: 1) максимальна; 2) маргінальна; 3) поміркована; 4) мінімальна; 5) символічна⁶².

У всіх випадках етнічна ідентичність індивіда («Я») постає як результат і вияв самоототожнення його з групою («Ми»), що вирізняється певними етномаркерами (етноідентифікаторами). Останні, як і сама група, можуть одночасно сприйматися й кваліфікуватися і як об'єктивні, і як суб'єктивні феномени. У першому випадку визнається, що етнос, незалежно від будь-чиїх уявлень про нього, є спільнотою, якій властиві історично сформовані відносно стійкі мовні, релігійні, звичаєві, поведінкові та інші пов'язані з духовною і матеріальною культурою характеристики-властивості. У другому випадку – в разі погляду на етнос з позицій суб'єктивності – він постає утворенням, що існує в уявленнях людей про нього і про наявність у цього утворення вищезначених етнічних характеристик-властивостей або частини з них.

Якщо за основу структурування етнічної самосвідомості особи брати функціональну специфіку її психологічних складових, тоді в ній (етнічній самосвідомості) можна виокремити три елементи: когнітивні (знання, уявлення про народ), емоційні (почуття, відносини, переживання, ціннісні орієнтації) і регулятивні (інтереси, потреби, мотиви)⁶³.

Аналіз мовних практик показує, що поняття «етнічна ідентичність» по-різному співвідносять з поняттям «національна ідентичність». Прихильники ототожнення нації і національного з етносом і

етнічним застосовують відповідні терміни як синоніми. В іншій традиції слововжитку терміном «етнічна ідентичність» означають етнокультурний аспект тотожності особи і групи осіб, а терміном «національна ідентичність» – аспект політичної тотожності, виявами якої є громадянський зв'язок особи або групи осіб (спільноти) з певною державою або політичним рухом за державне самовизначення.

У слов'янських мовах, передовсім на пострадянському просторі, набув поширення гібридний термін «*етнонаціональна ідентичність*». Його застосовують у двох смислах. Один – як означення власне етнічної (етнокультурної) ідентичності, коли цю ідентичність треба акцентувати щодо мовних практик, в яких слова «національний» і «національність» здавна застосовують в етнічному розумінні. Другий смисл – як означення ідентичності подвійної – синтезу етнічної (етнокультурної) і державної (громадянської).

Більша полісемантичність, якщо не сказати змістовна розмитість і важковловимість, характерна практиці застосування терміна «*регіональна ідентичність*». Одна з причин цього – у багатовимірності і великій варіативності явищ, означуваних словами «регіон» і «регіоналізм». «Попри ту роль, що її відіграють регіоналізм і регіональні рухи в сучасному світі, ніхто з дослідників досі не пояснив до толку, чим є насправді феномен регіональної ідентичності і як регіональна ідентичність співвідноситься з іншими ідентичностями, насамперед – етнічною і національною» – так у 2005 р. писав український (кримський) політолог А.Мальгін⁶⁴. З його оцінкою можна погодитися або ні. Але для обох випадків спільним буде визнання наявності в зарубіжній і вітчизняній літературі різних тлумачень терміна і поняття, про які йдеться.

Чи не найповніше уявлення про ці «різготлумачення» дає нова книга Л.Нагорної⁶⁵. Авторка ретельно проаналізувала найбільш фахові теоретико-методологічні і прикладні дослідження з відповідної проблематики, обґрунтувала власну версію регіональної ідентичності як суспільного феномену, зокрема у контексті його української специфіки. Також велику увагу дослідниця приділила осмисленню регіональної ідентичності з позицій гносеології як конструкта, роль якого у системі пізнання визначається ступенем гостроти проблем, породжуваних не стільки регіональною строкатістю, скільки суперечливістю регіональних інтересів⁶⁶.

За Л.Нагорною, у «сумарному вигляді регіональну ідентичність можна представити як сконцентроване у певних системах цінностей уявлення про місце регіону у загальнонаціональному просторі, а також формовані на цій основі моделі поведінки. У ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенції регіональної влади, збереження власної самобутності, народних традицій. Сміслові наповнення регіональної ідентичності можна передати формулою «мій край – мій рідний дім». Саме на цій основі формується своєрідний регіональний патріотизм, встанов-

люються земляцькі зв'язки. У конструктивістському соціокультурному аналізі така ідентичність постає як культурна форма чи своєрідна «уявлена реальність». Групова ідентичність забезпечується певною системою образів світу і культурних комунікацій, відповідною інтерпретаційною моделлю просторового і соціального структурування. Її доповнює специфічна соціонормативна система (норми відносин між «земляками», моделі внутрігрупової ієрархії)»⁶⁷.

Ця дефініція і справді є сумарною. Її подано як послідовне додавання різних (окремих) ідентифікаційних маркерів якоїсь певної або імовірної регіональної ідентичності. Кожен з цих маркерів-доданків окремо і в сумі з одним або кількома іншими може використовуватися як означення тієї чи тієї регіональної ідентичності. Але навряд чи десь у світі можна знайти регіональну ідентичність, маркери якої і справді можна було б подати у цитованому «сумарному вигляді». Понад те, кожна окремо взята до розгляду регіональна ідентичність у більшості випадків є гетерогенним феноменом – утворюваним різними мовними, релігійними, культурними, етнічними, політичними, локальними (в сенсі прив'язаності до якоїсь місцевості регіону) та іншими ідентичностями.

Останні можуть співіснувати під «парасолькою регіональної ідентичності» як суперечлива, але при цьому гармонійна єдність багатоманітності. Інші форми соціальної взаємодії регіональної ідентичності та її складників можна представити як проміжні між, з одного боку, важко досяжним (а в разі такого досягнення – короткотривалим) ідеалом «гармонії» інакшостей і, з другого боку, антиподом цього ідеалу – соціальним конфліктом. Подібним чином співіснують регіональна та національна (в державницькому, громадянському сенсі) ідентичності: або як гармонія – «ласкава форма» взаємодії протилежностей і вияву протиріч, або як конфлікт.

Конфлікт ідентичностей є видом соціального конфлікту як форми і способу соціального зв'язку (відношення, взаємодії, поведінки). *Соціальний конфлікт* можна означити як відкрите суперництво, протистояння, протиборство суспільних суб'єктів у ситуації кризового загострення протиріччя чи протиріч їх відносин. Методологічною основою такого розуміння соціального конфлікту є розведення понять «протиріччя» (англ. – *contradiction*) і «конфлікт» (англ. – *conflict*). Перше з них означає вид соціального зв'язку (відношення), зміст і особливості якого відбивають незбіг (протилежності) поглядів, інтересів, цілей, позицій, прагнень, цінностей суспільних суб'єктів. Друге – вказує на специфічний вияв такого зв'язку в ситуації порушення рухливого балансу між суб'єктних відносин.

Теоретично зміст поняття «соціальний конфлікт» розкривається при співвіднесенні з поняттями «співробітництво», «порозуміння», «компроміс», «консенсус». Універсальною причиною виникнення будь-якого соціального конфлікту є поступова або швидка й неочікувана зміна ситуації – соціально-економічної, політичної, духовно-культурної,

соціально-психологічної та ін. Виокремлюють два види (типи) такої зміни. Перший – виявляється в зміні звичної, усталеної практики суспільних відносин. Другий – означає зміну ставлення суспільних суб'єктів як до звичної практики їх відносин (у разі, коли ця практика не зазнала суттєвих змін), так і до тих чи інших перемін. Однак обидва види (типи) змін не обов'язково спричиняють конфлікт. Зміни можуть стимулювати і неконфліктну соціальну активність: або як самостійну реалізацію суспільним суб'єктом власних інтересів без зазіхання на інтереси інших, або як взаємоприйнятне конструктивне узгодження суспільними суб'єктами їх інтересів і поведінки в змінюваній ситуації.

Тобто, суспільні зміни конфліктогенними є тільки потенційно. Чинники які продукують ці зміни, також конфліктогенні лише потенційно. Такими можуть стати економічна криза, неефективна або упереджена державна політика, що утруднює реалізацію інтересів одного або більше суспільних суб'єктів, зовнішнє втручання у відносини між цими суб'єктами, політизація етнічності або регіональної ідентичності та ін. Зміни і їх фактори є виявом і наслідком людської діяльності – духовної і матеріальної, індивідуальної і групової, репродуктивної і продуктивної. Будь-який вид діяльності являє собою взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів. До перших належать умови (відносини), в яких діє суспільний суб'єкт. Другими є властивості цього суб'єкта. Бути чи не бути конфлікту в умовах, що змінюються, залежить саме від суб'єктивного фактора – світогляду, ідеалів, традицій, ціннісних орієнтацій, психологічних особливостей суспільних суб'єктів, їх схильності, здатності і волі до певної поведінки (конфліктної чи неконфліктної).

Виокремлюють такі типи (види) суспільного конфлікту: за сферою суспільних відносин – економічний, власне соціальний, політичний, культурний, релігійний, етнічний, мовний, трудовий, професійний, службовий, побутовий конфлікт; за суб'єктами (учасниками) – внутріособистісний, міжособистісний, внутрігруповий, міжгруповий, міжрегіональний, міждержавний; за інтересами – ресурсний, статусно-рольовий, ціннісний, ідеологічний; за тривалістю – швидкоплинний, довготривалий; за характером поведінки конфліктантів – насильницький, мирний; за наслідками – конструктивний, деструктивний.

Наведена типологія є умовною. Її логічна основа й особливості, подібно основі та особливостям будь-якої іншої типології, визначаються конкретними гносеологічними, праксеологічними та прикладними цілями і завданнями. В контексті таких цілей і завдань важливими є питання соціальної функції та етапів виникнення і перебігу конфлікту. Ці питання актуалізувалися одночасно з формуванням основних концепцій конфлікту: класової боротьби (К.Маркс), панування і підкоряння (М.Вебер), базових потреб індивідів і соціальних груп (П.Сорокін), загальної теорії конфлікту (К.Боулдінг), позитивно-функціональної (Л.Козер), структурно-функціональної (Т.Парсонс), конфліктної моделі суспільства (Р.Дарендорф).

За спостереженнями американського політолога Р.Преторіуса, у 1960-х роках конфліктологи, зокрема в США, розділилися на дві школи – «школу консенсусу» і «конфліктну школу». Перші вважають конфлікт соціальною аномалією, відхиленням від нормального розвитку суспільства через посилення в ньому соціальної, культурної та іншої диференціації, розмежування людей за соціальними статусами, ролями, майновим, освітнім рівнем тощо. Чим більша диференціація, тим вища соціальна напруга (англ. – *strain*). Вона передуює власне конфлікту, який бажано відвернути, обмежити або конструктивно розв'язати. Натомість прихильники «конфліктної школи» наполягають, що конфлікт іманентний суспільству.

Концептуальні засади «конфліктної школи» наближаються до марксового розуміння конфлікту (класової боротьби) як рушійної сили історії. Однак, за К.Марксом, конфлікт є зіткненням між пануючою меншістю і гнобленою більшістю. Новітня ж «конфліктна школа» (Р.Дарендорф) виходить з того, що у другій половині ХХ ст. більшість досягла соціального добробуту, прагне зберегти існуючу систему і пропорції розподілу суспільних благ, ігнорує домагання інших набути такого самого, як і в неї, статусу, що й призводить до конфлікту. Ця концепція не позбавлена внутрішньої суперечливості. В ній конфлікт розглядається як неминучий і необхідний компонент нормального суспільного розвитку і спосіб оновлення соціальної системи. Водночас визнається необхідність врегулювання конфлікту, позаяк у певних випадках він може систему руйнувати. Суспільство також наділяється двома обличчями: одне з них – гармонія і порозуміння, інше – конфлікт і примушування. Перше з них, якщо неухильно дотримуватися логіки «конфліктної школи», слід було б визнати ненормальністю.

Очевидно, що конфлікт як спосіб регулювання (зняття, розв'язання, гармонізації) протиріч розвитку суспільства як динамічної системи завжди має оптимальнішу альтернативу. Вона полягає у виробленні й реалізації в умовах, що змінюються, такої моделі взаємодії і поведінки суспільних суб'єктів, яка знімає напругу в їх відносинах і збалансовує інтереси, уникнувши деструктивного зіткнення. Адже стабілізацією завершується будь-який конфлікт, що його не вдалося відвернути. Звісно, в разі, якщо метою і/або результатом конфлікту не стає усунення якогось чи всіх його учасників із системи суспільних зв'язків (наприклад, етнічний або соціальний геноцид). Відповідне розуміння обумовило поширеність концепції конфлікту, згідно з якою позитивну, прогресочинну соціальну функцію визнають за протиріччям, а також за напругою як станом актуалізації суспільних протилежностей і зумовлених ними проблем, коли їх ще можна розв'язати безконфліктно; власне ж конфлікт як кризову стадію розвитку протиріччя відносять до небажаних конфронтаційних відхилень від нормальної суспільної динаміки.

Важливими конструктами етнополітичних досліджень є терміни і поняття «політичний конфлікт» і «етнічний конфлікт». Словосполу-

чення «*політичний конфлікт*» зазвичай застосовують у випадках, коли йдеться про конфлікт суспільних суб'єктів з приводу відносин політичної влади і політичного управління в ситуації кризового загострення протиріччя чи протиріч відносин цих суб'єктів. Терміном «*етнічний конфлікт*» здебільшого означають ситуації гострого суспільного протистояння сторін, з яких щонайменше одна є носієм етнічної ідентичності з власними інтересами щодо предмета конфлікту. Предмет етнічного конфлікту може знаходитися у будь-якій сфері суспільства. Якщо він стосується сфери політики, відбувається з використанням політичних ресурсів або виявляється як гостра боротьба (змагальність) за політичні (переважно, владні) ресурси задоволення, пов'язаних з етнічністю інтересів і потреб (економічних, соціальних, культурних, мовних, віросповідних та інших). Такий вид суспільної поведінки називають «*етнополітичним конфліктом*».

Суб'єктами політичного, етнічного та інших соціальних конфліктів можуть бути індивід, соціальна, професійна, етнічна, релігійна, ідеологічна або інша група чи спільнота, легалізована або нелегалізована політична, громадська організація, об'єднання чи рух, органи центральної і місцевих влад, держава, міждержавні утворення та ін.

Внутрісуб'єктні і/або міжсуб'єктні протиріччя, загострення яких призводить до політичного чи етнічного конфлікту, можуть стосуватися власне політики, економіки, соціального захисту, культури, релігії, мовних, міжетнічних, майнових та інших внутрідержавних і міждержавних відносин тощо. Зокрема, у політичній сфері виокремлюють кілька її потенційно конфліктогенних криз: ідентичності (розпад традиційних для політичної культури суспільства ідеалів і цінностей та пошук нових), участі (нездатність усталених політичних практик задовольняти потреби індивідів і груп інтересів у доступі до ресурсів політичної влади), проникнення (намагання центральної державної влади адмініструвати життєдіяльність населення територій без належного врахування інтересів цього населення і позиції місцевих влад), легітимності (невідповідність цілей, змісту, форм, методів діяльності та персонального складу органів влади уявленням великої частини громадян).

Криза (гр. *krisis* – рішення, поворотний пункт) розвитку іманентних суспільству протиріч не завжди трансформується в конфлікт. Вона тільки засвідчує настання ситуації, коли прийнятні до того стан, форми і способи відношення (взаємодії) суспільних суб'єктів вже не задовольняють якогось з них або всіх. Виникає напруга – передконфліктна стадія (її ще називають латентною), коли незбіг інтересів і позицій сторін актуалізується, стає очевидним і навіть демонстративним, однак ще можна врегулювати ситуацію, уникнувши зіткнення. Якщо цього не стається, імовірним стає поворот до власне конфлікту, якому передують накопичення у сторін агресивних почуттів і настроїв, відкрите висловлення претензій і аргументів, виношування планів рішучих дій і різкої поведінки, пошук союзників. Зазвичай у цій стадії трапляється інци-

дент. Він стає приводом і зав'язкою конфлікту. Серед його виявів – насильство: спроба примусу або завдання шкоди, що відбувається всупереч інтересам і волі сторони або сторін, проти якої або яких вони спрямовані. Далі відбуваються ескалація, кульмінація і, нарешті, завершення конфлікту. Останнє може бути різним, зокрема, як переривання чи припинення конфліктної поведінки внаслідок усвідомлення її безперспективності або осмислення факту наявності спільних інтересів сторін як основи для нормалізації їх відносин, нерідко – із залученням посередників, здатних сприяти залагодженню ситуації; компроміс; повне або часткове підпорядкування однієї сторони іншій; добровільне або насильницьке припинення існування якоїсь зі сторін як суб'єкта суспільних відносин.

Для вивчення політичного, етнічного і будь-якого іншого соціального конфлікту, а відтак для розроблення і реалізації технологій його розв'язання в структурі конфлікту виділяють: учасників (суб'єктів, сторони); умови і фактори виникнення та перебігу; зміст і характер; інтереси і цілі учасників; їхній ресурсний потенціал; способи і особливості поведінки на різних стадіях передконфліктної і конфліктної взаємодії; реалії конфліктної ситуації та уявлення про неї учасників і третьої сторони (нейтральної, зацікавленої або незацікавленої, залученої до розв'язання як посередник); просторові і часові параметри; етапність та інтенсивність; очікувані, імовірні і реальні результати та наслідки.

Евристичний потенціал розглянутих і багатьох інших теорій і концепцій, а також понять і термінів етнополітичного наукового, прикладного політико-правового і ширшого суспільних дискурсів прямо пов'язаний з коректністю їх трактування і застосування під час вивчення та описання конкретних етнополітичних явищ, ситуацій і процесів.

1.3. Наукові підходи і методи дослідження

Дослідження етнополітики в Україні з використанням категоріально-понятійних та інших теоретичних і методологічних напрацювань вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл дозволяє віднести такі дослідження до *«нормальної науки»*. «Нормальною» називають науку, дослідницька практика якої базується на *«парадигмах»*. Виділені курсивом і «лапками» терміни належать відомому американському філософу і історику науки Т.Куну. Після опублікування у 1962 році та перевидання з доповненнями у 1969 році його книги *«Структура наукових революцій»*⁶⁸ вони утвердилися спершу в західному, а потім і в східному інтелектуальних дискурсах. Зміст першого терміна пояснений вище. Другим терміном Т.Кун означив *«всю сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і т.д., дотримання яких характерне для членів певної наукової спільноти»*, а також *«конкретні рішення головоломки, які в разі їх використання як моделей або прийомів можуть*

заміняти експліцитні правила як основу для вирішення ще не розгаданих головоломок нормальної науки».

Відтоді «парадигмами» називають теорії, концепції, поняття, методи та інші пізнавальні конструкти, що їх ті чи ті наукові спільноти (школи) застосовують упродовж певного часу як визнані в їх середовищі інструменти постановки і розв'язання дослідницьких завдань. Відповідно, і критерії якості та ефективності дослідницької роботи мають сенс лише тоді, коли відповідають стандартам певної парадигми. Зміна парадигм є ознакою наукової революції. В галузі етнополітичних досліджень, у тому числі вітчизняних, такої революції досі не сталося. Натомість відбувається процес, який можна назвати еволюцією, дифузією і/або синтезом, інтеграцією і водночас конкуренцією парадигм. Цей процес властивий, зокрема, практиці застосування дослідницьких підходів і методів.

Терміном «дослідницький підхід» зазвичай означають вивчення якогось об'єкта (явища, процесу) з позиції та з дотриманням певної системи наукових теоретичних, концептуальних і методологічних напрацювань як парадигм. «Методами» називають один із сегментів парадигми, а саме – теоретично осмислені і логічно обґрунтовані способи пізнавальної діяльності, використання яких дозволяє здобути якесь достовірне знання про об'єкт, що вивчається. Власне дослідницькі прийоми, операції та процедури, в тому числі ті, що забезпечують реалізацію методу, означають терміном «методика».

У вивченні української етнополітики застосовують різні дослідницькі підходи, методи і методики. Кожен науковець обирає ті з них, які узгоджуються з його прихильністю до певної парадигми, відповідають об'єктові, предметові, завданням дослідження, а також специфіці джерел, які містять необхідну для вивчення й осмислення інформацію. Тож наукове етнополітичне знання здобувається на засадах парадигмального плюралізму. Частину виявів цієї множинності ми уже розглядали. Про інші – далі. Але спершу застереження: парадигмальний плюралізм дослідницьких підходів не означає відсутності в цих підходах схожих, а в певних випадках і спільних теоретико-методологічних основ.

Одну з таких основ утворюють намагання більшості або й усіх наукових шкіл вивчати етнополітику як систему (від давньогрецьк. *συστήμα* – поєднання) – цілісність, утворену множиною її елементів – частин. Хоча й у цьому разі різні школи розробляють і реалізують різні версії системного підходу.

Терміном «системний підхід» (англ. *Systems thinking*) означають комплекс принципів (правил) і методів, за допомогою яких об'єкт дослідження вивчається і описується як сукупність взаємопов'язаних елементів (складників). Системний підхід застосовують і розробляють у рамках різних загальнонаукових теорій і концепцій, а також окремих наукових галузей і дисциплін. Історія його становлення добре описана:

від стародавніх, зокрема давньогрецьких філософських концепцій, до гносеологічних розробок «нового часу» (І.Кант, Й.Фіхте, Ф.Шелінг, Г.Гегель, К.Маркс та ін.) і відтоді до сучасності⁶⁹.

Формування сучасних парадигм системного підходу пов'язують з розробленням загальної теорії систем на початку – у першій половині ХХ століття: в Росії – А.Богдановим, на Заході – вченим австрійського походження Л.Берталанфі. Витоки поширених нині версій системного підходу в суспільних науках, зокрема соціології і політичних дослідженнях, простежують у М.Вебера, Е.Дюркгейма, П.Сорокіна. Більшість цих версій набули концептуальної цілісності у другій половині 1950 – 1970-х рр. На Заході – це структуралізм (Т.Парсонс, К.Леві-Строс), структурний функціоналізм (Т.Парсонс, Р.Мертон), теорія структурації (Е.Гіденс), теорія самореферентних систем (Н.Луман), структуралістський конструктивізм (П.Бурдьє), синергетика (І.Пригожин, І.Стенгерс), світ-системний аналіз (І.Валерстайн, А.Франк). У ті самі роки в Радянському Союзі теорію систем розробляли В.Афанасьєв, В.Глушков, Е.Юдін та ін.

Коли упала так звана «залізна завіса», відбулося зближення розроблених науковцями країн Заходу і Сходу парадигм системного підходу до вивчення суспільства. У процесі цього зближення помітно розширився категоріально-понятійний апарат досліджень, зокрема, за рахунок використання термінології, що її застосовував у своїх роботах бельгійський і американський фізик російського походження І.Пригожин. З його дослідженнями в галузі термодинаміки пов'язане становлення синергетики – міждисциплінарної науки, предметом якої є системи, що самоорганізуються (англ. *Synergetics* – термін, утворений від давньогрецьк. *συν* – префікс у значенні спільності і *ζρῶν* – діяльність; запроваджений в інтелектуальний дискурс відомим американським дизайнером, архітектором і винахідником Р.Бакмінстером).

Допустимість і межі застосування науково-природничої синергетичної парадигми в дослідженнях суспільних систем є предметом наукових і білянаукових дискусій. Тим не менш низка висновків і понять відповідної галузі знання дедалі ширше застосовується в суспільствознавстві, набуваючи певної універсальності.

В етнополітичних дослідженнях системний підхід синтезує такі параметри і терміни його різних версій:

1. Світ є системою цивілізаційно споріднених і цивілізаційно несхожих суспільств, що мають відмінні «культурні коди».

2. Кожне суспільство є соціальною саморганізованою і самовідтворюваною відкритою системою – сукупністю людей, їх груп, соціальних інститутів, явищ, процесів та інших структурних елементів, що виконують певні функції, об'єднані відносинами та взаємозв'язками, регуляторами яких є певні усталені норми і цінності, що утворюють культуру.

3. Етнополітика є підсистемою суспільства, що взаємодіє з іншими його підсистемами (економічною, соціально-класовою, професійною, поселенською, політичною, духовною, управлінською та іншими).

4. Етнополітична підсистема суспільства є структурованим утворенням, кількість і якісні характеристики системних складників якого пов'язані з просторовою та історично часовою специфікою кожного такого утворення; цими складниками можуть бути підсистеми етнокультурна, етномовна, етнодемографічна, етнорелігійна, етнорегіональна та інші, функціонування яких тією чи іншою мірою включає політичні умови і/або чинники.

4. Елементи суспільства як системи і його підсистем виконують функції соціальної адаптації (раціональної організації і розподілу ресурсів), цілепокладання, комунікації (обміну інформацією), інтеграції, узгодження власних цілей і цінностей зі спільними цілями і цінностями суспільства.

5. Суспільство і його підсистеми, з етнополітичною включно, іманентно тяжіють до стабільності (порядку) у відносинах їх елементів; стабільність (порядок) є станом динамічної рівноваги, сталості і впорядкованості системи (підсистеми), що уможливлює ефективну реалізацію її функцій у ситуаціях суперечливого впливу на неї конструктивних і деструктивних внутрішніх і зовнішніх чинників, зберігаючи при цьому властиву системі (підсистемі) структуру та якісні параметри.

6. Взаємодія елементів системи (підсистеми), яка під дією певних внутрішніх або зовнішніх щодо неї чинників виведена зі стану рівноваги (стабільності, порядку), набуває стихійності і хаотичності (на означення такої суспільної ситуації політичні науки традиційно використовують термін «криза»). Наступна самоорганізація системи (підсистеми), її перехід від стану незрівноваженості (кризи) до нового стану стабільності пов'язана з проходженням нею особливих точок «біфуркації» (від лат. *bifurcus* – роздвоєний), в яких як випадкове коливання – «флуктуація» (від лат. *fluctuatio* – коливання) викликає еволюцію системи (підсистеми), імовірні напрями якої (еволюції) можна прогнозувати і моделювати, але неможливо передбачити. Так само можна моделювати, але неможливо передбачити властивості системи після її стабілізації.

7. У стані системної нестабільності, незрівноваженості втрачається детерміністський, лінійний характер причинно-наслідкових зв'язків. «Поблизу біфуркацій основну роль відграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти... закони флуктуацій і кореляцій в умовах зрівноваженості... мають універсальний характер. При перетині кордону, що відділяє зрівноважену галузь від незрівноваженої, вони втрачають універсальність...»⁷⁰.

8. В етнополітичній (під)системі суспільства коливання (флуктуації), а також пов'язані з ними етнополітичні кризи (незрівноваженості системи), стани з непередбачуваними альтернативами кризової динаміки (точки біфуркацій) і післякризової самоорганізації (стабілізації, зрівноваженості, порядку) можуть виникати:

а) у зв'язку з прогнозованою або неочікуваною поведінкою суспільних суб'єктів – політичних лідерів, партій, органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських утворень, міжнародних офіційних і неурядових інституцій, соціальних груп і навіть окремих осіб, передовсім тих, що прагнуть реалізації політичними засобами якихось пов'язаних з етнічністю інтересів, а також:

б) під впливом поступової або швидкої й неочікуваної зміни ситуації – соціально-економічної, екологічної, політичної, демографічної, культурної, релігійної, соціально-психологічної, зовнішньополітичної та ін.

Відповідні сфери, де відбуваються такі зміни, також можуть досліджуватися як відкриті самоорганізовані (під)системи суспільства. Всі вони взаємодіють між собою, в тому числі з етнополітичною (під)системою. Зміни в якійсь одній з них здатні суттєво вплинути на стан іншої. Така системна єдність суспільства і взаємозалежність його структурних елементів зумовлює необхідність застосування і евристичну спроможність філософських теорій пізнання, загальнонаукової і міждисциплінарної методології, а також методології окремих наук у вивченні будь-якої суспільної сфери (підсистеми). Цей епістемологічний імператив повною мірою поширюється і на дослідження етнополітики. В таких дослідженнях використовують методи *аналізу і синтезу, індукції і дедукції, діалектики, аналогії, абстрагування, класифікації (типологізації), моделювання* та ін.

Коли зв'язкам суб'єктів етнополітики властива усталеність і стабільність, моделювання різних варіантів етнополітичної динаміки за результатами наукового прогнозування тих чи тих коливань (флуктуацій, змін) і їх наслідків може мати високий ступінь імовірності. В разі незрівноваженості (кризи) етнополітичних відносин моделювання імовірних векторів їх динаміки після проходження точки біфуркації передбачити надзвичайно складно або й неможливо. В обох випадках постає питання про прогнозування і моделювання етнополітичних ризиків та їх можливих наслідків (від пізнюлат. *risicare* – обгинати виступ та грецьк. *політікῆ* – мистецтво управління державою).

Під *етнополітичним ризиком* розуміють вибір суспільним суб'єктом – носієм певних етнічних інтересів – лінії поведінки і сама його поведінка в ситуації, коли відсутня визначеність щодо наслідків впливу цієї поведінки на політичні умови і чинники реалізації таких інтересів. Відмова від будь-яких дій також є формою поведінки. Її зміст становлять пасивне споглядання й бездіяльність. Останні є виявом ризику як вибору між двома альтернативами: перша – скористатися шансом на

успіх у досягненні мети, друга – відмовитися від використання цього шансу через непевність досягнення бажаного результату й імовірні несприятливі, негативні наслідки ризикованих дій, зокрема для підтримання стабільності внутрісистемних і міжсистемних відносин або їх стабілізації, якщо такі відносини розбалансувалися, втратили зрівноваженість. Ризик може бути осмисленим або спонтанним – мимовільним, спровокованим зовнішнім впливом, зумовленим психічними, емоційними та іншими особистісними і соціальними суб'єктивними чинниками.

Звідси актуальність застосування *антропологічного та біхевіористського підходів* у вивченні причин і мотивів індивідуальної та групової етнополітичної поведінки людей.

Перший синтезує напрацювання наукових галузей, що дістали спільну назву «антропологія» (буквально – «вивчення людини», від давньогрецьк. *ἄνθρωπος* – людина і *λόγος* – слово). Для етнополітичних досліджень передовсім актуальні підходи соціальної або культурної антропології (ці наукові галузі в деяких країнах означають також терміном «етнологія»), що вивчають людину і групи людей як творців і носіїв певної матеріальної, духовної, поведінкової та іншої культури, їх походження, розселення, відносини та ін.

Біхевіористський підхід (буквально: *поведінковий*, від англ. *behaviour*, амер. *behavior* – поведінка) в етнополітичній та інших суспільствознавчих дослідженнях увійшов як адаптована до об'єкта і предмета цих досліджень версія підходів одного з провідних напрямів американської (США) соціальної психології, підходи якого широко поширилися у 1930 – 1950 роках. «Класичний» біхевіоризм (Дж. Б. Уотсон, Б. Ф. Скіннер) ґрунтується на постулаті про вирішальну роль впливу на поведінку людини умов її життєдіяльності – як тих, що склалися об'єктивно, так і тих, що цілеспрямовано формуються, щоб спонукати людину до певної поведінки. Необіхевіоризм (К. Холл, Е. Толмен), зберігаючи вірність цьому постулатові, звертає увагу на «внутрішній світ» індивіда, вивчає цей світ як феномен, що великою мірою визначає відмінності в поведінці людей навіть у випадках однакового впливу на них ззовні.

Ідеї і термінологія біхевіоризму примножують інструментарій етнополітичних досліджень. Використання цього інструментарію може дати плідні результати у вивченні багатьох актуальних проблем, серед них: етнополітична поведінка українських селян і їх нащадків (зокрема, під час і після «розкуркулювання» та Голодомору), діячів української культури і науки (приміром, у зв'язку з подіями, відомими як «розстріляне відродження», «боротьба з космополітизмом», «хрущовська відлига» і «шестидесятники», розпад СРСР і суверенізація України), представників правлячого класу (колишня «партноменклатура», сучасні політики, що формувалися в різних, у тому числі зумовлених регіональною специфікою соціальних, культурних та мовних середовищах),

громадян російської, кримськотатарської та інших національностей у ситуаціях реальних і позірних «етностатусних» змін в українському соціумі та ін.

Біхевіористський підхід, по суті, є однією з багатьох актуальних версій *соціально-психологічного підходу* в суспільствознавчих дослідженнях. Поміж цих версій – когнітивна. Концепт *когнітивного підходу* (від лат. *cognitio* – пізнання, вивчення, осмислення) сформувався в США у 1950 – 1960 роках як альтернатива біхевіоризму. В ньому виокремилися кілька напрямів. Один з них – когнітивна антропологія – визначив суть когнітивного підходу в етнополітичних дослідженнях. Вона полягає в постулюванні того, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією; чинники навколишнього світу суттєво впливають на поведінку людини тільки після їх «когніції» – після того, як людина сприйме і осмислить ці чинники через призму властивих їй знань, вірувань, цінностей – усього, що утворює культуру. Культура існує в умах індивідів як індивідуалізована (персоналізована) модель спільної культури соціальної групи, до якої ці індивіди належать.

Для етнополітичних досліджень актуальним є а) врахування впливу і виявів етнокультурного компонента в тих когнітивних, пізнавальних конструктах, через які індивід сприймає й оцінює навколишній світ, своє місце в цьому світі, а також місце і поведінку інших і б) з'ясування того, як загальна культура індивіда впливає на його політичну поведінку з приводу тих чи тих виявів етнічного аспекту суспільних відносин.

Когнітивний підхід може бути корисним передовсім для вивчення суб'єктивного чинника етнополітичної поведінки, її уявлених, у тому числі позірних і реальних мотивів. Серед таких мотивів – особливості етнічної психології. В цьому контексті важливим є аналіз культурного підґрунтя, на якому базується світосприйняття суб'єктів етнополітичної взаємодії. Життєвий досвід і дослідницька практика показують, зокрема, що культурна близькість таких суб'єктів зумовлює подібність оцінок ними ситуації і одне одного, а також особливостей поведінки в однаковій або схожій ситуації. Така поведінка має значний потенціал порозуміння. Суттєві ж культурні, в тому числі етнопсихологічні відмінності, особливо у випадках, коли в однієї сторони відсутні знання про іншу, а уявлення про неї неадекватні, часом негативно стереотипізовані, такі відмінності ускладнюють етнополітичну взаємодію.

Етнічні цінності, соціокультурні та інші норми, інституціоналізовані як традиції, правила поведінки і т.п., вивчають також у параметрах підходу, названого «*ціннісно-нормативним*». Змістовно і структурно він пов'язаний з парадигмально близькими *культурологічним та цивілізаційним підходами*.

Цивілізаційний підхід (від лат. *civilis* – цивільний, громадянський) має багато варіантів, часто дуже відмінних через відмінності тлумачен-

ня терміна і поняття «цивілізація». Останніми роками в науковому дискурсі найбільшого поширення набуло розуміння цивілізації як особливої системи економічних, політичних, соціальних і культурних відносин, де культурна специфіка є системоутворюючою.

В етнополітичних дослідженнях цивілізаційну парадигму нерідко застосовують у парі з *формаційною* (від лат. *formatio* – утворення, формування). Термін «формація» в суспільствознавчій (соціогуманітарній) лексиці ввів К.Маркс у складі словосполучення «суспільно-економічна формація» в сенсі історично сформованого типу суспільства, основу якого становить певний спосіб виробництва матеріальних благ. Терміном «цивілізація» в марксистській науковій традиції від початку означували один із структурних компонентів формації – матеріальну і духовну культуру суспільства як цілісність⁷¹.

Зважаючи на виокремлені К.Марксом способи виробництва як такі, що детермінували всі інші сторони соціального буття і свідомості, російська (потім – радянська) марксистська традиція накреслила відповідну послідовність суспільно-економічних формацій як шаблів історичного прогресу: первіснообщинний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний та комуністичний. Позначений Марксом так званий «азіатський спосіб виробництва», який випадав із цієї схеми, належав до винятків або дискусійних проблем.

З формаційною періодизацією суспільного процесу, зокрема, легко узгоджувалося і було прийняте марксистом обґрунтування європейською наукою послідовності стадій історичного розвитку етнічних спільнот: рід, плем'я, народність, нація. Так, завершення процесу становлення націй марксистизм пов'язував з розвитком капіталістичних виробничих відносин і детермінованих ними політичної надбудови та форм суспільної свідомості.

«Формаційний підхід» до дослідження етнонаціональних відносин став основоположним для розгляду соціально-економічних чинників і протиріч як основного джерела і першопричини національних рухів та інших етнополітичних феноменів, у тому числі етнічних конфліктів. Політичні, релігійні, культурні та інші спонуки й складові динаміки відносин в етнонаціональній сфері, за формаційною парадигмою, вважалися і вважаються похідними.

Подібний редуціонізм надто перебільшує соціально-економічні впливи на етнонаціональні процеси. Такі впливи насправді можуть бути значними і, за певних умов, навіть відігравати провідну роль. Не випадково їх дослідженням переймаються не лише соціологи-марксистки⁷². Проте етнонаціональне життя є явищем набагато більш багатовимірним і багатофакторним. У різних регіонах і за різних часів його детермінанти можуть бути зовсім різними і часто дуже далекими від власне соціальних і економічних аспектів етнічності та пов'язаної з нею суспільної поведінки.

Вади формаційного аналізу стали спонукою пошуку нової дослідницької парадигми. За текстом однієї зі статей Малої енциклопедії етнодержавознавства, замінити або доповнити формаційний підхід має «цивілізаційний принцип», «... який дає можливість аналізувати всі явища і тенденції не з позицій абстрактної ідеологічно-пропагандистської періодизації історії людства (відома марксистсько-ленінська «п'ятичленка»), а з позицій об'єктивної і конкретної її періодизації: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне, технотронне та інформаційне суспільство»⁷³. Таке тлумачення «цивілізаційного принципу» багато в чому споріднене з «формаційним підходом», повторює його «плюси» і «мінуси».

По-перше, «постіндустріальне», «технотронне» та «інформаційне» суспільство є близькими і певною мірою синонімічними поняттями і термінами, що їх застосовують як характеристики однієї і тієї самої стадії розвитку людства. По-друге, в основу побудови наведеної «цивілізаційної драбини» покладені технологічні фактори – розподіл і зміст праці та рівень розвитку техніки виробництва. А це – технологічний редукаціонізм, він так само, як і соціально-економічний редукаціонізм, обмежений і тому обмежує можливості пізнання цивілізацій і їх культурних, у тому числі етнічних особливостей. По-третє, обидва різновиди редукаціонізму споріднюють абсолютизація поступальності, лінійності історичного процесу, що проявляється в означенні кожної наступної стадії розвитку людства (наприклад, формації чи цивілізації, форм етносоціальної організації – рід, плем'я, народність, нація) як вищої за попередню. По-четверте, запропонований цивілізаційний принцип (назвемо його точніше – техноцивілізаційний – за головною відмінною ознакою), так само, як і формаційний підхід, є теоретичним умовиводом на ґрунті вивчення власне європейського історичного досвіду. І так само в його основу закладена очевидно помилкова ідея універсальності, неминучості повторення усім людством відповідних історії Європи етапів і властивостей суспільного (цивілізаційного) розвитку, в тому числі у його етнонаціональних проявах. Теза про єдиний цивілізаційний поступ людства, принаймні у контексті особливостей його культурної диференціації і динаміки, є доволі сумнівною, незважаючи на те, що Захід поширив майже на весь сучасний світ свої форми економічної і політичної організації. Реальна цивілізаційна палітра планети є багатобарвною і далека одноманітності.

Останніми роками у пострадянському суспільствознавстві відбулося суттєве переосмислення категорії «цивілізація» і її співвідношення з категорією «суспільно-економічна формація». Розуміння цивілізації як структурного компонента формації багатьма дослідниками визнано хибним. Одне з сучасних визначень цивілізації тлумачить її як «цілісну суспільну систему, яка саморозвивається і включає в себе всі соціальні і несоціальні компоненти історичного процесу, всю сукупність створених людиною матеріальних і духовних об'єктів».

Суголосна вищенаведена інша дефініція характеризує цивілізацію як зумовлений природними та об'єктивно-історичними умовами рівень розвитку людського суб'єктивізму, який проявляється у способі життя індивідів, у способі їх спілкування з природою і собі подібними. У цих контекстах парадигмальний сенс категорії «цивілізація» розуміється як історико-антропологічний (такий, що впливає з природи індивіда), соціокультурний (як сукупність духовних і моральних засобів взаємодії людини з навколишнім світом), соціологічний та історичний (у розумінні культурно-історичного типу організації суспільства). Співвідношення ж феноменів цивілізації і формації розглядається як співвідношення цілого та його частини. Але не в тому сенсі, що цивілізацію утворюють певні формаційні типи, а в тому, що вона – цивілізація, крім формаційних, включає безліч інших елементів, їх окремих граней та зв'язків між ними. Цивілізація в такому розумінні невіддільна від середовища її існування і системи матеріальних та культурних цінностей або ж культури у найбільш загальному змісті відповідного поняття⁷⁴.

Аналіз найбільш поширених сучасних концептів цивілізації і цивілізаційного підходу показує їх тяглість від доби середньовіччя. Прямими предтечами цих концептів стали філософські теорії, що сформувалися наприкінці XIX – початку XX століття. Найбільшою мірою вони пов'язані з іменами Н.Данилевського, К.Леонтьєва, О.Шпенглера. У їхніх працях цивілізації розглядаються як окремі культурні світи, що циклічно розвиваються, взаємодіють між собою, щось запозичують одне в одного (передовсім в частині засобів і технологій матеріального виробництва) і при цьому зберігають та розвивають власну ціннісну та іншу духовно-культурну самобутність. Дещо інакше і водночас подібно параметри суспільного процесу описував М.Вебер. Цивілізаційною складовою цього процесу, за М.Вебером, є технологічно-виробнича динаміка. Останній властива стадіальність і спадкоємність, її здобутки легко передаються від народу до народу. Іншими є властивості соціальної і культурної історії людства. Така історія у кожного народу є унікальною і її специфіка не узалежнена від стадій цивілізаційного розвитку (в матеріально-технічному, виробничо-технологічному сенсі).

Основні філософсько-історичні теорії цивілізаційного розвитку людства, результати рефлексії їх авторів з приводу тенденцій і специфіки цього розвитку, в тому числі зв'язку цивілізації і етнічності, доволі повно представлені в книгах українських науковців С.Кримського і Ю.Павленка⁷⁵. У спільній монографії вони також виклали власну концепцію місця українського народу і регіонів України в світовому цивілізаційному просторі. У 2005 р. вийшла друком книга з викладом погляду істориків на «розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, які існували на території сучасної України» від античних часів до доби незалежності⁷⁶.

Серед цивілізаційних версій, які суттєво оновили пізнавальний інструментарій соціогуманітарних досліджень, виділяють концепцію

британського історика А. Тойнбі. Серед складових цієї концепції – висновок, за яким стадіальний розвиток людства зовсім не означає його універсальності. А.Тойнбі показує, зокрема, що стадію феодалізму, наприклад, пройшла не тільки Європа. Але «феодальні системи Західної Європи, Візантійської імперії і мусульманських Єгипту, Туреччини, Індостану, не кажучи вже про феодалізм в Японії, повинні розглядатись як зовсім різні інституції»⁷⁷.

А.Тойнбі проаналізував етапи, властивості і особливості ґенези, зростання, надлому та розпаду 21 цивілізації. Лише шість-сім з них існують у сучасному світі. Але навряд чи їх стане менше в оглядовій перспективі.

Спираючись на методологію цивілізаційного аналізу А.Тойнбі, відомий американський соціолог С.Гантінгтон висунув геополітичну гіпотезу про зіткнення цивілізацій як один з актуальних чинників можливого майбутнього людства. Цивілізація, за визначенням С.Гантінгтона, є найвищим культурним утворенням і рівнем культурної самобутності, яке об'єднує людей. Люди різних цивілізацій по-різному бачать відносини між Богом і людьми, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності й ієрархічності. Такі відмінності склалися століттями, вони не зникнуть у досяжному майбутньому. І хоча їх наявність не обов'язково передбачає конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство, найбільш значимі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій⁷⁸.

С.Гантінгтон наводить результати 100 порівняльних досліджень про цінності, прийняті у різних суспільствах. Дослідження показали, що цінності, які найбільш важливі на Заході, є найменш важливими в загальносвітовому масштабі. Ідеї індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, свободи, влада закону, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави мають слабкий резонанс в ісламській, конфуціанській, японській, індійській, буддистській або православній культурах (цивілізаціях)⁷⁹.

Перелічені європейсько-цивілізаційні ідеї, як відомо, разом з відповідними культурно-етнічними цінностями були важливими чинниками консолідації європейських націй і надалі впливають на їхнє життя. Так само ідеї і цінності неєвропейських цивілізацій визначають становлення і розвиток націй відповідної цивілізаційної ідентичності. Не випадково А.Тойнбі наголошував, що нація є складником одиниці більшого масштабу – тобто частиною цивілізації – і містить в собі відмітні риси останньої.

С.Гантінгтон слідом за У. Уоллесом писав, що східна межа західного християнства 1500 року перетинає територію України і відокремлює її більш католицький Захід від православного Сходу⁸⁰. І досі вже об'єднана єдиним державним кордоном Україна залишається міжцивілізаційним пограниччям. Вона, за визначенням М.Михальченка, –

лімітроф для Росії і Європи, проміжний простір між західною і російсько-євразійською цивілізаціями; при цьому Європа (натівська) вважає східні кордони України лінією розламу між Європою та Росією (Росія з тюркськими анклавом і є окремою російсько-євразійською цивілізацією), а Росія розглядає західні кордони України як лінію розламу між НАТО та СНДівським простором – зоною своїх особливих інтересів⁸¹.

Зауважимо і про давніші за XVI ст. початки «двох Україн» одного народу. Центр однієї з них містився на північному і середньому Подніпров'ї, центр іншої – з кінця XII ст. почав формуватися в межах Галицько-Волинської держави. Стосовно пізніших часів можна говорити і про початки «третьої України», пов'язані з освоєнням степових територій Сходу і Півдня, а також «четвертої» – у Криму. Там осередки Античної, Візантійсько-Східнохристиянської і Західнохристиянської цивілізацій у XVI – XVIII ст. поглинула цивілізація Мусульманська. Проте в її межах у ті ж часи продовжували існувати чисельно великі осередки цивілізації Візантійсько-Східнохристиянської – переважно, етнічно руської (протоукраїнської); після «підкорення Криму» Російською імперією Мусульманський цивілізаційний простір півострова звузився на користь російської складової Східнохристиянського світу; у 1944 році «іслам депортували» з Криму; він повертається туди з кінця 1980-х.

У межах сучасних українських кордонів кримські татари були і знову стають найчисельнішим носієм ісламської цивілізації, її впливів на етнополітичний розвиток українського соціуму. Спроби радянсько-комуністичної влади «викорінити» їх з історичної батьківщини, винищити їхню культурну спадщину зазнали краху. Кримські татари повертаються, відроджують своє національне життя попри об'єктивні й суб'єктивні труднощі та перешкоди, що стоять цьому на заваді.

Уявлення про цивілізаційну структуру українського соціуму не будуть повними, якщо нехтувати наслідками радянсько-комуністичної політики формування так званої «нової історичної спільності людей – радянського народу». В його межах допускалася етнокультурна різноманітність. Водночас режим забезпечував умови для домінантності російської мови і культури, а також формування способу життя, що іменувався соціалістичним.

Той гігантський соціальний експеримент не був безуспішним. Пошлемося на висновки В.Козлова – автора загалом глибокої, хоча й не позбавленої ідеологічних деформацій змісту, книги про етнодемографічну ситуацію в СРСР. У 1982 році він писав, що за радянських часів під час проведення переписів населення стала виникати проблема не тільки складності уточнення особою своєї «етнічної належності», «вибору однієї певної національності з того або іншого переліку національностей»; ця проблема *«полягає в зменшенні самої потреби у такому виборі. Таке становище склалося внаслідок... витіснення етнічної самосвідомості як такої почуттям належності до більш широкої спільноти людей – радянського народу»*⁸².

Як і в інших радянських республіках, в Україні, особливо на її Сході та Півдні, поряд з етнічною і національною, релігійною, цивілізаційною ідентичностями, а подекуди і на їхньому місці, у частини людей сформувалась ідентичність радянська – деетнізована, з російсько-культурним забарвленням. Ця ідентичність була в деяких проявах «децивілізованою», якщо її співвідносити з особливостями цивілізацій, виокремлюваних Тойнбі і Гантінгтоном. Водночас своїм суспільним змістом вона була частково зорієнтованою на європейські політичні, в тому числі громадянські цінності, хоча й деформовані їх російсько-марксистською інтерпретацією.

Однак уніфікуючий вплив новостворюваної радянської ідентичності не зміг здолати культурної, цивілізаційної багатоманітності поліетнічного українського соціуму. Його етноцивілізаційна структура зберегла свою плюралістичність. Спільною особливістю її основних складників – західного, слов'яно-православного (євразійського?), ісламського (тюркського) і, можливо, деяких інших – є їхня пограничність, окраїнність, а також синкретизм, тобто включення в певне цивілізаційне поле невластивих йому чужорідних елементів і трансформація цього поля під їхнім впливом.

Цивілізаційні реалії не можуть ігноруватися, коли вивчається етнополітичне минуле, сучасне і майбутнє України. Серед ефективних інструментів такого вивчення – *діалектичний метод*. Особливо продуктивне його застосування в дослідженнях етнічних протиріч і конфліктів. Цей метод якнайкраще відповідає феноменологічній природі означених явищ етнополітичної взаємодії. Так, конфлікт є особливим виявом і формою існування феномену, означуваного терміном «суспільне протиріччя». Змістовне наповнення цього терміна визначає суть наукової категорії, яка належить до фундаментальних характеристик діалектичного методу пізнання. Застосування діалектичного методу у поєднанні з іншими підходами, у тому числі напрацьованими в рамках соціальної конфліктології, може бути плідним у вивченні імовірності української етнополітичної динаміки в напрямках, які, за С.Гантінгтоном, є вірогідним «завтра» всього людства. Це:

- посилення цивілізаційної самосвідомості і внутрішніх суперечностей з приводу цивілізаційної самоідентифікації;
- зростаючий вплив на суспільний розвиток культурного поділу між західним християнством, православ'ям та ісламом;
- більша частота, тривалість і запеклість конфліктів між окремими етнічними групами різних цивілізацій, порівняно з конфліктами між групами, які належать до однієї цивілізації;
- розчленування держави через конфлікти народів (етносів) різної цивілізаційної ідентичності і цивілізаційних орієнтацій.

Серед пізнавальних конструктів високого рівня загальності – *порівняльний підхід*. Найбільш продуктивним є його застосування у двох взаємопов'язаних аспектах: горизонтальному (просторовому) і

вертикальному (в історичному часі). Горизонтальний аспект є синхроністичним. Він передбачає з'ясування повторюваного і унікального в рівночасному розвитку відмінних етнічних феноменів, у тому числі етнічних груп і їх поведінки, зокрема у контекстах їх впливів одна на одну. Вертикальний аспект – діахронний, він дозволяє простежити генетичні зв'язки певних явищ, дослідити їхні витoki, етапи, чинники і поступальність розвитку в історичному часі.

Отримані на засадах порівняльного підходу відомості мають не тільки самостійну значущість. Вони також утворюють інформаційний масив, необхідний для наступного його опрацювання методами *типологізації (класифікації)* досліджуваних явищ. Такий масив важливий також для вивчення етнополітики у параметрах *інституційного підходу*. Його суттю є вивчення етнополітичних процесів як двох типів інституцій: перший – пов'язані з етнічністю усталені поведінкові традиції, норми і цінності, другий – ті самі поведінкові регулятори, але в аспекті їх закріплення (інституціалізації) у вигляді законів та інших офіційних актів, організацій і установ і т.п.

Хай які підходи використовуються в дослідженнях етнополітики, в усіх випадках науковці не вивчають етнополітичні реалії і їх образи в людській свідомості як такі. Ці реалії і образи вивчаються на основі відомостей про них. Такі відомості отримують шляхом вивчення речових, зображальних та вербальних (в сенсі словесних – усних і писемних), статистичних джерел, у процесі проведення та аналізу результатів масових, експертних і фокус-групових опитувань, в ході спостереження етнополітичних ситуацій і процесів, здійснюваного дослідником – безпосереднім учасником, сучасником цих ситуацій і процесів. В останньому випадку застосовуються прийоми, що їх американські дослідники Дж. Мангейм і Р.Річ визначають як «операціоналізація» (збирання даних про обстежуване явище) та «інструменталізація» (уточнення дій, які треба зробити під час спостереження)⁸³.

Серед текстів, особливо важливих для етнополітичних досліджень, – нормативно-правові акти, програми, статuti та інші офіційні документи, що представляють відкриті позиції суб'єктів етнополітики, включно з тими, які не тільки прямо, а й опосередковано включені у відповідні відносини. До цих суб'єктів належать, зокрема, органи державної влади і місцевого самоврядування, політичні партії, неурядові організації (в тому числі національно-культурні товариства), їх посадові особи тощо. Повідомлення газет, радіо, телебачення, Інтернет-ресурсів про етнополітичні події містять інформацію, яка чи найчастіше використовується дослідниками. Такі повідомлення можуть мати як офіційне походження (з боку самих суб'єктів етнополітики), так і власне мас-медійне або інше – від сторони, що безпосередньо не включена у процеси, про які інформує.

Тому отримання максимально достовірного наукового знання вимагає від дослідника: а) неупередженого вивчення усієї доступної і

потрібної інформації про досліджуване явище, б) з'ясування міри вірогідності, репрезентативності і повноти інформації, яку містять джерела, що використовуються, в) залучення джерел в обсязі, необхідному для отримання наукових фактів у сукупності, що забезпечує максимально можливу достовірність здобутого знання про реальні факти.

Реальні етнополітичні факти – це процеси, явища і події, що мали місце насправді, а також уявлення про них їх безпосередніх учасників і свідків. Такі реальні етнополітичні факти в термінології історичної науки називають «фактами-подіями», «історичними фактами», «фактами історії». В разі дотримання методологічних принципів наукового пошуку та опрацювання репрезентативної щодо реальних фактів інформації, яку містять так звані «факти-джерела», здобуваються «наукові факти» або ж «факти-знання» про події (явища), що насправді мали місце – про «історичні факти»: у випадку етнополітичних досліджень такими є реальні етнополітичні факти⁸⁴.

Відомості про реальні факти містяться в джерелах, що різняться походженням, способами накопичення і збереження (кодування) інформації, а значить, і способами отримання цих відомостей з джерел та їх наступного опрацювання для формування наукового знання.

Керуючись підходами, напрацьованими історичною наукою, джерела інформації про етнополітику можна умовно поділити на два великі класи: одиничні і масові. «Класовою» ознакою перших є присутня в них унікальна інформація про досліджувані реальні факти. «Класовими» ознаками других є повторюваність, порівняльна (відносна) типовість та однорідність інформації, що піддається статистичній обробці – ці відмітні ознаки масових джерел виокремлені й описані відомим українським джерелознавцем М.Варшавчиком⁸⁵. Подібні підходи утверджуються і в західній науковій літературі, де цей клас інформаційних носіїв називають «серійними» (англ. *serial*) джерелами.

Інформація масових (серійних) джерел дозволяє з'ясувати за допомогою кількісних (переважно, математико-статистичних) методів⁸⁶ властиві реальним суспільним явищам однотипні, подібні і/або спільні ознаки і тенденції (тренди, закономірності). Так долаються вади підходу, названого «ілюстративним», коли за докази або аргументи беруться довільно взяті приклади. Натомість уможлиблюється виявлення сталих і повторюваних зв'язків та ознак в розвитку реальних етнонаціональних процесів і явищ. Як масові (серійні) джерела вивчаються, зокрема, статистика (демографічна, етнодемографічна, економічна, електоральна та інша, що містить відомості про кількісні параметри якісних ознак відповідних суспільних ситуацій і процесів), документи, що мають стандартну форму (картки особового обліку, анкети, первинні матеріали переписів населення і т.п.) або не мають такої, але завдяки тому, що відображають типові ситуації і характеристики, можуть бути приведені до єдиного формуляра (протоколи засідань державних і громадських інституцій, листи і звернення до офіційних та інших установ, матеріали преси та ін.)⁸⁷.

Відмітною особливістю роботи з масовими джерелами є можливість їх несущільного, вибіркового аналізу. Він здійснюється у випадках, коли необхідні для характеристики досліджуваного об'єкта типові, повторювані ознаки можна з'ясувати вивченням не всієї генеральної сукупності джерел, а їх частини. Здобута таким способом інформація обов'язково має бути репрезентативною для всього джерельного масиву. Це вимагає дотримання певних вимог і правил здійснення вибірки. Відповідні способи розроблені статистичною наукою (метод основного масиву, вибірка випадкова, вибірка типова, монографічний метод та ін.). Їх використання важливе також для з'ясування репрезентативності джерел у випадках так званих «природних вибірок», коли відома або збереглася тільки частина джерел з відомостями про досліджуване явище.

Під час обробки текстових джерел як масових (як такі вивчаються зазвичай періодичні пресові видання, інтернет-ресурси) застосовують метод *контент-аналізу* (від англ. *contents* – зміст, вміст). Він передбачає а) виділення в текстах досліджуваної періодики багатократно повторюваних якісних ознак, серед яких тематика, жанри, лексика, смисли і т.п., б) з'ясування кількісних показників такої повторюваності, в) обрахування математико-статистичними методами числових параметрів з'ясованої повторюваності (по суті – тенденцій інформаційного простору), г) якісно-змістовна інтерпретація отриманих результатів. Залежно від мети і завдань контент-аналізу першість може надаватися виокремленню в тексті характерних для нього понять і термінів як символів-інформантів для наступного з'ясування кількісних показників їх повторюваності. За іншою методикою в текстових джерелах вимірюються площі, які упродовж певного періоду відводяться на шпальтах видання для оприлюднення певних тем, ідей і смислів, а відтак з'ясовуються числові параметри обсягів і частоти подачі матеріалів відповідного змісту. Подібним чином можуть вивчатися і змістовні особливості мовлення на радіо та телебаченні. В такому разі за одиницю кількісного вимірювання обирають або певні вербальні конструкти (символи-інформанти), або обсяги ефірного часу, що відводиться для поширення певних відомостей і смислів. Контент-аналіз дозволяє виявити, зокрема, політичні (в тому числі етнополітичні), ідеологічні, ціннісні та інші пріоритети і переваги, характерні для тих чи інших мас-медіа і їх власників – приватних осіб, політичних і громадських організацій, органів державної влади, самоврядування та ін.

Водночас з текстами дедалі частіше використовують *дискурс-аналіз* (від лат. *diskurs* – роздум): сукупність методик і технік інтерпретації текстів і висловлювань як виявів певної мовної поведінки у конкретних суспільно-політичних, культурно-історичних, територіальних та інших умовах. Один з прикладів ефективного застосування цих методик до вивчення особливостей дискурсу української національної ідеї в регіональній пресі країни представлений на сторінках книги

«Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне», а також описаний у монографії Л. Нагорної⁸⁸. Ці видання привертають увагу ґрунтовністю проведеної дослідницької роботи. Водночас вони спонукають до роздумів з приводу параметрів коректності інтерпретацій результатів дискурс-аналізу. Результати, про які йдеться, цілком коректні, коли інтерпретуються в контекстах спільного і відмінного у змістовній наповненості регіональних пресових видань. Вони коректні і в аспекті з'ясування векторів впливу текстів, що публікуються, на формування особливостей регіональної і національної ідентичності населення територій, де аналізована преса поширюється. Однак виникають сумніви щодо коректності інтерпретації цих текстів як відображення специфіки самої ідентичності населення і його уявлень про національний ідеал. «...Газетні шпальти, – слушно акцентує Л. Нагорна, – надто специфічна трибуна для виявлення, а тим більше для аналізу суспільних настроїв. Аналітикам доводиться рахуватися з безліччю чинників, які впливають на умонастрої дописувачів і форму викладу їхніх думок у тій чи іншій газеті»⁸⁹. Практика функціонування вітчизняних медіа дає багато свідчень тому, що серед «безлічі чинників», які впливають на пресовий контент, визначальними є позиція і політика редакції (редактора), часто пов'язана з позицією власників видань. Тож, вірогідніше, не «Русский блок» для пропаганди своїх ідей обрав газету «2000»⁹⁰, а редакція (редактор) цієї газети надав «Русському блоку» площі для пропаганди ідей, що збігаються з позицією редакції (редактора) і власника видання.

Серед методів роботи з текстами – кейс-стаді (від англ. *case* – випадок, пласка скринька для носіння паперів і *study* – вивчення, дослідження). Він полягає в дослідженні конкретних етнополітичних ситуацій (випадків) на основі поглибленого аналізу документа, що містить певні відомості про ці ситуації (випадки). Такий аналіз має концентруватися: а) на змістові відповідного тексту, б) перевірці достовірності представленої у ньому відкритої інформації, в) передбачати з'ясування умов створення документа, інтересів і спонукальних мотивів автора – як тих, що прямо відображають його ідеологічну та іншу позицію і цілі (навмисна або відкрита інформація), так і тих, які він хотів би приховати (латентна інформація). Кейс-стаді допомагає краще зрозуміти специфіку певної етнополітичної ситуації на прикладі її конкретного епізоду.

Плідні можливості для вивчення тенденцій етнополітичної динаміки мають порівняно прості у застосуванні методи описової статистики. Серед них – методи групування, які забезпечують поділ вихідної сукупності даних на групи за спільністю ознак, відповідно до завдань дослідження. Згруповані дані оформлюються у вигляді таблиць і графіків. Побудовані за розробленими математичною статистикою правилами, такі таблиці і графіки забезпечують аналіз структури і типів досліджуваних об'єктів, встановлення наявності зв'язків між ними і їх

ознаками, а також тенденцій динаміки останніх. Вивчення такої динаміки у часі здійснюється на основі динамічного групування – подання статистичних даних як динамічних рядів, які дозволяють порівняти стан досліджуваного явища чи його окремих ознак (характеристик, властивостей) на певні моменти часу (приміром, коли з'ясовується етнічна структура населення станом на дати проведення переписів населення) або за періоди (рік, п'ять, десять років і т.п.).

Таблиці також формують інформаційну базу для обрахування узагальнюючих кількісних характеристик об'єкта дослідження або якогось його сегмента. Такими характеристиками можуть бути середні значення ознак, що вивчаються: наприклад, середньорічний темп збільшення або зменшення кількості осіб певної національності упродовж певного тривалого періоду в країні загалом і/або в якомусь її регіоні.

Здобуття максимально повного і достовірного наукового знання про етнополітику не означає тотожності отриманих результатів з істиною, під якою зазвичай розуміють відповідність знання реаліям. Будь-який здобуток наукового пошуку є суб'єктивним через суб'єктивну складову природи використовуваних джерел як таких носіїв інформації, що за своїм змістом не можуть охоплювати всієї багатоманітності властивостей і зв'язків реальної дійсності, є її абстрагованим відображенням, створюються людьми, а отже – пов'язані з особистісними баченням, вибором і таке ін.⁹¹ Дослідження завжди суб'єктивоване парадигмами, теоретичними конструктами, методом і методиками, які розробляє і/або використовує науковець, його світоглядом, освітою і досвідом, зовнішніми впливами і багатьма іншими. Серед них, зокрема, – стереотипи в науці, які більшою або меншою мірою впливають на «психічний стан дослідника, коли він робить висновки, які не є результатом його власних досліджень, а які збігаються з продиктованими загальноприйнятими оцінками»⁹². Але й вільні від таких впливів висновки навряд чи можна вважати істинними. Власне, й сама істинність може і не вважатися обов'язковим критерієм або ознакою науковості будь-якого дослідження і його результатів. Тим більше, що критерії істинності зазнають змін з плином історичного часу⁹³. Однак ці застереження жодним чином не увільняють науковців від обов'язку робити все можливе, щоб результати їх роботи давали якнайповніше знання про досліджувані явища і процеси та імовірні тенденції їх динаміки, сприяли оптимізації етнополітичних практик і суспільних відносин у цілому.

¹ Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2007. – № 2(3). – С. 137 – 146.

² Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 2 (46). – С. 117 – 137.

³ Шульга М. Симптоми фрагментації суспільства (замість післямови) // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 462.

⁴ Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статі, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 287 – 288.

⁵ Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 97 – 127.

⁶ Доморенок Е. Концепции «старого» регионализма в контексте современной Европы // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 4 / http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=53; Мельник В., Скочиляс Л. Політична регіоналістика: предметне поле і теоретико-методологічні основи // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2002. – Вип. 4. / http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Melnyk_Skochylyas.htm

⁷ Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція (10 – 11 лист. 1994 р.). / Інститут національних відносин і політології НАНУ, Інститут держави і права ім. В.Корецького НАНУ, Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. – К., 1995. – С. 162 – 163.

⁸ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З.С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. – С. 43.

⁹ Бусыгина И.М. Концептуальные основы европейского регионализма // Регионы и регионализм в странах Запада и России / Ин-т всеобщей истории РАН; Отв. ред. Р.Ф.Иванов. – М., 2001. – С. 7 – 15.

¹⁰ Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М.І.Долішнього. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 108.

¹¹ Войналович В. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 19. – С. 170 – 191; Войналович В., Кочан Н. Регіональні особливості інституалізації релігійного простору України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 2 (46). – С. 76 – 99.

¹² Заставецький Б. Етногеографічне районування // Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 190.

¹³ Кривицька О. Етнокультурні цінності як чинник дезінтеграції України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2007. – Вип. 34. (підсерія «Курасівські читання»). – С. 111.

¹⁴ Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К., 1998; його ж. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико-методологічний аналіз). – К. – Одеса, 1999. – С. 150.

¹⁵ Там само. – С. 152 – 156.

¹⁶ Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція (10 – 11 лист. 1994 р.). – С. 238.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Багров Н.В. Региональная политика устойчивого развития. – К.: Либідь, 2002. – С. 103.

¹⁹ Темненко В.А. Три Украины // Таврические ведомости (Журнал). – Симферополь, 1997. – № 1. – С. 27 – 28.

²⁰ Арель Д. Украина выбирает Запад, но без Востока // Pro et Contra/. – М., 2005. – Т. 9. – № 1 (28). С. 39 – 51; Stepan A. Ukraine: Improbable democratic

«nation-state» but possible democratic «state-nation» // *Post-Soviet affairs*. – Columbia, 2005. – №4. – P. 279 – 308; Миллер А.И. Государство и нация в Украине после 2004 г.: анализ и попытка прогноза // *Политическая наука*. – 2008. – № 4. – С. 109 – 124; його ж: Политика строительства нации-государства на Украине // *Политическая наука*. – 2010. – № 1. – С. 76 – 99.

²¹ Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція (10 – 11 лист. 1994 р.). – С. 200.

²² Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. – К., 2002. – Вип. 19. – С. 30 – 71.

²³ Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К.: Дельта, 2009. – С. 106 – 115.

²⁴ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст // К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С. 169.

²⁵ Котигоренко В., Панчук М. Проблеми адміністративно-територіального устрою України у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. – К., 2002. – Вип. 19. – С. 192 – 218; Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 260 – 363.

²⁶ Котигоренко В., Панчук М. Назв. праця. – С. 192 – 193.

²⁷ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 274.

²⁸ Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). – Маріуполь, 2008. – С. 8 – 13.

²⁹ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України... – С. 274.

³⁰ Там само. – С. 269 – 289.

³¹ Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – С. 228 – 234.

³² Мальгин А.В. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь: СОНАТ, 2005. – С. 126 – 132.

³³ Про історію вітчизняних етнополітичних досліджень див.: Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі / Ред. кол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2002. – 295 с.

³⁴ Тойнби А. Дж. Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – С. 29.

³⁵ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.

³⁶ Тонкін Е., Макдоналд М., Чепмен М. Історія та етнічність // *Націоналізм: Антологія*. 2-ге вид. / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 220 – 224.

³⁷ Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2007. – 192 с.

³⁸ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – С. 57 – 58, 383.

³⁹ Smith A. *The Origins of Nations // Ethnicity and Racial Studies (ERS)*. – 1989. – Vol. 12. № – 3; Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 19 – 20.

⁴⁰ Цит. за: Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму. – С. 20.

⁴¹ Цит. за: Там само.

⁴² Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.; Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. Миколи Климчука і Тараса Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

⁴³ Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму. – С. 52.

- ⁴⁴ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
- ⁴⁵ Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
- ⁴⁶ Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
- ⁴⁷ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – С. 39.
- ⁴⁸ Див.: Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму... – С. 53 – 54.
- ⁴⁹ Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид... – С. 333 – 342.
- ⁵⁰ Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид... – С. 160.
- ⁵¹ Дойч Карл. Народи, нація та комунікація // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид... – С. 317 – 332.
- ⁵² Тишков В.А. Етнология и политика: статьи 1989 – 2004 гг. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2005. – С. 24.
- ⁵³ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму... – С. 53.
- ⁵⁴ У викладі однією з робочих мов ООН – російською – назву документа подано так (офіційного україномовного перекладу поки що не існує): Конвенция 169. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах // www.ilo.ru/standards/conv/conv169.htm.
- ⁵⁵ Майборода О.М. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнаціміграції України. – 2002. – №4. – С. 91 – 97; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 542 – 549.
- ⁵⁶ Перша періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин // http://www.minjust.gov.ua/files/dopovid_20_04_2007.zip
- ⁵⁷ Проект Закону про мови в Україні // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38474
- ⁵⁸ Альтер Петер. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія... – С. 86.
- ⁵⁹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2002. – С. 28.
- ⁶⁰ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К.: Вища школа, 1998. – С. 88.
- ⁶¹ Євтух В. Етнічність: Глосарій. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 81 – 84.
- ⁶² Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму... – С. 32.
- ⁶³ Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 44.
- ⁶⁴ Мальгин А.В. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь: СОНАТ, 2005. – С. 199.
- ⁶⁵ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст.
- ⁶⁶ Там само. – С. 80.
- ⁶⁷ Там само. – С. 79.
- ⁶⁸ Кун Т.С. Структура научных революций / Пер. с англ. – М.: АСТ, 2003. – 605 с.
- ⁶⁹ Див.: Згуровский М.З., Панкратова М.Д. Системный анализ. Проблемы, методология, приложения. – К.: Наукова думка, 2005. – 745 с.; Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ. – К.: МАУП, 2003. – 363 с.
- ⁷⁰ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – С. 235, 241.

- ⁷¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1993. – С. 765 – 766; Социальное познание: принципы, формы, функции. – К., 1993. – С. 7 – 15.
- ⁷² Див.: Майборода А.Н. Указ. соч. – С. 7 – 15.
- ⁷³ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 458.
- ⁷⁴ Див.: Черняк Е.Б. Цивилиография: Наука о цивилизации. – М., 1996. – С. 7 – 11; Бойченко І.В. Нелінійна соціальна філософія: цивілізація як монада історії // Філософські студії Київського університету. – Вип. 1. – К., 1995. – С.82 – 93.
- ⁷⁵ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К.: Феникс, 2004. – 760 с.; Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
- ⁷⁶ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
- ⁷⁷ Тойнбі А.Дж. Постижение истории. – С. 30.
- ⁷⁸ Гантігтон С. Зіткнення цивілізацій ? // Філософ. і соціолог. думка. – 1996. – № 1 – 2. – С. 11 – 16.
- ⁷⁹ Там само. – С. 23 – 24.
- ⁸⁰ Там само. – С. 11.
- ⁸¹ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001. – С. 341.
- ⁸² Козлов В.И. Национальности в СССР: Этнодемографический обзор. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С.298.
- ⁸³ Мангейм Дж., Рич Р. Политология: методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – С.73.
- ⁸⁴ Про застосовані в тексті та інші інтерпретації категорії «факт» див.: у: Варшавчик М.А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. – 1968. – №10. – С.76 – 89; його ж: Факт // Джерелознавство історії України. Довідник. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – С.73 – 75; Барг М.А. Исторический факт: структура, форма, содержание // История СССР. – 1976. – №6. – С. 45 – 71; Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М.: Политиздат, 1982. – С.185 – 222; Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К.: Стилос, 2001. – С.61 – 90.
- ⁸⁵ Варшавчик М. Класифікація джерел // Джерелознавство історії України... – С.49 – 51.
- ⁸⁶ Див.: Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. – М.: Наука, 1981. – 159 с.; Количественные методы в исторических исследованиях. Учебное пособие / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1984. – 384 с.
- ⁸⁷ Котигоренко В. Кліометрія – «вимірювання історії» // Спеціальні галузі історичної науки / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – С.47 – 53.
- ⁸⁸ Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К.: Світогляд, 2005. – 186 с.; Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст.
- ⁸⁹ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність... – С. 205 – 206.
- ⁹⁰ Там само. – С. 219.
- ⁹¹ Див.: Варшавчик М. Джерело історичне // Джерелознавство історії України... – С.40 – 42; Котигоренко В. Достовірність джерела // Там само. – С.43.
- ⁹² Варшавчик М. Шлях історика // Спеціальні галузі історичної науки... – С.8.
- ⁹³ Про це див.: Кезин А.В. Научность: эталоны, идеалы, критерии. Критический анализ методологического редукционизма и плюрализма. – М., 1985. – С.28 – 31.

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СПЕЦИФІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

2.1. Політико-історична складова

За усієї зацікавленості проблемою регіоналізму, яка спостерігається останніми роками як у вітчизняній науці, так і в суспільстві загалом, та значної кількості присвячених їй вивченню наукових праць залишається актуальною висловлена свого часу І.Курасом думка, що «регіон» – одне із найважче вловимих понять у сучасних суспільних науках. Ця «важко-вловимість» проявляється, зокрема, у складності й багатоваріативності підходів до виокремлення регіонів та окреслення їх меж і відповідним чином проектується на дослідження їх специфіки. До того ж, якщо йдеться про регіональні дослідження в історичній ретроспективі, необхідно мати на увазі, що «кожному історичному періоду притаманна своя система регіонального поділу і свої межі регіонів»¹.

Приступаючи до розгляду історичного контексту формування етнополітичної специфіки регіонів України, зазначимо, що, з урахуванням сказаного, вважаємо доцільним визначитися насамперед не стільки з територіальними обрисами регіонів – вони, власне, поставатимуть уже в процесі дослідження, – скільки із засадами більш широкого, над-регіонального поділу українського простору. Такий поділ впливає – вдаючись до популярного в науковому (й не лише науковому) дискурсі визначення – з аналізу історичного розвитку України «між Сходом і Заходом».

Щоправда, тут має місце проблема, на яку вказує, зокрема, І.Лисяк-Рудницький, а саме: яке значення має в контексті української історії поняття «Схід»? «Цей термін застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східнього християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття «Схід» між собою цілком не пов'язані. Крім цього, хоч обидва «Сходи» відіграли першорядну роль в розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб»².

Отже, аби уникнути плутанини у цьому питанні, ґрунтуватимемося на цивілізаційній теорії А.Тойнбі, який виокремлює та чітко розмежовує західну католицько-протестантську та східнохристиянську, візантійсько-православну цивілізації. Й хоча впливи на українські землі кожної з них, а також ісламської цивілізації («мусульманський Південь»), в ході історичного розвитку України змінювалися, такий підхід дозволяє, умовно кажучи, поділити українські терени між трьома цивілізаційними орбітами й відстежувати, в ареалі їх впливів, процеси формування етнополітичної специфіки, що відбувалися залежно від географічного поло-

ження, політичного становища певних регіонів, культурно-побутових зв'язків місцевого населення з іншими етносами, змішування населення внаслідок міграційних процесів і, насамперед, – перебування регіону у складі тієї чи іншої держави.

Локальні територіальні утворення на землях сучасної України з'являються ще в доісторичний період, про що свідчать власні самоназви, зафіксовані в історичній пам'яті людей, а пізніше і в документах. Регіоналізація являла собою складний процес, що поєднував чинники внутрішнього і зовнішнього характеру, супроводжувався як інтеграційними, так і дезінтеграційними тенденціями в східнослов'янському масиві.

Етноплемінної регіоналізації східнослов'янський світ зазнає в останній чверті I тис. н.е. У цей період, згідно з літописними повідомленнями, на українських землях відбувається формування племінних утворень, відомих як літописні племена (поляни, древляни, сіверяни, дуліби, волиняни, бужани, білі хорвати, тиверці, уличі). Кожне з літописних східнослов'янських племен, що визначилися у цей час як етно-територіальні і навіть політичні утворення, мало, згідно з давніми писемними джерелами, свою етнокультурну основу, яка формувала й етнополітичну специфіку. Утворення на базі названих племен племінних об'єднань, а потім і племінних князівств ще більше посилювало етнополітичну мозаїчність східнослов'янського ареалу.

Щоправда, сучасні дослідники не мають єдиного погляду стосовно того, до якої міри давні писемні джерела, зокрема «Повість минулих літ», можна вважати достовірними у визначенні як ареалів розселення, так і етнічних особливостей, відмінностей у способі життєдіяльності східнослов'янських племен. Багато хто з них вважає, що до «географії Нестора» необхідно ставитися обережно, оскільки на підставі археологічних пам'яток VIII – IX століть ідентифікувати етнічні відмінності між літописними племенами практично неможливо³.

На думку інших науковців, археологічні матеріали останньої чверті I тис. н.е. достатньою мірою підтверджують поділ східнослов'янського масиву на кілька угруповань. Інша річ, що географічні межі розселення представників літописних племен були досить розмитими, тобто між племенами не було чітких кордонів, однак «кожна з таких груп населення в процесі свого проживання на певній території набула характерних, тільки їй притаманних особливостей»⁴, про що свідчать слова літопису: «[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів»⁵.

Однак потрібно мати на увазі, що, вказуючи на суттєві відмінності «обичаїв і законів» окремих племен («...поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість.... А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи... і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір...»⁶), літописець виявив очевидну тенденційність. Історики пояснюють її переважно тим, що «цивілізованість» полян знадобилася авторіві-киянину, аби вмотивувати – чому саме тут, у

Києві, утвердилося християнське благочестя й започаткувалася майбутня велич міста⁷.

Говорячи про етнорегіональну специфіку «полянської землі», тобто Середнього Подніпров'я, необхідно насамперед зазначити, що поляни являли собою – як вважають сучасні дослідники, спираючись на археологічні матеріали – не окреме плем'я чи союз племен, а сукупність різноетнічної людності, представників різноманітних культур, які осідали навколо Києва. Отже, полянське об'єднання із самого початку своєї історії формувалось на різноплемінній основі, а основний полянський центр, місто Київ, із найдавніших часів свого існування мав саме міжплемінний характер⁸, що визначало етнополітичну специфіку регіону та його відмінність від сусідніх племінних князівств, які формувалися на одній племінній основі.

Активізація державотворчих процесів на східнослов'янському просторі, прихід до влади в IX ст. варязької династії Рюриковичів, розширення кордонів, централізація та християнізація Київської Русі відбилися на перебігу етнічних процесів у східнослов'янському середовищі. Поступово стираються племінні відмінності, та й самі згадки про племена-князівства зникають з літописів. На початок XI ст. всі основні етно-територіальні утворення, які існували на той час на українських етнічних землях, були об'єднані під верховною політичною владою Києва.

Однак повного нівелювання місцевих особливостей не відбулося. Цьому завадив цілий ряд факторів, таких, як великі розміри держави, що утруднювало уніфікаційні процеси, тим паче за умов нерозвиненості організаційно-управлінських структур та комунікацій, замкненості способу життя поза міськими центрами, особливо у віддалених місцевостях, тощо. Зрештою, існування Русі як централізованої держави з сильною верховною владою київського князя було надто нетривалим (кінець X – перша половина XI ст.). Отже, локальні етнополітичні особливості зберігалися і на етапі централізації давньоруської держави.

Так, на віддалених від Києва теренах розселення білих хорватів (південні схили Карпат та басейн Тиси), які увійшли до складу Русі в другій половині X ст., влада київського князя відчувалася значно слабше, аніж у розташованих ближче до великокняжої столиці землях. Натомість потужними були іноземні впливи, що й сприяло формуванню етнополітичної специфіки цього дещо ізольованого від інших земель України регіону. Надалі така специфіка лише поглиблювалася, зумовлена ходом історичних подій: вже після смерті в 1015 р. великого київського князя Володимира Святославовича Угорщина розпочала завоювання названої території, яка стала першою українською етнічною територією, що потрапила під владу іноземних правителів. Однак за період перебування у складі давньоруської держави за нею міцно закріпилася назва «Русь» (за угорського панування – Угорська або Підкарпатська Русь), пізніше регіон став називатися Закарпаттям.

Виразно проявлялися, вже від самого їх входження до складу давньоруської держави наприкінці X ст., етнополітичні особливості прикарпатських земель. Упродовж XI – першої половини XII ст. тут виокремлюються Звенигородська, Перемишльська, Тереховська і Галицька землі, об'єднані в середині XII ст. у Галицьке князівство (майбутня Галичина). Хоча майже до кінця XI ст. ці землі підпорядковувалися безпосередньо київському князю або його намісникам, підпорядкування це, з причини географічної віддаленості від Києва, що послаблювало вплив центральної влади, було відносним. Водночас значну роль у суспільно-політичному житті краю відігравала місцева боярська аристократія, яка виділялася як своїм багатством та впливовістю, так і свавільністю. Особливість ця, на думку ряду науковців, пояснюється тим, що, походзячи насамперед із місцевої племінної знаті, тутешня боярська аристократія мала давню вкоріненість в краї та міцні економічні підвалини своєї могутності, чим і відрізнялася від «традиційного» руського боярства, яке значною мірою складалося з вихідців із князівської дружини, що отримували земельні володіння за службу князеві, тож і набагато більше залежали від нього. Але особливо велике значення у становленні етно-регіональних відмінностей мало сусідство, а отже, й близькі стосунки з іноземними європейськими державами. На галицьких теренах раніше за інші українські землі стало відчутним поєднання візантійської духовно-культурної основи з культурними впливами із Заходу, які йшли через Польщу, Угорщину, Чехію безпосередньо з Італії, Німеччини та інших країн. Зокрема, цей регіон раніше і більшою мірою, ніж інші землі, почав зазнавати впливів християнства західного обряду, причому не завжди шляхом його добровільного переймання.

У другій половині XI ст. Київська Русь втрачає політичну єдність. У державі набирають сили відцентрові тенденції, політично-територіальна диференціація руських земель призводить до утворення окремих князівств, які, по суті, жили самостійним політичним життям, різнилися етнічним складом населення, особливостями функціонування політичної влади, зовнішньополітичними орієнтаціями тощо. З відособленням удільних князівств-земель започатковується новий етап еволюції етнічних процесів на східнослов'янських теренах та формування регіональної етнополітичної специфіки. Про ступінь відособленості руських князівств, яких у першій половині XII ст. налічувалося вже близько п'ятнадцяти, свідчить той факт, що в епоху роздробленості населення Київської Русі визначалося переважно за належністю до тієї чи іншої землі – «чернігівці», «кияни», «суздальці», «ростовці» тощо. Уявлення про Русь чи «Руську землю» як всю територію давньоруської держави зберігалось тоді тільки у сфері церковного життя та в її зовнішньополітичних відносинах з сусідніми країнами⁹. Залишалось воно і в свідомості давньоруської еліти, яка, попри посилення дезінтеграційних процесів, і далі сприймала Русь як колективну спадщину єдиного роду Рюриковичів.

Український етнос формувався і розвивався в Київській, Переяславській, Чернігівській, Волинській та Галицькій землях (деякі дослідники виділяють також залежне від Києва Турівське, або Турово-Пінське, князівство, інші включають його до складу Київської землі), які, у свою чергу, дрібнилися на менші землі-уділи.

Головним чинником, що визначав політичне життя Київської землі у період роздробленості, було перетворення Києва на «яблуко розбрату», за яке аж до самої монгольської навали велася жорстока братовбивча боротьба між руськими князями. Результатом безперервного суперництва за київський престол було те, що Київська земля, на відміну від більшості інших земель-князівств, так і не перетворилася на спадкове вотчинне володіння якоїсь із гілок Рюриковичів. Кожен князь, оволодівши Києвом – а між 40-ми роками XII та 40-ми роками XIII століть на одне правління припадало в середньому два роки – проводив перерозподіл київських земель між своїми прибічниками. Це призводило до постійної політичної нестабільності у Київщині, яка часом перетікала в нестабільність етнополітичну – адже претенденти на київський княжий стіл були вихідцями з різних земель Русі, разом із ними до Києва прибувало їх різноетнічне оточення, і стосунки прибульців з місцевою громадою складалися не завжди дружньо. Зокрема, у середовищі київського боярства час від часу виникали рухи, викликані невдоволенням від появи «чужинців» із княжих дружин.

Утім, населення Київської землі також відзначалося етнічною мозаїчністю, і тенденція ця, як вже говорилося, започаткувалася ще за часів формування полянського об'єднання, коли Київ був центром тяжіння для різноплемінної людності, й тим більше проявилася в часи централізації Руської держави. Осередком економічного, культурного, релігійного життя – попри те, що «старійшинство» київського князя перетворилося на номінальне – Київ залишався і з настанням періоду роздробленості. Тож серед жителів давньої руської столиці та її околиць було не лише багато людей, що прибув з різних, навіть віддалених, земель Русі, а й велика кількість іноземців, які мали тут свої колонії.

Тенденції політичного життя, притаманні Київщині, значною мірою поширювалися і на Переяславську землю, підконтрольну київському престолу. Особливістю цієї землі можна назвати те, що, розташована на порубіжжі з кочовим степом, Переяславщина була змушена вести постійну боротьбу з половцями. Додамо також, що напади половців не сприяли розбудові міст та розвитку міського життя в Переяславському князівстві, тим самим гальмувався розвиток економіки і культури. Втім, у міру просування слов'янської колонізації в степ деякі кочові племена осідали на південних рубежах Київської та Переяславської земель, з часом впливаючись до слов'янського середовища.

Чернігівське князівство, порівняно з іншими українськими етнічними землями, було найбільш, так би мовити, орієнтоване на Схід, що закономірно впливає з його географічного розташування. До Чернігівської землі тяжіли радимичі та в'ятичі – племена, розселені в ареалі формування російського етносу та у східній частині майбутніх білоруських земель. Жвавіми були контакти з тюркським Сходом. Чернігівські князі постійно вступали в союзи з половцями (нерідко скріплювані династичними шлюбами), використовуючи їх допомогу в князівських міжусобицях, що не сприяло добрим стосункам із Києвом та Переяславом, змушеними постійно боронити від половців південні рубежі своїх земель.

Окремо потрібно сказати про Сіверщину – давню історичну землю у північній частині Чернігівського князівства, перші відомості про яку датуються ще VII – VIII століттями. На той час вона мала активні торговельні контакти з арабами, і в X ст. це вже був регіон з високим рівнем культурного розвитку. Після литовського завоювання українських земель Сіверщина перетворилася на порубіжну смугу між Великим князівством Литовським та Московією, і місцеві дрібні удільні князі якийсь час тяжіли то до однієї, то до іншої сторони, доки з кінця XV ст. не почали масово переходити, разом зі своїми володіннями, під владу московського князя. На початок XVI ст. під зверхністю Москви опинилися, зрештою, майже всі землі давнього Чернігівського князівства. Таким чином, Чернігово-Сіверщина першою з українських етнічних земель потрапила в орбіту московського впливу, що, безумовно, у подальшому відбилося на формуванні етнополітичної специфіки цієї частини українських теренів.

Поступальний розвиток земель, що становили історичне ядро Давньоруської держави – Київщини, Переяславщини та Чернігово-Сіверщини, – був перерваний монгольською навалою, якій ослаблені міжусобицями князівства не могли протистояти. І хоча, по-перше, руські князівства не входили до складу Золотої Орди, а перебували у васальній залежності від неї, продовжуючи при цьому більш-менш самостійне існування; по-друге, монгольські зверхники не намагалися нав'язувати підкореним слов'янам власну мову, релігію, культуру, тобто не зазіхали на їхню етнічну ідентичність, наслідки залежності були катастрофічними. Наведемо загальний висновок, який робить Н.Яковенко: паралізовані втручанням ханів у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп наростання культурних змін порівняно із західними сусідами. Тоді, як у Польщі, Угорщині, Чехії (які, згадаємо тут про це ще раз, мали безпосередній вплив на розвиток земель західної Русі) упродовж XIII – XIV століть вдосконалювалися політичні інститути, відкривалися перші університети, усталювалися самоврядні форми організації суспільства й підносилися роль міста, Київ та Чернігів котилися назад¹⁰.

Інакшим був перебіг політичного життя у Волинській та Галицькій землях, які, усе більше віддаляючись від Києва (насамперед Галицька), у той же час ще на ціле століття після початку монгольської навали зберегли рештки киево-руської державності.

«Волинь мала окремий характер і державність її старша, ніж Київська, – з неї почалося об'єднання племен», – так говорить про Волинську землю Н.Полонська-Василенко¹¹. Дійсно, історія зберегла згадки, хоча й неясні, про існування на цій території ранньослов'янського протодержавного утворення, що значно передувало постанню Руської держави. Зокрема, про племінне об'єднання «Валінан», якому в давнину підкорялася більшість слов'ян, говориться в арабських джерелах X ст.¹²

Після підкорення Володимиром Святославовичем земель, заселених племенами волинян та бужан, на них поширюється централізаторська політика великих київських князів. Однак уже в XI ст. формується Волинське князівство як окреме територіальне утворення, відтоді, власне, на позначення його території й починає вживатися слово «Волинь».

Можна сказати, що за особливостями свого внутрішнього устрою та зовнішньополітичного життя Волинське князівство знаходилося немов би «посередині» між Галицькою землею та історичним центром Русі – Київщиною. Хоча суспільна верхівка Волині не досягла такої могутності, як галицька боярська аристократія, тим не менш, маючи великі землеволодіння, місцева дружинно-боярська верства, вважає Н.Полонська-Василенко, також мала вплив на політику¹³. Як і Галицька земля, Волинь, завдяки своєму геополітичному положенню, підтримувала активні контакти з Польщею, і участь останньої в житті Волинської землі була досить помітною.

З іншого боку, Волинь, на відміну від Галичини, упродовж певного періоду вочевидь тяжіла до Києва – «її князі довгий час не обмежувалися інтересами Волині, а більше прагнули Київського стола»¹⁴, та й Київ завдяки не такій великій віддаленості справляв відчутніший політичний вплив на це князівство, ніж на Галицьке. Зрештою, саме те, на думку О.Субтельного, що бояри Волинського князівства, на відміну від галицьких, були все ж таки «вилиті на більш традиційний штиб», більше залежали від щедрості князя й тому виявляла йому відносно більшу відданість і підтримку, об'єднати обидва князівства змогли саме волинські князі, а не галицькі¹⁵. Однак після утворення Галицько-Волинського князівства відбулося, зрозуміло, посилення західних впливів. Додамо, зрештою, що таке «проміжне» становище Волині між Києвом і Львовом – у політичному, зокрема етнополітичному, розумінні, з погляду ментальності та світоглядних орієнтацій населення, насамперед місцевих еліт, та ін., – узявши початок у давньоруській добі, в тих чи інших формах проявлятиметься і в наступні століття, впливаючи на формування специфіки цього краю.

Галицька земля як історико-етнографічний регіон остаточно сформувалася на середину XII ст. На цей час місцеві князі зуміли відстояти й остаточно закріпити свою незалежність від Києва, неодноразові спроби якого повернути владу над Галицьким князівством залишилися невдалими. З плином часу дистанціювання Галицького князівства від решти руських земель поглиблюється (показовий приклад – галицький князь Володимирко, який правив у другій чверті XII ст., назвав посла київського князя «мужем руським», у чому бачиться протиставлення його «мужам галицьким»), натомість все більшу роль в політичному житті регіону відіграє «західний фактор». Після смерті князя Романа Мстиславича, який в 1199 р. об'єднав Галицьке і Волинське князівства у єдине Галицько-Волинське, в боротьбу за його спадщину, окрім руських князів, активно включилися Польща й Угорщина. Зокрема, краківський князь Лешко Білий упродовж тривалого часу тримав під контролем Волинь, а син угорського короля Ендре II Коломан був за згодою папи Римського коронований як правитель Галицької землі. І хоча правління малолітнього Коломана було формальним і нетривалим, воно, з одного боку, мало опертя на місцеве боярство, що свідчило про існування достатньо потужного проугорського крила в середовищі галицької еліти, а з іншого – створило прецедент, до якого Угорщина звертатиметься надалі.

Монгольська навала не завдала Галицько-Волинському князівству таких страшних матеріальних та демографічних втрат, яких зазнали інші руські князівства. Менш обтяжливою була і його залежність від Золотої Орди. Завдяки дипломатичному успіху князя Данила Романовича у Сараї (1245 р.) підвладні йому землі набули статусу союзних, а не васально залежних земель. Таким чином, боротьба з Ордою хоча й залишалася домінантою зовнішньої політики князівства, монгольська присутність та монгольські впливи на історичний розвиток регіону були набагато меншими, порівняно з тим, як склалася доля Київської, Переяславської, Чернігівської земель.

Достатньо високий, як на ті часи, рівень політичної та економічної стабільності й значна віддаленість від Золотої Орди притягали до Галицько-Волинського князівства втікачів від ординського лихоліття з інших земель Русі. Кількість та етнічна різноманітність його населення зростала й завдяки заохочувальній міграційній політиці Данила Галицького, який запрошував переселенців як з руських земель, так і з-за кордону: «став... прикликати приходнів – німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день»¹⁶, – оповідається в Галицько-Волинському літописі про будівництво Холма. Із подання матеріалу в наведеному уривку бачимо, що літописець не розрізняє «приходів – німців і русів» як «чужих» та «своїх». Показовим є й те, що «ляхи» не ідентифікуються як «іноплеменники» – адже у літописі говориться про «іноплеменників і ляхів».

Посиленню західних впливів на життя регіону, про що говорилося раніше, сприяла й зовнішня політика Данила Галицького. Усвідомлюючи неможливість звільнитися від ординської залежності лише своїми силами та полишивши надії на руських князів, які не виявляли прагнення консолідуватися заради спільної боротьби, Данило у пошуках союзників усе більше зближується із західними можновладцями, насамперед польськими та угорськими. Встановлюються також стосунки із зацікавленим у поширенні свого впливу на схід папським престолом, зокрема ведуться переговори щодо об'єднання православної та католицької Церков. До реалізації цієї ідеї справа, як відомо, не дійшла: папа Інокентій IV не зміг переконати заглиблених у власні проблеми європейських монархів у необхідності згуртуватися й виступити проти Орди (адже для них монголи не становила безпосередньої загрози), і Данило, який об'єднавчі ініціативи Риму розглядав насамперед з позиції можливості отримання завдяки цьому військової допомоги для антимонгольської боротьби, втратив інтерес до унійного проекту. В той же час він прийняв із рук папського посланця королівську корону, що в координатах європейської католицької цивілізації означало визнання духовного покровительства Святого Престолу. І хоча говорити про таке покровительство стосовно галицько-волинських правителів можна лише умовно, вплив Риму вочевидь мав місце, про що свідчать, зокрема, літописні описання коронації Данила, що відбулася у 1253 р.

Тенденція до відособленості Галицько-Волинської держави від інших руських земель, про яку говорилося раніше, за правління нащадків Данила Галицького поглиблювалася. Свідченням етнотериторіальної відокремленості краю є той факт, що після загибелі в 1323 р. останніх князів з династії Романовичів – братів Андрія і Лева, правнуків Данила – серед численних претендентів на владу вже не було жодного представника роду Рюриковичів.

До числа наслідків монголо-татарської навали належить і втрата Галицько-Волинською державою контролю над територією у басейні середньої течії Дністра та верхньої течії Пруту і Серету. Ці землі, що з XIV ст. стали називатися Буковиною, становили південно-західну околицю давньоруської держави, а з посиленням у Київській Русі процесів роздробленості поступово потрапили у сферу впливу Галицького, згодом – Галицько-Волинського князівства. Внаслідок монголо-татарської навали північна частина Буковини опинилася під владою Золотої Орди, а упродовж другої половини XIV ст. уся Буковина увійшла до складу Молдавського князівства, де перебувала до 1774 р.

Отже, зародки регіоналізації українських земель та їх етнополітичних особливостей сягають часів, що передували утворенню Київської Русі, і пов'язані з розселенням східнослов'янських племен і становленням родоплемінної власності на певні території. Із постанням давньоруської держави та розширенням її кордонів, укріпленням, а

згодом – розгалуженням правлячої династії, подальшим розвитком політичної структури та адміністративного управління племінні землі з дещо розмитими контурами трансформувалися у князівства, які мали певні етнополітичні відмінності. «Органічний характер формування таких політико-адміністративних одиниць того часу, як землі-князівства, волості, – наголошує М.Дністрянський, – згідно з географією племен, розміщенням міст визначив їхню стійкість, яка частково збереглася, хоча зазнавала певної трансформації, навіть в інших політичних умовах наступних епох»¹⁷.

Подальше формування етнополітичної специфіки регіонів України відбувається на наступному етапі її історичного розвитку, упродовж XIV – XVIII століть, і пов'язане насамперед з інкорпорацією українських земель сусідніми державами. Протягом названого періоду ті чи інші українські території на той чи інший час опинилися у складі Угорщини, Великого князівства Литовського, Польщі (Речі Посполитої), Молдавії, Туреччини, Австрії, Московії (Росії). Кожна з цих держав відрзнялася своїм суспільним і політичним устроєм, рівнем соціально-економічного розвитку, культурними традиціями, правовими нормами тощо, що й визначало етнополітичне становище українців у цих землях та формувало етнорегіональну специфіку. Етнополітична регіоналізація спричинялася також природною взаємодією українців із сусідніми народами. Тож закономірно, що вона більш виразно проявлялася у регіонах, суміжних з іншими державами. Так, буковинці, закарпатці тісно контактували з молдованами, румунами, мадярами; галичани, волиняни – з поляками; сіверяни, слобожани – з московитами.

Із завершенням киево-руської доби два відламки українських етнічних теренів, що у майбутньому позначатимуться термінами «Західна Україна» і «Наддніпрянина» (маємо на увазі, звичайно, що поки що йдеться лише про частину території, яка згодом називатиметься Наддніпряниною і матиме значно більший обшир), історія повела різними шляхами, тим самим поглиблюючи й надалі відмінності між ними. Щоправда, після укладення Люблінської унії «два несхожі пагони руського стовбура», як називає їх Н.Яковенко, об'єдналися на якийсь час під владою Польської корони, але згодом знову повернули в різні боки: західноукраїнські землі – на захід, у бік «Європи, автономних міст, корпоративних свобод, станової структури», Європи конституціоналізму та парламентаризму; наддніпрянські – на північний схід, до «абсолютистської монархії з жорсткою вертикаллю підпорядкування»¹⁸.

Пристаючи до подальшого розгляду особливостей політичного розвитку західноукраїнських земель та формування їх етнополітичної специфіки, зазначимо ще раз, що хоча Галичина, Буковина і Закарпаття розвивалися переважно на орбіті західної, католицької цивілізації і їх багато що поєднує, але немало й різниць. Адже історична доля то розділяла їх, і відтак упродовж століть вони перебували у складі різних

держав, у різних етнополітичних координатах, то знову збирала «під дахом» однієї держави. Отже, дотримуючись закладеного у назву розділу завдання – висвітлити процес формування етнополітичної специфіки регіонів України – розглянемо ті особливості історичного поступу та політичного життя західноукраїнських земель, наслідком яких і стало набуття окремими територіями притаманної саме їм етнополітичної своєрідності.

Закарпаття на початок XIII ст. було остаточно захоплене Угорщиною, яка, як вже говорилося, розпочала завоювання краю ще на початку XI ст. Внаслідок експансії встановилося цілковите панування угорців у політичній, економічній, адміністративній царинах життя на закарпатських землях. Угорці запровадили власну адміністративно-територіальну систему, що полягала у поділі території Закарпаття на жупи і комітати, обіймали керівні посади у новостворюваних адміністративних одиницях, з них складалася верства феодалів-землевласників. Переважна ж більшість українців краю опинилася в становищі безправного закріпаченого селянства.

На етнополітичній специфіці Закарпаття позначився і приплив сюди упродовж XIII – XV століть колоністів – волохів, німців, словаків, що накладало відбиток на формування етнокультурного обличчя краю. В цей же період тут осідає значна кількість переселенців з інших регіонів України, насамперед Галичини, Волині, Поділля. Це сприяло підтриманню достатньо тісних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями, насамперед у культурно-релігійній сфері.

Протягом XVI – XVII ст. Угорщина, відповідно – й Закарпаття, опиняються у складі Австрії. Перебування краю під владою Габсбургів тривало до кінця Першої світової війни. Тож процеси в царині політичних та етнонаціональних відносин, що протікали в цей період, мали вирішальне значення для набуття регіоном притаманних йому етнополітичних особливостей.

Збереженню національної окремішності закарпатських українців після захоплення краю Угорщиною сприяла їх релігійна відосібленість в оточуючому католицькому середовищі. Християнство східного обряду мало давню закоріненість у краї, ймовірно, ще з часів, що передували входженню території Закарпаття до складу Київської Русі. Документальні відомості свідчать про існування з кінця XV ст. православної єпархії в м. Мукачеве. Однак в умовах наступу католицизму як пануючої у державі релігії в 1646 р. була прийнята Ужгородська церковна унія, внаслідок чого греко-католицизм поширюється у західній частині Закарпаття, а до кінця XVIII ст. унія була запроваджена по всьому краю. З часом до греко-католицизму прилучилася переважна більшість закарпатських українців, що стало одним з елементів формування етнорегіональної своєрідності.

Від середини XIX ст. у Закарпатті набирають сили процеси національно-культурного відродження. Суспільно активна частина українсь-

кої інтелігенції національного спрямування – «будителі» – у своїй громадській та культурній праці орієнтувалася значною мірою на діяльність російської та наддніпрянської інтелігенції. Ряд представників української інтелектуальної еліти краю взагалі емігрували до Російської імперії, де отримали значно більше, ніж на батьківщині, можливостей для успішної діяльності на ниві науки і культури.

Перед тими, хто залишився, стояли масштабні та непрості завдання. Національний розвиток, усвідомлення свого національного інтересу українським населенням краю перебували, образно кажучи, в ембріональному стані, який порушила лише «весна народів» – хвиля революцій, що прокотилася європейськими країнами, у тому числі Австрійською імперією, в 1848 – 1849 роках. Однак скасування кріпацтва, що відбулося в ході революції, не принесло селянству, яке становило переважну більшість українського населення краю, суттєвого полегшення, оскільки наслідком селянської реформи стали малоземелля, бідність і цілковита залежність селян від великих земельних власників-неукраїнців та сільської буржуазії. Спроба угорського уряду наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть вжити заходів для покращання становища селянства Закарпаття та піднесення економіки краю в цілому не дала реальних результатів. Наслідком стала масова еміграція українців до Північної та Південної Америки. За різними даними, кількість емігрантів із Закарпаття лише до США на 1914 р. становила від 100 до 300 тис. осіб¹⁹.

Зрозуміло, що такі умови не сприяли розвитку українського національного життя в Закарпатті. Але найсерйознішою перешкодою для нього була проваджувана панівними колами Угорщини політика мадяризації, яка особливо посилилася після перетворення в 1867 р. Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську. Отримавши на підставі Конституції 1867 р. можливість утворити власний уряд та провадити свою внутрішню політику, зокрема в етнонаціональній сфері, угорські владні кола скористалися нею повною мірою – за умов практично повного невтручання Відня у відносини між мадярами і представниками інших народів, що проживали на території Угорщини. Статті австро-угорської конституції, що проголошували рівноправність усіх народів імперії і збереження їхніх мов, зокрема використання їх в освіті та в роботі адміністративно-управлінського апарату, цілковито ігнорувалися угорською владою. За визначенням О.Бочковського, байдужий до долі закарпатців офіційний Відень повністю віддав їх на відкуп Будапешту, традиційно перед ним капітулюючи.

З початком ХХ ст. асиміляторська політика угорського уряду стає практично всеохоплюючою. Суть етнополітичної доктрини угорської влади була висловлена, наприклад, у заяві одного з провідних державних діячів Угорщини початку ХХ ст. А.Аппоньї: «...якщо мадяри є панами-господарями, то інші раси мусять бути слугами, і поки ці відносини існують, є абсурдом говорити про рівність»²⁰. Очевидно, що

за таких умов рівноправність національних меншин могла забезпечуватися лише ціною їхньої повної асиміляції. Цьому процесу сприяло й те, що, як вважає дослідник історії Закарпаття П. Магочій, у певному розумінні в Угорщині було «дуже толерантне суспільство»: згідно з Законом про національності від 1871 р. кожен громадянин, незалежно від етнічного походження та релігійної належності, мав цілковите право стати мадяром, і якщо хтось щиросердно починав вважати себе мадяром, він не відчував ніякої дискримінації; тож не дивно, що значне число русинів, сербів, хорватів, німців, євреїв «поборилися поважними мадярами»²¹.

Заходи, спрямовані на здійснення асиміляції, являли собою грубе втручання в культурно-освітнє, релігійно-духовне, громадське життя українців Закарпаття, призводячи до його деформації. Зокрема, влада вдавалася до підтримки греко-католиків, завдаючи водночас усіляких утисків православним, аж до інспірування проти них судових процесів за надуманими звинуваченнями. Обурення національно орієнтованого українства викликала здійснена в роки Першої світової війни спроба угорських освітніх органів, за підтримки провладно налаштованої частини греко-католицького кліру, замінити кирилицю латинським алфавітом. З офіційного вжитку вилучався навіть термін «рутен», яким самі ж угорці споконвіку називали закарпатських русинів. У ньому шовіністично налаштовані угорські політики вбачали «руський корінь». Натомість офіційно почали вживати назву «греко-католицькі угорці».

У протиставлення національному та соціальному гнобленню «будителі» популяризували ідею слов'янської єдності. Причому йшлося як про єдність слов'янських народів, що входили до складу Австро-Угорської імперії – заради спільної боротьби за покращання їх становища, так і про створення на правах культурно-національної автономії в рамках Австрійської федеративної конституційної монархії окремого «коронного краю» закарпатських і галицьких русинів.

Угорські правлячі кола, не зацікавлені у зближенні закарпатських українців з українцями Галичини і Наддніпрянської України, вживали максимум заходів, аби цього не допустити. Провладна пропаганда, насамперед через засоби масової інформації, насаджувала образ «русинів» чи навіть «мадярорусинів» як окремого народу, який не становить єдиного цілого ані з галичанами, ані, тим паче, з наддніпрянцями: «Рішуче й раз назавжди проголошуємо, що в Угорщині українці ніколи не були, ані тепер їх нема. Той народ, що живе в північно-східних жупах і який ми називаємо рутенами, протягом століть злився з мадярами, а його інтелігенція вже цілком мадярська і то не лише мовно, а й національним почуттям»²².

Зрозуміло, що таке цілеспрямоване «політичне бомбування» не минало безслідно, формуючи у свідомості закарпатських українців стереотип їхньої окремішності від решти українців, залишки якого спостерігаються й сьогодні. Що ж до тогочасних реалій, то можна

сказати, що старання влади не були марними. Наприклад, галицьких Січових стрільців, які під час Першої світової війни перебували на Закарпатті, місцеві селяни-українці дійсно сприймали як чужинців²³. Що ж до представників освіченого прошарку українців, налаштованих провладно, то вони подекуди були схильні звинувачувати саме галичан у привнесенні в Закарпаття «ворожих», «москвофільських» впливів та настроїв, місцевому люду нібито непритаманних²⁴. Такі серйозні, особливо на час війни, звинувачення на адресу таких самих підданих дуалістичної імперії – «галицьких русинів», також є показником ступеня відокремленості закарпатських українців та потужності угорської асиміляційної політики. Дійсно, мав рацію М. Драгоманов, коли зазначав свого часу, що Угорська Русь духовно відрізана навіть від Галичини більше, ніж Австралія від Європи.

Наслідками тривалого перебування українців Закарпаття у складній етнополітичній ситуації були не лише трансформації в мовно-культурній сфері, що призвели до появи нових специфічних рис, зокрема утвердження як літературної «русинської мови», що являла собою суміш церковнослов'янської, російської та української мов, а й у самоназві: аж до початку ХХ ст. українське населення краю не визнавало етноніму «українці» й називало себе «русинами», «руснаками».

Після розвалу наприкінці 1918 р. Австро-Угорської імперії, що зазнала поразки у Першій світовій війні, Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь» було включене до складу новоутвореної Чехословацької республіки, уряд якої зобов'язувався надати краю широку автономію. Щоправда, із виконанням свого зобов'язання уряд ЧСР всіляко зволікав до 1938 р., коли, нарешті, до цього змусили зміни у зовнішньо- та внутрішньополітичній ситуації. Однак попри це, як і попри той факт, що чехословацький уряд не був зацікавлений стимулювати економічний розвиток української території, вбачаючи у ній швидше об'єкт визиску, становище закарпатських українців, порівняно зі становищем українців інших регіонів, можна оцінити позитивно. Завдяки толерантній позиції влади вони мали можливість широкого національно-культурного розвитку, не зазнавали жорсткого асиміляційного тиску, були відсутні перешкоди в діяльності політичних партій та громадських організацій. Отже, достатньо спокійна ситуація в етнополітичній царині, з одного боку, сприяла розвитку національної самосвідомості закарпатських українців, з іншого – не давала стимулів для активізації національного радикалізму.

Інша частина західноукраїнських теренів, Галицько-Волинська держава, у 40-х роках XIV ст. стає об'єктом експансії з боку Польщі, яка після тривалого періоду боротьби за ці землі, наприкінці 80-х років XIV ст., утверджує свою владу в Галичині. Від цього часу, говорить Н. Яковенко, «життя галичан було остаточно переорієнтоване на Захід – на взірці, запозичені від угорських, чеських та польських сусідів»²⁵.

Потрібно зауважити, що попри поширене стереотипне уявлення галицькі землі не відразу перетворилися на провінцію Польського королівства, так само як і процеси полонізації та окатоличення не були всеохоплюючими вже з перших років перебування Галичини у складі Польщі. Від початкового періоду експансії й до середини 30-х років XV ст. галицькі землі становили особисту власність монарха і, як королівський домен, мали особливий статус, що сприяло збереженню упродовж певного часу багатьох особливостей суспільного життя, притаманних добі Галицько-Волинського князівства. Вказаний хронологічний відрізок згодом навіть став називатися періодом «руського права». Відмінний від польської шляхти статус мали й галицькі бояри: вони вважалися особистими слугами короля, що суттєво обмежувало їхні права порівняно зі шляхтою.

Тож до наростання полонізаційних процесів спричиняли не лише масова польська колонізація (що мала як стихійний характер, так і відбувалася у формі надання королівською владою земельних володінь у Галичині представникам польської шляхти) та польські політичні й національно-релігійні впливи. Як говорить Д.Дорошенко, «старі руські порядки замінено польськими на побажання самої галицької шляхти, яка витворилася з потомків місцевих боярських родів і ріжного зайшого елемента. В Польщі шляхта досягла вже значно упривілейованого становища... Зрозуміла річ, що шляхта Галичини починає домагатись урівняння її в правах з коронною шляхтою»²⁶. Наслідком же зрівняння в правах шляхти українських земель з шляхтою земель коронних, наводить він далі вислів М.Грушевського, було те, що маса руського боярства потонула в польському шляхетському морі.

Отже, в 30-х роках XV ст. відбувається остаточний перехід від «руського права» до польського. Руські землі були зрівняні з польськими: запроваджувалися польський адміністративний поділ, згідно з яким на українських теренах утворювалися три воєводства, польський судовий устрій, шляхетське самоуправління тощо. Пристосовуючись до етнополітичних реалій Польської держави, українська шляхта швидко полонізувалася.

Визначаючи потужні польські впливи як ключовий фактор у формуванні етнополітичного обличчя регіону, необхідно також зазначити, що саме в рамках польського державно-політичного життя українці долучилися до європейського парламентаризму. Участь у роботі загальнодержавного польського сейму та місцевих, регіональних сеймиків була для української шляхти способом усвідомити власну роль у державному житті та брати в ньому безпосередню участь, навчала мислити політичними категоріями, давала розуміння тих можливостей, що могли бути реалізовані завдяки нормам шляхетської демократії. Тож традиція парламентського життя має у регіоні глибокі корені.

Розглядаючи процес формування етнополітичної специфіки Галичини, необхідно наголосити на такій його важливій складовій, як етнодемографічні зміни, що відбувалися в регіоні під час його перебування у складі Польщі. Королівська влада надавала тут землеволодіння як численним представникам польської шляхти, так і іноземцям. З різних країв до Галичини стікалося також іноетнічне селянство, заохочуване обіцяними владою пільгами. Таким чином, у регіоні різко зростає кількість неукраїнського населення – насамперед поляків, а також німців, угорців, чехів, румунів та інших. Масова колонізація суттєво впливала на етнічний склад населення Галичини, подекуди ледь не суцільно витісняючи український елемент. Так, у деяких місцевостях лише поодинокі землевласники належали до українців, переважна ж більшість були поляками, а також представниками інших народів.

Потужна колонізаційна хвиля накрила й галицькі міста. Поляки, німці, вірмени, євреї, які у великих містах становили більшість населення (у малих і надалі кількісно переважали українці), посідали провідні місця у ремеслі, торгівлі, фінансовій справі. Переселенці привносили на галицькі землі не лише іноземні звичаї та традиції, а й форми організації міського життя – такі, як «магдебурзьке право» (тобто міське виборне самоврядування), система організації ремісників у професійні цехи. Таким чином, галицькі міста, з одного боку, долучалися до західних норм міського права, з іншого – ці ж норми були причинами міжетнічних конфліктів, оскільки надавали переваги, часом виняткові, представникам католицького віросповідання. У той же час міські православні українські спільноти, зазнаючи з боку останніх утисків та гноблень і змушені шукати способи їм протистояти, призвичаювалися у такий спосіб до громадсько-політичного життя та різних способів захисту власних прав та інтересів.

Знаковою подією, що поклала початок формуванню однієї з найбільш видимих ознак «відмінності» галицьких українців від українців наддніпрянських – ознаки, що в історичному поступі українського народу відіграла неоднозначну, часом трагічну роль – була Берестейська церковна унія 1596 р. І якщо першими її наслідками було гостре, у тому числі збройне, протистояння в українському суспільстві та переважне неприйняття унії широким українським загалом, то надалі, в міру того, як відбувалися процеси конфесіоналізації (тобто встановлення системного контролю церкви над життям мирян) та свого роду «націоналізації» церковного простору²⁷, греко-католицизм дедалі міцніше укріплювався на західноукраїнських теренах, поступово займаючи домінуючі позиції в духовному та суспільно-культурному житті західноукраїнської спільноти.

З часом, особливо після укладення Люблінської унії 1569 р. та Берестейської церковної унії, асиміляторські прагнення польської влади посилюються. Основним напрямом польської етнополітики стає

намагання полонізувати українське населення, нівелювати його етнічно-культурну самобутність, тобто повністю асимілювати його в польське суспільство. Саме в контексті такої політики перед більшістю українців, по суті, постала дилема історичного вибору: прийняти римо-католицьку віру, асимілюватися з поляками, влившись в загальне річище економічного, політичного і культурного життя фактично за тогочасними європейськими стандартами; чи, відкинувши цей шлях, зберегти свою ідентичність, свою культуру, релігію.

У другій половині XVIII ст. в етнополітичному житті регіону спостерігаються радикальні зміни, спричинені перетвореннями на політичній карті Європи: припинила існування Річ Посполита, і територія Галичини, разом із частиною етнічних польських земель, потрапила під владу Австрійської імперії. Українські і польські землі увійшли до складу єдиної адміністративно-територіальної одиниці – коронного краю «Королівство Галіції і Лодомерії», східна частина якого, тобто історична Галичина, стала називатися Східною Галичиною, а західна, польська, – Західною Галичиною.

Імперські реформи останньої чверті XVIII ст. сприяли покращанню соціального становища українців, активізації національно-культурного життя. Особливо різкі трансформації сталися у релігійній царині. Габсбурги, провадячи просвічену церковну політику, законодавчо урівняли права віруючих різних конфесій – католиків, греко-католиків, православних, протестантів (що помітно покращило міжконфесійні стосунки), подбавши також про практичне забезпечення їхньої рівності. З перших років входження Галичини до складу імперії Відень опікувався уніатами й вживав заходів для покращання становища греко-католицької церкви, аж до створення 1807 р. Галицької греко-католицької митрополії. Таким чином, політика австрійської влади сприяла утвердженню позицій греко-католицької церкви як національної церкви західних українців, яка не лише виконувала релігійну місію, а й була, в умовах національного поневолення, одним із головних, а упродовж тривалого періоду – й головним осередком національного єднання і збереження національної ідентичності, та набуттю духовенством статусу національної еліти і рушія національних процесів у регіоні, а також забезпечила його вдячність та відданість імператорському престолу.

Революція 1848 р. спонукала правлячі кола Австрійської імперії поставити питання (воно навіть розглядалося у створеному в ході революційних подій австрійському парламенті) про формування нації, яка б інтегрувала всі народи імперії. Подальший розвиток цього положення та його практичне втілення в конституційній та законотворчій діяльності імперських владних інституцій можна вважати одним із визначальних факторів формування етнополітичної специфіки західно-українських земель у період другої половини XIX – початку XX століть.

Перетворення Австрії на конституційну парламентську монархію безпосередньо позначилося на етнополітичному становищі українців, започаткувавши їх вихід на новий рівень суспільно-політичного життя і надавши можливості зробити перші кроки на шляху національного самовизначення. Новим явищем у політичному житті західних українців стала їх участь у роботі імперського парламенту. Активізується національний рух, заснуються українські громадські осередки, відкриваються українські школи, видавництва, з'являється українська преса. Варто наголосити, зокрема, на тому значенні, яке мала 19-та стаття Конституції 1867 р., що проголошувала національну рівність усіх народів імперії в громадсько-політичній, соціальній сферах, освіті: «Всі народності держави рівноправні і кожна народність має невід'ємне право на розвиток своєї національності і мови. Рівноправність всіх місцевих мов у школі, державній службі і громадському житті визнається державою»²⁸.

У названій статті імперської Конституції нічого не говорилося про державну чи офіційну мову. Тим не менш для українців проголошені конституцією демократичні принципи значною мірою залишалися фікцією через те, що провідні позиції в громадсько-політичному, економічному, культурному житті краю займали і монополюно володіли ними представники польського політичного проводу. Імперська влада фактично закріпила за поляками панівне становище в коронному краї в обмін на їх лояльне ставлення до Відня. Тож свою національну самобутність українцям доводилося відстоювати у протистоянні не стільки з офіційною імперською владою – навпаки, політично активному галицькому українству були притаманні виразні австрофільські настрої та надії на центральний уряд, – скільки з поляками. Ігноруючи український національний рух, польські політичні сили фактично поглиблювали історичне протистояння двох народів, штовхаючи український загал під захист урядового табору, з яким він тривалий час був вимушений пов'язувати хоча б мінімальні гарантії для національного поступу.

Утім, які б проблеми не містили у собі міжетнічні відносини на галицьких теренах, вважаємо за необхідне ще раз наголосити, що надзвичайно важливим фактором формування регіональної етнополітичної специфіки було те, що відносини ці з середини ХІХ ст. розвивалися саме в умовах конституційної монархії, яка проголосила низку демократичних свобод і рівність народів і тим самим сприяла становленню громадянської та національної свідомості галичан. Навіть цілковите домінування поляків у регіоні не могло завадити українцям долучатися до засад західноєвропейської демократії, набувати досвіду парламентської діяльності. У пореволюційні десятиліття стрімко підноситься активність суспільного життя, виникають численні культурні, громадські організації різноманітного спрямування, набуває масовості кооперативний рух. За умов конституційних свобод у 90-х роках, з появою перших українських політичних партій, політичне життя галицьких

українців виходить на новий рівень. До того ж заборонна антиукраїнська політика російського уряду робила західноукраїнські землі осередком діяльності для національно орієнтованої української інтелігенції Наддніпрянщини. Отже, Галичина другої половини XIX ст. стала центром розвитку української суспільно-політичної думки та національно-політичного руху, «українським П'ємонтом», роль якого вона продовжувала відігравати і в подальшому, в наступні періоди української історії.

По завершенні Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії українці знову опинилися під владою відновленої польської держави. І можна сказати, що цей період додав нових рис до етнополітичного обличчя регіону, поглибивши тим самим його специфіку.

Домагаючись від держав-переможниць визнання законності своєї влади над анексованими західноукраїнськими територіями, Польща взяла на себе зобов'язання щодо надання українському населенню автономії. Однак проголошені гарантії не були реалізовані на практиці. Сутністю державної етнонаціональної політики Польщі стосовно українців упродовж усього періоду перебування західноукраїнських земель у її складі залишалася асиміляція. Змін зазнавали лише її конкретні вияви та зумовлений політичною кон'юнктурою ступінь більшої (так, маючи на меті утворення моноетнічної польської держави, уряд намагався заперечувати навіть факт існування українського народу – самі слова «Україна», «українець» у перші роки після включення Східної Галичини до складу Польщі були фактично вилучені з офіційного вжитку) чи меншої жорсткості або ж гнучкості в її проведенні.

У міжвоєнний період галицькі українці надалі збагачують досвід партійно-політичної боротьби. Парламентська діяльність українських політичних партій – по суті, основний спосіб відстоювання інтересів українців на державному рівні – була достатньо помітним явищем політичного життя Польщі. Отже, тривала традиція політичного життя галичан в умовах багатопартійності та парламентаризму являла собою один з головних факторів формування етнополітичних особливостей цього регіону України.

Ще одним із таких факторів лишалася, як і раніше, греко-католицька церква. Однак чи не основним, знаковим чинником, що визначав формування етнополітичної специфіки Галичини у XX ст., стало поширення тут ідеології українського інтегрального націоналізму та діяльність Організації українських націоналістів, а також, згодом, Української повстанської армії. Ще у довоєнний час діяльність ОУН була показником високого рівня етнополітичної активності галицького українства, більше того – виявом етнополітичного радикалізму, готовності до боротьби, в тому числі збройної, за національну незалежність, «протесту проти влади». Названі риси, яскраво проявившись під час Другої світової війни та у повоєнні роки, створили галицьким українцям специфічний імідж, який за радянських часів неоднозначно, нерідко вороже, сприймався у інших регіонах України.

Буковинські землі, поєднані свого часу із галицькими під владою галицьких та галицько-волинських князів, у наступні століття повертають на відмінний від них шлях історичного розвитку, обумовлений інакшими зовнішніми факторами – як було сказано вище, до кінця XIV ст. Буковина опинилася під владою Молдавського князівства. При цьому основна кількість українців Буковини зберегла свою національну ідентичність. Цьому сприяла відсутність значних українсько-молдавських конфліктів, зумовлена давніми традиціями співробітництва та культурно-конфесійною близькістю. У регіоні діяло і руське, і волоське право, староукраїнська мова залишалася мовою офіційного листування, розвивалася українська культура. Підвищувалася кількість українського населення – як за рахунок природного приросту, так і завдяки припливу переселенців з Галичини й Поділля. Однак з часом українці, хоча й проживали, як і раніше, по всій території Буковини, все більше відтісняються у її північну частину.

Поступово збільшення молдавської присутності в краї потягло за собою зміни в етнополітичній царині. Зростання великого молдавського землеволодіння у Північній Буковині мало наслідком романізацію вищих верств місцевого українського населення, відтак соціальні протиріччя набули помітного національного забарвлення. Особливо погіршилося становище українців після того, як Молдавське князівство, яке з кінця XIV до кінця XV ст. перебувало під зверхністю Польщі, з початку XVI ст. потрапило під владу Османської імперії. Українські піддані султана опинилися у числі найбільш гноблених.

Однак навіть жорстоке турецьке панування не привело до втрати буковинськими українцями національної ідентичності й не перервало зв'язків Буковини з іншими регіонами. Як свідчить молдавська хроніка XVII ст., «Чернівецький і Хотинський повіти, половина Ясс, половина Сучави є цілком рутенські: якнайтісніші контакти єднають українців Буковини й Прикарпаття, передусім Покуття, підтримуються з іншими українськими землями»²⁹. Буковинці брали помітну участь у соціальній та національно-визвольній боротьбі, зокрема у військових походах козаків проти турків, українській національній революції середини XVII ст., опришківському та гайдамацькому русі.

Ослаблення Туреччини, невдачі на зовнішньополітичній арені спричинилися до втрати нею частини своїх володінь. В останній чверті XVIII ст. Буковина переходить під владу Австрійської імперії, вступивши тим самим у новий етап формування етнополітичної специфіки регіону. На новоприєднані імперські володіння поширюються внутрішньоміграційні процеси, що позначилося на етнічному складі регіону. У Північній Буковині, населення якої складалося приблизно на три чверті з українців і на чверть з молдаван, з'являються німецькі і польські переселенці, які осідають переважно у містах. Зростає кількість єврейського населення. За сприятливого ставлення австрійського уряду збільшується потік румунських колоністів на буковинські землі, що сприяє румунізації буковинського населення, яка мала місце і за турецького панування.

Утиски, що їх зазнавало українське населення Буковини, спонукали його до визвольної боротьби. Соціальні вимоги, що висувалися під час селянських повстань, поєднувалися з національними. Помітною була участь буковинців у революції 1848 р. – як у повстанському русі, так і в діяльності новоутвореного австрійського парламенту, що змусило уряд, зрештою, дослухатися до ряду їхніх вимог. Ішлося насамперед про розв'язання гострих соціальних питань, таких як скасування феодальних повинностей.

Скориставшись спричиненою революційними подіями нестабільністю в державі, місцева румунська еліта, стурбована зростанням українського національного руху та впливом на цей процес галицьких українців, змогла домогтися від імперського уряду роз'єднання Буковини та Галичини, які з 1787 р. становили єдину адміністративну одиницю. Українська громадськість заперечувала проти відокремлення Буковини від Галичини та висловлювала занепокоєння посиленням позицій румун у краї, однак Відень пішов назустріч останнім. У березні 1849 р. Буковина була проголошена коронним краєм. Ця подія надала румунським землевласникам можливості посилити власні позиції в соціально-економічному житті Буковини і дала поштовх до подальшого посилення асимілятивних намагань. Зокрема, мали місце заміни назв населених пунктів румунізованими варіантами, це саме стосувалося прізвищ українців, яких спонукали під час переписів населення називати себе румунами.

Така політика, а також приплив у Буковину переселенців-неукраїнців мали наслідком зменшення відсотка українців у структурі населення краю за століття його перебування під владою Габсбургів. Так, згідно з переписом 1890 р. у Північній Буковині українці становили 57,6% населення, молдовани й румуни разом – 17,3%, а по всій Буковині, за даними 1900 р., українців було 41,16%, молдован і румунів – 31,36%³⁰.

Наприкінці XIX – на початку XX століть пожвавлюється український національний рух. Австрійський уряд, занепокоєний піднесенням румунського соборницького руху, який розпочався після створення Румунської держави, з кінця 80-х рр. XIX ст. став виявляти нахил до підтримки української громади в Буковині на противагу місцевій румунській еліті. Дієвішою стає українська інтелігенція, з'являється українська періодика, депутати від українців беруть участь у роботі місцевого сейму, представництво в якому вони втратили у 70 – 80-х роках.

Однак за своєю активністю український національний рух у Буковині значно поступався галицькому, не маючи, на відміну від останнього, настільки потужних спонук для наростання і тим паче – для подальшого ухилу в радикалізм; не мали буковинці й того досвіду громадсько-політичного життя, що його набули галичани. Поліетнічність краю та відсутність яскраво вираженого домінування якогось одного етносу, як то мало місце з домінуванням поляків у Галичині, різноманітність культурних впливів – українського, румунського, німецького, єврейського, польського, а також

політика влади, розвиток демократичних інституцій сприяли тому, що наприкінці XIX – на початку XX століть етнополітична ситуація в краї була цілком зваженою. Більше того – у працях науковців Буковину того періоду називають «прикладом вдалої мультикультуральності»³¹.

Після завершення Першої світової війни територія Буковини внаслідок румунської окупації, легітимізованої мирними договорами 1919 – 1920 років, опинилася у складі Румунії, що вкрай негативно позначилося на етнополітичному становищі українців. Буковинські землі були позбавлені автономного статусу, який мали під час перебування в складі Австро-Угорщини, і опинилися, по суті, у статусі колонії. Румунська влада не виявляла жодної зацікавленості в розвитку новоприєднаних територій, які зазнавали жорстокого економічного визиску. Катастрофічним було становище в національно-культурній царині. Проголосивши українців «громадянами румунського походження, що забули рідну мову», влада розгорнула тотальну румунізацію українського населення Буковини, що охопила всі сфери життя. До кінця 20-х років було повністю ліквідоване українське шкільництво. Румунська влада посилила гоніння на українську церкву, перешкоджала вільному розвитку політичного життя української громади, провадилася румунізація географічних назв, українських прізвищ тощо. Фактично українці в Румунії не визнавалися окремою нацією. Тим не менш виступи українців проти політики влади не мали такої активності, як у Галичині, значно меншого поширення набула також теорія та практика інтегрального націоналізму.

Входження західноукраїнських земель до складу Української РСР, а по суті, інкорпорація її СРСР – державою з докорінно відмінними політичним, суспільно-економічним устроєм, культурно-релігійними (вірніше, антирелігійними) орієнтаціями тощо, призвело до кардинальних змін у всіх сферах буття західноукраїнського суспільства, у тому числі в етнополітичній. Однак потрібно зазначити, що хоча, з одного боку, радянська доба і наклала певний відбиток на етнополітичне обличчя західноукраїнських земель, з іншого – завдяки особливостям, що сформувалися упродовж століть перебування західноукраїнських земель в інакшому цивілізаційному просторі – слушно говорити не так про набуття ними нових, «радянських», рис, як про збереження старих, сталих, віками сформованих, що вирізняли західні терени УРСР попри всі уніфікаційні намагання влади.

Радянська національна політика, орієнтована на стирання етнічних відмінностей та насадження загальнорадянської, позаетнічної системи цінностей, була настільки далекою, більш того – діаметрально протилежною історичним традиціям, ціннісним орієнтаціям, ментальності західноукраїнського соціуму, що для її впроваджувачів були очевидними труднощі прищеплення західним українцям радянського світогляду. Тож і зусилля, що докладалися владою, були значними.

Об'єктом особливої уваги з боку радянської влади стала, після її входження до складу УРСР, Східна Галичина. Однак посилена ра-

дьянізація та русифікація, масштабні акції нової влади, направлені на ліквідацію основних підвалин «старого життя» – такі, як ліквідація Української греко-католицької церкви, розгром ОУН – УПА, масові репресії та депортації західноукраїнського населення, – тобто політика, спрямована на нівелювання місцевих особливостей та перебудову всіх сфер життя краю за радянським стандартом, не дала бажаного результату. Попри курс на «перемішування» населення СРСР, що був складовою радянської національної політики й мав наслідком помітні зміни в етнічному складі населення України, галицьким областям, на відміну від Півдня та Сходу республіки, де протягом останніх десятиліть існування СРСР відбувалося помітне зменшення відсотка українського населення, була притаманна протилежна тенденція, хоча і виявлена значно меншою мірою. Так, наприклад, за час між переписами населення 1970 та 1989 років частка українців у Львівській області зросла з 87,9 до 90,4%, у Тернопільській – з 96,0 до 96,8% і залишилася на тому самому рівні – 95% – в Івано-Франківській області. Збільшення кількості українців відбувалося за рахунок природного приросту корінного українського населення та інтенсивного притоку сюди уродженців інших областей України, а також імміграції з інших республік Союзу. Яскраво виражена «національна забарвленість» була притаманна регіону не лише у кількісних характеристиках етнонаціональної структури населення: галицькі терени залишалися найбільш потужним в УРСР осередком збереження національної ідентичності та як прихованої, так і активної опозиції радянській владі.

Якщо Галичина після включення її до складу Радянського Союзу була для влади регіоном украй «проблемним», то Буковину, напевно, можна назвати відносно «спокійним». На відміну від Галичини та Закарпаття, у Буковині переважала православна церква, тож регіон оминули трагічні події, пов'язані з ліквідацією УГКЦ. Не сягнули такої гостроти, як у Галичині, протистояння між місцевим населенням і радянською владою та вияви ксенофобії. Взагалі ж суттєвою ознакою буковинської ідентичності, на думку ряду сучасних науковців, є притаманна регіону ще з ХІХ ст. етнічна толерантність, на позначення якої навіть був запропонований спеціальний термін – «буковинізм»³². Отже, етнічна толерантність, що є однією з основних підвалин збереження стабільності в краї зі строкатим етнічним складом населення, належить до числа визначальних ознак етнополітичної специфіки регіону.

Свої особливості були притаманні й розвитку етнополітичної ситуації у повоєнному Закарпатті. За роки радянської влади суттєво зросла кількість населення регіону, значною мірою за рахунок імміграції. Остання була наслідком як згаданої національної політики радянського керівництва, а також припливу робітників та фахівців на новостворювані підприємства, будови, заклади соціальної інфраструктури тощо, так і привабливості природних умов Закарпаття, завдяки чому тут прагнули

осісти звільнені в запас військові, робітники, що працювали за контрактами на Півночі, в Сибіру, на Далекому Сході. Таке прагнення охоче підтримувалося владою, оскільки воно цілком відповідало асиміляційній політиці держави. Однак у такій політиці був закладений певний конфліктогенний потенціал, оскільки якщо українці, які поверталися на батьківщину з інших регіонів Союзу, легко інтегрувалися в місцеве суспільно-культурне життя, то вихідці з інших республік, особливо якщо вони користувалися привілейованими умовами для облаштування в Закарпатті, не могли не являти собою фактора потенційної напруги у міжнаціональних відносинах. Тим не менше русофобські настрої спостерігалися у Закарпатті меншою мірою, аніж у Галичині. Зазначимо, що рівень імміграції росіян до Закарпатської області набагато перевищував аналогічний показник в інших західноукраїнських областях: так, якщо упродовж 60 – 80-х років ХХ ст. кількість росіян в Галичині зросла на 13%, у Буковині – на 23%, на Волині – на 32%, то в Закарпатті – на 67%³³. В той же час, хоча й незначною мірою, у межах приблизно 2%, зросла кількість українців.

Потрібно сказати про ще один фактор, що вплинув на формування етнополітичної специфіки сучасного Закарпаття. Тривала відірваність краю від решти українських земель уже в новітні часи породила проблему так званого політичного русинства, яка в латентному стані існувала за часів Радянського Союзу і вийшла назовні після його розпаду та здобуття Україною незалежності. Використовуючи етнографічну своєрідність краю, локальні особливості народної культури та історичний етнонім «русини» у політичних цілях, прибічники ідеї «політичного русинства» тяжіли і тяжіють до розпалювання сепаратистських настроїв, проголошення національно-культурної окремішності русинів від українського народу, закликів до створення власного державного утворення, звертаючись, зокрема, до досвіду проголошення 15 березня 1939 р. незалежної Карпатської України, або ж до виходу Закарпаття зі складу України і входження його до інших держав – Словаччини чи Угорщини.

Отже, історично обумовлені особливості західноукраїнських земель та менш тривале, порівняно зі Сходом, Півднем та Центром України, перебування у складі СРСР зумовили й значно менший вплив притаманних цьому періоду факторів на формування їх етнополітичних особливостей. Навпаки, «у протиборстві з владою вироблений західноукраїнським суспільством комплекс національної самосвідомості проявився настільки потужно, що відповідні світоглядні настанови й ціннісні орієнтації справили помітний вплив на формування національної ідеї після здобуття незалежності»³⁴.

Розгляд історичних умов, що впливали на формування етнополітичних особливостей Наддніпрянської України, тобто тих українських земель, які опинилися у цивілізаційній орбіті східного християнства, розпочинаємо з періоду, що його багато хто з науковців небез-

підставно, хоча й не цілком беззаперечно, називає періодом литовсько-руської державності. Ця доба стала однією з найбільш сприятливих для етнічного розвитку українських земель: вони увійшли до складу держави, яка, за висловом Н.Полонської-Василенко, орієнтувалася як на давню руську, так і на західноєвропейську культуру.

Упродовж XIV ст. землі Київщини, Чернігово-Сіверщини і Волині опинилися у складі Великого князівства Литовського. У ході литовського завоювання, яке в історичній літературі часом називають «оксамитовим проникненням», майже не було ознак протистояння між литовською та руською сторонами. Власне, військо литовців спрямовувало свої дії насамперед проти інших претендентів на спадщину Київської Русі, стикаючись при цьому принаймні з нейтралітетом або й підтримкою з боку місцевого населення.

У перші десятиліття литовського правління політика великих князів литовських будувалася за принципом «старовини не рухати, новини не вводити», який стосувався практично всіх сфер життя – державного устрою, інститутів влади, правової системи, релігії, культури та побуту. Зберегли свій статус і руські удільні князівства – Київське, Новгород-Сіверське, Волинське, а на відвойованих у ординців землях у межиріччі Південного Бугу і лівих приток Дністра, які до монгольської навали були підлеглі Галицько-Волинському князівству й називалися Пониззям, а з XIV ст. стали називатися «Поділля», постало Подільське удільне князівство.

Удільні князівства користувалися широкою автономією, по суті, їх можна навіть назвати «державами в державі». Їх володарі, визнаючи зверхність Великого князя Литовського, могли управляти підвладними територіями на власний розсуд. Таке становище сприяло збереженню місцевих особливостей руських земель. Адже завдяки толерантній етнополітиці литовських князів корінне населення практично не відчуло змін у своєму становищі, живучи й надалі згідно з давно усталеними законами та звичаями. Удільні ж князі з династії Гедиміновичів, які прийшли на зміну Рюриковичам, швидко влилися до руського середовища, «ослов'янилися» і проводили власну внутрішню, а часом і зовнішню політику, намагаючись максимально дистанціюватися від столичного Вільна.

Докорінні зміни у становищі руських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського, були започатковані Кревською унією 1385 р., яка передбачала об'єднання Литви та Польщі в єдину державу. Не знайшовши реального втілення, унія, тим не менш, призвела до серйозного протистояння між ними. Змушені боронити свою незалежність від Польщі, великі литовські князі проводили, задля зміцнення держави, політику централізації і посилення великокнязівської влади. Результатом її стала ліквідація наприкінці XIV ст. руських удільних князівств. Відновлення в XV ст. удільного статусу Київської та Волинської земель виявилось не надто тривалим, і на початок 70-х років XV ст. руські князівства остаточно втратили автономію.

Утім, це не означало автоматичної уніфікації їх устрою за «загальнолитовським» зразком, як то матиме місце згодом, після ліквідації козацької автономії у підросійській Україні. Така уніфікація була практично неможливою, хоча б із тієї причини, що якогось «загального» стандарту не було й не могло бути у державі, яка являла собою досить нестабільний конгломерат литовських (які ледь становили десяту частину її території), білоруських, українських, частково російських земель, причому кожна з цих земель мала свої особливості внутрішнього устрою, суспільного життя, специфічні правові та звичаєві норми, і утримувати їх укупі вдавалося значною мірою саме завдяки дотриманню гасла про «непорушність старовини». Тож і після ліквідації автономії ряд окраїнних земель Великого князівства, зокрема Київщина й Волинь, отримували так звані уставні грамоти – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства. Н.Яковенко висловлює припущення, що литовських володарів до цього спонукала така обставина: «оскільки їхнє географічне положення створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу рахуватися з традиційними порядками та звичаями, аби уникнути невдоволення місцевих еліт»³⁵.

Таким чином, на русько-українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, сформувалися два основні регіональні осередки – Київщина та Волинь, до якої тяжіло Східне Поділля (Західне Поділля у 30-х роках XV ст. завоювала Польща, а порубіжні з Московією чернігово-сіверські землі, як було сказано раніше, до початку XVI ст. майже усі перейшли під владу Москви; пізніше, на початку XVII ст., вони також увійшли до складу Польщі). Причому упродовж досить тривалого часу вони були, так би мовити, «замкнені на собі». З одного боку, автономний статус і віддаленість від Вільна мінімізували втручання останнього у внутрішні справи князівств, отже, й етнополітичні впливи з його боку. З іншого – майже до кінця XV ст. місцева еліта не брала помітної участі в політичному житті держави, зосередившись на внутрішніх інтересах своїх земель. Очевидно, відмежувальне значення мав і релігійний фактор: на власне литовських землях на цей час уже панувало католицитво, ставши офіційною релігією великокнязівського двору.

І Київщина, і Волинь, отже, для Вільна були землями «далекими» – й не лише в географічному розумінні. Водночас кожна із земель мала притаманні їй особливості, зокрема, у сфері соціально-політичних відносин. Так, на Волині за місцевою елітою закріпився особливий привілейований статус, що, по суті, довершило тенденцію, яка сягала корінням ще киево-руських та галицько-волинських часів. Жорстка соціальна стратифікація, надзвичайно великий вплив всевладної місцевої аристократії, володіння якої являли собою фактично «держави в державі», та її прагнення будь-що зберегти статус-кво тривалий час визначали специфіку регіону. Натомість для Київщини

була характерна значно більша централізація влади, зосередженої в руках удільних князів. Тож після ліквідації удільного статусу й призначення натомість до Києва великокнязівського намісника литовська присутність тут була відчутнішою, аніж на Волині, де знать підпорядковувалася безпосередньо великому князю. Необхідно відмітити також поліетнічність населення Київщини. У пошуках служби і земель сюди прибували литовці, поляки, німці. З порубіжного із Київщиною Степу ішов значний приплив тюркської людності, яка, осідаючи переважно у пограничній смузі, з часом асимілювалася, вливаючись у різні верстви місцевої християнської спільноти – від простолюду до аристократії.

На литовську добу припадає початок заселення руськими колоністами нових земель, що нині є українськими теренами, і, отже, формування нових регіональних утворень. Ці процеси відбувалися на територіях, непідвладних або досить умовно підвладних великим князям литовським, а згодом – польській короні. Йдеться про поступове освоєння величезних незаселених степових просторів, що з часів Київської Русі простягалися на південь від смуги осілого слов'янського розселення і були підконтрольні кочовим племенам. Свого часу тут панували печеніги, половці, по Батієвій навалі Приазов'я і Причорномор'я увійшли до складу Золотої Орди. Після її розпаду та утворення Кримського ханства у степовій зоні, що простягалася від Дністра на заході до Дону на сході й у XV – XVIII століттях називалася Диким полем (чи просто Полем), кочували підвладні хану татарські орди.

З XV ст. розпочинається військова та трудова колонізація степових просторів та дніпровського басейну, які приваблювали своїми природними багатствами. Освоєння нових земель відбувалося у безперервному військовому протистоянні поселенців-козаків із татарами, тож самі умови життя у Полі, а також, із часом, необхідність протистояти тиску польсько-литовської держави, яка прагнула поширити на новоосвоєні території свою владу, потребували від козацтва відповідної самоорганізації. Таким чином, поступово, до кінця XVI ст., із людності, що вела особливий спосіб життя, зумовлений промислово-господарською діяльністю у степу, козаки перетворилися на окремий соціальний стан із власною військово-політичною організацією, центром якої була Запорозька Січ.

Освоєна і контрольована козацтвом територія за дніпровими порогами, у його нижній течії – Вольності Війська Запорозького низового – від початку її залюднення мала яскраву регіональну специфіку, що різко відрізняла Запорожжя від решти заселених українцями земель. Специфіка ця визначалася існуванням Запорожжя на порубіжжі християнського і мусульманського світів, стосунки яких являли собою складне поєднання антагонізму із взаємодією. Зауважимо, що, акцентуючи увагу на багатовіковому збройному протистоянні християнської та ісламської цивілізацій, дослідники нерідко оминають увагою факти військового співробітництва між Військом Запорозьким та Крим-

ським ханством, які також були частиною їх співіснування, не кажучи вже про регулярні торговельні відносини, обмін полоненими тощо – тобто про постійні контакти між козаками і татарами, які (контакти) приводили до взаємовпливів та запозичень на побутовому рівні, що надавало Запорожжю його особливого колориту. Потрібно згадати і про таку притаманну руському козацькому середовищу рису, як наявність у ньому досить значного відсотка християнізованих та асимільованих татар.

На відміну від здавна заселених українських земель, де політичний устрій та соціальна структура населення формувалися поступово, у ході тривалого історичного розвитку, на Запорожжі відповідні процеси відбувалися у пришвидшеному темпі й зумовлювалися винятковістю буття «порубіжного суспільства». Тож тут сформувався особливий суспільно-політичний устрій, заснований на засадах свободи, рівності та демократії, склалися специфічні система цінностей та моральних норм, політична культура, світогляд, поведінковий кодекс, які були багато у чому настільки відмінні від усталеного устрою суспільного буття Речі Посполитої (й українських земель у її складі, зокрема), що «з її боку» Запорожжя нерідко сприймалося як свого роду «протилежний світ».

Говорячи про регіональну специфіку Запорожжя, не можна наостанок не підкреслити значення цього регіону для вітчизняної – й не лише вітчизняної – історії, звернувшись до оцінки, даної Л.Нагорною. Ніде у світі, крім України, наголошує науковець, екзотичним «прикордонним соціумам» не судилося справити такий помітний вплив на хід історії цілого континенту: «Розпочате козаками антипольське повстання вилилося у національну революцію, а ця остання, зрештою, кардинально змінила політичну карту Європи»³⁶.

Колонізація українською людністю незаселених степових просторів відбувалася у різних напрямках, захопивши і північно-східну частину Дикого поля. Території, що належали свого часу до Київської Русі, входячи до складу Чернігівського та Переяславського князівств, і знелюдніли внаслідок монголо-татарської навали та пізніших татарських нападів, з XV – першої половини XVI ст. знову починають поступово заселятися. Колонізація відбувалася значною мірою стихійно, й оскільки землі ці лежали на порубіжжі московської держави, приплив колоністів ішов із двох сторін – української і московської. Безлюдні степи приваблювали селян, які тікали від покріпачення, також сюди приходили на промисли. Значну еміграцію селян та козаків з українських земель спричиняли польські утиски; особливо зріс потік переселенців після поразки козацько-селянських повстань першої половини XVII ст.

Новозасновані поселення називалися слободами, що дало назву регіону – «Слобідська Україна», або «Слобожанщина». Приблизно у середині XVI ст. Слобожанщина потрапила під владу Московії – із чим, щоправда, погоджуються не всі історики, і питання про те, чи була наз-

вана територія у XVI ст. підвладною московському царю чи не належала нікому, лишається дискусійним. У будь-якому разі в XVII ст. процес розселення прибуваючих до Слобожанщини більшою чи меншою мірою скеровувався московською адміністрацією, яка використовувала українських переселенців для економічного освоєння регіону та охорони південно-західних кордонів держави від регулярних татарських набігів, залучаючи їх до сторожової служби. Переселенці користувалися економічними пільгами, зокрема звільнялися від сплати податків і могли вільно займатися промислами, безоплатно володіти певною кількістю землі. З часом на землях Слобожанщини утворилися українські козачі полки й встановилося козацьке полково-сотенне управління.

Отже, геополітичне становище Слобожанщини зумовило появу тут постійно діючого фактора російського впливу раніше, аніж на інших українських землях. Водночас її роль у захисті московських рубежів від мусульманської агресії з півдня забезпечувало пільгове становище місцевого населення і, відповідно, автономний статус регіону.

Повертаючись до українських земель, що перебували під владою Литви, зазначимо, що зміни у їх державній належності і, отже, політичному статусі були спричинені укладенням Польсько-Литовської Люблінської унії, наслідком якої стало включення їх до складу Польщі. Таким чином, більшість українських земель об'єднувалася у складі однієї держави. Однак таке об'єднання не потягло за собою дійсного їх зближення, а скоріше, показало глибину відмінностей між ними, сподіватися на подолання яких та на інтеграцію, принаймні у близький термін, колишньої підлитовської Русі у польські реалії навряд чи були підстави. Адже галицькі землі опинилися у складі Польщі двома століттями раніше, коли та переживала етап поступального розвитку, шляхетсько-магнатська сваволя ще не набула майбутніх масштабів і не стала деструктивним чинником державного життя, а національно-конфесійні протиріччя не мали форми антагонізму. Тож галицьке суспільство при звичаювалося до норм західного життя (в їх польській модифікації) у більш сприятливих обставинах, а галицька еліта стала однією зі складових, із яких утворився шляхетський стан на ново-приєднаних землях, та була безпосередньою учасницею формування устрою «шляхетської демократії». Українські ж землі, що потрапили під владу польської корони після укладення унії, опинилися, за влучним визначенням Л.Нагорної, «у вирі доведеної до абсурду аристократичної «свободи», яка невдовзі обернулася розгулом екстремізму»³⁷. І хоча унійні привілеї, надані українським землям, передбачали достатньо широку їх автономію у складі Польщі, до якої вони долучалися як «рівні до рівних», неспроможність або небажання уряду їх дотримуватися призводило до все більшого загострення українсько-польських суперечностей. Дедалі більше загострював їх і конфлікт релігійних ідентичностей, домінантних у світогляді тодішніх

людей. «Дві цивілізації, дві системи цінностей – латинська і православна – були поєднані в одному державному утворенні, що в разі загострення релігійної нетерпимості автоматично приводило до протистояння»³⁸.

Масштабні події середини і другої половини XVII ст. – національна революція та війна за володіння українськими землями, що її вели упродовж багатьох років відразу декілька країн – призвели до кардинальних змін, які відбулися на українських теренах і в тому числі стосувалися формування їх регіональної етнополітичної специфіки. Головною такою зміною став поділ України по Дніпру, який означав не просто входження двох її частин до складу різних держав – Польщі та Московії (згодом Російської імперії), а зафіксував цивілізаційний розлам між Правобережжям та Лівобережжям, що опинилися, відповідно, в орбітах католицької та православної цивілізаційних систем.

Наступний етап формування регіональних особливостей українських земель пов'язаний із геополітичними змінами у Східній Європі кінця XVIII ст., наслідком яких стало входження до складу Російської імперії більшої частини сучасних українських земель. За ними закріпилася назва «Наддніпрянина». На думку сучасних науковців, для імперського періоду притаманним є укрупнення регіонального поділу. Тож для XIX – початку XX ст. усталеним можна вважати поділ території Наддніпрянина на Лівобережну, Правобережну, Слобідську і Південну Україну³⁹.

Перебування у складі єдиної унітарної, жорстко централізованої держави з асиміляційною етнонаціональною політикою закономірно вело українські території до зближення та часткової нівеляції регіональної специфіки. Однак особливості попереднього історичного розвитку названих регіонів, різниця у їх етнічній структурі, тривалості перебування у складі імперії, зрештою, певні регіональні відмінності у внутрішній політиці на українських землях сприяли її збереженню.

Одним із основних таких факторів для Лівобережної України (Гетьманщини) було більш ніж столітнє – від часів входження у 1654 р. під протекторат московського царя – існування тут автономного устрою. Автономія Гетьманщини, спричинені національною революцією середини XVII ст. зміни у соціальній структурі її населення, наслідком яких стало перетворення козацтва на пануючу верству, дозволили упродовж тривалого періоду зберігати особливості місцевого суспільно-політичного ладу, військово-адміністративного устрою, фінансової системи і т.д.

Упродовж другої половини XVIII ст. автономія українських земель була повністю скасована, і до кінця століття Лівобережжя, в ході виконання політичних рішень імператорського двору, було інтегроване в державно-політичні, соціальні та економічні структури Російської імперії. Регіональні відмінності певною мірою зберігалися і після цього,

однак уніфікаційні та асиміляційні заходи влади «працювали» на їх мінімізацію. Тим паче, що відповідний ґрунт для цього вже був створений: як зазначав свого часу М.Шаповал, українська козацька еліта в масі своїй ще задовго до формальної ліквідації Гетьманщини інтегрувалася в соціально-політичні структури московсько-руського суспільства та стала московсько-руською і в культурному відношенні.

Аналогічні процеси відбувалися у Слобідській Україні. Тут так само були скасовані ознаки автономії, ліквідовані козацькі полки, відбувалася уніфікація місцевого устрою за загальноросійським зразком. Додамо, що у Слобожанщині сильнішими були російські впливи, до чого, крім урядової політики, сприяли географічне розташування регіону та більш високий відсоток росіян в етнічній структурі населення.

Поділи Речі Посполитої у 70 – 90-х роках XVIII ст. дозволили російській монархії реалізувати давнє прагнення – заволодіти землями Правобережної України, зробивши тим самим ще один крок на шляху «збирання руських земель». Специфіка Правобережжя визначалася насамперед його тривалим перебуванням під владою Польщі, що зумовило, з одного боку, значну присутність польського етнічного елементу, з іншого – панівне становище польської еліти в економіці, а також досить вагомий її роль в інших сферах життя у регіоні. Трансформація усталеної політичної системи, традиційних суспільних інтересів відбувалася тут більш болісно, ніж на Лівобережжі, тим паче, що польська шляхта не полишала надії на відновлення власної державності.

Таким чином, на Правобережжі і після його входження до складу Російської імперії ще досить довго одним із визначальних у долі українців залишався «польський фактор». Проте польські повстання 1830 та 1863 років спонукали російський уряд до змін в етнополітиці, спрямованих на зменшення польського впливу в регіоні. Натомість стимулювався приплив росіян, проводилася активна русифікаторська політика, що спричиняло до перманентної напруги у міжетнічних відносинах.

Одним із чинників, що привів до такої напруги, й водночас елементом регіональної специфіки Правобережжя був великий відсоток євреїв у масі його населення: вони займали друге місце за чисельністю після українців, а в багатьох містечках взагалі становили до 60 – 80% жителів. Висока концентрація єврейської людності в регіоні, що пояснювалася входженням Правобережжя до визначеної імператорським урядом «смуги осілості», за умов традиційно непростих українсько-єврейських стосунків таїла в собі потенційну небезпеку вибуху, за певних обставин, кривавого міжетнічного конфлікту, що й проявилася у формі єврейських погромів під час Української революції 1917 – 1920 років.

Після приєднання до Російської імперії в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Північного Причорномор'я тут відбувається формування

нового регіону – Південної України (Новоросії). З самого початку його масового заселення регіон формувався як поліетнічний. Крім українців і росіян, які становили основну частину переселенців на новоприєднані землі, для їх освоєння Російська імперія широко залучала іноземних колоністів. Переселенцям надавалися великі земельні володіння, значні пільги, звільнення від державних повинностей, у тому числі військової, можливість вільного сповідання своєї релігії, що особливо приваблювало представників протестантських течій, які у себе на батьківщині потерпали від переслідувань на релігійному ґрунті. Значна кількість переселенців прибувала до Росії з європейських володінь Оттоманської імперії, рятуючись від турецького гніту. Таким чином, тут осіла значна кількість німців, греків, болгар, молдаван, румунів, вірмен, євреїв, сербів тощо. Залишилася на території Новоросії і певна частина корінного населення – кримських татар, ногайців. Отже, Південь України сформувався як найбільш етнічно строкатий регіон з досить значною питомою вагою російського населення, що, у поєднанні з русифікаторською політикою влади, сприяло поглибленню асиміляційних процесів.

Русифікаторський характер і асиміляторська спрямованість етнонаціональної політики царизму, що ґрунтувалися на обмежувальному, заборонювальному законодавстві, помітно посилювалися у другій половині XIX ст. Являючи собою насамперед наступ на етнічну ідентичність українців, вона, внаслідок своєї уніфікаційної сутності, чинила відповідний вплив і на ідентичність регіональну, спричиняючи послаблення регіональних відмінностей, що формувалися у попередні періоди. Можна погоджуватися з наведеними нижче словами В.Кубійовича чи вважати їх перебільшенням, однак саме вони влучно характеризують той ступінь регіональної диференційованості, який мав місце на початок XX ст. Отже, видатний український науковець був переконаний, що на відміну від Західної України, де виразну регіональну окремішність відчувають ті групи населення, які довго жили окремим від українського масиву життям (Закарпаття, Галичина, Буковина), «почуття регіоналізму в самому масиві України вироблено слабо, і різниця між населенням різних земель Центральної і Східної України невелика. Звідси такий парадокс, що відносно невеликій групі галичан... протиставиться недиференційована маса «наддніпрянців», що становить 4/5 українського населення»⁴⁰.

Сім десятиліть радянської влади принесли суттєві зміни як в етнічну структуру населення Наддніпрянщини, так і в світоглядні, ідеологічні, релігійно-культурні орієнтації суспільства. Національна політика радянської влади, спрямована на «зближення і злиття націй», насаджувала сприйняття національного як вторинного та менш важливого порівняно з пріоритетами класовості та інтернаціоналізму. Але навіть у такій формі радянська ідеологія давала національності лише тимчасове «право на існування»: суспільству нав'язувався постулат про те, що у майбутньому

неминуче відбудеться злиття націй. Результатом радянської етнонаціональної політики, однією з основних складових якої була й наполегливо впроваджувана русифікація, стало розмивання у свідомості людей відчуття національної ідентичності.

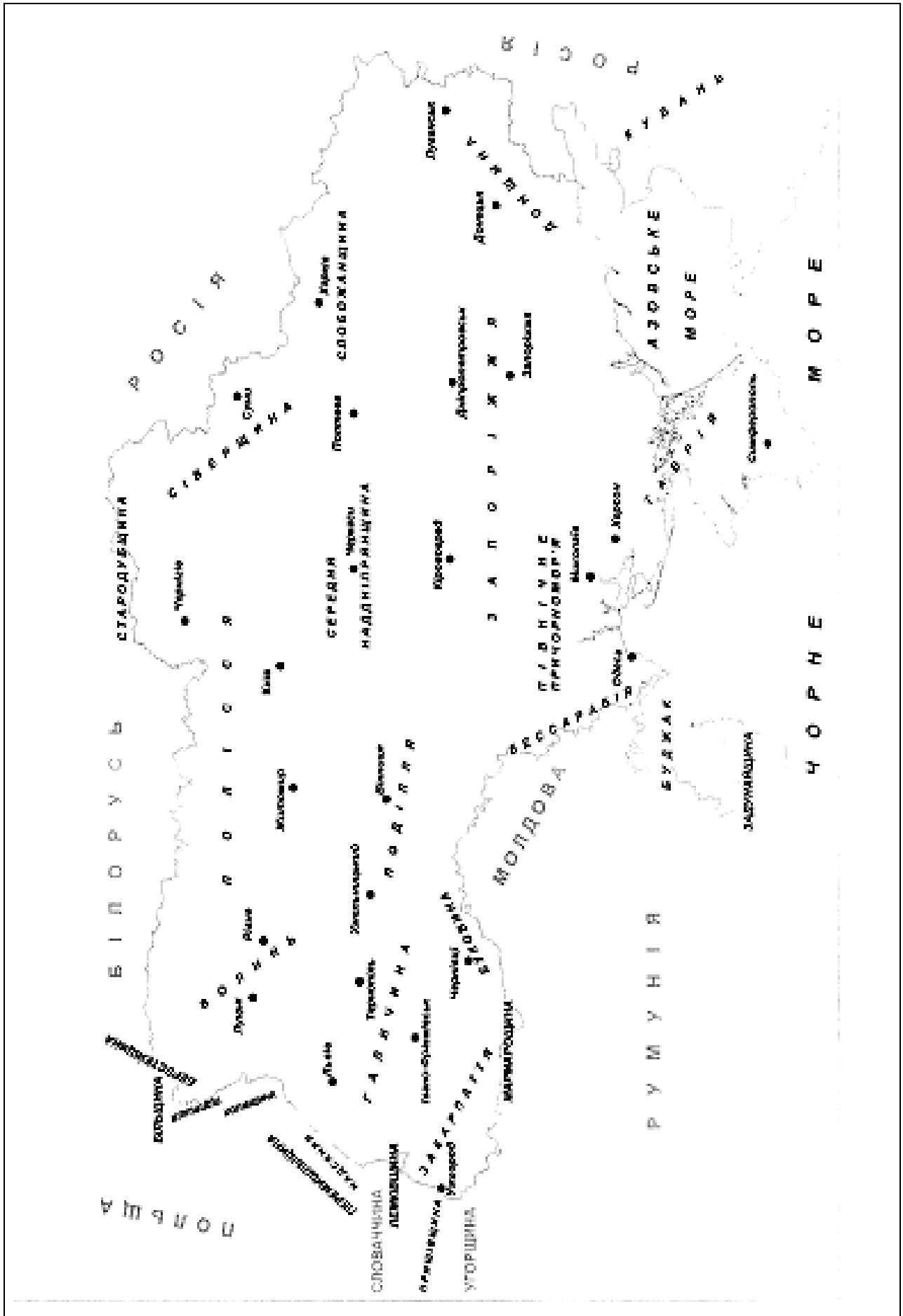
Не останню роль у процесі трансформації свідомості відіграло наполегливе, а в перші десятиліття радянської влади – вкрай brutальне насадження атеїзму, що витісняв релігійну ідентичність, те відчуття «православності», яке упродовж століть відіграло надзвичайно велику роль в українській історії.

Як засіб знеособлення, знищення суттєвих культурних відмінностей між націями і етнічними групами, їх інтеграції в радянську систему розглядалося правлячою партією здійснення радянської модернізації, супроводжуване переміщеннями величезного загалу людей, на що вказує Л.Нагорна: «Завезені з усіх кінців країни робітники «перемелювалися» у заводському казані, швидко розстаючись із успадкованими від батьків звичаями й пріоритетними цінностями. Інтернаціоналістами їх робило саме життя, а ще більшою мірою – ідеологічна обробка у дусі національного нігілізму. Зміна життєвого середовища трансформувала соціальні орієнтири й моральні настанови, породила нові стереотипи поведінки й нову трудову мораль»⁴¹.

Найбільшою мірою ці процеси були притаманні промислово розвинутим Сходу та Півдню України. Таким чином, радянська індустріалізація, супроводжувана масштабною урбанізацією та русифікацією, переселення на Схід та Південь великої кількості неукраїнського, переважно – російського, населення поглиблювали їх етнополітичні особливості, закладені ще в імперські часи.

Сюди ж традиційно спрямовувався основний потік мігрантів з інших республік Радянського Союзу і в повоєнний період. Так, за десятиліття, що минуло між двома останніми Всесоюзними переписами населення (1979 та 1989 рр.), саме в Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях мав місце найвищий, порівняно з рештою регіонів України, приріст населення за рахунок міграції. В останні десятиліття існування СРСР постійно зростала кількість не лише прибулих в Україну росіян, а й представників корінних національностей інших союзних республік, тягнучи за собою зміни в етнонаціональній структурі населення регіону. А з проголошенням політики перебудови до міграційного потоку влилася значна кількість представників депортованих народів, що отримали можливість повернутися на батьківщину, та біженці з інших союзних республік, де вибухали конфлікти на міжнаціональному ґрунті.

Таким чином, Схід та Південь України за радянських часів окреслилися як переважно російськомовні регіони з високим рівнем присутності російського етносу – за даними перепису 1989 р. кількість росіян у деяких областях перевищувала 30%, а в Донецькій та Луганській – 40% населення; мозаїчною етнічною структурою населення – на Півдні

проживали представники близько 120 національностей; міцнішою (як стало очевидно з постанням багатопартійності) закоріненістю у свідомості населення радянської ідеології. Центр же України за мовною ознакою опинився, так би мовити, посередині між російськомовним Сходом і Півднем та україномовним Заходом; порівняно зі Сходом і Півднем, у центральних областях України, за результатами перепису 1989 р., були значно вищі показники чисельності українського населення і значно нижчі – російського, наближаючись до відповідних даних по західних областях; меншою строкатістю відрізнявся етнічний склад населення Центру; і, зрештою, на проміжних позиціях між Сходом і Заходом України знаходилося населення центрального регіону за ознакою політичних настроїв.

Отже, процеси, що відбувалися упродовж радянської доби на територіях Південної, Східної та Центральної України, довершили формування етнополітичних особливостей, з якими названі регіони вступили в 1991 р. у період незалежності Української держави. І хоча зумовлені бездержавністю українських земель фактори, які визначали ці особливості, стали історичним минулим, очевидно, що їх наслідки упродовж тривалого часу справлятимуть значний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів як в окремих регіонах, так і в державі в цілому.

Окремо потрібно зупинитися на аналізі політико-історичної складової формування етнополітичної специфіки Криму – ще одного «осередку пасіонарності», як і Захід України, «але з протилежним знаком»⁴². Хоча у сучасних схемах регіонального поділу українських земель його часто включають до складу Південної чи Південно-Східної України, проте з огляду на те, що Крим вирізняється з-поміж інших регіонів держави не лише своїм автономним статусом, а й глибиною притаманних йому етнорегіональних відмінностей та етнополітичних проблем, що впливають з особливостей його історичного розвитку, а також репрезентує «мусульманський фактор» в українській історії, варто розглянути зазначену проблему осібно. Зрештою, Крим став останньою територією, яка увійшла до складу України, окресленої сучасними державно-політичними кордонами, до того часу будучи пов'язаним, з точки зору адміністративно-територіального поділу, з Росією – що також потягло за собою далекосяжні етнополітичні наслідки.

На ранньому етапі української історії хвиля слов'янського розселення не зачепила Кримський півострів (зазначимо принагідно, що назва «Крим» з'явилася в XIII ст., античні назви півострова – Кімерія, Таврія, Таврика). З перших століть нової ери він регулярно зазнає вторгнень кочових племен, з V ст. на Крим починає претендувати Візантія, суперником якої у боротьбі за володіння півостровом упродовж кількох століть був Хозарський каганат. Залежно від посилення чи ослаблення цих держав у Криму, відповідно, посилювалися чи то християнські, чи то тюркські впливи. Останні у XII ст., після завоювання Криму половцями, стали панівними.

Важливий етап у формуванні етнополітичної специфіки Криму був започаткований монголо-татарською експансією. Навала на півострів військ хана Батия в 1239 р. мала наслідком включення степового Криму до складу Золотої Орди. У процесі змішування прийшлого монгольського елемента з місцевим тюркським населенням поступово відбувається формування кримськотатарського народу. Триває активна тюркізація, а згодом (іслам стає державною релігією в Золотій Орді у XIV ст.) – й ісламізація місцевого християнського населення.

Віховим в історичній долі Криму стало XV ст., коли, у середині століття, було проголошене незалежне Кримське ханство на чолі з династією Гіреїв. Однак протистояння з Золотою Ордою, правителі якої не полишали спроб повернути владу над колишнім Кримським улусом, змушувало до пошуку союзників, і в цьому основні надії засновники Кримського ханства покладали на Османську імперію – державу, союз із якою, зрештою, визначив долю Криму на кілька наступних століть, а його наслідки відчуються в етнополітичних настроях населення півострова й сьогодні.

У 1475 р. Османська імперія захопила територію південного узбережжя Криму, на яку не поширювалася влада кримських ханів, і перетворила її на власну провінцію. Тоді ж Менглі-Гірей I заявив про особисте підданство османському султану. Цікаво, що, як свідчать дослідники цієї проблеми, офіційно оформленого договору щодо підпорядкування кримської династії правителям Османської імперії ніколи не існувало, однак з ряду причин створений Менглі-Гіреєм прецедент виявився для такого підпорядкування достатньою підставою⁴³. При цьому, з формального погляду, Кримське ханство мало статус скоріше союзника, аніж васала Османської імперії, оскільки являло собою державу з усіма ознаками суверенітету. Щоправда, з часом, унаслідок регулярного втручання Стамбулу в кримські справи, ханство все більше набуває ознак турецької провінції.

Говорячи про етнічний склад населення Кримського ханства, потрібно наголосити, що одним із головних, якщо не головним, фактором його формування була висока воєнна активність ханства у Східній Європі. Йдеться про регулярні напади на землі Великого князівства Литовського, Польщі, з 1569 р. – Речі Посполитої. Зауважимо, що право на ведення самостійної зовнішньої політики вищі верстви Кримського ханства обстоювали особливо ревно, адже набіги за ясирем, тобто полоненими, яких потім продавали на невільницьких ринках або призначали за них викуп, були упродовж тривалого часу джерелом найбільших прибутків (у XVI – XVII століттях саме Крим був основним постачальником рабів для Османської імперії). Причому потяг до збагачення часто брав гору навіть над міркуваннями державно-політичного характеру: кримські війська відправлялися у набіги не лише ігноруючи негативну реакцію і навіть прями заборони Стамбулу – коли

той, наприклад, волів підтримувати мирні стосунки з Річчю Посполитою і не дратувати її такими нападами, – а й всупереч власним інтересам стратегічного характеру.

Найбільше від набігів кримських військ потерпали українські землі, що входили до складу названих вище держав. Саме за рахунок їх знелюднення зростало населення ханства. Зрозуміло, що за відсутності на той час вірогідної статистики говорити про етнічну структуру населення Криму можна, лише оперуючи приблизними цифрами. Надзвичайно цікаві відомості статистичного характеру, що стосуються 1666 – 1667 років, залишив турецький мандрівник Евлія Челебі, який, подорожуючи Східною Європою, відвідав Крим. Посилаючись на перепис населення, Евлія Челебі поділяв населення ханства на три групи: повноцінні мусульмани; православні піддані – робітники мусульман (есір), які ототожнювалися з українцями; раїя – піддані, що належали до різних релігійно-етнічних спільнот (євреї, караїми, вірмени, греки). При цьому кількість мусульманського населення становила 187 тис. осіб, із яких до військового стану належало 87 тис. осіб, а населення українського походження було 920 тис.: 600 тис. – піддані (есір), 120 тис. – жінки і 200 тис. – діти. Отже, співвідношення становило 187 тис. татар та 920 тис. українців, тобто українці становили чотири п'ятих населення Криму. Цю статистику Евлія Челебі коментував таким чином: «Отже, якби – але хай нас Аллах охоронить від того – така велика кількість невірних-непокірливих (ак) козаків (і українців) збунтувалися, то вони перевернули б увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що випливає із чудес Мухамеда, що вони (козаки) цілком неспосібні до бунту»⁴⁴.

Наведені відомості дають певне уявлення про тогочасну етнополітичну ситуацію в державі. Ясна річ, Евлія Челебі пропонував надто спрощене її трактування, пояснюючи панування татарсько-мусульманської меншості над кількаразово переважаючою християнською спільнотою (навіть чи усі 920 тис. невірників були православними українцями: очевидно, що серед них були і не православні християни, і не українці – зокрема, католики-поляки; однак не викликає сумніву, що український елемент дійсно становив абсолютну більшість) нездатністю останньої до бунту. Етнополітичні відносини в ханстві були результатом дії цілого ряду чинників, і не лише психологічного характеру – із площини так званої «слов'янської покірливості». Вони зумовлювалися і особливостями устрою Кримського ханства, яке було воєнною державою, отже, майже кожен дорослий чоловік-татарин був воїном. Потрібно враховувати й географічний фактор – існування Дикого поля, що практично унеможливлювало самостійне повернення невірників на батьківщину. І, звичайно, вплив асиміляційних процесів. У державі була достатньо поширеною притаманна мусульманському світові традиція з часом звіль-

нювати невільників – значна частина яких, призвичаївшись до місцевого життя та за умов проблематичності повернення на батьківщину, про що йшлося вище, залишалися жити у володіннях Гіреїв, вливаючись до тих чи інших немусульманських громад або татарських родів. Яскравою ілюстрацією таких процесів є вміщена у «Літописі» Самійла Величка оповідь про військову експедицію Івана Сірка до Кримського ханства в 1675 р., під час якої три тисячі місцевих християн – з-поміж узятих колись татарами у полон українців, а також тих, що народилися вже в ханській державі – відмовилися від пропозиції Сірка повертатися з ним «на Русь», мотивуючи це тим, що вони вже обжилися в Криму, мають господарства, у той час як «у Русі» вони нічого свого не мають⁴⁵.

Згідно з відомостями Евлія Челебі, кількість ра'їя – немусульманських підданих кримського хана, найчисельнішими серед яких були євреї, караїми, вірмени та греки, становила 20 тис. осіб. Частково це були нащадки давнього, ще доординських часів, населення Криму, частина, зокрема караїми, була, ймовірно, завезена монгольськими завойовниками у XIII ст. для налагодження на півострові властивого Золотій Орді економічного життя, певна кількість немусульманських поселенців з'явилася тут ще пізніше. Переважно представники цієї частини населення ханства були міськими жителями, що займалися торгівлею, ремеслом, почасти – сільським господарством. Як і мусульмани, вони могли володіти невільниками. Життя немусульманських спільнот було достатньо автономним: вони об'єднувалися у самоврядні громади відповідної релігійної належності, мали судовий імунітет, розвивали власну культуру.

Регулярні походи кримських військ в українські землі за здобиччю, передусім полоненими, викликали, в свою чергу, постійні набіги на територію ханства українських козаків. Однак відносини між Запорожжям та Кримським ханством не були одномірними, тобто не зводилися лише до перманентного збройного протистояння. Коли того потребували інтереси сторін, вони оберталися на свою протилежність, тобто на союзництво. Хрестоматійний приклад – союз між Б.Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III. Хмельницький, як відомо, потребував татарської кінноти для ведення воєнних дій проти армії Речі Посполитої, для Іслам-Гірея ж цей союз був засобом впливати на події, що розгорталися в регіоні, та не допустити порушення прийняттого для Криму балансу сил. Такі міркування, власне, й визначали зовнішню політику ханства, тобто укладання більш чи менш тривалих союзів то з однією, то з іншою державою Східної Європи.

Більш ніж трьохсотлітній період існування Кримського ханства завершився в 1783 р. входженням його до складу Російської імперії. Попри віддаленість цього періоду від сьогодення, він є одним із тих, які насамперед необхідно враховувати для розуміння сучасної ситуації на

півострові та оцінювання потенційних загроз: адже в історичній пам'яті кримськотатарського народу він донині лишається джерелом як сепаратистських, так і протурецьких орієнтацій.

Перетворення Криму на складову Російської імперії, що потягло за собою кардинальні зміни в усіх сферах життя півострова, етнополітичній у тому числі, мало вирішальне значення для формування етнополітичної специфіки регіону. Визначальною стала переміна у статусі кримських татар – з державоутворюючого етносу вони перетворилися на етнічну меншину, що посіла одну з найнижчих сходинок в етнічній ієрархії Російської імперії. Прагнучи уніфікувати новоприєднані території за загальноімперським зразком, влада впроваджує на півострові типові для російської держави устрій та порядки. Це призвело до руйнації традиційного економічного життя на півострові, непоправної шкоди зазнала національно-культурна царина. Поступово, особливо з другої половини XIX ст., на півострові набирають сили процеси русифікації та християнізації.

Дискримінаційне ставлення російської влади до кримських татар, колонізаторська політика російського уряду, яка призводила до зубожіння кримськотатарського населення, мали наслідком загострення між-етнічних відносин, що спостерігається й донині, та спричинило масові еміграції татарського населення Криму, що, в свою чергу, призвело до скорочення його частки в етнічній структурі населення півострова. За підрахунками дослідників, кілька хвиль кримськотатарської еміграції від 1783 р. до початку XX ст. зменшили кількість цього 330-тисячного етносу щонайменше на 200 тис.⁴⁶ І хоча наприкінці XIX ст. за чисельністю татари ще переважали інші етнічні спільноти у більшості повітів Криму, православно-слов'янський сегмент населення був більшим за кримськотатарський. При цьому, згідно з результатами перепису населення Російської імперії 1897 р., найчисельнішою етнічною групою в Таврійській губернії, до складу якої входив Крим, були українці – 42,2%, тоді як росіяни становили 27,9%, а татари – всього 13%. Утім, враховуючи, що з 187,9 тис. татар, зафіксованих у Таврійській губернії, в Криму проживало 186,2 тис.⁴⁷, зрозуміло, що в масштабах півострова цей відсоток був значно вищим.

З іншого боку, після входження Криму до складу Російської імперії відбувається приплив мігрантів з інших регіонів держави – як заохочуваний владою, так і стихійний. Його результатом стало зростання на півострові кількості, головним чином, українців та росіян, а також представників інших народів імперії: естонців, білорусів, поляків, євреїв тощо. Зважаючи на те, що для освоєння кримських просторів та розбудови місцевої економіки, на становищі якої вкрай негативно відбивалася еміграція татар, внутрішніх ресурсів було недостатньо, особливо у дореформений період, влада запрошувала сюди іноземних колоністів. Таким чином, у Криму з кінця XVIII – початку XIX століть з'являються поселення німців, швейцарців, які з часом асимілювалися у німецькій громаді, болгар, новоприбулих грецьких колоністів (грецьке населення

Кримського ханства в 1778 – 1779 роках було за наказом Катерини II переселене до Північного Приазов'я), кількісно зростають вірменська, турецька громади та ін. Колонії, що облаштовувалися на засадах самоврядності, мали достатньо замкнений характер. При цьому значні розміри землеволодінь колоністів, а також привілейований статус та пільги, якими користувалися «іноземці», були досить сильними подразниками для українських та російських селян і потенційним джерелом міжетнічного протистояння. Мала місце й міжетнічна напруженість між колоністами та кримськими татарами, які бачили в протегованих владою іноземцях-новопоселенцях винуватців власного скрутного становища.

Отже, якщо економічне життя на півострові за період панування Російської імперії зазнало кардинальних змін, то існуючий з часів Кримського ханства суспільний інститут етнічної громади, для якого був характерним поділ населення на внутрішньо консолідовані самоврядні етнорелігійні громади з особним статусом, зміни зачепили значно меншою мірою. Його консервуванню сприяла не лише усталена традиція окремішнього життя етноконфесійних громад, стійкість мовно-культурних та релігійних бар'єрів, а й політика російського уряду. Мігранти, що прибували на півострів, осідали компактними групами, відповідно до етноконфесійної належності, набували особливого політичного та пільгового статусу. Навіть представники російського етносу до певного часу не посідали вочевидь домінуючого становища у цій царині – в тому розумінні, що дійсно видима русифікаційна політика, спрямована на досягнення мовно-культурної однорідності населення Криму, спостерігається лише з останньої третини XIX ст.

Революційні події 1917 – 1920 років стали періодом піднесення кримськотатарського національного руху, лідери якого висували вимоги від надання Криму автономії до проголошення його самостійності. Однак спроби реалізувати ідею відродження кримськотатарської держави не були вдалими, так само, як і намагання українського уряду гетьмана П.Скоропадського добитися включення території Криму до складу Української держави на правах автономії. Домінуючими на півострові залишалися російські політичні сили різної орієнтації. Наприкінці 1920 р. на півострові було встановлено радянську владу, а в жовтні 1921 р. – утворено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі РСФРР. Проголошений радянською владою курс на «соціалістичні перетворення у народному господарстві» призводив до руйнації економічних підвалин національної самобутності громад Криму, а спрямована на національне нівелювання «сталінська національна політика» – до нищення етнокультурної різнобарвності регіону.

Одним із переломних моментів у новітній історії народів Криму, що визначили його нинішнє етнополітичне обличчя, є період Другої світової війни. Йдеться не лише про втрати, що їх зазнало населення півострова під час бойових дій та в умовах окупаційного режиму. Етнополітичні реалії доби сталінізму робили можливим проголошення «ворожими» цілих

народів та застосування проти них небачених за масштабами репресій. У 1941 р. з півострова було депортовано кримських німців, а в 1944 р., за звинуваченням у співробітництві з окупантами, до інших регіонів Радянського Союзу було переселено кримських татар, греків, болгар, вірмен. Як наслідок, кількість населення півострова, порівняно з 1940 р., скоротилася майже вдвічі. Політика репресій торкнулася й Криму як адміністративно-територіального утворення. В 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на Кримську область РРФСР, і в наступні кілька років на півострові було перейменовано майже всі населені пункти.

У лютому 1954 р. Кримська область була передана до складу УРСР. У рамках єдиного і, як на той час здавалося, навіки непорушного СРСР це рішення було, по суті, адміністративним заходом, що мав на меті насамперед господарські цілі. Що ж до царини етнополітичної, то продовжувала діяти політика русифікації та збільшення російської присутності в регіоні. Стосовно останньої, то стимулюючим фактором, як і в інших регіонах України та в національних республіках загалом, була протекціоністська політика держави щодо росіян-мігрантів. Приваблював мігрантів також досить високий, порівняно з деякими іншими республіками Союзу, життєвий рівень, а особливо – кліматичні умови на півострові.

Після входження Кримської області до складу УРСР республіканський уряд сприяв ширшому заселенню області українцями, однак істотних змін в етнічному складі населення не відбулося: на 1959 р. українці становили 22,3%, росіяни – 71,4% населення області, у 1970 р. українців нараховувалося 26,5%, росіян – 67,3%⁴⁸. Що ж до «виселених з Криму осіб татарської та інших національностей», як іменували депортованих в офіційних документах, то республіканські і союзні вищі органи влади неодноразово приймали рішення про «недоцільність» відміни заборонних указів, якими не дозволялося їхнє повернення до Криму.

Таким чином, результатом радянської етнополітики стали кардинальні зміни, що відбулися в етнонаціональній структурі Криму за період існування СРСР і наслідки яких визначають сучасну етнополітичну ситуацію в регіоні. Останній радянський перепис населення у 1989 р. показав, що більшість населення Криму – 67,0% – становили росіяни, тоді як частка українців ледь перевищувала 25,8%, а кримських татар нараховувалося лише 1,6%. Завершення радянської доби ознаменувалося поверненням на батьківщину представників депортованих народів Криму, головним чином кримських татар. Період найбільш масового повернення кримських татар припадає на 1989 – 1991 роки, коли на півострів повернулося більше 150 тис.⁴⁹ (деякі дослідники називають значно більшу цифру – понад 238 тис.⁵⁰).

Масове повернення кримських татар привело до напруження соціально-економічної ситуації в Криму, загостривши вже існуючі про-

блеми та додавши до них нові. Перед репатріантами, що прибували до Криму, поставали проблеми безробіття, відсутності житла, медичного та побутового обслуговування тощо. Крім того, новоприбулі наштовхувалися на недоброзичливе ставлення місцевих жителів, які сприймали репатріантів як конкурентів у отриманні робочих місць, житла, придбанні дефіцитних у цей період промислових та продовольчих товарів. За цих умов обіцянки органів влади надати депортованим певні пільги також були подразником для місцевого населення. Зрештою, поява великої кількості нових жителів Криму, які ще не встигли адаптуватися в нових умовах і до того ж відчували гостре невдоволення своїм становищем, негативно вплинула на криміногенну ситуацію на півострові. Всі ці фактори викликали акції протесту як з боку репатріантів, так і місцевих жителів, а також сутички між ними. Отже, останні кроки радянського уряду в етнонаціональній площині залишили в спадок незалежній Українській державі непросту ситуацію в Криму, оптимізація якої лишається одним з основних завдань сучасної вітчизняної етнополітики.

Ретроспективний погляд на процес формування етнополітичної специфіки регіонів України в контексті історичного розвитку українських земель дає можливість простежити глибокі історичні корені сучасних проблем, пов'язаних з регіоналізацією держави та міжрегіональними відносинами. Те, що упродовж багатьох віків українські терени були «цивілізаційним перехрестям», територією перетину багатьох культур і релігій, безпосередньо відбивається на нашому сьогодні – як у внутрішньому, українському, так і в зовнішньому, загальноєвропейському, вимірі. На думку сучасних науковців, проблема встановлення макрорегіональної належності українців і, отже, місця України в сучасному європейському просторі ускладнюється тим, що «історично рухома зона стику європейських макрорегіонів проходить саме через територію України»⁵¹. А надто різні історичні долі земель, об'єднання яких в рамках кордонів Української РСР завершилося лише у середині ХХ ст., їх належність у минулому до різних державно-політичних організацій, конфесійні та культурні орієнтації, міграційні та асиміляційні процеси зумовили, принаймні з погляду зарубіжних дослідників, таку дію регіонального фактору, яка дає підстави розглядати Україну як «світ регіонів»⁵².

Стосовно останнього, не можна не зауважити, що навряд чи слід такою мірою абсолютизувати регіональний чинник, надаючи йому «світового» значення. До того ж, коли говорять про його дію, йдеться насамперед про впливи таких осередків суспільно-політичної активності і групових інтересів, як Галичина, Донбас, Крим. Центральні області України не мають настільки виразно окреслених рис регіонального обличчя, показуючись на їх фоні більш аморфними: будучи географічним *центром*, з погляду суспільного життя вони знаходяться *посередині* – тобто «не відіграють роль центрів тяжіння, а є, швидше,

культурно-політичними медіаторами» між полярними Сходом і Заходом з їх різницями у ціннісних орієнтаціях, зовнішньополітичних та мовних пріоритетах⁵³.

Не розв'язана за двадцять років існування української незалежної держави проблема суспільної консолідації, а отже – подолання регіонального розколу України, лишається однією з головних на порядку денному й сьогодні. Розв'язання її – процес багатоступеневий, у якому завдання влади полягає у виробленні ефективної стратегії суспільного розвитку та спроможності впровадити її в життя; суспільство та регіональні еліти мають навчитися узгоджувати інтереси та домовлятися заради спільного блага. Завданням же науковців є глибока (з дослідженням рівнів «цивілізація – державне утворення – регіон») реконструкція дотичних до формування регіональних особливостей історичних процесів, результати дослідження яких можуть допомогти у відверненні ризиків, пов'язаних із регіональним розмежуванням України.

¹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 99.

² Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 109.

³ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С.31.

⁴ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – С. 137 – 138.

⁵ Повість минулих літ // Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 8.

⁶ Там само.

⁷ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 31.

⁸ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Назв. праця. – С. 139 – 140.

⁹ Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 296.

¹⁰ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 96.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – Т.1. – К.: Либідь, 1992. – С.173.

¹² Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 613.

¹³ Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – С. 174.

¹⁴ Там само. – С. 173.

¹⁵ Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 63.

¹⁶ Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С. 418.

¹⁷ Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – С. 141.

¹⁸ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С. 144.

¹⁹ Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 203.

²⁰ Цит. за: Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992. – С. 184.

- ²¹ Магочій П.-Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1994. – С. 46.
- ²² Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Кн. 1. – Пряшів, 1979. – С. 42.
- ²³ Поп Д. Історія Підкарпатської Русі. – Ужгород, 2005. – С. 150.
- ²⁴ Державний архів Закарпатської області. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 6, 8.
- ²⁵ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 108.
- ²⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2 т. – Т. I. – К.: Глобус, 1992. – С. 132.
- ²⁷ Див.: Яковенко Н. Назв. праця. – С. 286.
- ²⁸ Цит. за: Петиція Львівського Наукового Товариства імені Шевченка австрійському рейхсрату щодо заснування самостійного малоруського університету у Львові // Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – № 1. – С. 1–3.
- ²⁹ Енциклопедія історії України. – Т. 1. – С. 395.
- ³⁰ Там само. – С. 396.
- ³¹ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 158.
- ³² Там само.
- ³³ Горбань Т. Етнонаціональна структура регіонів України: динаміка розвитку // Наукові записки /Збірник: – К.: ІПіЕНД, 2002. – /Сер. «Політологія і етнологія»; – Вип.19. – С. 24.
- ³⁴ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1.– 2007. – С. 119.
- ³⁵ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 172.
- ³⁶ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 147– 148.
- ³⁷ Там само. – С. 144.
- ³⁸ Кремінь В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: «ARC – UKRAINE», 1996. – С. 146.
- ³⁹ Верменич Я. Назв. праця. – С. 91.
- ⁴⁰ Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 1. – С. 124.
- ⁴¹ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1.– 2007. – С. 117.
- ⁴² Там само. – С. 119.
- ⁴³ Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 369.
- ⁴⁴ Див.: Кремінь В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Назв. праця. – С. 122 – 123.
- ⁴⁵ Величко С.В. Літопис. – У 2 т. – Т.2. – К: Дніпро, 1991. – С. 191.
- ⁴⁶ Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – С. 86.
- ⁴⁷ Там само. – С. 65.
- ⁴⁸ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С.230.
- ⁴⁹ Павлов В. Об основных этапах возвращения и социально-экономической интеграции крымских татар в украинское сообщество // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. – Симферополь, 1999. – С.116.
- ⁵⁰ Калакура О., Рафальський О. Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим // Там само. – С.84.
- ⁵¹ Горизонтов Л.Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 6.
- ⁵² Там само. – С. 5.
- ⁵³ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 169.

2.2. Вплив соціально-економічних чинників

Гармонізація та врегулювання відносин між регіонами України постало сьогодні як найбільш гостре соціально-політичне питання. У зв'язку з цим аналіз витоків засад регіоналізму, взаємовпливів різних чинників і особливо – соціально-економічного, які детермінували формування етнонаціональної специфіки регіонів України шляхом ретроспективної реконструкції основних етапів регіонального розвитку України, дасть змогу відповісти чи принаймні наблизитися до розуміння того, з чим пов'язані, чим зумовлені сучасні регіональні виклики і загрози.

Проблема регіоналізму є надзвичайно багатогранною і багатовекторною. Щодо обраного нами аспекту – дослідження взаємозв'язку соціально-економічних і етнополітичних процесів на регіональному рівні, особливостей їхнього прояву, то спеціальних праць явно бракує. Крім того, монодисциплінарні підходи дають лише однобічне уявлення про вказані процеси, тому виникає потреба у міждисциплінарних дослідженнях.

Протягом історичного періоду під впливом різних чинників, у тому числі і соціально-економічного, на території України формувалася складна система різноманітних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші – союзів племен, треті – земель, четверті – кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті – межі новоосвоєних українським населенням земель.

Руська земля у VI – VIII ст. являла собою федерацію племен. Східнослов'янські племена у цей період перебували приблизно на одному етапі свого культурного, економічного і соціально-політичного розвитку. Водночас, східнослов'янські племена являли собою виразні локальні етнокультурні спільноти, що відбито в «Повісті временних літ»: «Мали бо вони звичаї власні й закони...і кожний – свій норів»¹. Зауважимо, що масив макрорегіональної східнослов'янської спільноти існував не ізольовано: хозари, які з'явилися з кінця VII ст. на Сході нинішньої України, кочівники-половці, печеніги, які займали величезні степові простори у нижній течії Дніпра, Дону, Побужжя, справили значний вплив на соціально-економічний розвиток східних слов'ян. Праукраїнський етнос цього періоду являв собою синтез південно-західного слов'янства з іранськими і урало-алтайськими, переважно тюркськими племенами.

Обминувши рабовласницький лад, східнослов'янське суспільство зберегло сильні общинні зв'язки і мало нерозвинуті традиції приватної власності. З середини XI ст. в державній організації відносно централізованої Київської Русі окреслюються зміни: одноосібна монархія поступово переростає у федеративну. Основою цієї тенденції був бурхливий розвиток феодалізму, а прискорила її вияв поява удільних кня-

зів. Роздробленість, що охопила Русь у середині XII ст., настала не раптово, а була логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише давньоруського. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції. З другої половини XI – початку XII ст. на Русі починає запроваджуватися велике індивідуальне земельне володіння. Здобувши землю й залежних селян, феодали ставали не лише економічною, а й політичною силою. З перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства Ярослава Мудрого княжі роди все глибше пускали коріння у своїх батьківських землях, для них дедалі очевиднішим ставав той факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільними володіннями, а не з Києвом.

Отже, етнокультурні особливості, успадковані від племен і земель Русі і не ліквідовані спільністю київських часів, ускладнювалися новими, соціально-економічними, які зумовлювались економічною і політичною ізоляваністю давньоруських князівств, що виникла в період феодальної роздробленості. З'являються етнічно-територіальні утворення, що мали характер самостійних держав: як-то Чернігово-Сіверське, Галицьке, Волинське та Київське князівства.

У XIII ст. Галицько-Волинське князівство стає політичним та економічним центром українських земель. Його залежність від Орди була меншою, ніж інших князівств Північно-Східної Русі. Князь Данило Галицький проводив послідовну й обачливу політику, спрямовану на визволення Русі від навали ординців. Перш за все, він взявся за економічне відродження Галицько-Волинської землі: були засновані нові міста – Данилів, Львів, Холм та інші, в яких процвітали промисли і ремесла, будувалися нові храми та інші будівлі. Данило Романович зібрав усі землі, що ними володів його батько, створивши могутню державу, яку визнавали всі європейські країни та католицький Рим. Галицько-Волинська держава широко відкрила двері західноєвропейському культурному впливу на Україну, зберігаючи в той же час кращі традиції української культури. Навіть в межах Литовської держави тривалий час зберігалася автономія Волині.

Крим, завдяки вигідному географічному положенню: на перехресті сухопутних і морських шляхів – був територією, де зустрічалися народи Заходу і Сходу, Півночі і Півдня. Протягом двох тисячоліть він був форпостом еллінізму в Східній Європі, провідником його культурного впливу. Хвилі кочівників, які змішувалися з племенами, що мешкали в Криму, осідали, переймали їхню культуру, особливості господарювання, рівень яких був більш високий, приймали їхню мову, а інколи навпаки, передавали свою і входили новою складовою до етногенетичного процесу, що відбувався.

Таким чином, населення Криму являло собою складний етнічний масив, до якого входили нащадки кіммерійців, таврів, скіфів, греків, сарматів, аланів, готів, гунів, хозар. Але Крим приваблював не тільки

кочівників. Протягом багатьох століть і Візантія мала там свої форпости. Вона володіла Херсонесом, а за межами Криму – Таманським півостровом. Наприкінці XIII – початку XIV ст. старі візантійські центри Криму – Херсонес, Феодосія, Судак та інші залишалися поліетнічними, за перевагою грецького етносу. Грецьке населення становило більшість і в містах князівства Феодоро у центральній частині гірського Криму (XIII ст. – 1475). З середини XIII ст. і до останньої чверті XV ст. основні кримські порти, а також Тана (Азов) і Монкастро (Білгород), перебували в руках італійських торговельних республік Генуї та Венеції. Генуезькі колонії підпорядковувалися Кафі (Феодосії). Осілі кримчани італійсько-грецького походження становили у XIII – XIV ст. дві третини місцевого населення Східного Криму². У XIII ст. до Криму почали переселятися вірмени, які осіли переважно в містах східної частини півострова.

Автори нарисів про Крим, надрукованих в Енциклопедичному словнику (1895 р.), вважали, що степові татари – прямі нащадки монголів; гірські, судячи з їх типу, – нащадки первісних мешканців Південного узбережжя, що прийняли іслам і татарську мову³. Як результат, у Криму виникли дві основні групи кримських татар: степові (північнокримські) та південнобережні, які відрізнялися за антропологічними ознаками і мовою. Процес формування кримськотатарського етносу продовжувався в XIII – XVI ст. Найстарішим містом з переважно татарським населенням був Солхат (Старий Крим). Населення Бахчисарая, Карасубазара (Білогорська), Гезлева (Євпаторії), Кирк-Ера (Чуфут-Кале), Перекопа та інших татарських міст залишалося поліетнічним. У цих містах поруч з татарами жили греки, українці, караїми, вірмени, євреї, нащадки готів та інші народи⁴.

Розвій масиву східнослов'янських земель у середні віки був зумовлений перебуванням більшості земель України у XIV – XVIII ст. у складі інших країн: як-то – Угорщини, Великого князівства Литовського, Польщі (Річ Посполитої), Молдавського князівства, Туреччини, Австро-Угорщини, Румунії, Росії. Історико-етнографічні регіони України в цей період територіально не збігалися з кордонами колишніх земель чи князівств. Виняток становили хіба – що Закарпаття та Буковина.

Зазначимо, що і для держав середньовічної Європи був характерним незбіг державних кордонів з межами етнічних спільнот. Таким шляхом формувалася Литовська держава, 9/10 території якої становили слов'янські землі. Зауважимо, що для українців, які у XIV – XV ст. опинилися під владою Литви, литовська експансія не означала їх «олитовчення». Руські землі в економічному та культурному відношенні стояли вище від Литви, що поставило завойовників під надзвичайно сильний вплив східнослов'янських народів. Литва, приєднуючи землі Русі, сприйняла норми руського права, руські назви посад, станів, систему адміністрації. Зберігалися і старі форми організації господарства. Так, основною формою феодального земле-

володіння залишалися вотчини, якими володіли князі та бояри. Крім вотчин, які можна було передавати у спадщину, князівські та боярські вільні слуги отримували за службу або за умови несення відповідної служби землі, котрі були умовною власністю і називалися «держава» (цій формі земельної власності відповідав на Заході бенефіцій, а у Північно-Східній Русі – помістя). На думку М. Грушевського, Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Москва.

Ситуація різко змінилася, коли наприкінці XIV ст. у Польщі та Литви з'явилися спільні зовнішньоекономічні інтереси: відтоді розпочався процес їхнього зближення. Кревська унія 1385 р., яка оформила союз Литви і Польського королівства, забезпечила панування польських землевласників над населенням українських земель, спричинила поступову ліквідацію самостійності південно-західних князівств. Волинь, Київщина, Поділля були перетворені на воєводства з намісниками-воєводами на чолі.

Польська експансія на українських землях, як засвідчує доля Галичини, яка першою потрапила під владу Польщі, від самого початку мала колонізаторський характер. З переходом українських земель від Литви до Польської корони під сумнів було поставлене власне існування українців як окремої етнічної спільноти. В Польському королівстві ще в 1347 р. було законодавчо оформлено покріпачення частини селянства, а через кілька років така норма була поширена на Галичину. В Україні формувався цілком новий суспільно-господарський порядок, не схожий на устрій Київської Русі. Взаємини українців з поляками, а через них – із Західною Європою зумовили організацію суспільства на західний зразок. Із Заходу через Польщу в Україну проникла так звана станова система, за якої, на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків, утвердились правові відмінності між шляхтою, духовенством, міщанством та селянством. На Україні у 1529 р. з'явилося перше видання Литовського Статуту – кодифікованого зводу законів, в якому поєднувались елементи звичаєвого права часів Київської Русі та нові юридичні поняття німецького походження (Московія, навпаки, внаслідок століть монголо-татарського панування не мала можливостей ознайомитися з принципами західної законності). В Литві остаточне покріпачення селян було закріплене Литовським статутом 1588 р.; дія Литовських статутів була поширена на всі українські землі.

У XVI ст. в Західній Європі розпочинається великий зерновий бум, пов'язаний зі швидким зростанням населення, різко розширився зовнішній ринок для сільськогосподарської продукції, особливо для зернових. Хліб поступово стає дуже важливою статтею експорту. Землевласники Речі Посполитої починають розвозити більші партії зерна і худоби по всій Західній Європі, що вимагало інтенсифікації відробітків, включення селянських земель до маєтків, виникнення

комерційно орієнтованих господарств-фільварків, які поступово поширювалися з Галичини, Волині, Поділля на Центральну Україну. Економіка України, як і всієї Польщі, стала вкрай незрівноваженою, майже вся економічна діяльність зосередилась на сільському господарстві. Безпосередньо з розвитком фільваркового господарства пов'язана земельна реформа, проведена спочатку в маєтках Великого Литовського князя, а потім поширена на більшість українських земель – так звана «Устава на волоки» (1557). На основі цієї реформи було створено фільваркові господарства, земельна площа яких відносилася до площі, переданої селянам, як 1:7. На Волині лише в другій половині XVI ст. селянські землі скоротилися на 50 – 60%, а на Київщині – на 45%⁵. Одним з важливих наслідків реформи було руйнування громади: тепер не громада протистояла феодалові, а окреме волочне господарство. Посилення тиску викликало еміграцію правобережних селян і міщан на Лівобережжя. Особлива інтенсивність переселенського руху спостерігалася в 70 – 90-х рр. XVII ст. з районів південної Київщини, Волині і Поділля, які зазнавали ще й частих спустошливих нападів польських і татарських військ. Як наслідок, кількість українського населення на Волині протягом 1673 – 1683 рр. скоротилася на 217 тис. осіб, на Поділлі протягом 1659 – 1667 рр. – приблизно вдвічі⁶, що зумовило уповільнений розвій інкорпорованих українських земель у складі Польщі.

Українська шляхта, щоб мати рівні з поляками права, повинна була переймати польські звичаї і змінювати власну православну віру, оскільки польські закони передбачали, що особа, яка приймає католицизм, автоматично набуває рівних з польською шляхтою прав. В Україні до стану шляхти належало майже 30 найбагатших князівських родів, які походили від суверенних колись князів із династії Рюриковичів і Гедиміновичів: Острозькі, Сангушки, Чарторийські, Вишневецькі, Заславські та ін. Етнополітична неоднорідність структури політико-економічної еліти Речі Посполитої час від часу викликала політичну загостреність. Так, ідеологічна платформа шляхетського сеймику в Луцьку (серпень 1575 р.) зводилася до того, що місцеві українські феодали утверджували себе як політичне угруповання, могло ставити питання про обмеження судових і адміністративних прерогатив органів державної влади Речі Посполитої⁷. Яскравого етнополітичного забарвлення набуло питання про мову діловодства в шляхетських станових судах в Україні. Згідно з рішенням Люблінського сейму 1569 р. офіційною мовою в судових установах на інкорпорованих українських землях встановлювалося «руське письмо». Однак цей нормативний акт ігнорувався вищими державними установами Речі Посполитої. Місцеві українські землевласники рішуче виступали проти спроб ведення ділових документів польською чи іншою мовою. Показовою щодо цього була заява кременецького старости Миколи Збаразького (1575) з приводу королівського декрету, написаного

польською та латинською мовами. В заяві йдеться, щоб листи для всіх мешканців Волинської землі «письмом тільки руським писані були»⁸.

З XIV ст. польський уряд створював сприятливі умови для поселення в містах Галицької землі католицьких поселенців, спершу німців, а пізніше – поляків. У XIV ст. почав формуватися новий тип міської організації, заснований на магдебурзькому праві. У 1356 р. Магдебурзьке право дістав Львів, згодом – Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Київ (1497 р.). Магдебурзьке право здобула переважна більшість українських міст, причому в Галичині воно, як правило, надавало істотні привілеї католикам, натомість на Волині, Київщині, Східному Поділлі самоврядні органи залишилися в руках української більшості міщан⁹.

Особливістю міст Галичини, Західного Поділля й Західної Волині була етнічна строкатість їхнього населення. У містах проживало чимало німців, вірмен, поляків і євреїв. Наприклад, у першій чверті XV ст. у Львові 70% мешканців становили німці, у Кам'янці-Подільському існували окремі українська, вірменська й польська громади. Великі міста, особливо на західних землях, перетворювалися на поліетнічні громади з різними релігійними конфесіями, різними політичними уподобаннями і різною ментальністю, змушеними жити в одному замкненому середовищі і боронити спільні інтереси. Становище ускладнювалося тим, що протекційна політика уряду щодо колоністів супроводжувалася наступом на права корінного українського населення, насамперед у містах Галичини і Закарпаття. Іноземці користувалися різноманітними пільгами, які отримували від королівської та князівської влади; натомість православним українцям чинилися явні перешкоди для вступу в цехи й обрання в органи самоврядування, що породжувало конфлікти на етнічній та релігійній основі.

З кінця 20-х рр. XIV ст. на Закарпатті уздовж нинішнього українсько-румунського кордону відбувалась активна колонізація на засадах волоського поселянського права. Перші достовірні відомості про неї датуються 1317 р., наступні хвилі – 1327 і 1334 – 1335 рр. Серед колоністів переважали волохі, словаки, німці (сакси), угорці. Тим часом, у гірській місцевості тривала так звана «галицька колонізація». Лемки заселяли комітати Унг, бойки – Берек, а гуцули – Марамарош¹⁰. Різкої зміни соціально-економічний розвиток Закарпаття, як і всієї Центрально-Східної Європи, зазнав внаслідок нашестя монголо-татарських загонів. Непрохані заїди захопили і зруйнували Мукачеве, Ужгород, Тячів, Солотвино, багато сіл. Це спричинило значне знелюднення Закарпатських теренів. Тому король Бейла IV у 1254 р. запросив німецьких та італійських колоністів оселитися на спустошених землях¹¹.

Етнополітичний розвій Закарпаття в XVI – XVII ст. зумовили особливості його соціально-економічного розвитку, який, в свою чергу, визначався штучним поділом краю. Центральна і східна частина Закарпаття опинились у складі залежного від турків Семиградського

князівства, а західні землі Закарпаття – у складі Австрії. Ці обставини майже повністю зруйнували господарство краю і викликали досить гостру етнополітичну і етносоціальну конфронтацію. Для «заспокоєння» місцевих князів, які не бажали коритися турецьким правителям, у 1566 р. турки навіть здійснили черговий похід на терени Закарпаття і Словаччини. Тоді було пограбовано та спалено такі місцевості, як Берегово, Севлюш, Вари, Мочола, Буча, Гута.

Свою специфіку мав розвиток міст на Закарпатті. Так, Берегово (Береґсас) і надалі залишалося містом німецьких (саксонських) колоністів, угорців та сербів (раців), які переселилися сюди в другій половині XV ст. Німецька і сербська громади вже з XVI ст. були значною мірою змадяризованими. Переважно католицьким (німецьким та угорським) було міське населення Тячева, Вишкова, Хуста, Севлюша. Українське (русинське) населення було численнішим в Мукачеві і в Ужгороді (Унгварі). Хуст та Вишково з 1329 р. мали статус коронних міст, решта були приватновласницькими містами: міське право мала незначна частина жителів.

Етнічний склад населення Буковини протягом тривалого часу формувався на слов'яно-українській основі і ще до першої половини XIV ст. великими землевласниками в краї залишалися нащадки галицько-волинських бояр. З середини XIV ст., внаслідок втягування Буковини в колонізаційні процеси, внаслідок яких вона з 1359 р. була адміністративно включена до Молдавського воєводства, а протягом 1514 – 1774 рр. у складі Молдови входила до турецьких володінь, населення краю стає пістрявішим. Змінюється національний склад політичної та економічної еліти: зростає велика земельна власність молдавських бояр, які одержували села, землі, угіддя «за вірну службу» разом з українськими і молдавськими селянами. Після анексії частини Молдови, включаючи Буковину, Австрією (1774 р.) з Семигорода (Трансильванії) почався інтенсивний відтік румунського населення на Буковину. Внаслідок чого кінець XVIII ст. визначився основний етнополітичний контур Буковини: 69% населення становили українці, 26% – румуни, 5% – представники інших національностей (євреї, вірмени, греки, угорці, німці, поляки).

Слобожанщина (Слобідська Україна) – історико-етнографічний регіон України, що формувався на перетині осілої й кочової людності, в зоні інтенсивних контактів та взаємовпливів різних культур. Тривалий час Слобожанщина була Диким полем між Україною, Росією та Кримським ханством. Першим, хто відважився захистити ці землі від кримських орд, був український князь Дмитро Вишневецький (відомий з українських дум як Байда): у 1559 р. «побив кримцов на Яйдаре». Відтоді українські козаки стали повноправними господарями у слобідських землях. Після Переяславської Ради 1654 р. і поширення на територію Слобожанщини загальноросійського адміністративного устрою вздовж оборонних ліній виникають «слободи». З другої половини XVII ст. на ці

землі посилюється рух збіглого українського населення, спричинений соціальними, політичними та національними утисками, у вигляді так званої «народної колонізації»: масових втеч селян – кріпаків з Правобережної України, Північної Буковини та Закарпаття¹². Якщо у 1657 р. тут нараховувалось 64 міст і сіл, то в 1732 – 469, в яких мешкало приблизно 370 тис. жителів¹³, переважну більшість з яких (64,8%) становили українці¹⁴.

На відміну від раніше названих регіонів, які розвивалися під впливами культур західних і південно-західних сусідів, на етнодемографічний базис Слобожанщини суттєвий вплив мала Росія. З другої половини XVIII ст. посилилась так звана поміщицька колонізація – переселення на Слобідську Україну російських поміщиків, що отримували великі наділи землі разом з кріпаками. Царський уряд, зацікавлений у зміцненні оборони південних рубежів Російської держави, всіляко сприяв заселенню російськими переселенцями своєї південно-східної окраїни¹⁵. За даними описів, у 1678 р. у Лівобережній і Правобережній Україні росіян практично не було. Але вже в 1858 році, за даними X ревізії, кількість росіян на українських землях досягла 1407 тис. осіб¹⁶. Саме на Сході сучасної України розміщена основна кількість росіян, які традиційно є городянами. За даними перепису 1989 р. більше половини росіян України (56,7%) є її уродженцями, у т. ч. нащадками тих переселенців. Після першого поділу Польщі 1772 р. на Слобожанщині з'явилася значна кількість білоруських переселенців. Так, в середині XIX ст. тільки в Харківській губернії нараховувалось 27 населених пунктів, де проживало білоруське населення. Основною причиною міграції було малоземелля і агарне перенаселення білоруських губерній.

У південно-східній частині України, через специфіку її розвитку та характер заселення, сільських общин майже не було, пануючою була особиста форма володіння землею, що вплинуло на особливості ментальності, соціального устрою, характеру поселення мешканців цих регіонів. На Лівобережжі та Слобожанщині швидше ніж на інших землях відбувалося перетворення сіл і містечок у розвинуті міста. Основну масу міського населення становило поспільство – ремісники, дрібні і середні торгові люди, становище і права яких регламентувала «Жалувана грамота містам»(1785), чинність якої серед українських земель поширювалася лише на територію Лівобережжя та Слобожанщини. Розвиток найманої праці зумовив прискорений соціально-економічний розвиток, і як, наслідок, – у XVIII ст. в Лівобережній Україні та Слобожанщині діяло понад 200 мануфактур¹⁷.

Запорозька Січ (Запорожжя) – регіон, що формувався на кордоні з кочовими народами Степу. Ще у X ст. в районі Дніпровських порогів, поблизу острова Хортиця, для охорони купецьких караванів від нападів степовиків виникають укріплені поселення, що в XII – XIII ст. перетворилися на справжні городища. Найбільшого апогею колоніза-

ційний рух досяг у другій половині XVI ст.: найбільш непокірні українські селяни тікали у Дике поле та Нижню Наддніпрянщину, в занедбані від постійних набігів турків і татар споконвічні слов'янські землі. Тут будувалися військові поселення і створювалося Військо Запорозьке, виникло українське козацтво – унікальне явище в світовій історії. Воно поєднувало ознаки військової демократії та демократії соціальної: «козацька християнська республіка».

Поява працездатного населення в південних степах дала імпульс господарському освоєнню краю. Вже в середині XVI ст. запорозькі землі були відносно добре економічно освоєні. Козаки виробили своєрідну форму організації на зразок общини, враховуючи як господарські інтереси, так і необхідність захисту від постійних набігів. У середині XVII ст. українське козацтво оформилось як окремий суспільний стан, що зафіксовано в Зборівському договорі 1649 р. та Березневих статтях 1654 р. Лейтмотивом цих документів була ідея рівності серед козаків, хоча соціальний склад реєстрового козацтва був досить строкатим. Козацтво, яке в соціально-становій структурі суспільства мало досить-таки значну вагу (за підрахунками І. Крип'якевича, в окремих районах Лівобережжя (1654) козаки становили 60-80% від кількості всіх жителів¹⁸, а разом з повсталими селянами і міщанами козаки становили близько половини населення України), справило помітний вплив на суспільні настрої населення («шукання козацтва», «покозачення»).

З середини XVII ст., маючи намір використати Запорожжя як плацдарм для освоєння Причорномор'я, розпочинається урядова колонізація Запорожжя. Вона проводилася шляхом масової роздачі земель краю поселенцям, які прибували сюди з різних районів, а також представникам російської адміністрації та дворянства. Таким чином, Запорожжя, яке протягом століть було осередком «державності і нації української», було перетворено на місце зустрічі різних етнічних культур з особливостями господарювання, соціальної стратифікації та, нарешті, різними світоглядними цінностями, що, в решті-решт, мало, за задумом царедворців, привести до втрати самої історичної пам'яті про самотутнє минуле цих земель.

У наступні століття царський уряд доклав зусиль, щоб знехтувати конституційними основами Березневих статей, використати козацьку старшину як інструмент для ліквідації особливостей військово-адміністративного устрою, етнополітичних та етносоціальних відзнак українських земель. Указом від 26 жовтня 1781 р. права старшини були зрівняні з російським дворянством. Процес кооптації в російську еліту супроводжувався наданням різних економічних привілеїв малоросійським поміщикам, зокрема привілею вільного ґуральництва. Чинність виданої Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству» (1785 р.) поширювалася також на Слобожанщину, Лівобережжя і Південь.

Просування східних слов'ян до родючих чорноземів Півдня та Чорного моря було постійним чинником української історії. Бессарабія

завжди виступала зоною інтенсивних етногенетичних процесів. Адже тут близько 5000 років тому зустрілися два індоєвропейські потоки – скотарі і землероби трипільської культури; в період грецьких колонізацій усталилися грецькі колонії. Починаючи з V ст. Бессарабія заселялася слов'янами, хоча вона прийняла і деякі інші етнічні субстрати: скіфів, готів, болгар та ін. Сучасний етнічний склад населення Буджаку, як і Бессарабії в цілому, почав формуватись у XVI–VII ст. переважно на українському ґрунті. Він включав давнє слов'янське населення, а також «русняків», що прибували з Галичини у XVI – XVII ст., «малоросів» – з Малоросії та козаків, котрі змушені були піти із Запорожжя після скасування Запорозької Січі. Основою одного із найзначніших міграційних потоків у Бессарабію у XV – XVI ст. були молдавани. Рятуючись від репресій турецьких загарбників та експлуатації місцевих «господарів», молдавани тікали в Україну цілими сім'ями. Ця міграційна хвиля тривала до кінця XVIII ст. Приблизно у цей же період (з XV ст.) у Бессарабії з'являються цигани.

Початок планомірного заселення Причорноморських степів припадає на XVII – XVIII ст. В освоєнні цих земель інтереси українського суспільства збігалися з інтересами російського експансіонізму. Після війни Росії з Туреччиною 1735 V 1739 рр. (за умовами мирного договору українське населення дістало право займатися господарською діяльністю на землях південніше Запорожжя) на землях Північного Причорномор'я, в межиріччі Дніпра і Південного Бугу з'явилося багато поселень. Так, якщо в 1740 р. на правому березі Дніпра були відомі лише 13 сіл і одна слобода, то на 1745 р. тут існувало вже 2 міста, 39 сіл і 139 хуторів, а на початок 50-х років кількість сіл досягла близько 120. Майже все населення становили українці¹⁹. Наприкінці XVIII – перші десятиріччя XIX ст., після російсько-турецьких війн, болгарі і значна частина гагаузів з північно-східної частини Болгарії оселились на території Південної Бессарабії, заснувавши ряд поселень з центром у Болграді²⁰. У XVIII–XIX ст. з'явилися так звані варшавські переселенці (поляки і німці), болгарські та албанські колоністи. Російсько-турецька війна 1768 – 1774 рр. викликала потужну та найбільшу в новій історії хвилю грецької еміграції в Росію. Це були солдати й офіцери добровольчих батальйонів, а також багато мешканців Грецького архіпелагу. Оселилися греки-переселенці переважно в Керчі та Єні-Кале, пізніше в Балаклаві, Таганрозі, Херсоні.

У першій половині XVIII ст. південні малозалюднені землі освоювалися численними мігрантами, які утворили два основні потоки. Етнічна база Новоросії формувалася за рахунок українців та росіян (власне джерело колонізації швидко зникло: кріпосне право обмежувало кількість вільних людей) і численних західноєвропейських колоністів. Розпочали колонізацію вихідці з балканського регіону – серби, болгарі, греки та інші. Чимало було вихідців і з Західної Європи, зокрема німців та шведів. Так, якщо в 20-ті роки XIX ст. в Херсонській губернії було 40 німецьких колоній, Катеринославській – 26, то в 1915 р. ця кількість, відповідно, досягла 182 та 233,21.

Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р.

Етнічний склад	Катерино-славська		Херсонська		Таверійська		Разом на Півдні	
	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	4,6
Болгари	34	0,9	6	0,3	40	0,4	80	0,5
Молдавани	14	0,4	202	5,4	44	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0

Докорінних соціально-економічних змін, які спричинили повну трансформацію етнополітичної та етносоціальної структури, зазнав Крим протягом другої половини XVIII – другої половини XIX ст. Російський вплив у Причорномор'ї ослаблювало збереження (згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського миру) релігійної і економічної залежності кримських мусульман від турецького султана. Майже усе виробництво і зовнішня торгівля Криму були орієнтовані виключно на турецький ринок²². Дипломатичний корпус Катерини II розробив чітку програму поетапного завоювання Криму. На першому етапі ставилося завдання порушити економіку ханства та єдність кримських татар і вивести Крим з турецького протекторату. Враховуючи те, що значущими виробниками в ханстві були християни, вирішено було виселити їх з Криму, порушивши таким чином господарський розвиток краю. Втілюючи «план», О. Суворов депортував майже все християнське населення Криму (близько 31 тис. вірмен і греків) в Азовську губернію²³.

З 1784 р. розпочався новий етап «прилучення до цивілізації». Після приєднання Криму до Росії було відібрано та роздано майже 290 тис. десятин землі. Кримських татар виселили у безплідну та випалену яйлу. За земельним пограбуванням у Криму запроваджується кріпосництво, яке у 1796 р. поширилося на вільних батраків. Усе це викликало хвилю еміграції кримських татар до Туреччини і призвело до занепаду сільського господарства і практично повного знелюднення степової частини Криму. Саме в цей час Крим залишила більша частина кримськотатарської еліти.

Особливою формою власності у Кримському ханстві було вакуфне (заповідне) землеволодіння. Воно існувало у двох видах: духовне і приватне. Протягом другої половини XIX ст. тривала політика позбавлення кримських татар земельної власності – спочатку вакуфної, а потім і всякої іншої. В ході перерозподілу земельної власності після

реформи 1861 р. в руках кримських татар лишилося лише 280 наділів – всього 7,6 тис. десятин²⁴, що викликало другу хвилю еміграції кримських татар до Туреччини. Тільки з 1860 по 1862 рік, за даними царського уряду, за кордон емігрувало понад 140 тисяч кримських татар. За офіційними даними, в 1863 р. зовсім обезлюднили 784 татарських сіл і аулів Таврійської губернії. Коли до відома Олександра I довели про вимушену еміграцію кримських татар, «його світлість, – як свідчив генерал Тотлебен, – ізволить вказати, що не лише не варто затримувати татар, а й слід розглядати події як сприятливий шанс для звільнення від них краю»²⁵. Все це призвело до того, що з мільйона кримських татар, які мешкали в Криму на момент анексії його Росією наприкінці XIX століття, в краї залишилося менше 200 тис.

Поряд із цим відбувалася колонізація Криму за рахунок залучення російських і українських переселенців²⁶.

Населення Криму	1760-70	1795	1816	1835	1850	1864	1897	1937	1939	1959	1979	1989	2001
Загалом, тис.	454,7	156,4	212,6	279,4	343,5	198,7	546,7	996,8	1 123,8	1 201,5	2 135,9	2 430,5	2 024,056
Кримські татари, %	92,6	87,6	85,9	83,5	77,8	50,3	35,6	20,7	19,4	-	0,7	1,6	12,1
Росіяни, %	-	4,3	4,8	4,4	6,6	28,5	33,1	47,7	49,6	71,4	68,4	67,1	58,3
Українці, %	-	1,3	3,7	3,1	7	-	11,8	12,9	13,7	22,3	25,6	25,8	24,3

Крім росіян та українців, у першій половині XIX ст. в Криму було поселено понад 30 тис. осіб (менонітів – 9828, німців – 9844, болгар – 15 184)²⁷. Крім етнічної строкатості населення, південні губернії виділялися також полікомпонентною господарською колонізацією²⁸. Колоністи, маючи більш високий рівень матеріальної і духовної культури, зробили значний внесок у розвиток півострова. У свою чергу, переселенці здобували на нових землях певні пільги, яких не було у місцевого населення: їм безкоштовно надавали 85 десятин землі на сім'ю та звільняли на 10 років від будь-яких податків.

З середини XIX ст. склалася нова економічна система, пов'язана через чорноморсько-азовські порти зі світовими товаровиробниками. Південь став центром економічного тяжіння, переорієнтації торговельних шляхів Правобережної та Лівобережної України. Ціни на землю у південних степах у 1900 р. у три-чотири рази перевищували ціни 1861 р. Характерною рисою Південної України на початку XIX ст. було незначне поширення кріпацтва. За даними 1857 р., в усіх трьох південноукраїнських губерніях (Катеринославській, Херсонській, Таврійській) кількість кріпосних селян була меншою, ніж в одній Київській губернії. Велика кількість вільних і родючих земель, за умови вільнонайманої праці, стимулювала переселення на Південну Україну. Кількість оподаткованих душ у цьому регіоні становила у 1795 р. – 520 тис. осіб, а у 1850 р. – понад 1 млн осіб.

Модернізація економіки (заснування міст, розвиток портів, транспортних шляхів тощо) прискорила урбанізацію південних губерній і зумовила зростання кількості міського населення за рахунок міграційних процесів. Так, зростання чисельності міського населення у 1914 р., у зіставленні з результатами перепису 1897р., становило у Херсонській губернії 141,7%, Таврійській – 144,2%, Катеринославській – 214,3%²⁹. Українці були найчисельнішою етнічною складовою населення південних губерній, однак за рівнем урбанізації (вони становили 18,4% городян) поступались росіянам (46,9%) та євреям – (22,1%, відповідно)³⁰. Українці, кримські татари та німці репрезентували аграрну верству населення регіону. За соціальною стратифікацією російські міські жителі «традиційно» склалися з робітників промислових підприємств, службовців та інтелігенції.

Більш детальні дані для аналізу характеру урбанізації українського та неукраїнського населення містить «Статистический ежегодник России 1916 г.»³¹.

Губернії	Українці		Великороси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катеринославська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	-
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,

Дані таблиці підтверджують тезу про те, що міста України протягом майже усього періоду їхнього розвитку були здебільшого чужими для навколишнього українського сільського оточення. Протистояння між українським селом і неукраїнським містом – одне з найважливіших питань української етносоціальної історії.

Основним чинником, який зумовив етнополітичну своєрідність Правобережжя у другій половині XIX ст., стало збереження російською владою на Правобережній Україні всієї повноти польських впливів: шляхетського самоврядування, дії головних положень Литовського Статуту, домінації католицької церкви. Без змін на краще залишилося, і навіть

погіршилося, становище українського селянства. Ця ситуація сприяла загостренню етносоціального конфлікту. Відзначимо, що конфлікт за своєю конфігурацією був двостороннім. Оскільки, з одного боку, українська суспільність Правобережжя практично цілком була репрезентована селянським станом, а з іншого, – представниками землевласницьких еліт краю (в переважній більшості це були шляхтичі-поляки), то українсько-польські стосунки в цьому регіоні формувалися у площині: польські земельні магнати і шляхта – українське село³². На жорстоке гноблення селяни відповідали численними бунтами й повстаннями, наймогутнішим з яких був рух під проводом У.Кармалюка на Поділлі, що тривав близько двадцяти п'яти років. Особливої гостроти етносоціальний конфлікт набув на Правобережжі на початку ХХ ст. Так, у 1906 р. у Правобережній Україні було зафіксовано 1 463 селянські виступи (для порівняння, на Лівобережжі – 520).

Зауважимо, що гостроту ситуації інспірував російський уряд, оскільки саме він був зацікавлений у перманентному збереженні напруженості у стосунках між українським селом і польським поміщицьким двором. У становій ієрархії росіяни і поляки знаходилися разом, будучи протиставленими в соціальному плані іншим етносам, насамперед – прошарку українського селянства. Ця російська-польська коаліція, навіть з огляду на земельні реформи 1847 – 1848 і 1863 – 1864 рр., які були спрямовані на підрич польського землеволодіння, значною мірою збереглася до кінця існування царської імперії. «...Держава, яка сама тоді базувалась на кріпосному праві, підтримала, а не ослабила владу польських панів над... хлопом», – писав з цього приводу М. Драгоманов³³.

З першої половини 70-х рр. ХІХ ст. спостерігається поступова лібералізація «польської» політики російського уряду. Зокрема, у правобережних губерніях знято секвестр із більшості маєтків шляхтичів, запідозрених у причетності до повстання. Покращується й економічне становище землевласників-поляків. Завдяки швидкому розвитку товарних відносин у сільськогосподарському виробництві й розбудові транспортної мережі на Правобережній Україні Південно-Західний край стає лідером у виробництві товарного зерна, цукру, спирту й горілки в європейській частині імперії. Головними виробниками названої продукції стають польські поміщицькі фільварки, більшість з яких, маючи багаторічний досвід виробництва товарної продукції, швидко переходить на капіталістичні рейки виробництва.

Модернізація економіки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відіграла важливу роль у поглибленні регіональних етнополітичних особливостей в Україні. Першою щабліною стала, як це не дивно, модернізація самої Росії: будівництво залізниць (з 1865 по 1875 рр. мережа залізниць в Україні збільшилася втричі³⁴), скасування кріпацтва і столипінські програми стимулювали переселенські процеси. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. в Україні нараховувалося

4,7 млн росіян, а за переписом 1917 р. – вже 6,2 млн³⁵. Згідно з даними карти В.Кубійовича «Переселення на початок ХХ ст.» у 1890 – 1930 рр. на Донбас переселилось близько 2 млн росіян, здебільшого з центрально-промислового та інших районів Росії³⁶. Росіяни стали джерелом формування основного масиву робітників на шахтах і підприємствах Донбасу. «Підприємницька лихоманка» в Донбасі призвела до того, що видобуток кам'яного вугілля зріс в період 1861-1900 рр. у 115 разів, що зробило Донецький басейн найбільш динамічно зростаючим регіоном імперії. Машинна індустрія виникла відразу на новому капіталістичному підґрунті.

Прискорений розвиток був зумовлений і наявністю західного капіталу. Охоронна митна політика уряду змусила іноземних підприємців відмовитися від ввезення закордонних товарів і перейти на інвестування промисловості. Ввозити капітал до Російської імперії було досить вигідно, цьому сприяли державні пільги, дешева робоча сила, значні запаси сировини, неозорі ринки збуту. В Україну надходив австрійський, німецький, французький, бельгійський, чеський та ін. капітал. Одне за одним в українських губерніях поставали підприємства Гретера і Криванека, Юза, Ельворті, Наваля та ін.

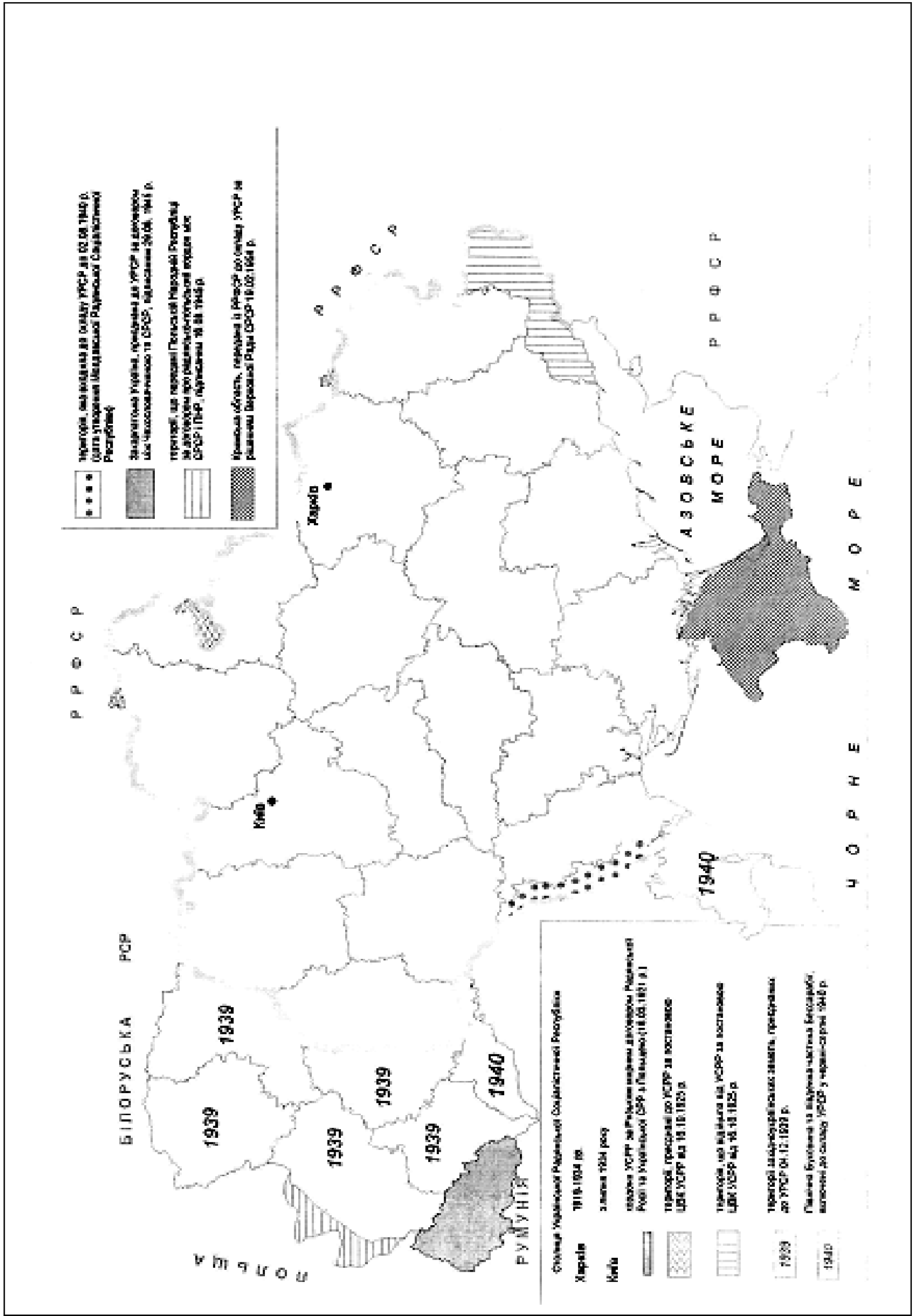
Промисловий бум спричинив новий спосіб життя в урбанізованому середовищі. Із зростанням кількості шахт у Донбасі зростала й кількість робітників: у 1885 р. налічувалось 32 тис. працівників, у 1900 – 82 тис., у 1913 – 168 тис. Робоча сила на Сході та Півдні України створювалася загалом не за рахунок українців-найманців. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян³⁷. Російська культура, мова ставали домінантою в містах Південно-Східного регіону України. Навіть українські селяни, які переїжджали сюди, поповнюючи лави найманих робітників, відривалися від українського кореня, їх поглинало урбаністичне російськомовне середовище. Фактично, основна промислова база створювалась в областях, де українці домінували лише за «криптоформальною демографічною ознакою»³⁸, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище. Прискорена модернізація ламала звичні традиційні устої життя, «диктувала» формування своїх норм поведінки, пролетарського менталітету та інтернаціональної ідентичності. Зміна життєвого середовища трансформувала соціальні орієнтири й моральні устої. Ці тенденції посилювалися в період радянської модернізації.

Індустріалізація, що активно продовжувалась на Південному Сході України і в першій третині ХХ ст., спричинила не лише радикальну «корекцію» національного складу населення цих регіонів, а й штучно визначила його етностратифікаційний склад. Цікавий статистичний матеріал щодо етнічного і стратифікаційного складу міського населення гірничопромислового району (у наступних переписах ці округи увійшли до складу Донецько-Придніпровського району – прим. Авт.) міститься у даних Всесоюзного перепису населення 1926 р.³⁹

Гірничопромисловий район Артемівський округ						
	Всього (тис.)	робітники фабрично- заводської пр-ті тис. %		службовці фабрично- заводської пр-ті тис. %		Керівники осіб
українці	303930	37387	12,30	7222	2,38	362
росіяни	75706	36019	47,58	5741	7,58	253
Луганський округ						
	Всього (тис.)	робітники фабрично- заводської пр-ті тис. %		службовці фабрично- заводської пр-ті тис. %		Керівники осіб
українці	168433	28129	16,70	5183	3,08	282
росіяни	145927	44176	30,27	6821	4,67	438
Сталінський округ						
	Всього (тис.)	робітники фабрично- заводської пр-ті тис. %		службовці фабрично- заводської пр-ті тис. %		Керівники осіб
українці	1177204	23061	9,96	4972	4,42	237
росіяни	121444	59872	49,30	9135	7,52	326

Таким чином, деформація етностратифікаційного складу населення Південно-Східного регіону України виразилася передусім у переважанні росіян серед основних міських станів (робітників, службовців та керівників). Ця тенденція буде мати протягом подальшого розвитку висхідний характер і стане стабільно-вагомим фактором етнополітичної своєрідності регіону.

Є декілька причин, чому українці, коли розпочався промисловий бум та урбанізація, виявилися неготовими взяти в них участь. По-перше, це традиційна і державна прив'язаність до землі. Річ у тім, що в Росії, де промисловість існувала ще з XVIII ст., російських селян поміщики заохочували до пошуків додаткової роботи й прибутків у містах, на відміну від українських, яких і далі (через переважання панщини у добу кріпацтва) змушували працювати на землі, щоб максимально використовувати її родючість. Це не лише обмежувало можливості їхнього пересування, а й позбавляло нагоди опановувати ремесла, що давали змогу росіянам та євреям легко пристосовуватися до міського оточення. Прискорений промисловий розвиток у Донбасі та Кривому Розі створював нагальну потребу в досвідчених робітниках, і росіян тут приймали з відкритими обіймами. По-друге, на початку XX ст. російська промисловість перебувала у застої і, відповідно, платня на шахтах, ливарнях і заводах, що бурхливо розвивалися на Україні, в середньому на 50% перевищувала заробітки в Росії, що також було причиною масового напливу робітників з Півночі. Серед інших мотивів варто назвати й такий: українці скоріш вдавалися до далеких міграцій, ніж до переїзду до найближчого міста.

* * * * *
 Територія, що відійшла до складу УСРР від 02.08.1920 р. (частина української території Радянської Соціалістичної Республіки)
 Значительная часть территории, отнесенная к УСРР в соответствии с Численностью в СССР, утвержденной 20.06.1921 г.
 Территория, что вошла в состав Украинской Народной Республики на основании ее решения о независимости от России от 20.01.1918 г. (УНР), признанная 18.03.1924 г.
 Новая область, територия в границах Украины на основании Решения ЦККП от 18.03.1924 г.

Страна Украина Радянської Соціалістичної Республіки
 Київ 1818-1924 рр.
 Київ з 1924 року
 Територія УСРР до прийняття рішення з'їздом Радянської Росії та Української СРР з. Київською (18.03.1921) р.
 Територія, приєднана до УСРР на основі Числ. УСРР від 18.03.1924 г.
 Територія, що відійшла до УСРР на основі Числ. УСРР від 18.03.1924 г.
 Територія, що відійшла до УСРР на основі Числ. УСРР від 18.03.1924 г.
 Територія, що відійшла до УСРР на основі Числ. УСРР від 18.03.1924 г.
 Територія, що відійшла до УСРР на основі Числ. УСРР від 18.03.1924 г.

Таким чином, доки господарство України було майже аграрним, її населення лишалося переважно українським. Так, у 1800 р. українці становили майже 90% мешканців України, а їхній відсоток на Лівобережжі сягав аж 95%. Але наприкінці XIX ст. наслідком соціально-економічної модернізації стали зміни в соціальному і етнічному складі населення: частка українців у складі населення впала до 77,1%⁴⁰, тоді як кількість росіян, євреїв та інших меншостей через прискорений темп промислового розвитку різко збільшилася.

Соціально-економічні реформи австрійських Габсбургів створили передумови для формування української нації. Селяни-русини Галичини стали суб'єктами правових відносин де-юре⁴¹. Проте, як зазначає Р.Шпорлюк, ефективніше скористалися реформами поляки. Полонізація колишнього Руського воєводства після 1795 р. відбувалася набагато інтенсивніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 і 1772 рр.⁴². Як наслідок, зосередження основної частини орних земель у руках польських і німецьких землевласників, з одного боку, а з іншого – безземелля і масова еміграція селян з Західної України за океан. З Галичини та Буковини у 1900 – 1910 рр. виїхало майже 300 тис. селян⁴³. Так була закладена основа потужної української діаспори в США та Канаді.

У міжвоєнний період XX ст. на теренах Східної Галичини етносоціальна ситуація була схожою до ситуації на Правобережжі. Відмінність була в тому, що польська шляхта панувала у Галичині не лише економічно, а й політично. Внаслідок чого українсько-польський етносоціальний конфлікт на теренах Східної Галичини переростає в етнополітичний значно раніше, ніж на Київщині, Волині й Поділлі. Аграрна політика польського уряду мала виразно антиукраїнську спрямованість. У Польщі у 1919 р. була проведена аграрна реформа, яка не ліквідувала безземелля на українських землях. Парцеляції підлягала лише незначна частина поміщицьких земель, та й наділялися землею здебільшого не українські, а польські селяни. Намагаючись надати «східним кресам» польського характеру, польські уряди проводили політику цивільної і військової колонізації Волині й Східної Галичини. У 1920 і 1925 рр. сойм ухвалив закони про надання землі у Східній Галичині польським офіцерам та солдатам. На східноукраїнські землі внаслідок цієї акції переселилося понад 250 тис. польських осадників. Уже до січня 1923 р. між поляками було розподілено в Галичині близько 200 тис. гектар землі, на Поліссі – 113 тис. Тим самим сотні тисяч українських селян зі східних і південно-східних воєводств Польщі були змушені емігрувати на Захід. За 1919 – 1939 рр. тільки з Галичини в інші країни виїхало 190 тис. осіб, а з Західної Волині та Західного Полісся ще 50 тис. осіб. Етносоціальна конфронтація призвела до того, що восени 1922 р. українці розпочали бойкот виборів до сейму і сенату.

Інтенсивні процеси полонізації українців та захоплення польської сільськогосподарської колонізації зумовили зміну етнонаціональної структури населення у Східній Галичині. Особливо різке зменшилось

українське населення краю. За матеріалами польського перепису 1921 р. кількість українців Східної Галичини, навіть порівняно з даними перепису 1910 р., скоротилася на 478 945 осіб (10,12%). Порівняно з 1910 р., втрати поляків становили всього 2724 особи (0,21%). Це пояснюється вже згаданим напливом у Східну Галичину різних чиновників та інших категорій населення з корінної Польщі (всього 267 тис). Кількість євреїв також істотно зменшилась – на 123 361 особу (18,88%)⁴⁴.

Суперечливі наслідки мали соціально-економічні «зрушення», здійснені за радянською адміністративно-командною методикою. Протягом 1939 – 1940 рр. у Західній Україні було проведено конфіскацію поміщицьких земель та експропріацію польських землевласників. Безземельне і малоземельне селянство одержало понад 1 млн гектарів землі. Проте вже з весни 1940 р. розпочалася явно передчасна колективізація, яка супроводжувалася широкомасштабними репресіями та висилками.

Перехід Буковини з-під володіння Османської імперії до складу Австрії мав принципові позитивні наслідки для її подальшого розвитку. За своїм економічним розвитком імперія Габсбургів стояла вище від Османської монархії. Наслідком приєднання Буковини до Австрії стало припинення (принаймні на півтора століття) спустошливих війн, які перешкоджали поступальному розвитку регіону. Навіть з огляду на те, що в рамках Австрійської імперії Буковина була однією з найбідніших, економічно нерозвинутих провінцій, її культурною окраїною, на думку австрійського історика Е. Цьольнера, «мешканцям Буковини не було причин шкодувати за зміною державної приналежності»⁴⁵. З середини ХІХ ст. бурхливо розвивається місцева урбаністична культура, виникають комунікації, які міцно пов'язують регіон з Центральною Європою. Край поступово втягується в процеси модернізації. Значення і статус етнічних громад засвідчувала поява в Чернівцях народних домів – румунського, польського, єврейського, німецького, українського. Проте не українцям та румунам, кількісно найпотужнішим громадам, належали панівні позиції в політичному, соціальному, а тим більше у фінансово-комерційному житті регіону. Провідну верству місцевої бюрократії становила німецька громада, вагомі позиції в ній нерідко посідали представники досить нечисленної, але активної та освіченої громади польської.

«Велике возз'єднання», яке донині є не лише державним святом, а й свого роду національним ідеалом для значної частини румунського суспільства, стало трагедією для національних меншин регіону. Основним етнонаціональним конфліктом стає румунсько-український. До 1927 р. всі сліди колишньої автономності Буковини було стерто, а сам край розглядався як одна з румунських провінцій⁴⁶. Своєю нетерпимістю до національних меншостей Румунія перевершила навіть Польщу. Українців називали «громадянами румунського походження, що забули

рідну мову». Вже у прийнятій 1923 р. Конституції були закладені підвалини зловживань у сфері міжнаціональних взаємин. Так, у ст. 31 проголошувалося, що територія королівства не може колонізуватися народностями чужої раси. У ст. 18 декларувалося, що тільки етнічні та натуралізовані румуни мали право володіти нерухомістю на селі. Останній принцип широко застосовувався під час запровадження аграрної реформи, унаслідок якої селяни нерумунського походження втратили свої маєтки⁴⁷. Внаслідок реформи поліетнічне населення сільсько-господарських провінцій, якими, власне, були Північна Буковина та Бессарабія, отримало близько 8 тис. га землі, решта ж (майже 49 тис. га) була розподілена між румунськими колоністами, демобілізованими унтер-офіцерами, представниками румунського чиновництва. Державна фінансова допомога румунської колонізації разом із політикою румунізації заклали підґрунтя етнополітичного конфлікту і спричинили низку заворушень на цьому ґрунті.

Зауважимо, що другий прихід румунських військ на ці терени 1941 р. надзвичайно негативно позначився на етнонаціональній ситуації. Це, без сумніву, найтрагічніша сторінка в етнополітичній історії краю. Адже здійснювалася відверто окупаційна, терористична політика, стимулювався побутовий антисемітизм до рівня погромів, а потім відбувся і плановий етноцид щодо єврейського населення. Жертвою репресивної політики стало й українське населення. Повернення радянської влади 1944 р. припинило розгул свавілля, але принесло з собою всі принади сталінського режиму – примусову колективізацію, кампанію боротьби з буржуазним націоналізмом тощо.

Закарпаття, опинившись у складі Австрії, зазнало певного економічного піднесення. Однак найбільшою проблемою краю все ж залишався постійний земельний голод та безробіття. Крім того, з другої половини XIX ст. Угорщина, у т. ч і шляхом соціально-економічних заходів, здійснювала політику цілеспрямованої мадяризації і денационалізації підлеглих націй і народностей. Як наслідок, наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася велика заробітчанська еміграція до США та Канади. Упродовж 1870 – 1913 рр. із Закарпатських комітатів Австро-Угорщини лише до США виїхало понад 180 000 осіб.

Соціально-економічна політика чехословацького уряду на Закарпатті відзначалася багато в чому суперечливим характером, але загалом сформувала позитивні тенденції соціально-економічного й національно-політичного розвитку краю в міжвоєнні роки. Найвагоміший вплив на етнополітичну стабілізацію на Закарпаття в той період мали аграрна і шкільна реформи чехословацького уряду, проведені у 1924 – 1925 рр. Великі угорські землеволодіння (понад 1,6 млн га землі) були передані в руки словаків та русинів. Запровадження переважно українських і русинських шкіл у краї (питома вага яких зросла з 14% до 74%) стимулювало розвиток національної свідомості⁴⁸.

Історична доля до закарпатців у міжвоєнний період ХХ ст. була значно «прихильнішою», ніж, наприклад, до населення Буковини та Східної Галичини й Волині, загарбаних, відповідно, Румунією та Польщею. Чеський уряд у населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав. З 1919 до 1933 р., наприклад, державні інвестиції на розвиток Закарпаття становили близько 1,6 млрд крон. Усе це сприяло значному поживленню економічного життя на Закарпатті у 20 – 30-ті роки. Більшість сучасних дослідників історії Закарпаття переконані, що в історії цього самобутнього, зі складною історичною долею краю міжвоєнний період – один із найважливіших і що саме в складі Чехословаччини закарпатські русини-українці пройшли переломний етап у своєму соціально-економічному, національно-культурному й етнополітичному розвитку, заявивши світові про своє існування⁴⁹.

Важливим для розуміння особливостей регіонального етнополітичного розвитку України у другій половині ХХ ст. є аналіз змін, які мали місце в Україні у 1960 – 1980-х рр. Ми поділяємо точку зору сучасних дослідників, зокрема Т.Рудницької, яка вважає, що в основі запроваджених радянським урядом суспільних, у тому числі соціальних змін, які, на нашу думку, безпосередньо вплинули і значною мірою зумовили регіональну особливість етнополітичного розвитку України у другій половині ХХ ст., лежали декілька взаємопов'язаних процесів: індустріалізація, урбанізація, міграція⁵⁰.

Одним з наріжних складових етносоціальних змін були – етнодемографічні зміни. Влада впроваджувала різні методи для їх здійснення: колосальне переміщення та «перемішування» народів: у тому числі з метою посилення російського елемента в республіках і областях СРСР. В цьому контексті слід розглядати і практику організованих наборів, і масштабні новобудови по всій країні. Суттєве значення для розуміння змін, що відбувалися в Україні протягом 1960 – 1980 рр., має розгляд не лише масштабів, а й етнічної складової міграційних потоків.

Зміни у національному складі населення Української РСР за цей період були дуже промовистими. Загальна кількість українців зросла з 27,9 млн осіб у 1937/39 рр. до 37,9 млн осіб у 1989 рр. Зростання відбувалося на фоні відчутного падіння чисельності національних меншин – так, дві найбільші неукраїнські групи, євреї і поляки, зменшилися від 2,5 млн кожна до, відповідно, 0,5 та 0,2 млн. Однак це не призвело до збільшення частки українців у складі населення республіки – вона майже не змінилася і залишилася на рівні 72–73%. Нішу, витворену національними меншинами, заповнило російське населення. За 30 років (1959 – 1989) абсолютна кількість росіян в Україні зросла на 60% (1,5 млн осіб)⁵¹.

Загалом, етнічна структура в 60–70-ті рр. ХХ ст. змінювалася не на користь української нації. За даними міграційної статистики, Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українців, одночасно в Україну прибуло 940 тис. осіб інших національностей⁵². За підрахунками Є.Янковської, лише за 1959–1965 рр. межі України залишило 2,5 млн осіб, у тому

числі 0,5 млн – в плановому порядку оргнабору (організоване переселення і призначення випускників навчальних закладів). Водночас імміграція в Україну за ці роки перевищувала еміграцію з республіки на 20% (тобто за 7 років в Україну переселилося близько 3 млн осіб)⁵³.

Одним з регіонів, який мав надвисокий імміграційний поріг, був Крим. Після війни для господарського відновлення регіону (у 1941 – 1944 рр. з Криму було депортовано близько 393 тис. осіб) шляхом масштабних оргнаборів на півострів було переселено тисячі людей. Проте лише у 1958 р. населення Криму перевищило довоєнний рівень: за переписом 1939 р. – 1 126 429 осіб, у 1958 р. – 1 169 000 осіб⁵⁴. Відзначимо, що Крим був єдиною в Україні областю, де українці становили меншість. Разом з тим, в Криму протягом 1959 – 1989 рр. спостерігалися інтенсивні темпи зростання кількості українців. Союзний уряд сприяв переселенню до Криму українських селян⁵⁵. Згідно з переписами населення українці та росіяни становили в Криму такі відсотки⁵⁶:

	1926 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
Українці	10,8%	22,3,%	26,5%	25,6%	25,8%
Росіяни	42,2%	71,4%	67,3%	68,4%	67,0%

Стрімко зростала чисельність росіян і у Західній Україні. У 1959 р. чисельність росіян в цьому регіоні становила 326 797 тис. осіб⁵⁷. За даними І.Терлюка⁵⁸ в післявоєнні роки 49% росіян прибули в західні області України за направленням: серед них кожен другий – після закінчення навчальних закладів, кожен п'ятий – відряджений партійними органами; ще 43% російських мігрантів керувалися особистими мотивами. Це відбилося і на структурі професійної зайнятості росіян: 48% з них сформували склад працівників прокуратури, судових органів, НКВД, КДБ, 31% – партійний та адміністративний апарат⁵⁹. Крім соціального напруження, така ситуація мала побічний негативний політичний ефект: росіяни, опинившись у становищі привілейованої групи, найменше хотіли чинити опір політичному режимові.

У 60-ті рр. ХХ ст. процеси індустріалізації і урбанізації тривали. Як засвідчують статистичні дані, особливо інтенсивний характер вони «традиційно» мали на Південному Сході України.

Прим. Для складання таблиці використано районування, запропоноване Центральним статистичним управлінням під час проведення Всесоюзного перепису населення 1959 р. (див.:зб. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года*⁶⁰).

	Міське населення у % до всього населення	
	1939 р.	1959 р.
Донецько-Придніпровський район	50	66
Південно-Західний район	21	29
Південний район	37	49

Нерівномірність регіональних темпів індустріалізації і урбанізації заклали соціально-економічну основу регіональної диференціації, на базі якої, в свою чергу, з'явилися зони етнополітичної напруженості.

Якщо проаналізувати етнічний склад міського населення, наприклад, областей Донецько-Придніпровського району, то найпомітнішим є домінування росіян-городян у Донецькій, Луганській, Харківській областях⁶¹. Так, у 1959 р. у Донецькій області росіяни становили 41,6% від загальної кількості міського населення, у Луганській – 42,9%, Харківській – 40,0%, Запорізькій – 32,1%. Вражаючими були темпи приросту росіян-городян за період 1959–1989 рр.: їхня присутність у Дніпропетровській і Запорізькій областях зросла вдвічі, у Харківській на 81%⁶².

Динаміка рівня урбанізації українського населення мала висхідний характер. Так, питома вага українців-городян (в загальному масиві населення) збільшилася з 28,1% у 1959 р. до 60,3% у 1989 р⁶³. Тобто, за короткий відрізок часу українці стали міськими жителями. Найбільш активно процес урбанізації проходив у Дніпропетровській області, де за 30 років відсоток українців серед міського населення збільшився на 61,8%, у Запорізькій за ті самі роки на – 83,3%⁶⁴.

Серед українців саме селянство було основним джерелом для поповнення стану городян. Статистичні дані свідчать, що у 1950 – 1980-х рр. в Україні домінантою внутрішньої міжрегіональної міграції був вплив сільських жителів, переважно молоді, у міста республіки та за її межі⁶⁵. Однак це не означало, що в українські міста приходила сільська ментальність. Основні її риси, в першу чергу мова, швидко поглиналися великим масивом домінуючого російського менталітету міст України. Сучасні дослідники, розглядаючи етномовні процеси, включають їх до ряду етносоціальних процесів як досить важливої складової. Динаміка мовних процесів, як свідчать етносоціологічні дослідження, має значний зв'язок з інтенсивністю процесів урбанізації та з розселенням етнічних спільнот у певних регіонах. Так, збільшення питомої ваги городян серед українців привело до значного зростання поля російськомовної компетенції – з одного боку, а з іншого – до зниження кількості україномовних українців. Крім того, процес прискореного зростання міст, підвищення їх ролі в економічному і культурному житті суспільства спричиняв руйнування звиклого для українців способу поселення, традиційної соціальної стратифікації, перебудову сфер їх життєдіяльності, поширення нового типу побутової культури та інше.

Утруднює ситуацію той факт, що протягом попередніх десятиліть основним засобом міжнаціонального спілкування в Україні була російська мова. Мовне оточення в зоні розселення етнічних спільнот у різних регіонах України значною мірою зумовили і мовні «уподобання». Так, більша частина гагаузів і майже половина молдаван компактно проживає в російськомовному оточенні в Одеській області, болгари мають компактні поселення в Одеській і Запорізькій областях, кримські

татари масово розселені на території Криму, який знаходиться у зоні російськомовного впливу. Компактні поселення греків у Приазов'ї (у Донецькій області проживає 85% усіх греків) також відзначаються високим рівнем російськомовності. Міжетнічні контакти в цих регіонах, звісно, здійснюються російською мовою, що таїть у собі небезпеку використання мовних пріоритетів у політичній боротьбі. В останні роки спостерігається тенденція до витіснення російською мовою національних мов (90% євреїв, 78,8% греків, 61,% білорусів, 43% болгар, за даними 1989 р. рідною мовою вважають російську)⁶⁶. В цілому, 64,6% сукупної кількості етнічних меншин країни, або 7,4 млн осіб у 2001 р. не володіли українською мовою⁶⁷.

Підсумовуючи зауважимо, що ступінь впровадження державної мови в суспільне життя етнічних спільнот є надзвичайно важливим соціальним фактором, адже безпосередньо впливає на ступінь їхньої інтеграції в українське суспільство, відкриває можливості здобуття певних соціальних стандартів життя, і в кінцевому рахунку може виступати індикатором задоволення, чи навпаки, етнічних спільнот своїм становищем у суспільстві.

Вплив соціально-економічних чинників на розвиток етнічних процесів у регіонах України проявлявся і в сфері праці. Серед основних чинників, що визначають тенденції розвитку етносоціальних процесів у трудовій сфері, є динаміка рівня трудової зайнятості, а також суспільний поділ праці в соціально-етнічній структурі населення регіонів України. Досліджуючи тенденції динаміки етносоціальних процесів у трудовій сфері, американські етносоціологи, розвиваючи ідеї М.Вебера, вважають рівень трудової зайнятості пріоритетним фактором, що визначає тенденції поділу праці, за допомогою якого окремі етноси прагнуть зайняти відповідну соціально-економічну нішу у базисній структурі суспільства⁶⁸. Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, В.Євтух та А.Попок також роблять висновок, що глобальною причиною конфлікту є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни⁶⁹. Рівень зайнятості розумовою працею в більшості етнічних спільнот України залишається на сьогодні досить низьким. Виняток становлять євреї та росіяни, які мають більш вагомий в історичному плані досвід існування на теренах України як «міські», та «індустріальні» етнічні спільноти.

У сучасній соціологічній літературі основним показником соціального статусу етнічної спільноти вважаються притаманні цій спільноті в даний момент часу пропорції представництва на високостатусних професійних рівнях, а саме: питома вага управлінців, спеціалістів та підприємців серед зайнятих в цій етнічній групі⁷⁰. Отже, скорочення зайнятості серед представників однієї національності, особливо в регіонах компактного проживання, суттєво впливає на стан їхнього соціального самопочуття і може стати для етнічної спільноти вагомим мотивом до

політичної мобілізації. Іншим, також дуже значущим мотивом, може стати усвідомлення спільнотою своєї недостатньої представленості, порівняно з іншими групами, у тих професіях, які прийнято вважати найбільш престижними (за привабливістю, рівнем оплати, доступністю до соціально-економічних ресурсів тощо). І навпаки, непропорційно висока частка у групі осіб тих професій, що вважаються менш престижними, може формувати настрої соціального невдоволення, вважає О.Майборода⁷¹. Зазначимо, що російська етнічна група, питома вага якої серед усіх зайнятих становить 22,7%, станом на 1989 р. представляла приблизно 32,2% усіх управлінців країни⁷². Це при тому, що 90% росіян мешкає на Сході та Півдні України, становлячи там від 25 до 72% населення. Це сприяє політизації етнічності, породжує сепаратистські та інші тенденції, про що йтиметься далі.

Соціально-економічні проблеми становлять базу, на якій рано чи пізно з'являються етнополітичні, які, маючи, так б мовити, похідну природу, виявлять себе гостріше. Масове повернення кримських татар розпочалося у 1989 р., і сьогодні в Криму їх мешкає близько 270 тис., що становить 13% від загальної кількості населення. Економічні негаразди створюють підґрунтя для політизації етнічних груп, спричиняють розвиток проявів регіонального партикуляризму. Так звана «кримсько-татарська проблема» є типовим «прикладом» етнізації суспільно-політичних проблем. Протистояння між репатріантами та іншими мешканцями Криму на ґрунті земельного питання стало джерелом конфліктності. Порівняно з 1990-ми рр., самозахоплення відбувається більш організовано (індивідуальні захоплення становлять лише третину зареєстрованих випадків). Крім того, конфлікти навколо права власності на землю все частіше супроводжуються етнічною риторикою та пояснюються етнічними протиріччями між кримськотатарським та російськомовним населенням півострова.

Основу сучасної етнополітичної напруженості в Криму, поряд із соціальними та економічними чинниками, становить «внутрішня асиметрія» (Л.Нагорна), коли всі три найбільш численні етнічні спільноти Криму – кожна зі своїх міркувань – виявляють незадоволення власним статусом і діями влади. Російська етнічна спільнота, зосередивши у своїх руках основні важелі впливу на економічну і культурну політику, зацікавлена у зміцненні позицій російського капіталу. Настрої значної частини російської общини півострова мають як антитатарське, так і досить часто виразне антиукраїнське спрямування⁷³. Що ж до місцевої української спільноти, то вона, як зазначає В.Євтух, посідає незначне місце у регіональному етнокультурному просторі, що пояснюється насамперед цілеспрямованим російським політико-ідеологічним тиском як на українську, так і на інші етнічності з метою збереження свого домінуючого становища⁷⁴.

Наявність переважно в Донбасі й на Півдні України міст з вузько-спеціалізованою структурою зайнятості на тлі руйнації єдиного еконо-

мічного простору СРСР, зруйнувало усталену структуру зайнятості населення, зробило «зайвими» деякі галузі економіки (оборонну, нафтохімічну, деякі види машинобудування тощо), професії та спеціальності, що викликало значну соціальну напругу. У 90-х рр. ХХ ст. хвиля безробіття наповнила міста Півдня України, в яких кожен п'ятий має середню технічну чи вищу інженерну освіту і водночас не є українцем. Крім того, на Південному Сході (анклаві російської етнічної спільноти) домінує індустріальний тип культури і панує російська мова – мова імперської і радянської індустріалізації. Тому для цього регіону ідеал майбутнього пов'язаний з радянською історією, тобто з минулим. У такому сенсі зрозуміла підтримка ідей федералізації (як своєрідного шляху «повернення до СРСР»). Так, у ході соціологічного опитування, який відбувся напередодні парламентських виборів 1998 р., за відновлення СРСР на Сході висловилося у п'ятеро більше респондентів, ніж на Заході. І сьогодні ці процеси становлять потенційну загрозу для регіональної стабільності.

Свою соціально-економічну і, як свідчить практика, етнополітичну специфіку мають прикордонні регіони України. На початку 1990-х рр. складна економічна ситуація у Західній Україні, Буковині, Одеській області у поєднанні зі специфічною «увагою» до краю з боку сусідніх держав (Угорщини, Румунії, Словаччини, Росії) надала міжетнічним стосункам гострого політичного забарвлення.

Сучасна ситуація в Придністров'ї свідчить про соціальні та етнополітичні негаразди. Кількість населення регіону в 1990-ті рр. скоротилася на 80 тисяч осіб (12%), змінився його етнічний склад. Якщо у 1990 р. молдаване, росіяни та українці становили, відповідно, 38,4; 28,7 і 26,4% загальної кількості населення, то у 1998 р. – 33,4; 29,3 і 29,0%.

Українське Придунав'я належить до найбільш депресивних регіонів України і одночасно до найбільш строкатих в плані національного складу населення (20,8% від населення регіону становлять болгари, 20,3% – росіяни, 12,7% – молдаване, 4,0% – гагаузи)⁷⁵. Комплекс невирішених соціально-економічних питань (в Криму і в деяких інших прикордонних регіонах) не просто набув політичного забарвлення, але й стає полем для формування зон потенційної регіональної «етноконфліктності» (І.Зварич).

Підсумовуючи зазначимо, що регіональний вимір соціально-економічного розвитку характерний для України, сягаючи самих її витоків. Колонізація протягом ХІІІ – ХІХ ст. українських земель сусідніми державами зумовила особливості їх суспільного і, як наслідок, етнополітичного та етносоціального розвитку. Так, соціально-економічні особливості розвитку Правобережжя протягом ХV – ХІХ ст. спричинили наявність українсько-польського етносоціального конфлікту, який у міжвоєнний період ХХ ст. перемістився з Правобережжя на Західну Волинь і Східну Галичину.

Етнополітичний і етносоціальний розвиток Закарпаття спричинив той факт, що протягом багатьох століть край, з невеликими перервами, був нерозвиненою провінцією Угорської держави: угорці були в ньому привілейованим станом. Політика тотальної мадяризації охоплювала всі сфери суспільного життя.

На Буковині визначальний вплив на етнополітичну ситуацію справила румунська сільськогосподарська колонізація, шляхом якої уряд намагався змінити співвідношення етнічних груп на Буковині та Бессарабії на користь титульного етносу. Послідовна і тотальна румунізація заклала разючі диспропорції в сфері етнічного представництва в основоположних галузях суспільно-політичного життя, які мали вирішальний вплив на формування характеру міжнаціональних взаємин.

Для всіх західноукраїнських земель був властивим загальний асиміляційний процес. На Східній Галичині він загрожував українцям з боку поляків, на Буковині – з боку румунів, на Закарпатті – з боку словаків і угорців. Загалом активна колонізаційна політика західних держав призвела до звуження етнічної території і формування специфічного соціально-економічного і етнополітичного характеру цих регіонів. Проте вплив західних держав був неоднозначним. Необхідно наголосити, що з Заходу через Польщу в Україну проникала так звана становна система, за якої на підставі визначених законом прав утверджувалися правові відмінності між суспільними станами. Росія, навпаки, внаслідок століть монголо-татарського панування не мала можливостей ознайомитися з принципами західної законності, і державність Росії формувалася на зразках Золотої Орди, тобто, формуючи суспільно-політичний лад азійського типу. Перебування частин українських територій під впливом різних (західноєвропейської та російської) етноцивілізаційних платформ також визначило й відмінну етнополітичну ситуацію на Правобережжі та Лівобережжі.

На формування регіональної етнополітичної специфіки вплинули особливості етнічного і етностратифікаційного складу міського населення. Характерною рисою міських поселень України було те, що вони тривалий період розвивалися в колоніальних умовах. Міста Галичини та Закарпаття, особливо великі, дедалі утверджувалися як чинник втрати національної ідентичності частиною українського населення, нівеляції питомо українських форм соціальної організації і культури.

Процеси індустріалізації та урбанізації мали значний вплив на етнічний склад міст Південно-Східної України. Виробничо-економічні та соціальні фактори, які викликали величезні міграційні хвилі робочої сили в Донбас, зокрема на зламі XIX – XX ст. з Росії, зумовили основу сучасної етнічної структури населення, передусім великих індустріальних центрів Півдня і Сходу України. Вони стали зоною посідання росіян. Концентрація росіян у містах мала висхідну тенденцію: у 1926 р. – 50,1% росіян проживало в міських поселеннях, у 1959 р. – 81%, а в 1989 р. – 88% з них уже були міськими мешканцями. Високий рівень

урбанізованості росіян і концентрація їх у великих індустріальних центрах, передусім на Сході та Півдні України, зумовлюють, по-перше, соціальні особливості цієї етнічної групи, а по-друге, формують специфічний характер регіонів, у містах яких їхній вплив є панівним.

Землеробська колонізація Півдня України, яка завдяки козацтву стала українським національним проектом⁷⁶, разом з колонізаційними, міграційними процесами у південних та східних напрямках у XVII – XVIII ст. дали можливість розширення української етнічної території. Започаткована російським урядом господарська колонізація Криму мала своїм наслідком докорінну зміну етнополітичної і етносоціальної ситуації через катастрофічне зменшення корінного населення півострова і перерозподіл земельної власності. На думку В.Євтуха, напередодні Великої Вітчизняної війни в Криму утворилося три ареали, де переважало те чи інше населення: росіяни – на півночі, здебільшого в містах, українці – в степових сільських районах, кримські татари – південні райони. Після депортації кримських татар домінуючою етнічною групою на Південному березі Криму, в Бахчисарайському, Білогірському, Судацькому та Сімферопольському районах стали росіяни, система розселення і система земельної власності вдруге змінилася. Конфлікти навколо права на землю, які відбувалися впродовж 1990 – 2010 рр., супроводжувалися етнічною риторикою. На початку 2011 р. земельне питання знову стало приводом для чергової дискусії. Надію на врегулювання кримськотатарської проблеми чи принаймні на стабілізацію ситуації дає те, що представники влади шукають порозуміння з більшістю кримських татар. Свідченням тому є намагання керівництва уряду автономії вести переговори з лідерами меджлісу.

¹ Повесть временных лет. – Москва, Ленинград., 1950. – С. 11.

² Докладніше див.: Зевакин Е.С., Пенчко Н.А. Из истории социальных отношений в геноузских колониях в Северном Причерноморье в XV в. // Ист. зап. – 1940. – Вып. 7. – С. 17 – 26.

³ Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Т. 67. – СПб, 1903. – С.45 – 51.

⁴ Якобсон А.А. Крым в средние века. – Москва, 1973. – С. 145 – 146.

⁵ Тихомиров М.Н. Конспект лекций по истории Русского государства в XVII в. – М., 1969.

⁶ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 52, 59 – 60, 63 – 65.

⁷ Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 429.

⁸ Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – К., 1964. – С.21 – 22.

⁹ Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в XVI – XVII ст. // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 40 – 63.

¹⁰ Лильо Ігор. Закарпатський усесвіт. – 2006. – Число 44. <http://www.ji.lviv.ua/n44texts/lylyo1.htm>

¹¹ Там само.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 276, 392.

- ¹³ Українська народність: Нариси соціально-економічної історії. – С.100.
- ¹⁴ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII в. Харьков, 1964. – С.108; Пірко В.О. Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С.183–184.
- ¹⁵ Каргалов В.В. На степной окраине. Оборона «крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974. – С.143–147.
- ¹⁶ Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678–1917) // Советская этнография. – 1982. – №4. – С.17.
- ¹⁷ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 178.
- ¹⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 257.
- ¹⁹ Історія Української РСР. – К., 1977. – Т.2. – С. 509.
- ²⁰ Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР. – К., 1966. – С. 20.
- ²¹ Купряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. – 1994. – №5. – С. 20.
- ²² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959. – С. 110 – 113.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 345.
- ²⁵ Якобсон А. А. Крым в средние века. – Москва, 1973. – С. 145 – 146.
- ²⁶ Там само. – С. 138 – 140.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Турченко Ф.Г. Південь України напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя., 2004. – Випуск XVII. – С.19.
- ²⁹ Там само. – С.19 – 20.
- ³⁰ Статистический ежегодник России. – М., 1918. – С.68–69.
- ³¹ Там само. – С.68–69.
- ³² Докладніше див.: Гудь Б.В. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006.
- ³³ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – Кн.7. – С.113–179.
- ³⁴ Там само. – С.190.
- ³⁵ Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Июнь. – Т./XXXIX. – С. 415.
- ³⁶ Кубійович В. Атлас України й сумежних країв. – Львів, 1937 р. Крім того, на початку XX ст. без малого 2 млн українців переселилося на Кубань і Ставропілля і майже стільки ж до Курської, Воронезької та Орловської губерній. Переселенці ще деякий час зберігали культурні та мовні відмінності, але як ресурс для української нації в масі своїй були втрачені. Всього за підрахунками С.І.Брука і В.М.Кабузана в другій половині XIX ст. «обрусіли» 1,5 млн українців (Див.: Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1881. – №5. – Табл. 3. – С.20 – 21, Табл. 4. – С.23.)
- ³⁷ Материалы к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский Коммунист. – М., 1919. – №1. – С.39. (Статистика в журналі подана за Статистическим ежегодником России. – М., 1918).
- ³⁸ Реєнт О.Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. – Вип. 1. – 2007. – С. 99.
- ³⁹ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Том. XXX. – Занятия. – М., 1930.
- ⁴⁰ У 1916 р. у Волинській губернії українці становили 70,1% населення, Катеринославській – 68,9%, Київській 79,7%, Подільській – 80,9%, Полтавській – 92,9%, Харківській – 80,6%, Херсонській – 53,5%, Чернігівській – 85,7%, Таврій-

ській, яка після 1917 р. не повністю увійшла до складу України – 42,2% (Статистический ежегодник России. – С.39.)

⁴¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К., 2000. – С. 264.

⁴² Там само. – С. 265.

⁴³ Див.: Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України // Регіональна історія України. 2007. – Вип. 1. – С.141.

⁴⁴ Макарчук С. А. Етнографія України. – Львів. – 2004. – С.94.

⁴⁵ Цьольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 308.

⁴⁶ Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К., 2000.; Жуковський Л., Субтельний О. Нарис історії України. К. – 1993; Музиченко П. Історія держави і права України. – Одеса, 1998. – Ч.2. ; Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993.

⁴⁷ Дембо В. Румунія. – М., 1937. – С.102 – 103.

⁴⁸ Докладніше див.: Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини// Українська державність у ХХ ст. (Історико-політологічний аналіз). – Київ: Політична думка, 1996.

⁴⁹ Див.: Худанич В.І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С.538 – 545; Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура українських Карпат. – Ужгород, 1994. – С.130 – 140.

⁵⁰ Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998.

⁵¹ Товкун В.І. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. – 1968. – С.142–147.

⁵² Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – К., 1977.

⁵³ За Є.А.Янковською баланс змін для України такий: природний приріст – 3,5 млн, еміграція – 2,5 млн, імміграція – 3 млн. Див.: Янковська Є.А. Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху // Економічна географія. – Вип. 8. – К., 1970. – С.49–54.

⁵⁴ Протягом 1959–1970 рр. кількість населення збільшилася на 612 тис. осіб, за 1970 – 1979 рр. – на 322 тис., за 1979 – 1989 рр. – на 294,6 тис. (підрах. за: Население СССР: Стат. ежегодник за 1988. – К., 1990. – С.23–25.; Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Ч.І. – К., 1991. – С.12–13.)

⁵⁵ У постанові ЦК КПРС та РМ СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області» (1954 р.) вказувалося на необхідність припинити, починаючи з 1955 року, переселення з України до інших республік СРСР, окрім Криму, зберегти за колгоспниками-переселенцями пільги, встановлені Радою Міністрів СРСР від 19 лютого 1953 року, погасити за рахунок державного бюджету 40% вартості будинків, які передані переселенцям, а також виділити 10 млн крб. на кредитування будівництва. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 3672. – Арк. 54, Арк. 17. Зі звіту переселенського відділу при Кримському обласному управлінні сільського господарства ми маємо точні дані про переселенський рух українських родин до Криму в 50 – 60-х роках ХХ ст. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 2; Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 5,6.

⁵⁶ Салтыков Р.А., Копылов И.Я., Юсупов Э.Ю. Национальные процессы в СССР. – М., 1989. – С. 213.

⁵⁷ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С.16., 174

⁵⁸ Терлюк І. Приїхав росіянин до Львова... // Дзвін. – №9. – 1994. – С. 111–115.

- ⁵⁹ Терлюк І. Етнічні росіяни Західної України // Генеза. – №2. – 1994. – С. 227.
- ⁶⁰ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С.16.
- ⁶¹ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С.180; Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К,2003. – С. 126 –152.
- ⁶² Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года.– С.14, 180; Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К., 2003. – С.126 –152.
- ⁶³ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года.– С.170; а також Рудницька Т. Назв.праця. – С.109.
- ⁶⁴ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С. 170, 180; Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К., 2003. –С. 126 –152.
- ⁶⁵ У період 1959–1989 рр. в Україні спостерігалася тенденція до скорочення сільського населення: у 1959 р. – 22 804 тис., у 1970 р. – 21 454 тис., у 1979 р. – 19 252 тис., у 1989 р. – 17 119 тис. осіб: Підраховано за: Население СССР: Стат. ежегодник за 1988. – С.23–25.; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису 1989 р.). – С.12–13.
- ⁶⁶ Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – С. 56–57.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Рудницька Т. Назв. праця. – С. 108.
- ⁶⁹ Євтух В., Попок А. Конфлікт міжетнічний // Етносоціологія: терміни та поняття. – К.,2003. –С.164.
- ⁷⁰ Див., напр.: Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире. –К.,1984. –С.113.
- ⁷¹ Майборода О. Етнопрофесійна структура українського суспільства: тенденції змін та їхній вплив на міжетнічні відносини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. –К., 2005. – Вип. 27. – С.35.
- ⁷² Розраховано за: Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.) – Ч.1. – К., 1991. – С.136–161, 162–211.
- ⁷³ Дзеркало тижня. – 2003. – 1 лютого.
- ⁷⁴ Євтух В. Культури етнічних спільнот Криму і процеси глобалізації: українська перспектива // Віче. – 2003. – № 4. – С. 56.
- ⁷⁵ Дергачев В.А. Постсоветский Буджак. – Бизнес Информ. – 1997. – №16.
- ⁷⁶ Галенко О. Пошуки Криму у минулому і сьогоденні України // Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство. – К., 2004. – С.48 – 49.

2.3. Регіональні особливості національної ідентичності в історичному контексті

Проблема формування спільної національної ідентичності є однією з визначальних для українського суспільства, для подальшого оформлення його як солідарної політичної нації. Націотворчий процес в Україні загалом і процес формування національної ідентичності зокрема мають свою специфіку. Особливості формування національної ідентичності були обумовлені державними, а точніше, бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денационалізації

етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

Останнім часом вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги цим питанням. Зокрема, в працях Л.Нагорної, О.Майбороди, І.Кресіної, Ю.Римаренка, Л.Шкляра, М.Шульги, О.Реєнта, С.Кульчицького¹ переосмислено традиційні уявлення щодо тлумачення низки понять етнополітологічної науки, розроблено нові підходи щодо визначення місця і ролі етнічного, національного в політичних процесах.

У Західній Європі дослідження націоналізму, проблеми формування нації і національної ідентичності стали актуальними ще в середині XIX ст., що пояснюється пануванням націоналістичної ідеології. Практично всі теоретичні дослідження націоналізму, національної ідентичності останніх десятиріч тою чи іншою мірою спираються на роботи К. Дойча та М.Фуко, які були написані в 60-ті рр. XX ст. і в яких на теоретичному рівні розглядаються питання символічно-ідеологічної природи нації, особливості формування ідеї національної спільності². Наприкінці XX ст. з'явилося ряд фундаментальних праць західних дослідників, присвячених проблемі національної ідентичності: «Уявлені спільноти» Б.Андерсона, «Соціальні передумови національного відродження в Європі» М. Гроха, «Національна ідентичність» Е. Сміта та інші.

Розглядаючи питання регіонального виміру національної ідентичності в Україні, перш за все потрібно уточнити сам термін «національна ідентичність», оскільки цей тип відрізняється від інших колективних ідентичностей, таких як клас, стать чи раса. Послуговуючись визначенням Н.Гутьєрреза, «національна ідентичність, насамперед, є самоідентифікацією людей певної національної держави»³. Дійсно, національна ідентичність, обумовлена політико-соціальним контекстом, виявляється, власне, через ідентифікацію, що спирається на свідоме ототожнення чи співвіднесення індивіда чи групи з певною «своєю» спільнотою та визначається суб'єктивними ідентитетами – усвідомленням спільного минулого чи історичної долі, національною свідомістю й національним характером, спільними цінностями, властивими цій спільноті тощо.

Але у процесі дослідження національної ідентичності потрібно враховувати низку компонентів, якою вона обумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний. Усі вони є взаємозалежними, хоча кожна історична доба виявляє домінуючу роль певного компонента, тай ще й у певному регіоні. Як стверджують авторитетні дослідники, це залежить не тільки від певних історичних обставин, але й від способу утворення нації⁴. Найбільш повною та концептуальною слід визнати дефініцію Ентоні Сміта: «Концепт національної ідентичності можна визначити як підтримування та постійну репродукцію патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, які є складниками спадщини націй, та водночас ідентифікацію особистостей з цією особливою спадщиною і цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями»⁵.

Таким чином, національна ідентичність являє собою синтетичний феномен, що інтегрує у собі різні аспекти соціо-лінгво-етно-культурної ідентичності людей у контексті їхньої належності до певної історичної спільноти. В історичній ретроспективі доцільно розрізняти такі типи національної ідентичності: 1) архаїчний; 2) романтичний; 3) модерний; 4) постмодерний.

Витоки національної самосвідомості українців можна простежити ще з часів Київської Русі – держави, яка консолідувала союзи слов'янських племен. Роль держави як важливого етноінтегруючого фактора, її значення в піднесенні етнічних процесів у східних слов'ян відмічають історики, етнографи, які працювали в різні історичні періоди і належали до різних (навіть протилежних) ідеологічних станів. Дискусійним було і залишається питання щодо хронологічного визначення початку формування української народності (від VI ст., відповідно до переконань М.Костомарова та М.Грушевського⁶, до XII ст., згідно з підходом що склався в науковій літературі радянського часу⁷). Більшість дослідників відмічає характерні соціально-економічні риси, особливості народної традиції, мови населення Південно-Західної Русі. Середнє Подніпров'я, Київ було осередком земель, на яких формувалася українська народність. В основі етнічної самосвідомості періоду Київської Русі є поняття про «Русь», «Руську землю», «росів», а також «Україна», згадка про яку вперше з'являється у літописній оповіді про смерть переяславського князя від 1187 р. («О нем же Оукраина много постана»)⁸. Наприкінці XII ст. вже саме щодо значної території південно-західних руських земель вживається назва «Україна», яка згодом стала власною етнічною та історико-географічною назвою. Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська й Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття стали тією етнічною територією, на якій утворювалася українська народність. Українська мова формувалася на основі народних говірок, місцевих діалектів, які брали свій початок від мов південно-західних слов'янських племен Русі.

Процес етногенезу української народності у середини XII ст. відбувався в несприятливих зовнішньополітичних і специфічних геополітичних умовах. Необхідно звернути увагу на окраїнне розташування української етнічної території (у часи середньовіччя) щодо європейського світу, відсутність природних бар'єрів на її кордонах. М.Грушевський зазначав, що «географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу...суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу»⁹. Так, межування українських територій з азійським простором і сама азійська навала у XIII ст. призвели до призупинення формування етнічної самоідентифікації українців майже на самому його початку. Її незрілістю можна частково пояснити слабкий опір асиміляційним процесам, які невдовзі розпочалися.

Водночас, у XIII – XV ст. на північному узбережжі Руського (Чорного) моря і в Таврії формувалася локально-регіональна ідентичність, у формуванні якої переплелися західноєвропейські та східні традиції. У XVI – XVII ст. пограничне розташування стимулювало колонізаційні, міграційні процеси у південних та східних напрямках, що сприяло розширенню української етнічної території. Активна колонізаційна політика західних держав-сусідів призвела до протилежних наслідків: звуження етнічної території, а також формування відмінних рис національної ідентичності. За висловом Л.Нагорної, процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розмивався» обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ¹⁰. Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, відчутно позначилося на етносоціальних і етнонаціональних процесах в їх середовищі, спричинивши регіональний вимір соціально-політичного та етнополітичного розвитку і зумовивши «орієнтаційний характер української самосвідомості»¹¹.

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорено початком польсько-українського протистояння, яке, проходило під «дахом» боротьби за православ'я, але мало передусім етнічне забарвлення. Історики вимережують його початок з кінця XVI століття – від, умовно кажучи, Берестейської унії (1596) й навіть раніше – від сходження 1587 року на польський престол Сигізмунда III Вази, завзятого прихильника католицизму й провідника войовничої контрреформаційної політики: католицький світ перейшов у рішучий наступ.

Той наступ мав, однак, несподівані наслідки. Боротьба «за віру християнську», «проти... ворога віри нашої грецької»¹² була одним із головних лозунгів масових виступів початку XVII ст., а в тих конкретно-історичних умовах вона набула етнічного характеру: означала боротьбу за збереження «руського народу» – поняття, що його українське письменство кінця XVI – початку XVII століть починає вживати за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*), беручи за орієнтир «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582). Спершу, як пише Н.Яковенко, це поняття досить аморфне, бо вказує швидше на православне населення Речі Посполитої, ніж на певну політичну та історичну спільноту, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж врешті приблизно з 20-х років XVII ст. не набуває термінологічної конкретності. На історичній арені, замість «руського народу», нарешті почали з'являтися українці і воскресати Україна. Назва Україна згадується у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) у зв'язку з поширенням виступів селян на Україну Київську, Волинську, Подільську, Брацлавську і Руську (Галичина – *прим. Авт.*)¹³. Віднині й

надалі *під руським народом* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною¹⁴. Відбувається «виокремлення» *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чиє існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів – шляхти)¹⁵.

Надалі процес національної самоідентифікації був прискорений виникненням і поширенням козацтва. Сучасники підкреслювали велику небезпеку для інтересів Ватикану з боку українського козацтва, яке твердо підтримувало православ'я; саме завдячуючи їхній підтримці єрусалимський патріарх Феофан зміг відновити в Україні православну ієрархію (1629). Нові ієрархи православної церкви, більшість з яких були вихідцями з дрібної шляхти і мали тісні зв'язки із козаками та братствами, наприклад, київський митрополит Іов Борецький, який у своїх творах підкреслював історичну наступність ідеології православної церкви з давньоруським церковним вченням, акцентував на його «понад шестисотлітнє вживання». «Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували», – наголошує київський митрополит¹⁶. Ототожнення релігії з етнічністю дало можливість, по-перше, зберегти свою окремішність у несприятливих геополітичних умовах і, по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу роскии»¹⁷. Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади¹⁸.

Протистояння між православними та уніатами, ідея захисту православ'я на інкорпорованих Польщею українських землях набули форм надкласовості і всестановості, що сприяло консолідації українського народу. Напередодні прийняття унії князь Костянтин Острозький у своєму виступі на захист православної церкви апелював до православних «от наболшого и до наменшого стану, так духовним яко и свецким»¹⁹. Виборовши свої *золоті вольності*, українська шляхта здобула можливість відповідати на виклики модернізації. Саме українська аристократія очолила змагання за національно-політичні права всієї спільноти (відновлення православної ієрархії, захист «руського письма», сеймова боротьба, підтримка козацтва). У своїй промові князь Костянтин Вишневецький гордо заявляє, що ми «народ благородний, що не поступимося ніякому в світі народу...просимо тримати нас завжди в наших вільностях...й нікого не примушувати до іншої віри»²⁰.

Визвольна війна прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку – державність стала важливим фактором консолідації української народності. В часи автономії (у складі Польської держави) в Україні повстала унікальна система управління, подібна укладу козацького війська. Козацька старшина взя-

ла на себе всі адміністративні, судові, податкові функції. Гетьман та його оточення виконували роль центрального уряду. Старшинська рада була постійно діючою інституцією з виборними представниками від усіх регіонів Гетьманщини й визначеними повноваженнями. Була прийнята державна символіка, Україна отримала права на дипломатичні зносини. Спираючись за загальну підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів відберемо»²¹. Назва «Україна» вживалося Богданом Хмельницьким у документах за 1648 – 1657 рр. поряд з офіційними назвами «Військо Запорозьке» і «Русь»²². На історичній арені замість «руського народу» нарешті з'явилися українці. Отже, відокремлення українських земель з річпосполитського світу завершилося народженням цілісного образу *батьківщини*, в якому етнічна територія України вперше злилася з устроєвим (козацьким) ладом, тобто державою, на ній розташованою, а *народ* набув обрисів зв'язної політичної спільноти, що охоплювала все розмаїття прошаркових груп.

Офіційний поділ території України між Росією і Польщею (1667р.) означив новий формат розвитку України: у способі перебування окремими частинами у складі різних, інколи навіть ворогуючих між собою, держав. Нав'язаний рубіж між Лівобережжям і Правобережжям ще даватиметься взнаки в усіх сферах життя: від соціально-економічної до суспільно-політичної.

У XVII – XVIII ст. вже в новому – московському політико-географічному контексті – процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався, оскільки втратив нічим не замінний у домодерну добу релігійний каталізатор. Росія, на відміну від Речі Посполитої, не відчужувала українців за релігійною ознакою, а отже, й не давала їм приводу трансформувати свою середньовічну релігійну ідентичність у новочасну національну.

Еліта дістала дворянські титули, простолюди – православних попів, релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишалося тільки змиритися з власною периферійністю і вдовольнитися визнанням за собою певної регіональної специфіки. Адже у той період передусім – віра і належність до певного суспільного стану, а не мова, культура, історія та місцеві звичаї визначали людську ідентичність.

Еліта Гетьманщини ще деякий час наївно вважала Малоросію окремою державою з власними кордонами, урядом, інституціями. Проте, незважаючи на живучість місцевих традицій (російському самодержавству довелося понад сто років терпіти наявність на своїй території рис автономного українського устрою) врешті-решт фактори, які сприяли інтеграції, виявилися сильнішими. Процес кооптації в російську еліту «підсолоджувався» наданням економічних привілеїв дрібномаєтним малоросійським поміщикам. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з російськими панівними верствами були

з готовністю прийняті малоросійським дворянством, яке навіть набуло в Катерини II статусу «покірних малоросів». Еліта Гетьманщини могла б, але не стала, ядром «малоросійської» нації, що дало привід Т.Шевченку навіть звинуватити її в «зраді». Очевидно, з цих часів (на довгі роки) у суспільній свідомості закладається комплекс «меншовартості», як результат зміни етнічної ідентичності. Катерина II повністю покінчила з «іграми» в автономію. Автономні права Гетьманщини було скасовано, селяни закріпачені, українська дворянська молодь здобувала освіту російською мовою, а еліта почала «занурюватися» в імперське культурне середовище. Ставлення до Малоросії як споконвічної російської землі, а малоросів як до частини російського народу, що підтверджується релігійною єдністю – православ'ям, зберігалось майже до кінця XIX ст. як офіційна позиція уряду і як переконання більшості освічених діячів російської культури.

Водночас на заході формувалася відмінна ідентичність, яка намагалася зберегти автентичну українську традицію. В XVI і XVII ст. Галичина відігравала передову роль в обороні самостійної культури перед польською навалою і була остоею православ'я. В ті часи, коли унія переможно ширилася в Білорусі, на Підляшші і, частково, на Волині і Київщині, Галичина залишалася православною. Однак на початку XVIII ст., коли зв'язок Галичини з цілістю України розірвався, вона не змогла встояти перед сильним напором з Заходу. 1709 року на унію перейшло Львівське Ставропігійне Братство. Саме з цього часу варто вести відлік історії галицького греко-католицизму. З втратою православ'я цей регіон фактично був позбавлений тих політичних і культурних орієнтирів, за які він боровся протягом століть як складова частина однієї національної держави. Уніатське духовенство, яке протистояло колись польсько-католицькій експансії, деградувало, а нове на той час ще не склалося. Поступово занепадала й традиційна українська культура західних міст. Книгодрукування, яким колись пишалися Львів, Острог, Перемишль, згасло. Літературна мова ледь жевріла в церковнослов'янщині. Поступово у Західній Україні єдиним засобом літературного спілкування стає польська й латинська, у Закарпатті – латинська й угорська мови.

Подальше становлення національної ідентичності в Україні відбувалося під впливом подій на міжнародній арені. По-перше, внаслідок поділів Польщі, Лівобережжя (Малоросія) з'єдналося з Правобережжям у межах однієї держави. Кількість «українців» у Російській імперії після 1795 р. значно збільшилася, що підштовхнуло їх до постановки та вирішення питання про своє місце в межах імперії, серед інших народів, а згодом і на міжнародній арені. «Україна», за висловом Р.Шпорлюка, приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією і Польщею, повернувши нарешті до себе увагу молодих галицьких «русинів».

По-друге, зміни, які сталися в Галичині внаслідок переходу під Австрію, були вирішальними. Заснування 1774 року віденського «Barbareumi», 1787 року Studium Ruthenorum у Львові та утворення 1806 року галицької греко-католицької митрополії надало галицькому суспільству, з одного боку, нового імпульсу до розвитку, вивело його зі стану етнокультурної «коми», а з іншого – греко-католицизм (насамперед як культурне, а не конфесійне явище) став загостреною ознакою «псевдоморфізму» (за Шпенглером) чи «розірваності» (за Гантінгтоном) цілісності української культурно-цивілізаційної ідентичності. Українська ідентичність на Галичині формувалась як реакція на асиміляторську політику австрійського уряду, а головне – як протидія польському політико-культурному засиллю в регіоні²³. Як зазначав І.Лисяк-Рудницький, «уся історія українського національного відродження в Галичині... визначалася щодалі гострішою боротьбою проти польського домінування в провінції»²⁴. Стан національної ідентичності і взагалі місце України в польсько-російському світі впродовж першої половини ХІХ ст. алегорично, але досить влучно оцінив чеський літератор і громадський діяч К.Гавлічек, охарактеризувавши полеміку (й реальну боротьбу) між росіянами й поляками як «басню про двох вовків». «Якщо на цій картині є ягня, – писав він, – це українці»²⁵.

Поляки, які зуміли впродовж 1790-х років трансформувати свою власну ідентичність, сповна використавши австрійські реформи, розчистили шлях для організації тріумфальної ходу «полонізму». За даними Р.Шпорлюка, полонізація колишнього Руського воєводства після 1795 р. відбувалася набагато інтенсивніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 і 1772 рр.²⁶ На початку ХІХ ст. русинам Галичини бракувало світської, секуляризованої ідеології.

По-третє, з кінця ХVІІІ ст. розпочалося освоєння колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському регіоні. Внаслідок заселення, головним чином українцями, південних земель (включаючи Крим), які декілька століть знаходилися під ісламським впливом, відбувалося розширення українського життєвого простору, формувалася нова українська етнічна територія. Щоправда, спочатку ані українська, ані російська громадськість, ані державні кола не оцінили історичності процесу.

На початку ХІХ ст. в європейській культурі утверджується романтизм з його інтересом до національної проблематики і народної культури. В середовищі польської шляхти романтизм стає домінуючим настроєм, і саме польське посередництво відіграло значну роль у поширення романтизму в Росії. Малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» – спершу до своєї історії, згодом до фольклору, звичаїв, мови, а тоді ще далі – укладає словники і граматики, починає складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» у початкових школах. Українська молодь

зацікавилася минулим та старовиною, звернулася як до засобу відповіді на запитання: хто становить «нас», а хто «інших», до етнографії. Це характерно для романтичного типу рефлексії національної ідентичності, коли приходить відчуття самоцінності своєї національної спільноти, а також того, що поняття нації без минулого не існують. Ідеї культури виступають як субстрат і головний носій національної ідентичності, а значить, є детермінантою національної історії. Надзвичайно симптоматичним для цього типу рефлексії національної ідентичності можна вважати зацікавлення, «занурення» в історію свого краю, зацікавлення народними піснями, думами, переказами, народною творчістю, що саме й відбувалось наприкінці XVIII – початку XIX ст. на території Наддніпрянської України. Очевидною була самоідентифікація, пошуки автентичності, української окремішності в межах імперії. Свідчення такого роду думок можна знайти в поемі Семена Дивовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.), яку ми можемо вважати одним з найбільш ранніх утверджень української позиції. У цьому творі «Малороссия» терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія перебувають під одним правлінням, але все ж у неї є своя історія і свої характерні особливості²⁷. Західні дослідники національної ідентичності, зокрема Н. Гутьєррез, зауважують: «Нації не можуть виживати без культурної історії... Однією з найглибших колективних емоцій є захист свого самовизначення»²⁸.

Росія відреагувала цю національну диверсифікацію імперії, що ознаменувало собою «нашестья» ери націоналізму, формулюванням доктрини «офіційної народності». На імперській тріаді «самодержавство, православ'я, народність» виховувалось українське зросійщене дворянство кінця XVIII – початку XIX ст. Ці ідеї були обґрунтовані у творах В.Татищева, М.Ломоносова, а остаточне втілення знайшли в «Истории государства Российского» М. Карамзіна.

Політика асиміляції базувалася на централізації науки, освіти й культури. У кожному губернському місті створювалися гімназії, в повітовому – повітове училище. В Україні вся система освіти була російськомовною. У задумі організації університетів (1805 р. – Харківський, 1834 р. – Київський) також малосся на увазі поширення «общерусской» культури. Так, російський цар Микола I, висловлюючись з приводу відкриття Київського університету, говорив: «Університет – це мій твір, але я перший покладаю на нього руку, якщо виявиться, що він не відповідає своєму призначенню... поширювати російську культуру...»²⁹. Але фактично ці навчальні заклади відіграли протилежну роль. У 1860 – 1864 рр. (за даними А. Каппелера) студенти становили понад 70% активістів українофільського руху³⁰.

Входження до російської культури не покінчило, однак, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Історик З. Когут пояснює це співіснуванням двох іден-

тичностей – явищем, яке було на той час поширеною нормою у великих багатонаціональних державах. Українська дворянська молодь, здобувши російську освіту, відривалася від національного коріння, її поглинала російськомовна урбаністична культура. У багатьох відношеннях ці інтелігенти були водночас і українцями, і росіянами. Відома дослідниця в сфері культури Л.Грінфельд, говорячи про XVIII ст., зазначає, що «не менш 50% руських націоналістів першого призову були українцями»³¹.

У 30 – 40-х рр. XIX ст. з появою української інтелігенції, яка почувалася відчуженою й маргіналізованою за мовно-культурною ознакою, починається відродження українського націоналізму – тепер уже на мовно-культурній основі. Нове покоління українофілів – М.Костомаров, П.Куліш, М.Белозерський, а також, безперечно, Т.Шевченко, перетворили українофільство в націоналістичну ідеологію, яка вже не допускала співіснування в одній людині різних ідентичностей. Розвиток політичної думки, зокрема ідеології націоналізму, свідчить про появу модерного типу рефлексії національної ідентичності. Появу останнього можна пов'язати з підвищенням ролі національної інтелігенції, національної еліти в процесах націєбудування. Саме на наявність національної культурної еліти як основної конституюнти націєтворчих процесів вказує і Е.Гобсбаум. Як зазначав Е.Сміт, не може бути ідентифікації без пам'яті (хоча і селективної), не може бути колективної мети без міфу. Українська інтелігенція поєднала культурно-просвітницьку роботу з формуванням політичних поглядів та історичних знань, що стало подальшим ступенем пошуків уже не «подвійної малоросійської», а української ідентичності. Визнавши себе українцем, скажімо, в культурі, людина вже не могла бути росіянином у політиці чи історії. Звідси й відомі Гоголеві слова про власне «двоєдушніє», які не могли прозвучати у XVIII, тому що усвідомити цю проблему «малоросійський» письменник міг лише з появою українства, себто Тараса Шевченка, який першим яскраво і сміливо заявив про свою повну нелояльність до російсько-імперського істеблішменту.

Словом, локальна еліта перейшла (за класифікацією становлення національної ідентичності М.Гроха) від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих культурно-освітніх захоплень стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в «масовий національний рух» (заключну фазу, на якій, врешті, й формулюються вимоги автономії або й незалежності).

Вагома риса ідентичності цього періоду – це формування концепту національної держави, початок боротьби за свій суверенітет та незалежність. На користь цього свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства («малоросійське особнічество»), яке викликало різку реакцію у вищих урядових колах. Вищі урядовці на чолі з

Миколою I визнали, що це вже був не просто прояв регіонального патріотизму, не пережиток старовини, пов'язаний лише з «відновленням мови, літератури і «нравів Малоросії» (цитата з матеріалів справи Кирило-Мефодіївського братства³² – прим. Авт.), а початок українського сепаратизму і націоналізму, а також результат польської «інтриги».

Наприкінці 50-х – початку 60-х років пошук національної ідентичності виявив себе виданнями етнографічно-фольклорних, літературно-художніх збірників та альбомів («Записки Южной Руси», «Ужинок рідного поля», «Зоря галицька», «Хата»). На одне з перших місць висувається діяльність київської «Громади» українського осередку у Петербурзі, у якому заходами П.Куліша (за матеріальної підтримки українських поміщиків Галагана і Тарновського) функціонували друкарня та видавництво. Цей осередок у 1861 – 1862 рр. видавав журнал «Основа», в якому друкувалися твори Т.Шевченка, Марка Вовчка, П.Куліша, М. Костомарова. В першому номері журналу за 1861 р. інтерес для нас становить стаття М.Левченка за назвою «Места жительства и местные названия Русинов в настоящее время». Автор зазначає, що русини за походженням, побутовими традиціями і мовою представляють одне плем'я, а за місцем проживання мають різні назви. Далі автор ці назви (з географічною прив'язкою) перераховує: гетьманці (південь Чернігівської губернії, степовики (Полтавська, Катеринославська губернії), українці (Київська губернія), русини (Галичина)³³. Сам термін «українці» як загальнонародна назва, принаймні в середині XIX ст., не вживався. На переконання І.Лисяк-Рудницького, українському народу в XIX ст. «окрему національну індивідуальність» ще тільки предстало затвердити³⁴.

Згідно з позицією прихильників модерністського підходу нація не є давньою чи споконвічною природною даністю, а являє собою продукт економічних змін, індустріальної революції, становлення системи загальної стандартизованої освіти (О.Бауер, М.Грох, Е.Гелнер, Е.Гобсбаум) або розвитку сучасних форм комунікації (К.Дойч). Тому формування «літературного ринку» – основного на той час засобу масової комунікації – шляхом видання на початку 60-х рр. XIX ст. преси як українофільського спрямування: журналу «Основи», газети «День», альманаху «Хата» та ін., а також антиукраїнського – «Современник», «Руський вестник», «Петербургский еженедельник», «Вестник Юго-Западной и Западной России» надало можливість, шляхом дискурсу, обговорити ідею національної спільності³⁵, сформувати концепцію національних інтересів і образ нації (самий науковий дискурс про націю можна розглядати як засіб формування національної ідентичності), а також спробувати транслювати ці ідеї в «народ».

Одним з ключових для розвитку національної ідентичності у другій половині XIX ст. було вирішення мовного питання. Панування у містах російської мови як мови адміністрації, масової комунікації,

підприємництва, державної середньої і вищої освіти фактично позбавляло українську мову (навіть після часткової реалізації драгоманівської програми у вигляді допущення української мови в недержавну початкову школу разом з російською) шансу на розвиток і поширення, особливо в містах. Так, проведений в 1874 р. київським відділом Руського географічного товариства (за участю членів київської Громади) в Києві одноденний перепис дає цікаві, але сумні матеріали для роздумів. Відповідаючи на питання про рідну мову, «малоруське наречие» обрали 39,26% респондентів-киян, і це при тому, що згідно з переписом вихідці з України становили 74% населення міста. Аналізуючи ці дані, М.Драгоманов, один з організаторів перепису, зазначав, що відсоток україномовних був би ще нижчим, якби питання було б не про рідну, а про звичну мову³⁶.

Зазначимо, що питання емансипації національної мови, перетворення її з народного діалекту в стандартизовану літературну мову було типовою рисою національних рухів у Центральній та Східній Європі³⁷. Про значення, яке надавали українофіли мовному питанню, свідчить лист М.Костомарова до О.Котляревського, в якому, зокрема, йдеться: «Необхідно написати велику, наукову, філологічну роботу, де показати, що південно-руське «наречие» є самобутня мова, а не неорганічна помісь руського з польським»³⁸. На перший план висувалось ідентифікаційне, національно-репрезентативне значення української мови. Проблема полягала в тому, що не лише в суспільстві, пресі, а навіть у самому українофільському середовищі точилися дискусії щодо ролі і місця української мови. Навіть у Валуєвському циркулярі говорилося: «Більшість малоросів самі досить ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, немає і не може бути... і що місцеві говірки, якими розмовляє простий люд, є та ж сама російська мова, тільки створена впливом на неї Польщі...»³⁹. Проте в записці міністра внутрішніх справ П.Валуєва, відправленої до царя, йдеться, що «останнім часом питання про малоросійську літературу отримало інший характер внаслідок обставин чисто політичних»⁴⁰. У останній третині XIX ст. співіснування регіонального патріотизму з «загально руською», імперською лояльністю ставало дедалі складнішим, і не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому, що подібну (тільки у протилежний бік) «націоналістичну» еволюцію переходив патріотизм імперський – від «загальноруської», себто великою мірою наднаціональної, об'єднавчої ідентичності до ідентичності переважно великоруської, «націоналістичної», проект якої вимагав усунення окремої ідентичності Малоросії. Рішуча зміна характеру імперської політики: видання у 1863 р. Валуєвського циркуляра та ще цілої низки подібних заборон щодо українських театрів, української дитячої літератури, скасування української преси і т.д. (так відреагували урядовці Росії на поширення української літератури, побоюючись її зв'язку з українським

сепаратизмом) не лише затримала перехід українського національного руху в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, через що її головні завдання цієї фази – формування нації, національної ідентичності – повністю не виконані й досі.

Українська ідентичність уже не могла мирно уживатися з російською не в останню чергу через те, що серед представників української еліти вже виникає образ власного «ідеального Отчєства» (за Б.Андерсоном)⁴¹, щоправда поки без поширення відповідної національної ідентичності серед членів цього «уявного» Отчєства, який вступає в конфлікт з російським «образом». Але процес формування національної ідентичності відбувався не лінійно. І.Лисяк-Рудницький писав, що «серед проблем, які стояли перед українським народом в ХІХ ст., найбільш зловіщою була проблема вибору між асиміляцією в загальноруську націю і утвердженням окремої національної індивідуальності»⁴². Дійсно – спочатку «мирне» співіснування подвійної малоросійської ідентичності, далі – заперечення або ставлення під сумнів частиною української інтелігенції доцільності самого проекту існування окремої української нації і зв'язаною з ним версією національної ідентичності. Зокрема, М.Драгоманов у статті «Антракт в історії українофільства» (1872) підкреслював необхідність «не відриватися від Росії ані політично, ані морально». Завдання українофільства бачив у тому, щоб допомогти українському народу «не втратити свого існування, користуючись російським»⁴³.

Відмінний характер національної ідентичності на Заході особливо проступив наприкінці ХVІІІ ст. Після 1772 р. на Галичині стався частковий, але вирішальний вихід з-під тотальної соціальної та культурної залежності від шляхти, «полонізація» мала вже інший зміст. На першому етапі процесу націотворення в русинів Галичини провідну роль відігравало греко-католицьке духовенство (яке зберігало своє культурне панування впродовж ХІХ ст.). Перемишльське товариство священників підготувало основу для діяльності «Руської трійці» у 1830-х роках у Львові, яка сприяла формуванню літературної мови на народній основі та відновленню історичної пам'яті – основних чинників формування самосвідомості галицьких українців на першому етапі відродження⁴⁴. Велике значення мав перехід на українську національну платформу греко-католицької церкви на чолі з Андрєєм Шептицьким. Очевидно, саме завдяки Шептицькому галицький греко-католицизм набув специфічного українського національного характеру – характеру «національної церкви». Такого характеру, здається, не мала уніатська церква ані на Холмщині і Підляшші, ані на Закарпатті. У першому випадку, вона була знаряддям полонізації місцевих українців, у другому – їх мадяризації або ствердженням регіонального різновиду «рутенства».

За умов, коли після 1867 року Галичина фактично набула статусу польської автономії в межах Австро-Угорської імперії (урядовою мовою

в Галіції і Людомерії стала польська мова, поляки мали переважну більшість у крайовим сеймі та уряді), боротьба за національне виживання вимагала виходу за межі етноконфесійної площини, потребувала політичної активності і чіткої національної ідентифікації. Це породило подальше суперництво двох ((до середини XIX ст. навіть трьох): русинської – М.Шашкевич, малорусько-руської – Я.Головацький і українсько-польської – І.Вагилевич) версій національної ідентичності та політичних напрямів у середовищі галицьких русинів. На початок 60-х рр. XIX ст. найбільш помітними залишилися дві течії: москвофільська (русофільська), яка відстоювала ідею належності галичан до великої руської нації, та народовська (українська), прибічники якої вважали себе частиною українського народу. Москвофіли жили підтримкою російського уряду (виразно москвофільські позиції відстоювали такі тогочасні провідні діячі галицького русинства, як Я.Головацький, А.Петрушевич, Б.Дідицький, І.Наумович)⁴⁵, а народовці – української інтелігенції.

Зауважимо, що поява ранніх народовців на початку 1860-х років була безпосереднім наслідком активізації зв'язків між східними і західними українцями в сприятливих умовах політичного лібералізму Австрійської імперії. «Україна» приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією та Польщею. «Гості» з Наддніпрянської України – М.Драгоманов, П.Куліш, В.Антонович і М.Грушевський закріплювали українську національну ідентичність. Галичина поступово перетворилася на центр українського друкованого слова (у Львові було відкрито друкарню, де наддніпрянці мали змогу друкувати свої твори, долаючи, таким чином, репресивні заходи російського царизму). Плідним результатом діяльності ранніх народовців було формування окремої галицько-української публічної сфери зі своїми установами (легально-просвітницькі товариства «Руська бесіда», «Матиця руська», «Просвіта» та ін.), пресою, громадськими заходами. Тобто вони розпочали процес інституалізації сучасної української національної ідентичності у Галичині. Ранні народовці, таким чином, прискорили перехід від етноконфесійного до національного типу самоусвідомлення, сприяли наданню греко-католицькій церкві національних рис, зближували галицьку літературну мову до наддніпрянського взірця, утверджували Шевченківський культ в Галичині, поширювали новітню українську літературу та історичну свідомість серед галицьких українців.

Звернемо увагу, що галичани відмовились як від польського, так і від російського варіантів, перетворюючи себе на частину «Великої України». Створена у Львові Головна руська рада, що її В. Сарбей назвав «українським національним урядом», а Я.Грицак – першою політичною організацією в краї, визнала в своїй декларації, що етнічна територія русинів не обмежувалася кордонами Австрійської імперії, а охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це озна-

чало, що населення цих територій не є ані польським, ані російським. Галичина у ХІХ – початку ХХ ст. стала плацдармом українського національного руху (з українськими науковими і просвітницькими організаціями – Матиця, «Просвіта», НТШ), а на початку ХХ ст. і політичними партіями, які виникли раніше ніж в Російській імперії. Впродовж ХІХ ст. етнічна складова в галицькій концепції української нації посилюється. Про політизацію етнічності, зокрема, свідчить програма Української національно-демократичної партії (УНДП), в якій наголошувалося на необхідності поділу Галичини і Буковини за етнічною ознакою, містилася вимога українського сойму, українського намісника і крайового маршалка, а також українських урядників різних рівнів влади⁴⁶.

Я.Грицак завершує національне відродження 1914 роком, тобто початком Першої світової війни. Історик зазначив, що на той час український рух в Галичині досягнув значного розмаху в розбудові мережі культурно-освітніх, молодіжних і господарських організацій. За два передвоєнні десятиліття, на думку історика, на місці пригнобленого і безправного селянства в краї сформувалася свідомо своїх політичних інтересів українська нація⁴⁷. Історики вважають, що українська громада (на Галичині) впродовж ХІХ – початку ХХ ст. інтерпретує себе як нація з чітко вираженими політичними прагненнями та інтересами⁴⁸.

На відміну від галицьких, буковинські русини не змогли здобути достатні культурно-національні права. Урядовою мовою на Буковині залишалась німецька. В середини ХІХ ст. наслідком реформ стала поява в Чернівцях народних домів – румунського, польського, єврейського, німецького, українського. Провідну верству місцевої бюрократії становили представники німецької громади і частково – польської. Вони були помітні на посадах бургомістрів, послів сейму тощо⁴⁹.

Процес національного самоусвідомлення для закарпатських українців виявився надто зтяжним і складним. Він тривав ціле ХХ століття, а його шлях був устелений рядом природних і штучних бар'єрів. Почався він пізно, власне, тільки у ХХ столітті, коли решта українців південно-західного регіону, у тому числі й безпосередні їх сусіди галичани та буковинці, вже усвідомили себе українцями й прийняли етнонім українець за свою власну національну ідентифікаційну самоназву. Реальний стан національної свідомості, на якому перебували закарпатці кінця ХІХ та початку ХХ ст., зокрема їх інтелігенція, пізніше змалював відомий освітянин президент Сойму Карпатської України А. Штефан. За його списками на зламі ХІХ – ХХ століть загальна кількість свідомих українців серед закарпатської інтелігенції становила всього 180 чоловік. Рівень власне української національної свідомості решти соціальних груп закарпатців кінця ХІХ – початку ХХ століть, за його словами, був настільки низьким, що про

нього навіть говорити тут не доводиться⁵⁰. Усе те, що там відбувалося, було лише проявами руської самосвідомості, яка тільки зрідка виходила за рамки Карпатського регіону (А. Добрянський, М. Лучкай, І.Базилевич, Л.Чопей).

Ця картина перебуває у повній згоді з висновками молодого галицького журналіста Івана Німчука, який восени 1914 року після подорожі по Закарпаттю у статті «По наших не-своїх селах» про національну свідомість закарпатців писав таке: «Вона представляється гірше, ніж мізерно. Нижчого ступеня свідомості населення годі собі уявити...»⁵¹.

Зародження власне української національної самосвідомості припадає лише на перші роки ХХ ст. і виражається в протестах місцевого руського (і православного, і греко-католицького) духовенства проти політики мадяризації краю, передусім проти ліквідації всіх руських народних шкіл, руських свят, руського календаря, проти витіснення кирилиці мадярською латиницею. Ще однозначнішими показниками цього процесу стали публічні виступи місцевої інтелігенції з науковою аргументацією того, що місцеві народні говори корінного слов'янського населення є говорами малоруської, тобто української, мови (А.Волошин, Г.Стрипський, А.Штефан), а також заснування перших просвітянських осередків.

Вагомим показником того, що якась частина закарпатських руснаків і русинів (тобто і лемків, і бойків, і гуцулів, і долинян) після першого ж подиху волі, принесеної розпадом Австро-Угорщини, починала зголошуватися до українців чи бодай зараховувала себе до симпатиків України, є політичні акції перших повоєнних років, зокрема одностайні виявлення місцевих Рад: жити у складі Соборної України.

Вагомим імпульсом до пробудження власне української національної самосвідомості у простого люду послужила чотирирічна служба кількох тисяч закарпатських хлопців у австро-угорській армії на території України (1914 – 1918 роки) та тривале перебування військовополонених українців із Наддніпрянщини на Закарпатті тих років. «Мадярська адміністрація боялася, щоб ми не заразилися українством, яке вона вважала далеко небезпечнішим, ніж русофільство. Мадярські урядові кола побоювалися, що українська національна свідомість... може загальмувати мадяризацію», згадував С.Клочурак⁵². Український поет і церковний діяч С.Сабол, згадуючи ті часи, писав: «Ми, що були молоддю на Закарпатті, в 30-х роках не знали, хто ми, звідки ми взяли на цій чудовій землі, бо більшість із нас виростала ще в мадярських школах до Першої світової війни чи під час неї». Говорячи про природні корені української свідомості у закарпатців, він тут же не менш щиро зізнається, що закарпатці на початку ХХ ст., на жаль, ще дуже мало знали про Україну⁵³. Тільки з часом «свідомість того, що ми не самі по цьому боці Карпат...розбуджувала в нас гордість і відвагу»⁵⁴.

За словами О.Мишанича, «усвідомлення русинами своєї єдності з гальцькими і буковинськими русинами, а також із малоросами російської імперії до 1919 року мало велике значення для їх подальшої долі після Першої світової війни, коли з етнічної маси стали народом, прийшли до своєї національної свідомості і включилися до українського державотворчого процесу»⁵⁵. Основні вимоги, які поставила Центральна Руська Народна Рада (1919) р. в «Протоколі» урядові Чехословаччини, зводилися до того, що русини мають становити незалежну Угорсько-руську державу в «Чехо-Словацько-Руській республіці». Державною мовою Угорсько-Руської держави має бути руська мова⁵⁶.

Питання внутрішньої єдності українців перебувало впродовж першого десятиліття ХХ ст. у центрі уваги українських суспільно-політичних діячів. У 1906 р. М.Грушевський опублікував статтю під заголовком «Україна і Галичина», в якій попереджав своїх співвітчизників: якщо вони не будуть зважувати всіх своїх кроків, то можуть закінчити як серби і хорвати. На думку Грушевського, етнічна спільність сама по собі ще не може бути гарантією того, що на її основі виникне єдина нація; трансформація етнічної групи в націю вимагає праці і прагнення стати нею. Етнічність при цьому — лише початкова точка, лише фундамент⁵⁷. Обґрунтувавши історичними аргументами єдність української нації, в статті «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М.Грушевський особливо підкреслював виняткову важливість зв'язку між Києвом та Львовом у критичні моменти історії⁵⁸. Таким чином, М.Грушевський створив і обґрунтував «політичний міф», які, як зауважував Е.Сміт, «часто створюють етнічні спільноти і...які стають складниками політичної спільноти»⁵⁹. Сучасник М.Грушевського І.Франко у «Відкритому листі молодим українцям Галичини» (1905 р.) чітко визначив завдання і значення національності та націоналізму. «Зараз...перед українською інтелігенцією відкривається велике практичне завдання – створити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, певний цілісний культурний організм...готовий протистояти асиміляційним спробам з боку інших націй...»⁶⁰. Дійсно, становлення сучасної України відбувалось як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, а галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793 – 1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками.

Нарешті, у 1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної польської нації». Чинником, який прискорив це зрушення, було відкриття й визнання українського світу в Російській імперії. Українська культура зі Сходу була сприйнята «як потужний імунний засіб проти «полонізму» і водночас як спосіб виходу на міжнародну арену»⁶¹. Звичайно, відбувалось це не лінійно, поступово, в декілька етапів.

Ідея «єдності» знаходила підтримку і у Західній, і у Великій Україні. В Універсалі Директорії Української Народної Республіки (22 січня 1918 р.) говорилося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...»⁶².

Революція 1905-1907 рр. зробила можливою постановку питання про право українців на власну мову, культуру, ідентичність. Але російське суспільство продовжувало не визнавати існування українців, сприймаючи їх як різноманітність російської нації. У травні 1908 р., коли частина депутатів Державної Думи від українських губерній внесли законопроект про запровадження викладання української мови в народних школах, Київський клуб російських націоналістів зустрів його з обуренням⁶³.

Цивілізаційна криза у формі війни 1914 – 1918 рр. змінила світопорядок, зробивши імперії анахронізмом і вивівши на авансцену національні держави. Проблема полягала в тому, що напередодні Першої світової війни і революції українці були народом, який ще не виробив кристалізованої національної самосвідомості. Дослідник історії селянства Т.Викс пише, що він найшов «мало свідчень на користь того, що селянські маси Південно-Західного краю мали національну самосвідомість до 1914 р.»⁶⁴. В значній мірі цим можна пояснити, чому суспільні трансформації в Росії набули форми диктатури і Радянська Росія стала першою країною, в якій переміг тоталітаризм.

Винайдений В.Леніним політичний режим характеризувався симбіозом диктатури партії з владою радянських органів. Створювалася ілюзія народовладдя, а панувала диктатура компартійних органів. Національно-державне будівництво базувалося на принципі етнократизму. Найвище становище зайняли росіяни, далі – представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам (у зв'язку з чим виникло поняття «титильної нації»), далі – представники національних автономій і «нетитильні» нації, які не мали власних республік. Зазначимо, що український етнос домінував на етнічних землях лише за «криптоформальною демографічною ознакою»⁶⁵, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище.

На жаль, злет авторитету національної ідеї і період розквіту національної еліти виявився надзвичайно коротким: більшовицька українізація, «коренізація» обернулись антиукраїнським терором, вихолощенням всього, що мало національне забарвлення. Великий терор, який супроводжувався винищенням української інтелігенції і всього українського, тривав на Україні повних шість років: 1933 – 1938 рр.⁶⁶. Репресії 30-х років на довгі десятиліття знешкодили «етнічну бомбу», закладену у підвалини радянської імперії.

Суперечливістю і складністю характеризується процес формування національної ідентичності на західноукраїнських землях у період з 1919 по 1939 рр. Перебуваючи в складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, українці були національною меншістю, а їхні політичні рухи становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав. Тому польський і румунський режими зосередили зусилля на насильному викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей національних меншостей: українців, білорусів, німців, литовців, угорців та ін.

Польська влада намагалася повернути процес самоідентифікації галицьких українців до стану, що існував ще перед кінцем XIX ст. Офіційні документи свідомо уникали окреслення «український», замінюючи його старими термінами «русинський» або «руський». При цьому «русини» трактувалися не як окрема нація, а як «етнографічний матеріал» для будування польської або російської націй. Українська мова вважалася «винаходом більшовиків», якої ніхто не знав перед революцією.

«Велике возз'єднання» (з 1918 року Буковина перейшла під владу Румунії) стало спершу драмою, а потім і трагедією для національних меншин регіону. Тоді у краї з'явилася панівна нація. Боротьба з інститутами і традиціями австрійського періоду з боку нової влади не обмежилася ліквідацією автономії Буковини. З початку 1920-х років у краї, звісно зі схвалення центральної влади, розгорталися кампанії з повернення до «румунських коренів» місцевого українського населення. Відтак українці, які не поспішали відцуратися свого походження, зазнавали утисків.

Під час перебування Закарпаття у складі Чехословацької Республіки (1919 – 1939) процес виховання національної свідомості стає масовим, швидким і набуває керованих форм. У 20-х роках виходило десятків газет («Русин», «Свобода», «Українське слово», «Народна газета», «Карпатська правда», журналів «Наш рідний край», «Пчілка», «Підкарпатська Русь», «До перемоги», «Наша земля» та деякі інші). Усі вони, безперечно, працювали на пробудження та утвердження української національної самосвідомості у своїх читачів. Формування української ідентичності починає здійснюватися через школу, пресу, художню літературу, театр, а особливо через такі громадські організації, як «Просвіта», «Пласт», окремі партії і навіть через церкву, зокрема греко-католицьку. Якщо 1907 р. всі так звані чисто руські школи на Закарпатті було закрито, то упродовж 20 міжвоєнних років чехословацького режиму там діяли 469 неповних (восьмирічних) середніх шкіл, 23 так звані горожанські школи, 5 гімназій, торговельна академія та ряд середніх спеціальних шкіл, у яких навчально-виховний процес провадився місцевим українським діалектом, а нерідко – загальнонаціональною українською мовою⁶⁷. Українська гімназія в м. Берегові, Мукачівська торговельна академія, Ужгородська українська

гімназія, Ужгородська учительська семінарія на чолі з А. Волошином та інші упродовж двадцяти міжвоєнних років діяли як справжні вогнища української національної культури.

17 листопада 1938 року Перша Центральна Українська Народна Рада в телеграмі до Центральної влади ЧСР проголосила: «... наш народ є народом українським, а не русским, то є великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності», і тут же поставила вимогу, щоб у новій конституції вживати офіційну назву «Карпатська Україна»⁶⁸. Природну належність закарпатського русина до українського народу А.Волошин обґрунтовує у «Практичній граматиці руського язика» 1926 року, де він роз'яснює: «Наш народ жиє не лише на Подкарпатській Русі, но и за Карпатами: в Галичині і на Україні. Зато наш народ зовеся українським. Наш народ числить сорок мільонів душ»⁶⁹.

Ліквідація «Карпатської України» – в березні 1939 року, окупація краю фашистською Угорщиною протягом 1938 – 1944 років, brutальні репресивні заходи, у тому числі й масові розстріли українських патріотів, концентраційні табори в Кривій, у Вар'юлапоші, спрямовані на ліквідацію всього українського, та насильницький процес творення з закарпатців окремого «мадярсько-руського народу» з особливим «угро-руським язиком»⁷⁰ не припинили процесу завершення власне українського національного самоусвідомлення закарпатців. Навпаки, тотальний наступ на українську культуру, масові нищення її передових носіїв, ліквідація українських шкіл, бібліотек, газет, журналів, видавництва, проукраїнських молодіжних організацій, примусове відправлення непокірних українців для їх тривалого «перевиховування» у центральні райони Угорщини і т.п. навіть зміцнювали у закарпатців український дух.

Проте й «золотий вересень» 1939 р. виявився не таким вже й золотим. Інкorporація Західної України, коли Червона армія з гаслами воз'єднання з Українською національною державою і піднесенням матеріального добробуту прийшла на ці землі, означала їх «радянізацію». Найменш зрусифікована Західна Україна була у складі СРСР водночас однією з найменш «радянізованих» територій і розсадником антикомуністичних ідей. Основним засобом «радянізації» Західної України були терор і насильство. Цей процес визначив поширення на західноукраїнські землі режиму тоталітаризму, нав'язування позаєтнічної й мінімальною мірою національної ментальності. Але комплекс національної самосвідомості виявився досить потужним, щоб зберегти національні світоглядні цінності, національну ідентичність. Більше того, саме ці настанови й орієнтації справили помітний вплив на формування національної ідеї після здобуття незалежності⁷¹.

Повернення радянської влади 1944 року не принесло жаданого миру та спокою і на Буковину. Хто не встиг або не захотів покинути рідний край з відступаючими окупаційними військами, мав змогу відчути

на собі всі принади сталінського режиму – масових репресій, примусової колективізації, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом тощо.

Необхідно нагадати, що Радянський Союз став нащадком на лише династії Романових, а й колишньої династичної Австрійської імперії. Е.Геллнер зауважував: «Загалом у Радянському Союзі існує відмінність між територіями з, так би мовити, сімдесятирічним стажем радянської влади та стажем сорокарічним: це відмінність між тими територіями, що ввійшли до Союзу після революції, та тими, які були приєднані лише наприкінці Другої світової війни»⁷². Крім того, серед тих народів, які були приєднані наприкінці 40-х рр. ХХ ст., також спостерігалися значні відмінності в суспільній пам'яті і національній самосвідомості. Для населення колишніх польської Галичини, румунської Буковини та чехословацької «Карпатської України» зв'язок з Росією обмежувався виключно радянськими часами; свого національного і політичного досвіду вони набували за Габсбургів. Частина західних українців, населення Бессарабії мали спомини «про життя за царя», але це не стало приводом для ностальгії за росіянами, зауважує Р.Шпорлюк⁷³.

Стратегічним курсом державної етнополітики чи, як вона називалася у радянський період, національної політики, був розвиток «історичної спільності людей різних національностей» – «радянського народу» як «нової історичної спільноти» (ХХІІ з'їзд КПРС, 1961 р.). Фактично малося на меті формування соціальної складу режиму, безнаціонального у своїй основі. Масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків склали її підмурівок. «Пролетарсько-інтернаціоналістське» положення про нову історичну спільноту поєднувалося з пропагандою єдності трьох східнослов'янських народів – росіян, українців і білорусів. Коріння «нової історичної спільноти», згідно з новою інтерпретацією, мало сягати ще до часів Київської Русі.

За Україною була визнана роль надійного партнера Росії у зміцненні політичного ладу Радянського Союзу та соціалістичної системи за умови, звичайно, підтримки «братерської дружби» з Росією. Цей підхід рельєфно виявився під час святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією» (1954 р.) і становив одне з найбільших пропагандистських видовищ в історії Української РСР. Їхньою кульмінацією став указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Кримської області до складу України.

Ситуація кінця 1960-х років нагадувала розвиток подій доби "українізації" кінця 1920-х. На думку Г.Палій, українському суспільству протягом життя багатьох поколінь доводилося існувати між двома полюсами: «з одного боку – стирання, нищення етноісторичної ідентичності, з іншого – пошук та відродження такої ідентичності...»⁷⁴.

Символом відродження національної свідомості у другій половині ХХ ст. стала поява нового покоління молодих інтелігентів-

"шестидесятників": Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Віталія Коротича, Василя Симоненка, Григора Тютюнника, Василя Шевчука, Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола. Свідомість покоління шістдесятників зазнала меншого впливу радянської ідеології з усіма її викривленнями. Вони стали свідками падіння культу особи Сталіна. У системі цінностей цього покоління з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи, самовираження, скептицизм, гуманізм.

Історичну паралель можна продовжити. На жаль, наслідком «відлиги» 60-х, як і наслідком «українізації» 20-х, стали терор і репресії. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву охрестити ці події як «великий погром»⁷⁵. Основною метою було зупинити і, якщо можливо, повернути назад ті суспільні процеси, які привели до відродження громадського і культурного життя в Україні у 1960-х рр. Головною мішенню для радянського керівництва у 1970-х рр. в Україні була національна свідомість українців. Будь-який вияв патріотизму трактувався як націоналізм. Репресії набрали в Україні вражаючого масштабу, перетворивши, за словами *Василя Стуса*, ціле покоління молодшої української інтелігенції в покоління політичних в'язнів. Наслідком формування позаєтнічної ідентичності стала «криптоетнічність», яка проявлялась у відмові або приховуванні своєї етнічної належності, оскільки не тільки національна належність а й мовна орієнтація ставали приводом для репресій⁷⁶.

За даними А Грицака, з 1960 по 1972 рр. у тих чи інших видах дисидентської діяльності (виявлення відкритого невдоволення режимом шляхом підписання петицій й листів протесту, видання й розповсюдження самвидаву, участі в неофіційних зібраннях, демонстраціях і т.п.) в Україні брало участь 942 людини. У його національному складі виразно переважали українці (77,2%)⁷⁷. За своїм географічним розмахом дисидентський рух охоплював майже всю територію Української РСР. При цьому кількість дисидентів зі Сходу перевищувала чисельність галичан – певна ознака того, що український дисидентський рух мав дійсно український характер. Як відмітила поетеса Ліна Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» і дало Велику Україну. Західна Україна у складі СРСР була потужним резервуаром «українізації» Сходу. Проте зберегти цілісність Великої України виявилось навіть важче, ніж здобути.

Наслідком нищення національної свідомості українців у 1970 – 1980-х рр. було зведення їх до стану «неповної культури неповної нації» – стану, з якого вони вийшли ще наприкінці XIX ст. Свою негативну роль у цій ситуації зіграло втілення ідеології «інтернаціоналізації», що фактично перетворилося на політику русифікації населення України. Підсумком такої політики стало те, що наприкінці існування СРСР 81,8% українців-городян і 56,4% українців-селян вільно володіли

російською мовою, а для 12,2% українців (у місті – 19,0%, на селі – 2,0%) ця мова стала рідною⁷⁸ (зауважимо, що станом на 1959 р. російську вважали рідною 6,4% українців)⁷⁹⁻⁸¹. В абсолютних числах з 1959 р. по 1989 р. кількість українців, які вважали російську своєю рідною мовою, зросла з 2 до 4,6 млн осіб. Ці дані свідчать про те, що відбувся значний за масштабами процес російської акультурації українського населення на його етнічній території, і особливо, це стосувалося міського населення.

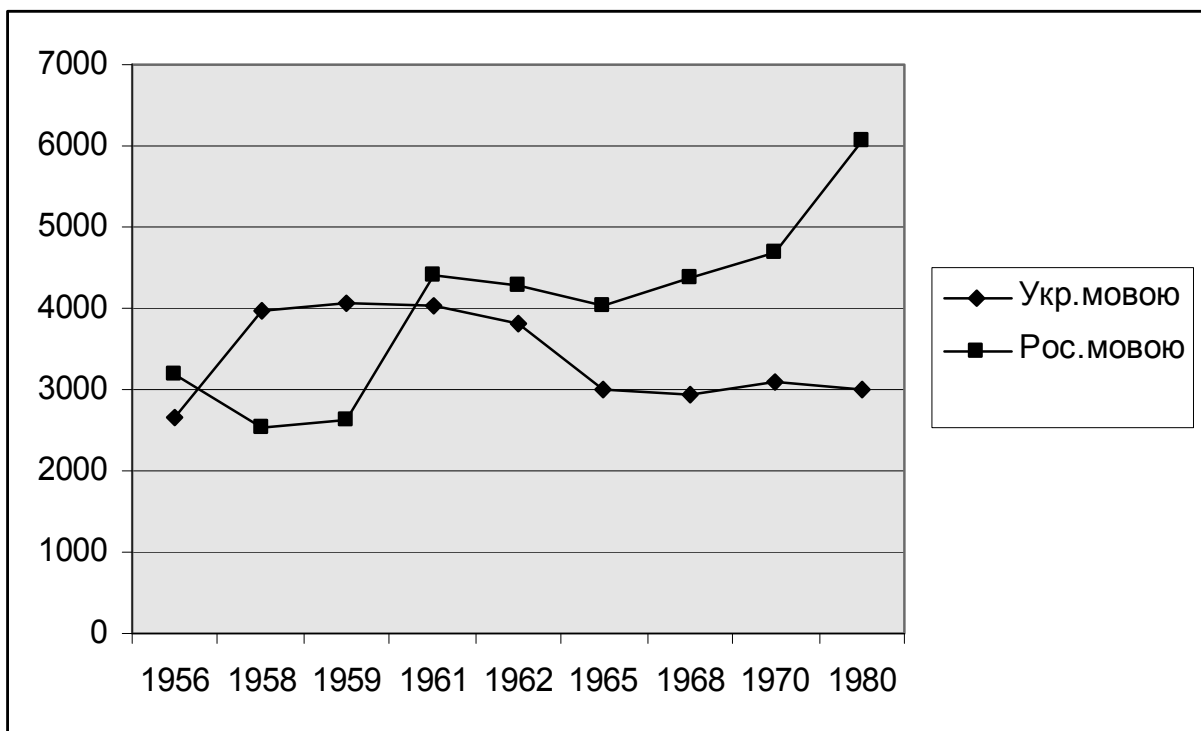
За даними переписів, найнижчий відсоток україномовного населення був зафіксований у Криму (11,9% у 1959 р., 13,6% у 1989 р.). Відчутно зріс відсоток зрусифікованих українців у Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській, Одеській областях. Так, якщо у 1959 р. у Донецькій області питома вага у населенні України україномовного населення дорівнював 44,4%, то у 1989 р. – 30,5%. Відповідно, за період 1959 – 1989 рр. у Запорізькій області цей показник знизився з 61,9% до 49,3%, у Луганській – з 51,1% до 34,9%, у Харківській – з 61,9% до 50,5%, у Одеській – з 49,3% до 41,2%. Частка російськомовного населення серед українців у Запорізькій, Харківській, Одеській областях за 1959 – 1989 рр. зросла приблизно вдвічі, а у Луганській області майже втричі⁸².

Як показують статистичні дані, у рамках Західної України асиміляція навіть зменшилася. На Західній Україні переважна більшість компактно і дисперсно проживаючих етнічних груп поряд з національною мовою рідною вважать українську. Загалом на Заході рідною мовою – українську назвали 93,88% населення⁸³, що є найвищим показником порівняно з іншими регіонами України, (у Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Луганській, Запорізькій областях – 35,02%; в АР Крим, Одеській, Миколаївській, Херсонській областях – 49,67%)⁸⁴. Вільно володіють українською у Західній Україні і значні групи компактно проживаючих етнічних груп: зокрема, у Закарпатській області – 44,5% угорців, 32,9% циган, 54,7% словаків, 56,4% німців; у Чернівецькій області 41,3% румунів, 65,1% євреїв, і крім того, також 71,7% росіян, 33,9% поляків, 50,1% білорусів, що дисперсно проживають на території п'яти областей Західної України⁸⁵. Зазначимо, що на Закарпатті представники етнічних спільнот частіше називали рідною мову власного етносу, ніж у середньому по Україні.

Узагальнені регіональні дані щодо регіональної динаміки частки україномовного населення містяться у таблиці (у %) ⁸⁶

	1959	1970	1979	1989	2001
<i>Південно-Західний район</i>	87,26	86,88	85,86	85,41	84,01
<i>Донецько-Придніпровський район</i>	64,26	58,74	54,35	51,90	52,19
<i>Південний район</i>	50,04	46,15	42,66	40,74	40,34

Як свідчать архівні та статистичні матеріали, російськомовного впливу зазнала вся гуманітарна сфера: освіта, наука, культура, книговидавнича справа. У 80-х рр. в містах Севастополь, Київ російською мовою навчалося 77% учнів, а в Сімферополі, Бердянську, Одесі – 90-98% учнів відвідували російськомовні школи⁸⁷. Баланс україно та російськомовних видань (книжок та брошур у тис. назв) в Україні у 1950 – 1980-х рр. показано на графіку: російськомовні видання становили у 1970-х – першій половині 1980-х рр. від 57,5 до 71,6% всіх видів назв друкованої продукції⁸⁸. Це призвело до страшних наслідків: українська мова перестала бути головним індикатором української ідентичності.

Будь-яке полегшення політичного клімату викликало до життя нові політичні сили, які ставили за мету відродження України та українців: «Ще не вмерли України ні слава, ні воля», згадуються рядки П.Чубинського. Так було протягом всієї історії України, так сталося і наприкінці ХХ ст. Склад учасників Руху (політична опозиційна сила, 1989 р.) засвідчив деякі характерні особливості розвитку опозиційного руху в Україні – це був рух переважно інтелігенції (72% мали вищу освіту), переважно зі Західної (близько половини) й Центральної (35%) України. За цим проглядалися традиції українського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. та дисидентських організацій 1960 – 1970-х рр.

Про наявність в Україні національно свідомих, національно-демократичних сил засвідчило те, що ідею самостійності України підтримало 90,32% учасників референдуму 1 грудня 1991 року, а до того – згадаємо червневе (1991 р.) рішення парламенту України не підписувати союзний договір.

Найбільшою перешкодою для збереження цілісності української держави і формування цільної національної ідентичності на початку 90-х рр. ХХ ст. були, з одного боку – деформовані історична пам'ять і суспільна свідомість, а з другого – «російське питання». Проголошення самостійності України лише активізувало проросійський рух у регіонах України. Особливо домінуюче становище росіян проявилось в Криму, який став, за висловом Л.Нагорної, «другим (після Західної України – прим. Авт.) осередком пасіонарності, але з протилежним знаком». Домінуюче становище російської общини перетворило формально наднаціональну автономію на форпост обстоювання особливої російської у своїй основі ідентичності⁸⁹. Повернення на півострів 250-тисячної кримськотатарської спільноти створювало додатковий полюс напруги. З огляду на різноспрямованість національних інтересів основних етнічних спільнот регіону, включення їх до процесу формування солідарної політичної нації є питанням віддаленого майбутнього.

На Сході та Півдні, де сформувалася регіональна поліетнічна національна свідомість, в якій історично домінувала російська мова й культура, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу, регіоналістські і сепаратистські тенденції російськомовного населення Сходу і Півдня також підігрівалися позицією Росії. Внаслідок інтенсивного «перемішування» тут сформувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою, на переконання Л.Нагорної, пов'язаний з етнічністю, що спричинило формування нових чи повну трансформацію усталених доти культурних установ та орієнтирів поведінки, що зумовило інші параметри розмежування у царині ідентичності – менталітет, політична культура, мова. На відміну від західних українців, для яких Росія ототожнюється з русифікацією, тоталітаризмом, пам'ять російськомовного населення Сходу та Півдня зберігає вплив руйнівних настанов свідомості, успадкованих від радянських часів, зокрема відчуття «подвійної ідентичності»⁹⁰.

Реакція на Сході та в Криму на прийнятий у 1989 р. «Закон про мови» була дуже гострою: він був сприйнятий як загроза витіснення російської мови, як насильницька українізація. Майже в усіх вимогах страйкуючого Донбасу того періоду можна було побачити пункт про відмову від «українізації російських шкіл»⁹¹.

Особливі риси національної ідентичності Західної України відчутно проявляються не лише у мовно-культурній сфері, а й у політичній. «Індикатором роздору» стало питання про підтримання оновленого Союзу (референдум, березень 1991р.). Навіть Західна Україна не була одностайною: колишня польська та австрійська частини – м.м. Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ – подали 77,7% голосів проти Союзу, а інші західні регіони – 57,3% (загалом у Західному регіоні 67,5% респондентів проти Союзу). Голосування в Східному, Південному регіонах України визначило відповідь «так» на користь Союзу

більшістю – в 75 або й більше відсотків голосів, (у т.ч. і в Криму, де зафіксували 87,6% позитивних відповідей).

Результати березневих виборів 1990 р. засвідчили реально існуючу регіональну диференціацію. Народна Рада (опозиційне утворення, за яким стояв Рух) здобула значну перемогу в західних областях. Так, на Галичині народні демократи отримали 43 із 46 місць, в колишніх польсько-російських регіонах – на Волині та Рівненщині їм досталося 11 із 19 місць. У Центральній Україні вони набрали половину голосів. Натомість у Східній і Південній Україні, за винятком деяких великих міст, як от Донецьк і Харків, Демократичний блок зазнав поразки.

Якщо повернутися до результатів голосування Всеукраїнського референдуму про незалежність України (1 грудня 1991 р.), які вже стали історією, то впадає в вічі нерівномірність розподілу голосів виборців у регіонах, поданих «за» і «проти» незалежності України. В чотирьох (російськомовних) областях – Харківській, Луганській, Донецькій та Одеській Акт про державну незалежність підтримали в цілому менше двох третин від тих, хто мав право голосу⁹².

Зіставлення політичної орієнтації виборців, у т.ч. за їхньою національною належністю, дозволяє зробити окремі висновки. Аналізуючи результати виборів до Верховної Ради України 1998 р., передусім впадає у вічі, що яскраво виражена націонал-патріотична політична орієнтація виборців характерна лише для 5 західноукраїнських областей, які становлять 15% від загальної кількості українського електорату. Серед загального масиву населення цього регіону росіяни становлять дуже незначний відсоток (від 2,3% в Тернопільській до 7% у Львівській). Відсоток російськомовного населення серед загального масиву жителів цього регіону також низький (від 2,5% в Тернопільській до 8,8% в Львівській). Протилежна політична орієнтація, яка, на нашу думку, зумовлена домінуванням (або значним представництвом серед загального масиву жителів) російськомовного населення, характерна для більшості виборців Криму і 9 областей Сходу та Півдня України (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Херсонської). Названі області разом становлять половину (51%) загальноукраїнського електорату. Лідером симпатій виборців у цьому регіоні є комуністи (за них проголосувала майже третина виборців, які брали участь у голосуванні). Росіяни, які мешкають в цьому регіоні, становлять у загальній кількості населення від 13% в Сумській до 67% в Криму. Частка російськомовного населення ще більш вагома: від 21% в Сумській до 83% в Криму.

Таким чином, сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить неприємні наслідки. Становлення української нації відбувалося в процесі її самовизначення стосовно Росії та Польщі, а з розпадом польської державності на історичну сцену виступили австрійські Габсбурги. Тривале перебування

значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети і, на загал, сформувало, за висловом Л.Нагорної, регіональні коди й традиції⁹³. Систематичний антиукраїнський терор, який мав місце за всіх режимів і правлінь, на фоні практично постійної бездержавності українського народу, очевидно, має пояснити слабку етнічну основу національної ідентичності (на більшості території України). Незрілість етнічної основи національної ідентичності на більшій частині регіонів не дає можливості консолідувати українську політичну націю. Проте, не останньою мірою, саме через цей факт Україні вдалося уникнути національних конфліктів, що супроводжували становлення незалежності в багатьох країнах, які обрали варіант розвитку за національно-етнічною парадигмою.

Мовна поведінка була і залишається найпомітнішим фактором регіонального виміру національної ідентичності. Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор більше роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. Ці тенденції вписуються в загальну картину мовно-культурних регіонів, які виокремилися в Україні – переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр. Мовне питання стало помітним дезінтегральним чинником, який «тягне» за собою інші параметри розмежування. В Україні наявна проблема незбігу етнічного і мовного факторів і, відповідно, – різних пріоритетів у системі ціннісних орієнтацій.

На наш погляд, немає підстав говорити про конфлікт ідентичностей в Україні. Ми маємо сьогодні досить чіткий географічно-етнічний поділ, який стосується відмінностей у національній ідентичності, в суспільній пам'яті, в економічних та геополітичних пріоритетах. Можна говорити про наявні значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованими західноукраїнською, південноукраїнською та східноукраїнською, а також про розбіжність національних ідентичностей, які нині знаходяться в стані розбалансування. Може йтися про перерваність та реформованість еволюційного шляху формування української національної ідентичності, внаслідок чого ми маємо сьогодні регіонально розмиту ідентичність, що потребує державних заходів для поновлення ідентифікаційної самотутності населення України⁹⁴. Однак «переплавлення» етнічної різноманітності в одному тиглі, з нашого погляду, не є можливим і потрібним, нагальною проблемою є обережне і поступове подолання культурно-історичної

різномірності її регіонів, вироблення адекватної політики щодо кризових явищ національної ідентичності. Успішність процесу формування національної ідентичності в Україні значною мірою визначається синтезом передусім двох вимірів ідентичності: територіального і етнічного.

¹ Див.: Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008; Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. – Вип.1. – 2007. – С.111 – 127; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз). – К.,1998; Мала енциклопедія етнодержавознавства // Відп. ред. авт. колективу Ю.І.Римаренко. – К., 1996; Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.,1996.

² Deutsch K. Nationalism and Social Communication: an Inquiry into the Foundations of Nationality. – Cambridge,1953; Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М., 1996.

³ Цит. за: Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.). – СПб. – 2000. – С.47.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С.51 – 58.

⁵ Там само. – С.30.

⁶ М.Костомаров у праці «Две русские народности» відносить початок становлення української народності ще до VI ст. н.е. Головну різницю між українською й російською народностями, що бере початок, на думку М.Костомарова, ще й і у «незапам'ятні, доісторичні часи, автор бачить у народному дусі, характері, ставленні до віри, а також географічному положенні – факторах, які беззаперечно впливали на становлення, розвиток і на весь історичний шлях цих народностей. (Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1863. – Т.1. – С.226). М.Грушевський у своїй праці «Ілюстрована історія України» проводить думку про тотожність антів з українцями: «Це й були південно-східні, українські племена..., що виступали... вперше в історичних джерелах окремо, під ім'ям антів» (Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – СПб., 1913. – С.22). Першим в історіографії Грушевський визнав українську народність сформованою ще за часів становлення власної етнічної держави – Київської Русі у IX ст. н.е. Понад те, витоки утворення «державної організації українських племен» він датує VIII ст. (Грушевський М. Назв. праця. – С.18, 20). М.Грушевський безоглядно віддає спадщину Київської Русі українцям, з Україною ототожнює давньоруську державу, з розпадом якої «припинилася політична самостійність українських земель (Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – С.124.)

⁷ Див. напр.: Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.,1967. – С.6, 8, 9 – 10.

⁸ Див.: Ипатьевская летопись //Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2. – С.653.

⁹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.,1990. – С.12.

¹⁰ Нагорна Л. Національна ідентичність //Розбудова держави. – 1997. – №7 – 8. – С.48.

¹¹ Там само.

¹² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. – М., 1954. – Т.1. – С.180 – 181,184.

¹³ Цит. за: Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. – К., 1982. – Т.1. – С.45.

¹⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.89, 174.

¹⁵ Яковенко Н. Там само. – С.175.

¹⁶ Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1988. – С.325.

¹⁷ Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С.423.

¹⁸ Рубчак Мар'яна. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття //Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №1. – С.99, 111; Див. також: Українці у вигнанні: забуття тепла батьківського вогнища // Політологічні читання. – 1995. – №1. – С.115 – 140.

¹⁹ Українська народність. – С.433.

²⁰ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. – Спб., 1869. – С.381 – 382.

²¹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965. – С.30

²² Документы Богдана Хмельницкого. 1648 – 1657 гг. – К., 1961. – С.35, 53, 65, 84, 107, 118, 179, 195, 209, 234, 252, 269, 335, 341, 382, 384, 387, 393, 395, 400, 404, 411, 413, 420, 452, 457, 460, 465, 470, 582, 607, 611.

²³ Докладніше див.: Сарбей В. Національне відродження України. – Київ, 1999. – С.43 – 45, 58.

²⁴ Цит за: Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К., 2000. – С.238.

²⁵ Там само. – С.266.

²⁶ Там само. – С.265.

²⁷ Див.: Шпорлюк Р. Створення України // Людина і світ. – 2000. – №3. – С.2

²⁸ Цит.за: Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – С.47.

²⁹ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – М., 1970. – С.309.

³⁰ Цит. за: Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – С.147.

³¹ Там само. – С.32.

³² Кирило-Мефодіївське Товариство. – Т.3. – К., 1990. – С.309.

³³ Див.: Основа. – 1861. – №1. – С.263 – 264.

³⁴ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе модерної української історії. – Т.1. – К., 1994. – С.12

³⁵ Цит за: Миллер А.И. Назв. праця. – С.13.

³⁶ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. – Львів, 1906. – С.145.

³⁷ Андерсен Б. Уявлені спільноти. – Лондон., 1983. – С.67 – 84.

³⁸ Див.: Україна. – К., 1929. – №10 – 11. – С.70.

³⁹ Див.: Миллер А.И. Назв. праця. – С.240 – 241.

⁴⁰ Там само. – С.112.

⁴¹ Андерсен Б. Назв. праця. – С.129.

⁴² Див.: Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. – С.25

⁴³ Цит за: Миллер А.И. Назв. праця. – С.169.

⁴⁴ Див.: Стеблій Ф. Предтеча «Руської трійці»: Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. // Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Шашкевичівська комісія. – Львів, 2003.

⁴⁵ Сучасні дослідники активізують увагу на суперечливості феномену москвофільства на галицькому ґрунті і пропонують відмовитися від терміна «москвофільство» (як це започаткувала традиційна радянська історіографія) на користь «общероси» – поняття, яке, на їхню думку, з найбільшою повнотою

розкриває національний світогляд москвофілів. (Див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 231 – 268; Сухий О. Від русофілства до москвофілства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003.

⁴⁶ Дзеркало тижня. – 2006. – 4 лютого. Український політичний табір становили чотири партії: центристська УНДП, ліворадикальні РУРП і УСДП, консервативний Католицький русько-народний союз. Докладніше про їхню діяльність див.: Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861 – 1901 (нарис з історії українського парламентаризму). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002; Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – Київ: Основні цінності, 2000; Расевич В.В. Українська національно-демократична партія (1899 – 1918 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. – Львів, 1996; Шкраб'юк П.В. Михайло Павлик і радикальна партія: Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. – Львів, 1994; Павко А.І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. – Донецьк, 2001.

⁴⁷ Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія України. – Львів, 1998. – С. 207–208, 212.

⁴⁸ Див.: напр.: Сарбей В. Національне відродження України. – Київ, 1999; Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія України – Львів, 1998; Макарчук С. Національна свідомість і етноніми українців у XIX столітті // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип. 7. – С. 127 – 131.

⁴⁹ Див.: Осадчук С. Німці Буковини. Історія товариського Руху (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 2002. – С.12–17.; Горук А. Персональний чинник становлення і розвитку Буковинської полонії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія, політичні науки, міжнародні відносини. – Чернівці, 2002. – С.341–343; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – на початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С.57–60.

⁵⁰ Штефан А. Угро-руська інтелігенція на переломі XIX-го і XX-го віків // За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга I, II. – Торонто, 1973. – С. 25 – 29.

⁵¹ Там само. – С. 251.

⁵² Клочурак С. До волі. – Ужгород, 1992. – С.49.

⁵³ Сабол С.С. (Зореслав). Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С. 427.

⁵⁴ Там само. – С. 429.

⁵⁵ Мишанич О. Питання української національної самосвідомості в літературі південнокарпатського ареалу //3б. статей. – Пряшів, 1999. – С.37.

⁵⁶ Ванат Іван. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. Перша. (1918 – 1938). – Братислава – Пряшев, 1979. – С.92 – 94.

⁵⁷ Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. XXXVI. – 1906.

⁵⁸ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. – Спб., 1904.

⁵⁹ Смит Е. Назв. праця. – С.50.

⁶⁰ Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1965. – С.446.

⁶¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. – С.266.

⁶² Див.: Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С.62–63.

⁶³ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. – Ч.1. – К., 1997. – С.387.

⁶⁴ Цит. за: Миллер А.И. Назв. праця. – С.46.

⁶⁵ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. – Вип. 1. – 2007. – С. – 99.

⁶⁶ Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до незалежної держави // Сучасність. – К., 2000. – №12. – С.78.

⁶⁷ Чучка П., Маркус В. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни // Закарпаття під Угорщиною (1938 – 1944). – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород, 1999. – С. 90 – 101.

⁶⁸ Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – С.234. Перший раз назву Україна офіційно схвалив Сейм Карпатської України 15 березня 1939 року в м. Хусті (Росоха С. Сойм Карпатської України. – Ужгород, 1999), а другий раз – Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 року в Мукачеві (Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) Упорядники О.Д.Довганич, А.М.Шекета. – Ужгород, 1999. – С.70 – 73.), волю якого було скріплено в Москві Договором між Радянським Союзом та Чехословацькою республікою 29 червня 1945 року (Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.). Упорядники О.Д.Довганич, А.М.Шекета. – Ужгород, 1999. – С.200 – 203).

⁶⁹ Волошин А. Практична граматики руського языка. – Ужгород, 1926. – С.4.

⁷⁰ Чучка П., Маркус В. Назв. праця. – С.88 – 116.

⁷¹ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. – С.125.

⁷² Цит. за: Шпорлюк Р. Імперія та нації. – С.226.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Палій Г. Проблема збереження єдності Української держави: контекст суперечностей у національній ідентичності // Наукові записки. – К., 2002. – Т.20. Спеціальний випуск. – С.269.

⁷⁵ Згідно з інформацією Московської гелсінської групи українські дисиденти на початку 1980-х рр. становили найчисельнішу групу серед радянських політичних в'язнів. У таборах Мордовії українці становили 60 – 70% усіх політичних в'язнів.

⁷⁶ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. – С.124.

⁷⁷ Грицак А. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996.

⁷⁸ Див.: Рудницька. Т. Назв. праця. – С.90.

⁷⁹ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С.168–173;

⁸⁰ Див.: Рудницька. Т. Назв. праця. – С.90.

⁸¹ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С.168–173;

⁸² Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С.180–186; Численность и состав населения СРСР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979. – М., 1984. – С.102–104; Національний склад населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 1989 року). – К., 1991. – Ч. I. – С. 44–55. Національний склад населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К., 2003. – С.108.

⁸³ Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – С.180–211.

- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само. – С.212–240.
- ⁸⁶ Підрах. за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С.174–191; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису 1989 р.). – К., 1990. – С.12–13; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С.174–178; Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – С.180–209.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 3672. – Арк. 114, 118.
- ⁸⁸ Див.: Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР //Сучасність. – 1972. – Ч.10. – С.69.; також підраховано за: Преса Української РСР.1918–1985 //Статистичний довідник. – Харків, 1986. – С.178–181; див. також: Народное образование и культура в СССР. Статистический сборник: Финансы и статистика. –1989. – С.388, 389.
- ⁸⁹ Нагорна Л.Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. – С.125.
- ⁹⁰ Див.: Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К.,1998. – С.61 – 66.
- ⁹¹ Мельниченко В. Чи загрожує Україні «кримізація?»// Демократична Україна. –1994. – 8 серпня.
- ⁹² Кривицька О.В. Етнонаціональні відмінності регіонів як реальна підстава виникнення конфліктів в Україні //Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К.,1995.– С.254.
- ⁹³ Нагорна Л.Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. – С.111.
- ⁹⁴ Детальніше див.: Палій Г. Назв. праця. – С.268–272.

РОЗДІЛ III. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Результатом тривалого і складного процесу становлення етно-політичної специфіки регіонів сучасної України, який відбувався у непростих, подекуди протилежно спрямованих політико-історичних умовах, під впливом різних соціально-економічних чинників, стало формування регіональних особливостей самоідентифікації громадян України, у тому числі й різних типів політичної ідентичності.

Як наслідок, сьогодні українські громадяни з різних регіонів по-різному розуміють минуле та бачать майбутній розвиток країни, віддають перевагу різновекторним політичним та геополітичним спрямуванням. Усе це безпосередньо позначається на громадській думці, на політичному процесі і політичних відносинах у сучасній Україні.

Найбільш яскравим і драматичним проявом загострення політичного процесу і зіткнення різних типів політичних ідентичностей в Україні стали президентські вибори 2004 р., які не лише чітко окреслили межі політичних регіонів України, але й заклали суттєвий конфліктний потенціал, який відтворювався у кожній наступній виборчій кампанії. Перманентні політичні кризи, що стрясали Україну, починаючи з 2004 р., зробили гранично наочним той конфліктний потенціал, який був іманентно присутній в українському суспільстві на ґрунті незбігу світоглядних настанов і життєвих практик різних сегментів багатоскладового соціуму з часу проголошення Україною незалежності.

Цілий комплекс непродуманих дій політиків у поєднанні з інертністю стереотипів, орієнтирів громадян або на «російський Схід», або на так званий «європейський Захід» під тиском етносоціальних міфологем різного ґатунку у результаті спричинив виникнення стану роздвоєння, а по суті, розколу етнорегіональної й особливо громадянської свідомості. Розмірковування про ймовірний або невідворотний «розпад України» набули безпрецедентних масштабів. І не лише серед обмеженого кола експертів, але й стали впроваджуватися у масову свідомість. Так, після 2004 р. вийшли друком кілька популярних футуристичних романів (наприклад, Г.Бобров «Епоха мертвонароджених», О.Ірванець «Рівне/Ровно (Стіна)», Д.Губенко «Сходославія»), автори яких розмірковували на тему утворення на території України кількох державних утворень та, навіть, збройних конфліктів між ними¹. Поширення подібних ідей у поєднанні з існуванням різних типів регіональної політичної ідентичності може мати непередбачувані наслідки і не може не непокоїти суспільство. Убезпечити країну від реалізації найгірших сценаріїв могло б запровадження ефективного державного етнополітичного менеджменту, що спирався б на наукову основу, а не на політичні міфи.

3.1. Етнорегіональні особливості політичної ідентичності

У багатоскладовій ідентифікаційній ієрархії політичній ідентичності належить особлива роль. Саме вона визначає сенсожиттєві орієнтири не лише окремих індивідів, а й цілого соціуму та держави. Це той каркас, який цементує суспільство, забезпечує легітимність політичного устрою, задає ціннісні координати суспільно значущих дій, створює фундамент для соціалізації громадян і виховання почуттів солідарності. Водночас це індикатор політичного здоров'я соціуму, показник ступеня зрілості суспільних відносин і якості політичного управління².

У вузькому розумінні під політичною ідентичністю розуміють сукупність найбільш значущих для групи чи індивіда політичних орієнтацій, які справляють визначальний вплив на політичну поведінку. Сформувавшись у процесі соціалізації, індивід обирає для себе відповідні власним уподобанням політичні цінності, ідеали, норми, внаслідок чого вибудовує власну систему співвіднесення себе із певною соціальною групою чи політичною спільнотою. На цьому рівні політична ідентичність існує у формі активних соціальних установок, які визначають коло прав і обов'язків особи чи групи, формують політичну позицію й прихильність до певних символів.

У ширшому сенсі політична ідентичність розглядається як культурна норма, що визначає позиціонування індивіда чи групи у складному світі політики, а також мережу зв'язків, які виникають на цьому ґрунті. Саме це позиціонування «навантажує» людину позитивними чи негативними емоціями, допомагає їй у процесі самоототожнення із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки й ціннісними стереотипами. Політизована колективна ідентичність формує притаманний певному соціуму ступінь інтересу до політики, лояльності до влади, залученості до організованої громадсько-політичної діяльності, а також парадигму сприйняття себе через ставлення до іншого. Толерантність чи ворожість у сприйнятті інакшості є найпоказовішим індикатором, яким вимірюється спрямованість ідентифікаційних практик, а в кінцевому рахунку – і стан політичної культури.

В Україні особливу складність створює регіональна поляризація політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений «дифузний» стан ідентифікації значної частини соціуму, його готовність ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. Багатовікова бездержавність і тривале перебування частин українського соціуму у складі різних, часто ворогуючих між собою держав наклали виразний відбиток на свідомісні стереотипи, створили синкретичну політичну культуру із полярно орієнтованими субкультурами. На суцільному негативі щодо радянської спадщини узгоджений «український проект» створити не вдалося. Натомість з'явилися два різноорієнтовані: один,

запропонований лівим спектром політичної думки і східними регіональними елітами, вибудовувався на принципах співгромадянства з пріоритетом політичних та економічних лояльностей і українсько-російського бікультуралізму. Інший, що мав галицьке походження, але дістав підтримку значної частини інтелектуальної еліти столиці, ґрунтувався на постулатах етноцентризму з жорсткою кореляцією етнічної (культурної) і політичної лояльності та передбачав повний розрив із радянським минулим і послідовну дерусифікацію. Взаємовиключність цих двох проектів вкрай ускладнює завдання вироблення стратегічних пріоритетів держави і робить громадян заручниками політичної кон'юнктури й амбіцій недалекоглядних політиків.

З-поміж різних видів колективної ідентичності політична виявляється особливо вразливою в умовах дестабілізації, яка стала упродовж останніх років виразним фоном українського політичного життя. Українське суспільство виявилось позбавленим об'єднуючих стимулів: ані ідеологія, ані спільні цінності, ані артикульовані державні інтереси цю роль фактично не виконують.

Подібність політичних програм українських партій і блоків створює ситуації, в яких електорат змушений орієнтуватися не на ідеології, а на «політичні бренди» й харизматичні постаті. Усе це вкрай ускладнює аналіз політичної ідентичності як характеристики групи і як головного індикатора політичної участі.

Особливості політичної ідентичності нерозривно пов'язані із більш широким поняттям регіональної ідентичності, яка, крім політичної складової, включає історичні, ціннісні, мовно-культурні, етнічні, соціально-економічні, релігійно-конфесійні (фактори тривалої дії), а також ситуативні інтереси місцевих еліт, конфігурацію регіонального медіа-простору (фактори короткострокової дії)³ та деякі інші чинники, що перебувають у процесі взаємного впливу, а подекуди переплітаються особливо тісно.

Як зауважує Т.Татаренко, регіональна ідентичність проявляється як системне багаторівневе утворення: перший рівень – це класифікація і власне ідентифікація, що є основою формування опозиції «Ми – Вони»: другий рівень – формує певні мотиви поведінки, статусні культурні ціннісні та інші «образи» етнотериторіальних спільнот; третій рівень – формування відповідної ідеології, яка пропонує погляд на минуле, теперішнє та майбутнє своєї групи по відношенню до інших спільнот⁴.

Підвищення статусу регіональної ідентичності в ідентифікаційній системі є фактором суспільно-політичних змін, що відбуваються нині в масштабах політичного простору України і безпосередньо пов'язаних із децентралізацією системи державного управління. Сьогодні в Україні відбувається становлення або часткова легітимація регіональних політичних інститутів зовні і в середині регіону. В реальності регіональна політична ідентичність представлена, по-перше, регіональними орга-

нами влади, які у своїй діяльності намагаються стати суб'єктами політичного процесу, конституційно-закріпленого суверенітету на регіональному рівні. По-друге, регіональна політична ідентичність віддзеркалює політичні орієнтації і політичну поведінку населення, що створюють певне поле політичного простору для попиту і вияву ідентичності політичних сил. Ці дві складові взаємопов'язані та взаємодіють, формуючи політичний простір, що насамперед використовується політичною елітою в процесі передвиборчих кампаній з метою конструювання певних організаційних структур та делегування відповідних владних повноважень на регіональний рівень. Як наслідок, регіональна спільнота отримує можливість легітимізувати себе у ролі політичної суб'єктності держави⁵.

На думку Ю. Качанова, справжній зміст політичної ідентичності пов'язаний зі всіма спілками і конфліктами, об'єднаннями і протиставленнями політичного життя. Політична ідентичність – це символічний засіб об'єднання з одними і дистанціювання від інших, найважливіший засіб мобілізації агентів поля політики⁶.

Процес політичної суб'єктивізації передбачає трансформацію територіальних структур. Це, у свою чергу, потребує вдосконалення системи функціонування регіональних органів влади, місцевого самоврядування, у діяльності яких можна виділити такі основні напрями: 1) взаємодія з центром з метою утвердження себе як партнера центральних органів влади і вирішення питання про розподіл компетенції; 2) конструювання міжрегіональних відносин з метою формування, поряд з вертикальними, горизонтальних зв'язків; 3) взаємодія з іншими суб'єктами політичного життя регіону, насамперед із населенням, з метою посилення своїх позицій як єдиного носія конституційно делегованого суверенітету на території регіону, відстоювання регіональних інтересів на противагу центру.

Крім того, на регіональному рівні може набувати розвитку тенденція до намагання місцевих владних структур, еліти монополізувати політичний простір регіонів. Зокрема, це властиво «партіям влади», які мають забезпечити лояльність у регіоні до певної політичної сили та, відповідно, перемогу на виборах різних рівнів, монополію на представництво у місцевих та центральних органах влади. При цьому «партії влади» вдаються до різноманітних форм договірних відносин з існуючими та потенційними суб'єктами політичного процесу на засадах взаємовигоди, контролю за перебігом і результатами виборчих кампаній і т.д.

Різні умови та специфіка методів реалізації названих напрямів зумовлюють відмінності між основними суб'єктами політичного життя регіонів, а також створюють умови для конструювання «регіональних ідеологій», «міфів», що є вагомими чинниками формування стійкої регіональної самосвідомості, виконують мобілізаційну функцію, обґрунтовують правомірність претензій регіональних політичних інститутів на

перерозподіл владних повноважень і функцій у системі політичних відносин.

Для регіональних ідеологій важливо позиціонувати «себе» у політичному просторі. Ідеологічні схеми, що застосовуються для цього, залежно від умов соціально-політичного розвитку різняться за змістовним наповненням та особливостями риторики. Але для переважної більшості таких ідеологічних конструкцій є характерним апелювання до культурно-історичних традицій і цінностей конкретної території, специфіки її історичного розвитку, обґрунтування нових міфів і стереотипів, що формують просторові образи, культивують регіональну ідентичність та водночас фіксують територіальну особливість, соціокультурну відмінність.

Зазначені пріоритети використовуються регіональними елітами з метою мобілізації населення регіону на підтримку своїх дій та інтересів, а також впливають на формування політичних орієнтацій, посилюють політизацію регіональної, а подекуди й етнічної ідентичності.

На динаміку регіональної політичної ідентифікації суттєво впливають процеси соціальної і політичної трансформації, що зумовили зміни у системі ціннісних орієнтацій, кризу соціальної ідентичності і системи політичної ідентифікації на загальнонаціональному рівні, що посприяло процесу пошуку засобів і механізмів ідентифікацій на різних рівнях. Крім того, дезінтеграційні процеси 90-х років ХХ ст. сприяли обособленню локальних спільнот, дезінтеграції і фрагментації інформаційного простору. Не випадково, особливо після подій 2004 р., досить виразно проявилися розбіжності українських громадян щодо просторової ідентифікації. За даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у грудні 2005 р., серед респондентів переважала територіальна локальна ідентифікація із місцем проживання, малою батьківщиною (містом, селом) (38%), а також з регіоном проживання (20%). Натомість, насамперед з Україною, себе ідентифікували 31% опитаних. Показово й те, що у регіональному розрізі локальна ідентифікація переважала у всіх регіонах, крім Південного, 36% опитаних у якому ідентифікували себе з Україною. При цьому локальна ідентичність (самоототоженення з малою батьківщиною) найбільшою мірою проявилася у Центрі України (43%), а також на Заході (39%) і Сході (37%) держави, а регіональна (регіон проживання) – на Півдні (24,5%), у Центрі (23%) та на Сході (19%) України. Рівень ототожнення себе з Україною в цілому виявився дещо вищим на Півдні (36%) та Заході (35%) країни⁷. Наведені дані ілюструють узагальнений рівень регіональної самоідентифікації. Насправді поле її прояву набагато ширше і охоплює такі аспекти, як ставлення до влади, геополітичні орієнтації, культурну, релігійну самоідентифікацію тощо.

Як відзначила Л.Нагорна, специфічність територіальних ідентичностей полягає у складному поєднанні вироблених століттями стійких констант масової свідомості, індивідуального й групового досвіду ло-

кальних спільнот із тими важелями мобілізаційного й орієнтаційного впливу, які продукують на кожному новому етапі історичного розвитку місцеві еліти. Сформовану на такій основі ідентичність іноді порівнюють із своєрідною квазіфізичною субстанцією: вона має чимало властивостей фізичних тіл – складну структуру й багат шаровість, пружність, інерційність⁸.

Своєрідна «пружність», як і інерційність, вітчизняних варіантів регіональних ідентичностей пояснюється як обставинами їхнього походження, так і специфікою конструювання ідентичностей на пост-радянському просторі. Оскільки українські землі впродовж століть перебували в центрі зіткнень міждержавних інтересів, ідентичність українського етносу могла формуватися або на засадах пристосування й запозичень, або у конфліктному руслі.

Якщо умовно розглядати три частини України – приблизно так, як вони розмежовуються за результатами виборчих кампаній, починаючи з 2004 р., то у кожній з трьох регіональних спільнот виявиться власний, але завжди травмуючий, історичний досвід. Тривале існування населення України на межі трьох цивілізацій – західноєвропейської, східнохристиянської і мусульманської – зумовило своєрідний ефект «притягання й відторгнення» щодо інакшості. З одного боку, спостерігалися тенденції наслідування більш успішних спільнот (із відповідними комплексами меншовартості), а з іншого – виявлялися ознаки нездатності або небажання зрозуміти іншу систему світосприйняття. Зрештою, сформувалися стійкі стереотипи мислення – або добро, або зло, або істина, або неправда.

Тому, на наш погляд, основоположним чинником у процесі становлення регіональних ідентичностей населення України, який, зрештою, значною мірою вплинув на формування інших видів ідентичностей, у тому числі й політичної, є відмінний історичний досвід і особливості розвитку різних частин сьогоденної України, про який детально йшлося у попередньому розділі.

Складні процеси вітчизняного історичного розвитку зумовили неоднорідність регіональної структури, сегментованість соціуму, фрагментованість політичної культури. Водночас адміністративно-територіальна структура СРСР вимагала хоча б формального посилення національного характеру республік – з підтримкою культури титульної нації і відповідною кадровою політикою. Така лінія неминуче входила у суперечність із курсом на консолідацію «нової історичної спільноти радянських людей», а створювані в такий спосіб суперечності накладалися на різні стратегії пропаганди інтернаціоналізму у відмінних за своїми ментальностями регіонах і на розмежування по лінії «місто – село». Провідниками «націоналізаторської» лінії найчастіше виступали представники гуманітарної національної інтелігенції, а також висуванці «з сільської глибинки». Радянізаторську лінію обстоювали верстви, виховані в дусі урбаністичних цінностей, і партійні функціонери з інду-

стріальних центрів. Так створювалися своєрідні формули розмежувань, які багато в чому визначили природу і хід політичного процесу на сучасному етапі становлення української державності.

Наслідком різних механізмів формування ідентичностей стали істотні відмінності у сприйнятті і осмисленні соціальної дійсності на українських територіях, об'єднаних в СРСР: на Сході домінують соціальні категорії, на Заході – етнічні. Звідси й різні проекти формування модерної української нації і відмінності у трактуванні національної ідеї. На Сході і Півдні консолідаційний каркас вибудовується на основі співгромадянства, а етнічність вважається приватною справою індивіда. На Заході в основу всіх суспільних лояльностей кладеться етнічна, а чи не єдиним мірилом патріотизму виступає українська мова і прихильність до традиційних етнічних цінностей.

Окремо слід сказати про Крим, який зазнав істотних демографічних змін, найпізніше увійшов до складу України, а у 1991 р. отримав автономний статус. Домінуюче становище російської общини перетворило формально наднаціональну автономію у Криму на форпост обстоювання особливої, російської у своїй основі, ідентичності. А повернення на півострів після десятиріч вимушеної депортації 250-тисячної кримськотатарської спільноти, обтяженої власним травматичним досвідом, створило у Криму виразний феномен сегментованості й непорозуміння – у трьох найбільших етнічних спільнот сформувалося різне бачення оптимальних шляхів розвитку АРК. Різноспрямованість інтересів і зовнішніх орієнтацій створює на півострові атмосферу латентної конфліктності. Це певною мірою відрізняє політичну ідентичність мешканців півострова від решти південно-східних областей.

Після здобуття Україною незалежності у 90-х рр. формування політичних мереж також відбувалося на регіональній основі. А отже, виникнення дихотомії «Захід – Схід» було лише справою часу. Але, на думку Л.Нагорної, не менш показовим щодо розуміння регіональної специфіки є й інший градієнт, розташований по лінії «Північ – Південь». У будь-якому соціальному аналізі українських реалій потрібно враховувати культурно-етнічний критерій, який зобов'язує брати до уваги різницю між первісним ядром етно- й культурогенезу та переселенською субкультурою, сформованою в районах міграційного й колонізаційного освоєння. Внаслідок різного темпоритму колонізаційних процесів регіони нового освоєння, насамперед Причорномор'я, зберігають багато відмінностей, порівняно з тими, що становлять географічне ядро української нації. Атмосфера прикордоння і етнокультурні контакти з колоністами сформували у південній частині України особливий «фронтирний» тип свідомості з більшою відкритістю світові і всіляким інноваціям. У перехідний період він відразу ж заявив про себе появою регіональних рухів і своєрідних «псевдоетносів» – «кримчан», «новоросів» тощо⁹. У найбільш радикальних формах це проявлялося в обґрунтуванні ідей утворення псевдодер-

жав, на кшталт Донецько-Криворізької Республіки. Таким чином, нинішній Україні притаманний не «меридіанний», а скоріше «широтний» поділ, що виявляється як протистояння «корінної України» і зони порівняно пізнього освоєння¹⁰.

Історично сформовані ментальні відмінності, історична ідентичність населення різних українських регіонів мають цілком конкретні сучасні прояви. Як відзначає В. Середа, ідентифікація з уявним минулим притаманна кожній соціальній групі – сімейній, професійній, релігійній, регіональній. Адже для кожної групи чи спільноти – від найменшої (як, наприклад, сім'я) до найбільшої (світової/глобальної) – виміри часу (історії, пам'яті, традиції) та простору («рідної землі», сфери діяльності) мають особливе значення, оскільки саме вони відіграють вагомую роль у маркуванні уявних групових кордонів та міжгруповому розмежуванні. Разом з тим час виступає як важливий легітимізуючий та сакралізуючий чинник. Індивідуальні та групові моделі минулого взаємодіють у соціальному просторі, впливаючи на формування ідентичностей, соціальних, політичних і культурних орієнтацій членів суспільства. Досліджуючи політичні орієнтації, В. Середа звертає увагу на аналіз взаємовпливів формування політичної ідентичності та легітимізації політичної влади через творення ритуалів, символів і домінуючих репрезентацій національної історії. Так, на думку цієї дослідниці, політичні дискурси легітимізуються і сакралізуються через апелювання до традицій, тих чи інших моделей минулого, які проявляються через артикуляцію історичних подій і героїчних зразків поведінки. Потреба створення нової історичної ідентичності, що супроводжується ресигніфікацією старих історичних моделей і витворенням нових, виникає саме у період різких суспільних змін, коли старі політичні інститути втрачають свою легітимність і здатність виконувати мобілізаційну роль, а нові ще її не набувають. Подібні процеси супроводжуються боротьбою між політичними елітами і соціальними інститутами за право дискурсивного витворення нових ідентичностей, моделей політичної поведінки та установок щодо політичної системи чи її складових, зокрема шляхом контролю над інтерпретаціями минулого.

З іншого боку, перехід розуміння ключових елементів історичної ідентичності під час ранніх етапів соціалізації в сім'ї та школі із суб'єктивного у об'єктивне може в майбутньому творити дискурсивну рамку, через яку майбутні громадяни формуватимуть свої політичні орієнтації, оскільки політична соціалізація відбувається у більш пізньому віці, бо потребує певної соціальної зрілості індивіда. Разом із тим на мікрорівні (зокрема у сім'ї) можуть циркулювати альтернативні історичні моделі, через які здійснюються стратегії опору офіційним політичним дискурсам. Отже, зв'язок між історичними ідентичностями та політичними орієнтаціями не має односторонньої спрямованості, а має взаємоконститууючий характер¹¹.

Офіційний історичний дискурс і пропагована ним модель національного минулого із середини 90-х років ХХ ст. до 2004 р. зберігали амбівалентний характер. Для означення національного минулого часто використовувалися події та свята, які мають конфліктуючі ідеологічні та символічні значення. З одного боку, відбувалося активне «відродження» окремих елементів дорадянської моделі конструювання минулого з паралельним формуванням нових символів – Дня Незалежності, Дня Конституції. З іншого боку, спостерігалася поступова інкорпорація старих радянських історичних міфів і комемораційних практик у нову модель репрезентації української історії. Подібне балансування між українським і радянським минулим мало сприяти витворенню «усередненої» моделі історичного минулого, «зближенню» регіонів, водночас дозволяючи кожному регіону в запропонованих дискурсивних рамках сигніфікувати свої особливості уявлень про історичне минуле і репродукувати їх у регіональних комемораційних практиках, відтворюючи існуючі відмінності.

Утім, як показують соціологічні дослідження, відмінності у сприйнятті історичних та ідеологічних символів залишилися досить суттєвими. Що, зрештою, було використано політичними опонентами для мобілізації електорату під час президентських виборів 2004 р.

Так, за результатами контент- та дискурс-аналізу регіональної преси («Донецкие Новости» і «Високий Замок»), проведеного В.Середю, дослідниця дійшла висновку, що у Львові та Донецьку преса вибірково відтворювала офіційний історичний дискурс, по-різному артикулюючи свята, приписуючи їм відмінні символічні репрезентації, що наклало відбиток на уявлення респондентів про відповідні практики святкування і вплинуло на формування регіональних особливостей історичної ідентичності. В обох газетах свята та комеморації більше прив'язувалися до регіонального досвіду і регіональної історичної пам'яті, що, в свою чергу, вплинуло на витворення таких історичних моделей минулого, які легітимізували символічні кордони між регіонами, стимулюючи відмінні напрями політичної мобілізації.

Львів'яни більше святкували «нові українські» свята. Натомість практично всі «колишні радянські» свята, за винятком Дня Перемоги, втратили свою актуальність. У Донецьку «радянські свята» навпаки випереджали за популярністю всі традиційні та новітні українські свята.

Набір історичних осіб та подій, до яких зверталася львівська преса у 1994 – 2004 рр., був достатньо широким, натомість у донецькій пресі він постійно скорочувався. Подібна недорепрезентованість історичних подій та осіб у донецькому медіа-дискурсі знайшла своє відзеркалення в уявленнях респондентів про національне минуле. Під час аналізу результатів опитування у Львові кількість респондентів, що не відповіли на питання, виявилася незначною, натомість у Донецьку ці відсотки були вищі подекуди вдвічі. Порівняння 10 осіб, що найчасті-

ше згадуються як герої та антигерої у Львові і Донецьку, підтверджує деякі вищевказані тенденції. З чотирьох осіб, які збігаються в обох містах, три (Б.Хмельницький, М.Грушевський і Т.Шевченко) є саме тими національними героями, що пропагуються офіційним історичним дискурсом. Інші 4 особи, які у Львові означені як позитивні, в Донецьку знаходяться в негативному рейтингу, і навпаки. Особи, що означаються як герої у Донецьку, можуть виступати антигероями у львівській регіональній моделі національного минулого, а персоналії, важливі для львівської історичної ідентичності, заперечуються у Донецьку. Серед десяти національних лідерів у Донецьку є три радянські діячі, а отже, радянська компонента є достатньо важливою для історичної ідентичності донеччан.

Фокус-групи підтвердили результати масового опитування про те, що мешканці Львова проявляють більшу обізнаність із національними минулим і володіють ширшим репертуаром національних героїв/антигероїв і подій, ніж мешканці Донецька. У Донецьку була простежена амбівалентність і невизначеність у трактуванні радянського минулого, певна гібридизація українських та радянських елементів у конструюванні історичних ідентичностей¹².

Подібні тенденції прослідковуються й під час аналізу інших, більш пізніх соціологічних досліджень. Причому означені тенденції стали ще більш виразними і досить точно корелювали із електоральними уподобаннями мешканців різних регіонів. Зокрема, результати соціологічного дослідження «Україна – Схід – Захід: єдність у розмаїтті», проведеного соціологічною компанією Research & Branding Group у 2010 р. у Донецьку та Львові. Так, на питання «Чого більше було у радянському минулому?» 50% респондентів у Донецьку відповіли «більше доброго», тоді як у Львові таку відповідь дали 20% опитаних. Більше поганого у радянському минулому для 19% львів'ян і лише для 2% донеччан. Протилежні результати дають відповіді на питання «Чого більше було у часи незалежності України?». Для 35% донеччан у часи незалежної України більше було поганого, у той час як серед львів'ян таких удвічі менше (16%). Натомість, для 30% мешканців Львова і лише для 3% жителів Донецька у незалежній Україні більше доброго¹³. Слід зауважити, що порівняння подібних досліджень у Донецьку і Львові є порівнянням «полярних» точок зору і не розкриває різноманітності поглядів у межах усієї України.

Більш детальне уявлення про відмінність історичної ідентичності у масштабах усієї України дає інше дослідження «Сприйняття населенням України історії радянського і пострадянського періодів», проведене соціологічною компанією Research & Branding Group у 2009 р. у рамках міжнародного проекту «Євразійський монітор». На розсуд респондентів під час опитування було винесено широке коло питань, пов'язаних зі ставленням до історичних персон, подій, а також пропонувалося обрати одне з двох трактувань історичних подій, які умов-

но можна поділити на «радянські» та «демократичні». Результати опитування демонструють діаметрально протилежні оцінки жителями Західної, Центральної і Південно-Східної України таких історичних діячів, як, наприклад, В.Ленін. Так, негативне ставлення до В. Леніна переважає у жителів Західної України (57%), тоді як позитивне – на Південному Сході (49%). Проміжну, але дещо ближчу до Південного Сходу позицію у ставленні до В.Леніна займає Центральна Україна: позитивно до В.Леніна ставиться 39% опитаних, а негативно 28%. Водночас у ставленні, наприклад, до С.Петлюри вимальовується діаметрально протилежна картина. Позитивне ставлення до С.Петлюри переважає на Заході України (41%), а негативне – на Південному Сході (51%). Знову ж проміжну, але ближчу до Південного Сходу, позицію у ставленні до С. Петлюри демонструють респонденти центральних областей: 30% респондентів декларують негативне і 23% – позитивне ставлення до С. Петлюри.

У ставленні до таких історичних подій, як Жовтнева революція 1917 р. і проголошення незалежності УНР у 1918 р. простежуються аналогічні тенденції. Але що показово – у ставленні до проголошення незалежності УНР позиція населення Центральної України вже є ближчою до західних областей: позитивно його оцінили 32%, а негативно – 16% мешканців центральних областей¹⁴.

Аналіз регіональних особливостей історичних ідентичностей та їх впливів на політичні ідентичності мешканців різних регіонів підводить до висновку про те, що наявна амбівалентність і регіоналізованість історичної ідентичності населення України істотно відображається у політичних поділах сучасного українського суспільства. Ставлення до політичних об'єктів, репрезентоване фактором «радянська історія», є дзеркальним до фактора «українська історія». Респонденти, які репрезентують «українську» й «радянську» модель національного минулого, голосують за різні партії. Характерно, що респонденти, які більше схиляються до «української моделі» національної історії, одночасно мають більш деперсоналізовані політичні орієнтації. Натомість, для респондентів, які більше схиляються до моделі «радянської історії», людський, персоналізований вимір політичних орієнтацій залишається більш вагомим.

Віднесення себе до різних моделей історичного минулого зумовлює й відмінні ідеологічні настанови мешканців різних українських регіонів. Численні соціологічні дослідження показують, що ідеологічна складова політичної ідентичності українських громадян в останні роки стає дедалі більш розмитою й невизначеною. Віднесення себе до «правих» чи «лівих», або комуністів чи демократів, яке більш виразно фіксувалося у 90-х рр. ХХ ст. і мало виразну парламентську репрезентацію, нині поступилося місцем невиразному за ідеологічними критеріями розрізнення поділу на «помаранчевих» і «біло-блакитних».

Можна припустити, що подібний стан речей зумовлений тим, що «ліво – права» шкала політичних орієнтацій в Україні ніколи й не була достатньо репрезентативною. Якщо у західній системі цінностей з «лівими» ототожнювалося прагнення до змін під гаслами соціальної справедливості, а консерватори однозначно належали до «правих», то у часи «перебудови» в Україні до числа «лівих», навпаки, відносили політиків і політичні сили, які виступали за збереження існуючих соціальних і політичних відносин, тобто тих, кого можна було віднести до «консерваторів» у західному розумінні. Українські ліві доволі довго утримувалися в «охоронному» фарватері, аж поки не стало очевидно, що їхні можливості впливати на формування політики нижчі за політичні амбіції. Якщо під час президентських виборів 1999 р. у другому турі майже 11 млн виборців (38% тих, хто взяв участь у голосуванні) віддали голоси лідерові КПУ П.Симоненку, то впродовж наступного п'ятиріччя вектор політичних симпатій істотно змінився, і кандидат від КПУ набрав у першому турі президентських виборів 2004 р. менше 5% голосів. Утім, колишній комуністичний електорат не змінив свої погляди на протилежні, а у більшості проголосував за «проросійського» кандидата у президенти.

Те, що політична ідентичність в Україні має виразний регіональний вимір, стало аксіомою. Однак уявлення про те, що Схід і Південь вотчина «лівих», а Захід – «правих», є дещо спрощеним. Соціологічні дослідження ідеологічних ідентичностей мешканців Львова і Донецька, що проводилися у 1994, 1999 і 2004 рр., зафіксували порівняно невисокий рівень політичних самоідентифікацій населення. Приміром, у 2004 р. у Львові з комуністами й соціалістами ототожнювали себе лише по 0,8% респондентів, у Донецьку – 2,5 та 1,3%, відповідно. Серед львів'ян з націонал-демократами себе ідентифікували 27,5% опитаних, а з націоналістами – 14,5% опитаних. Ці результати поставили під сумнів принаймні два поширені на той час стереотипи: ототожнення львів'ян з націоналістами, а донеччан – із комуністами та соціалістами¹⁵.

У 2010 р., згідно із результатами соціологічного дослідження «Україна – Схід – Захід: єдність у розмаїтті», проведеного соціологічною компанією Research & Branding Group¹⁶, ситуація з ідеологічною самоідентифікацією мешканців Донецька і Львова мала такий вигляд: найбільш відповідними поглядам мешканців Донецька ідеологіями ними були названі соціал-демократична (20%), комуністична (14%) та соціалістична (13%). При цьому 44% донеччан не змогли дати змістовну відповідь на питання. Мешканці Львова переважно ідентифікували себе із національно-демократичною ідеологією (34%), а також із соціал-демократичною, християнсько-демократичною (15%) і націоналістичною (14%). Можна припустити, що певна ідеологічна розгубленість на Сході України, який репрезентує Донецьк, значною мірою зумовлена ідеологічною невизначеністю найбільш впливової на сьогодні у цьому регіоні політичної сили – Партії регіонів.

Загалом, як зазначає О.Вишняк, по Україні частка прихильників комуністичних гасел залишалася незмінною з 1994 р. (10,3%) до 1997 р. (10,8%), потім різко зросла після перших виборів до ВР з змішаною виборчою системою, коли половина депутатів обиралася за партійними списками (21,9% у 1998 р. і 19,98% у 2002 р.), потім поступово скорочувалася і у 2005 р. становила лише 7,4%. Найнижчим рівень підтримки комуністів був у західному регіоні (2,5%), найвищим – у Донбасі (20,1%). Кількість прихильників соціалістичної орієнтації у 1994 – 1998 рр. скорочувалася (від 10,7 до 5,6%), у 2005 р. зросла до 12,9%, потім різко впала. Приблизно до такого ж рівня після «помаранчевої революції» зріс рівень підтримки національно-демократичних і націоналістичних сил, який упродовж 1994 – 2003 рр. тримався на рівні 7-9%. Найвищим він виявився у західному регіоні (28,7%), найнижчим у Донбасі (2,6%)¹⁷.

З подачі націонал-демократів «українськість» у цей час почала виступати як мірило цивілізованості й патріотизму, значною мірою заповнюючи вакуум, що утворився внаслідок падіння впливу соціалістичних ідей, насамперед у центральних областях. Однак ідентифікаційна стратегія, побудована на цьому ґрунті, виявила і комплекс ознак, що потенційно мали роз'єднувальний ефект. По-перше, у запропонованому варіанті нової «українізації» виразно проглядався асиміляційний підтекст, що не могло не справляти подразливого впливу на свідомість росіян і російськомовних громадян умовного «Сходу», а також значною мірою угорської та румунської громад Закарпаття і Чернівецької області. По-друге, внаслідок архаїчної налаштованості і не досить високого рівня професіоналізму вітчизняних еліт Україна стрімко втрачала темп розвитку і досягнутий ступінь якості життя більшості громадян, а бажаючих ідентифікувати себе із «країною невдах» було небагато. По-третє, далеко не всім подобалися етнічні пріоритети, які закладалися у фундамент державної стратегії – із вилученням національних меншин зі складу української нації, селекцією на «корінні» і «некорінні» народи, прокламуванням у Конституції консолідаційних завдань винятково щодо української етнонації (Ст. 11) тощо. Тому ані на Заході, ані на Сході України державу не сприймали як «свою». Вихованим на етнічних пріоритетах мешканцям Західної України вона уявлялася недостатньо українською, а у населення Сходу і Півдня вона асоціювалася з натискною «українізацією», втратою певних життєвих стандартів, падінням моралі¹⁸.

Таким чином, за час існування незалежної Української держави партійно-політична система з домінуючим характером ідейно-політичних відмінностей перестала бути адекватною суспільним настроям. Натомість відбулася прагматизація суспільної свідомості, що проявилася у домінуванні інструментальних цінностей і поступовій девальвації понять «лібералізм», «соціал-демократизм», «права людини» тощо. Це, однак, не означає, що соціум взагалі не відчуває

потреби в ідеологічних та політичних ідентифікаціях. Ця потреба зберігається, але втрачає лінійно-дихотомічний характер і вже не вкладається у звичні бінарні опозиції. Так, залишкова «лівизна» проявляється у завищених вимогах до держави й пріоритеті цінностей «порядку» над цінностями «свободи». Далеко не всіма прошарками суспільства вона належним чином усвідомлюється, оскільки має переважно світоглядний, а не політичний характер і вже не пов'язана з прихильністю до комуністичних ідеалів.

Не останню роль у нівелюванні ідеологічної складової політичної ідентичності відіграли й особливості формування партійної системи України. З багатопартійністю у перші роки незалежності пов'язувалися високі суспільні очікування; вважалося, що вона забезпечить структурування соціуму і здорову конкуренцію політичних сил. Ці очікування, однак, виявилися марними: кількість партій стрімко зростала, але вплив партійних структур на соціум слабшав. Результати усіх – як президентських, так і парламентських – виборів стали доказом того, що ейфорія з приводу можливостей багатопартійності, характерна для 90-х років, змінилася суспільним скепсисом.

Внаслідок особливостей історичного і політичного розвитку, насамперед утворення держави при незавершеності формування політичної нації, поєднання надзвичайно широких владних повноважень Президента фактично переважання мажоритарної виборчої системи, в Україні сформувалися дуже специфічні партії і партійна система. Основними її відмінностями від класичних партійних систем є завелика кількість партій, які постійно знаходяться у процесі перетворень, розпаду, об'єднання, реорганізації, що зумовило крайню нестійкість партійної системи. При цьому самі партії формувалися «зверху» і слугували переважно для імітації демократії. Ідеологічні засади партій постійно розмивалися, тривав відхід від лівих і національно-демократичних течій, зміщення балансу між ідеологією і регіональною належністю на користь останньої. Особливо ці процеси прискорилися після виборів 1998 р., коли у партійному будівництві активну участь почали брати представники бізнесу. Це, у свою чергу, обумовило посилення впливу на партійне життя особистісних, фінансово-економічних і регіонально-культурних, а подекуди – етнічних факторів, що, врешті, призвело до перетворення партій на структури, основна функція яких полягала в просуванні у владу або збереженні у владі представників окремих малих і великих фінансово-політичних груп – фактичне перетворення на складові частини цих ФПГ, або бізнес-проекти¹⁹.

Ще більше ускладнювала ситуацію електоральна спрямованість політичних інтересів більшості політичних партій. Оскільки вибори в Україні відбуваються часто, а головним пріоритетом для кожної політичної сили є здобуття максимальної кількості голосів, ідеологічні пріоритети у програмах і передвиборчих платформах політичних партій вимальовуються надто невиразно, натомість ті проблеми, які мають

конфліктогенний потенціал (ставлення до державного статусу російської мови, до ймовірного членства країни у НАТО, оцінка історичного минулого тощо), часто виходили на перший план.

Водночас, з погляду політичної доцільності, використання політичними партіями таких тем цілком виправдане, оскільки це найпростіший засіб відокремлення і утримання «свого» електорату, що уможливлює реалізацію політичними силами головної мети існування – здобуття політичної влади. Партії постійно постають перед необхідністю робити стратегічний вибір між старими і новими поділами. Вони втягуються у конкурентну боротьбу, намагаючись політизувати поділи, найбільш сприятливі для них, і не політизувати ті, які їм не сприяють.

У цьому разі якраз і простежується перехід від політизації одного поділу, який не є сприятливим для політичних партій, до іншого. Адже переважній більшості вітчизняних політичних партій і досі не вдалося сформуванню усталеної соціальної бази саме на підставі поділу українського суспільства за соціально-економічними ознаками, майнового розшарування, стати виразником інтересів певної соціальної верстви і в такий спосіб «відокремити» власний електорат від прихильників інших партій. Як свідчать результати дослідження Центру ім. О. Разумкова, проведеного напередодні парламентських виборів 2006 р., практично всі партії – лідери виборчих перегонів (крім КПУ та частково СПУ) – могли, з формальної точки зору, претендувати на роль представників середнього класу, оскільки представники цього соціального прошарку (виокремленого за самооцінкою громадян) становили відносно найбільшу частку їх прихильників²⁰.

Тому провідні політичні сили вдалися до політизації іншого поділу – на основі соціально-культурних відмінностей між жителями різних регіонів країни. Цей поділ, враховуючи історію та геополітичне становище України, набагато більш виразний і чітко локалізований географічно.

Це змушувало виборців переорієнтовуватися із власної ідеології на іміджі лідерів та їхні обіцянки. Популістська складова у політиці стрімко зростала, що, врешті-решт, обернулося кризою участі й амбівалентністю ціннісних орієнтацій. Значна частина громадян на сьогодні взагалі ігнорує фактично єдину можливість реально впливати на політику, не приходючи на виборчі дільниці.

Утім, в Україні інтерес громадян до політики залишається одним із найвищих у Європі. Щоправда, це слабо співвідноситься із рівнем довіри до політиків і владних структур. Певні сплески позитивного ставлення до влади спостерігалися лише нетривалий період після завершення чергової виборчої кампанії. «Десятиріччя Л.Кучми» виявилось щодо цього особливо показовим. Довіра громадян до Президента стрімко падала особливо під час першої каденції (з 33,3% у 1995 р. до 9,7% у 1998 р.). Після повторного обрання вона дещо зростала (до 26,9%). Принципово іншою ситуація стала у 2005 р., після

обрання Президентом В.Ющенка: частка тих, хто йому довіряв (49,2%) значно перевищила частку тих, хто не довіряв (19,7%). Але дуже скоро показники довіри стрімко знизилися. Вже у 2006 р. Президенту довіряли лише 15,2% громадян²¹, а під час президентських виборів 2010 р. чинний Президент набрав 5,5% і посів 5-те місце за результатами першого туру.

Отже, ідеологічне наповнення політичної ідентичності поступово почали замінювати інші фактори, зокрема мовно-культурні, певною мірою релігійно-конфесійні, геополітичні.

Те, що особливості соціально-культурних ідентифікацій громадян різних регіонів України значною мірою збігаються із їхніми політичними симпатіями, показує багато соціологічних досліджень. Навіть якщо винести «за дужки» чинники політичного впливу та маніпулятивних технологій, різниця в оціночних критеріях вражає. Належність різних регіонів України до відмінних культурних традицій – чинник, який охоче визнають (і використовують) представники усіх політичних сил. Досить легко, хоча й за довільними критеріями, вираховується процент прихильників української чи європейської культурної традиції на Заході України і кількісне переважання прихильників російської чи радянської культурних традицій на Сході і Півдні країни.

Попри значне падіння популярності комуністичних і соціалістичних ідей, яке виражається результатами голосування на виборах, дещо незвично, на перший погляд, видається закоріненість радянської ідентичності у політичному просторі. За даними дослідження, проведеного у липні 2000 р. Центром соціальних і маркетингових досліджень «Соціс», ототожнення себе з радянськими людьми сягало 25,16% у Східному регіоні, а в Криму 28,25%. Причини такої консервації свідомості політологи вбачають у поєднанні симптомів економічної й духовної кризи, а також непривабливості нової системи цінностей, що мала замінити радянську. Своєрідна «втеча» до радянської ідентичності розглядається при цьому як захисний, компенсаторний психологічний механізм, спосіб соціокультурної адаптації до зміни ситуації²². Загалом, регіональні відмінності у культурній ідентифікації досить чітко демонструє соціологічне дослідження компанії Research & Branding Group, проведене у 2007 р.²³. Так, в цілому в Україні більшість респондентів (60%) вважали себе представником української культурної традиції, 23% відносили себе до радянської культурної традиції, а 16% – до російської культурної традиції. Але у регіональному розрізі картина набувала інших обрисів. Якщо на Заході і у Центрі України переважна більшість опитаних (80,5% і 76%, відповідно) ідентифікувала себе з українською культурною традицією, то на Південному Сході таких виявилось вдвічі менше (40%). Натомість 34% і 27,5% опитаних віднесли себе, відповідно, до радянської та російської культурної традиції, а кожен десятий (вдвічі більше, ніж у Центрі та на Заході) не зміг відповісти на запитання. Наведені результати свідчать,

насамперед, про те, що психологічно значна частина українців перебуває не так в іншому просторі (який умовно характеризується поняттями «Заходу» та «Сходу»), як в іншому часі.

Успадкована радянська ідентичність, складні процеси міжнаціональної взаємодії, зумовлені політикою радянських еліт, а також амбівалентність суспільної свідомості, звична для перехідних суспільств, формують у пострадянській Україні фрагментовану політичну культуру з двома субкультурами (західною та східною), основними рисами якої є песимізм (зумовлений кризою суспільних очікувань протягом української державності), етатизм (що більше переважає на Сході) та нігілізм (характерний більше для Заходу). Це зумовлює, з одного боку, сприйняття масовою свідомістю авторитарних форм правління як звичних (і на Сході, і на Заході), а з іншого – недовіру, а часто й ворожість до влади або підтримку лише «своєї», регіональної влади, що перешкоджає формуванню раціонально-договірних відносин з державою. Такими ж амбівалентними, розмитими та двозначними є і самі регіональні політичні культури, що ускладнює формування громадянської культури в Україні.

Загалом, політична культура визначає цінності суспільства, владно-інституційну структуру держави, тип правління та політичного режиму. У суспільному житті політична культура є важливим засобом взаємодії особистості й політичної влади. Зі структурного погляду, політична культура – це єдність політичної свідомості та політичних знань, а також політичної поведінки й політичних дій. У свою чергу, політична свідомість та політична поведінка громадян теж мають свою внутрішню структуру. Політична свідомість – це духовне утворення, яке включає політичні ідеї, погляди, уявлення, традиції, соціально-політичні почуття народу, що відбивають найбільш істотні економічні, соціальні, політичні та духовні інтереси людей, що мають бути реалізовані через інститути політичної системи. Політична свідомість завжди є конкретно-історичною, вона відбиває інтереси конкретних людей у конкретній країні з певним рівнем економічного й духовного розвитку. Важливим компонентом політичної свідомості є політичні цінності й ціннісні орієнтації. До політичних цінностей належать, наприклад, демократія, політична свобода, соціальна справедливість, політичні права людини та їх гарантії. Такі самі політичні цінності можуть розглядатися і як політичний ідеал, тобто те, чого суспільство ще повинно досягти у своєму розвитку²⁴.

Слід зазначити, що в посттоталітарному суспільстві, яке склалося в Україні та в інших країнах СНД, сьогодні панує тип політичної культури, визначальними рисами якого є перевага тяжіння до змін і рівності в суспільстві над цінностями порядку і свободи. Важливим компонентом політичної свідомості є політичні настанови.

Настановою нашої політичної культури, що тільки формується, є ставка на певну особу, лідера, а не на якусь політичну партію чи

суспільний рух. Адже яскрава політична постать у передвиборчій політичній боротьбі в українських умовах часто виявляється більш ефективною.

Особливості політичної свідомості кризь призму бачення ідеальної влади населенням різних регіонів України демонструє дослідження компанії Research & Branding Group, проведене у 2009 р.²⁵. Його результати дають підстави стверджувати про певні регіональні відмінності у баченні «ідеальної влади». Попри прагнення українців до «сильної руки» як ідеальної влади їх уявлення щодо того, хто або що є «сильною рукою», виявилися вельми туманними. Перш за все, слід зазначити, що відносна (27%) більшість українців вважала, що «сильна рука» – це все-таки перш за все необмежена влада однієї особи; колективній «сильній руці» віддають перевагу 15% опитаних; практично кожен п'ятий житель країни вкладає у поняття «сильна рука» набір методів управління і стільки ж – конкретний результат.

Уявлення українців про сильну руку залежать від ряду чинників, таких, як регіон мешкання. Наприклад, уявлення про «сильну руку» як необмежену владу однієї особи більшою мірою властиво Заходу (30%) і Центру (31%) України, ніж жителям Південного Сходу (24%).

Існує стереотип, що жителі західних областей більшою мірою, ніж на Південному Сході, прихильні до демократичних і ліберальних цінностей. Проте за детальнішого розгляду все виявляється далеко не так. Незалежно від статі, віку і освіти респондентів у них, практично, не викликає сумніву те, що «сильну руку» повинні перш за все поважати (75%), а не боятися (15%). Специфіка у цьому питанні простежується швидше залежно від регіону. Так, кількість тих, хто упевнений, що «сильна рука» повинна викликати повагу, зростає із Заходу (65%) на Схід України (79%).

Так чи інакше, але, зрештою, українці від «сильної руки» чекають порядку – або шляхом консолідації (48%), або шляхом придушення незгодних (17%). Характерно, що серед прихильників КПУ (33%) практично вдвічі більше тих, хто тяжіє до наведення ладу саме через придушення незгодних, приклади досягнення суспільної згоди таким шляхом вже мали місце у нашій недавній історії.

Міркування про те, якою має бути «сильна рука» і чи потрібна вона взагалі, мають вельми абстрактний характер без наведення конкретних прикладів. А вони більш ніж красномовно свідчать про уявлення українців про те, яким повинен бути політичний лідер нації. Так, з-поміж найвідоміших правителів в українській історії відносна більшість опитаних (17%) назвали ідеальним правителем для України Ярослава Мудрого. При цьому такий вибір більшою мірою притаманний для жителів Південного Сходу (20%) і Заходу (17,4%) країни, ніж центральних її областей (10%), де, власне, і розташовувалася столиця князя. У Центральній Україні ідеальним правителем більш схильні вважати скоріш Леоніда Брежньєва (16%). У той же час, об'єд-

нуючі якості Богдана Хмельницького не викликають в українців сумнівів – однакова кількість жителів у всіх регіонах країни (по 12%) саме його вважають ідеальним правителем для України.

І Ярослав Мудрий, і Богдан Хмельницький, кожен у свій історичний період, доклали чимало зусиль для об'єднання розрізнених сил з метою протистояння зовнішнім ворогам. При цьому вони достатньо дипломатично діяли на міжнародній арені. Таким чином, можна зробити висновок, що ідеальний правитель України має бути реальним гарантом її суверенітету.

Розширюючи горизонти, можна дізнатися про симпатії українців серед історичних персонажів світового масштабу. Абсолютним лідером у цьому розрізі є Петро Перший (23%), на другому місці Й.Сталін (14%). Вибір цих історичних персон як ідеальних правителів України залежить від регіону мешкання і політичних симпатій українців. Популярність обох зростає із Заходу на Схід країни: Петра Першого з 15% до 28%, Й.Сталіна – з 7% до 17%. Залежно від політичних симпатій ідеальним правителем для України Петра Першого схильні вважати близько третини прихильників В.Януковича і удвічі менше число прихильників В.Ющенка, Й.Сталіна – кожен четвертий нинішній прихильник П.Симоненка.

Проте історичні діячі жили і працювали у дещо іншому світі. Тому найточніше ідеал правителя для своєї країни українці визначають на прикладі політичних лідерів сучасності. Безумовним лідером у цьому разі є экс-президент Росії В.Путін – такої думки дотримуються 30% українців, а також О.Лукашенко (15%) і М.Тетчер (10%). При цьому основна частина тих, у кого образ ідеального правителя асоціюється з В.Путіним (45%), припадає на південно-східні регіони, тоді як у центральних областях їх 19%, а на Західній Україні – 10%. В уявленні жителів Західної України найбільш відповідає образу ідеального правителя колишня прем'єр-міністр Великобританії, «залізна леді» М.Тетчер (16%), а у Центрі України ідеалом правителя є президент Білорусі О.Лукашенко (21%). При цьому популярність О.Лукашенка практично не залежить від статусу населеного пункту, тоді як В.Путіну симпатизують переважно міські (35%), аніж сільські (24%) жителі²⁶.

Більш виразно вплив культурної традиції проглядається у гостро відмінних у регіональному вимірі системах авто- і гетеростереотипів. На Сході й Заході країни домінує стереотипне сприйняття дійсності: «чужий» регіон визначається як агресивний, котрий прагне утвердити свої порядки у всій країні, глуха культурна провінція, регіон із сильними сепаратистськими настроями. Водночас свій регіон у суспільній свідомості позиціонується як бажана модель розвитку країни: регіон, де переважають державники, котрі захищають цілісність країни та регіон, що вимушений захищати власну специфіку, право жити у відповідності зі своїм світобаченням та світосприйняттям. Такий стан речей свідчить про те, що жителі Сходу й Заходу України керуються

явно недостатнім знанням одних щодо інших. Їхні судження ґрунтуються на стереотипах, а не на реальній інформації. Слід також наголосити на дзеркальній сутності стереотипів: за позитивної самоідентифікації зі своїм регіоном та країною жителі іншого регіону сприймаються як «чужі», хоча й присутня установка щодо необхідності встановлення добросусідських відносин, у тому числі й шляхом компромісів.

Дані соціологічних досліджень ілюструють «дзеркальну оберненість» регіональних авто- та гетеростереотипів – і у Донбасі, і в Галичині перші завжди позитивні, а другі – негативні. І там, і там домінує уявлення, що саме власний регіон має стати моделлю для всієї України, до 65% луганчан вважають агресивним регіоном Галичину й, відповідно, понад 77% дрогобичан таким регіоном називають Донбас²⁷. Фахівці пояснюють це насамперед тим, що мешканці Донбасу й Галичини мало знають одні одних; переважна більшість опитаних ніколи не була у тих регіонах, які вважає «агресивними», і формує уявлення про них із «других рук».

Значною мірою ці стереотипи посилюються під впливом використання релігійно-конфесійного, етнорегіонального та лінгвістичного чинників, зокрема, у ході виборчої боротьби, що має наслідком поглиблення розмежувань між регіонами.

Про етнорелігійні чинники політичних процесів в Україні більш детально йтиметься у наступному розділі. Але у контексті взаємопов'язаності політичної та релігійно-конфесійної ідентичності відзначимо, що в Україні були приклади прямого впливу конфесійних структур на політичну ситуацію. Зокрема, простежується зв'язок між конфесійною географією та географією політичних уподобань населення. Так, УПЦ (Московського патріархату) традиційно підтримує політичні сили проросійського напрямку. У середовищі ієрархів УПЦ (МП) немало й таких, хто відверто не сприймає ідею української державності. У свою чергу, ряд політичних сил, зокрема ідеологічно атеїстичні ПСПУ та КПУ, іноді відкрито заявляють про свої симпатії до певних релігійних конфесій. Зрештою, найбільш показовим прикладом тісного зв'язку релігії і політики є інаугурація четвертого Президента України, на якій вперше була представлена лише одна конфесія.

Різна історична і відмінна етнічна основа західноукраїнської і східноукраїнської ідентичності зумовила один з важливих параметрів розмежування між Сходом та Заходом – мовний. Мовне питання завжди було в Україні надто політизованим і займало помітне місце у формуванні політичної ідентифікації мешканців різних регіонів. Насамперед це стосується ставлення до режиму використання мов. За даними цілого ряду соціологічних опитувань, проведених компанією Research & Branding Group у 2006 – 2010 рр., ставлення до визначення кількості державних мов в Україні чітко корелює із електоральним поділом держави. В принципі можливо простежити кореляцію між, наприклад, належністю до певної національності або мовного середовища та

прихильністю до тієї чи іншої політичної сили. Приміром, виявити, що серед прихильників Партії регіонів та КПУ найбільше прибічників надання російській мові статусу другої державної. Але насправді корені такої пов'язаності мови і політики є більш глибокими і пов'язані не лише з національною належністю носіїв російської мови до російського етносу²⁸. Як соціологічні дослідження, так і результати перепису населення 2001 р. засвідчують незбіг національного і мовного самовизначення власне представників українського етносу.

Просторовий порівняльний аналіз мовної асиміляції у середовищі великих міст та у сільському і містечковому середовищах, проведений М.Дністрянським, дав йому змогу окреслити територіальну модель культурно-лінгвістичної структури українського етносу, виділивши кілька таких ареалів: 1) ареал з відносно цілісним українським культурним середовищем (збігається із Західним політичним макрорегіоном); 2) ареал з переважно цілісним сільським середовищем і середовищем малих міст та деякою акультурацією українського населення обласних центрів, де менше 10% етнічних українців вважає рідною російську мову (збігається із Центральним політичним макрорегіоном); 3) ареал з порушеними внутрішньорегіональними етнокультурними зв'язками: мовно асимільоване українське населення великих і середніх міст (більше 10% етнічних українців вважають рідною російську мову) і лише частково асимільоване українське населення сільської місцевості (збігається із частинами Південно-Східного політичного макрорегіону, які межують із Центральним); 4) ареали із загостреними кризовими виявами української етнічності, де половина і більше українського населення вважає рідною російську мову (територіально охоплює АР Крим, урбанізовані райони Донбасу, південно-західну частину Одеської області та кілька прикордонних з Росією районів Сумської області)²⁹.

Історичні чинники лінгво-етнічної гетерогенності в Україні в цілому відомі. Це більше двох століть русифікаторської державної політики царської Росії та, після короткої перерви у 1920-х роках, більше 60 років не такої відвертої, але, мабуть, ще ефективнішої (через інтернаціоналістське ідеологічне покриття) русифікаторської політики керівництва колишнього СРСР. Але для з'ясування чинників відмінностей у електоральних преференціях важливо визначити, на чому базується ця гетерогенність сьогодні: чи лише на соціокультурних навичках, що формуються переважно через корисність їхнього вживання, чи це явище психологічно більш глибокого рівня мотивації, яка базується на відповідних почуттях.

В. Хмелько пояснює зв'язок етномовних відмінностей населення і його електоральних уподобань таким чином. У 2001 р., коли проходив перепис населення, опитування КМІС виявили, що серед тих дорослих, які офіційно зараховуються за національністю українцями, кожен п'ятий вважає себе за національністю не лише українцем, але й, тою

чи іншою мірою, ще і руським*, а серед тих, хто офіційно зараховує себе руським, кожні двоє з п'яти вважають себе за національністю тою чи іншою мірою також і українцями. І тому відповідний розподіл населення, що фіксується у переписі, слушно називається у збірниках офіційної статистики розподілом за національністю, а не за етнічною належністю. Власне етнічний склад – той, що має фіксуватися за вільною самоідентифікацією людини, – тут відображується лише у першому наближенні, у певному сенсі, одновимірно. Урахування ж русько-української біетнічної самоідентифікації дало можливість з'ясувати, що у неодновимірному відображенні етнічну структуру України становлять приблизно 62% моноетнічних українців, 23% біетнічних русько-українців, 10% моноетнічних руських і 5% представників інших етнічних груп.

Моноетнори – ті, хто ідентифікує себе лише з однією етнічною групою і не ідентифікує себе з іншими, – це не завжди люди, у яких батько і мати однієї національності. В таких випадках є підстави припускати, що це люди, для яких особливо цінною є належність саме до певної етнічної групи. На відміну від цього *біетнори* – ті, хто одночасно ідентифікує себе тією чи іншою мірою з двома етнічними групами, – це люди, котрі або не надають своїй етнічній належності суттєвого значення, або для яких суттєве значення мають обидві етнічні належності (останні ідентифікують себе біетнічно за власною ініціативою, а перші – лише коли ставиться зондуєче запитання). Подальше накопичення відповідних емпіричних даних дозволило співробітникам КМІС у 2004 р. провести аналіз статистичних зв'язків між параметрами етнічних та лінгвістичних структур регіонів України. З'ясувалося, що чим більша в регіоні частка біетнорів, тим більша у ньому і частка російськомовних українців, і що поширеність в регіонах русько-української лінгво-етнічної гетерогенності з усіх складових етнічного складу статистично значуще пов'язана лише з часткою русько-українців.

Це спонукало під час аналізу результатів виборів 2004 р. шукати зв'язок відсотка голосів, поданих за певного кандидата, з параметрами не лише мовного складу регіонів (який був виявлений для виборів 1994 р.), але і їхніх двовимірних етнічних структур, в яких відображається питома вага української і руської моноетнічності та русько-української біетнічності. Перш за все логічно було перевірити: чи не за двовимірним етнічним складом відрізняються ті дві частини України, що на виборах 2004 та 2006 років віддали перевагу різним політикам? Розрахунки питомої ваги трьох зазначених груп (українські і руські моноетнори та русько-українські біетнори) у кожній з двох частин країни підтвердили це припущення. Так, у північно-західній частині країни, де В.Ющенко набрав значно більше голосів, ніж В.Янукович, а

* Термін «руський» тут і далі вживається В.Хмельком в першому значенні, яке дає 11-томний Словник української мови: «людина російської національності» (Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.8. – С. 913.) Іншого варіанта для відтворення українською мовою відмінності між словами *русский* в етнічному сенсі та *российский* у правниче-громадянському – знайти не вдалося.

«помаранчеві» – ніж «біло-сині», моноетнічних українців також значно більше, ніж біетнічних русько-українців та моноетнічних руських разом (83% проти 14%, з яких 11% – русько-українці). А у південно-східній частині, де В.Ющенко набрав значно менше голосів, ніж В. Янукович, а «помаранчеві» – ніж «біло-сині», моноетнічних українців серед виборців також значно менше, ніж русько-українців та моноетнічних руських разом (34% проти 60%, з яких 41% – це русько-українці).

Протилежність пропорцій двовимірного етнічного складу двох частин України, на думку В.Хмелька, фактично пояснює, чому, за подібності соціально-економічних і більшості політичних орієнтацій мешканців обох частин країни, зовсім протилежними є національно-політичні орієнтації, які базуються на національних почуттях людей. Під час аналізу відповідних даних з'ясувалося, що саме з етнічним складом регіонів тісно пов'язані такі національно-політичні орієнтації, як ставлення до статусу російської мови в Україні, а також і до її відносин з Росією та із Заходом. З іншого боку, від поширеності в регіонах саме цих національно-політичних орієнтацій найбільше залежало те, як поділялися голоси виборців: на президентських виборах – між В.Ющенко та В.Януковичем, а на парламентських – між «помаранчевими» та «біло-синіми».

Так, чим більше в регіонах проживало прихильників надання російській мові статусу другої державної, тим більше голосів у 2004 р. набрав В.Янукович та у 2006 р. – «біло-сині». А чим більше в регіонах прихильників надання російській мові статусу місцевої офіційної та усунення російської мови з офіційного спілкування взагалі, тим більше голосів у 2004 р. здобув Ющенко, а у 2006 р. – «помаранчеві».

Наведені судження звичайно не означають, що розподіл голосів у регіонах стовідсотково і безпосередньо залежить лише від параметрів моноетнічного та біетнічного складу виборців. Але це свідчить на користь припущення, що під час і президентських виборів 2004 р., і 2010 р., і парламентських виборів 2006 і 2007 рр. розподіл голосів у регіонах між умовними «помаранчевими» і «біло-синіми» від інших чинників залежав набагато менше³⁰.

Отже, можна зробити висновок, що коли на виборах конкурують політичні сили з протилежними національно-політичними орієнтаціями, електоральні преференції двох частин України набувають протилежних співвідношень через те, що ці частини мають протилежне співвідношення чисельності моноетнічних українців, з одного боку, та біетнічних русько-українців і моноетнічних руських, з іншого. Через відмінності у національних почуттях більшості представників цих етнічних груп та протилежності їхнього ставлення до російської мови і до Росії політики, які обіцяють забезпечити право користуватися російською мовою у відносинах з владою і дружні відносини з Росією, здобувають більшу підтримку у південно-східній частині країни, особливо на її Сході. Але такі політики мають дуже незначну підтримку у північно-

західній частині, особливо на її Заході. Тут, навпаки, найбільше підтримують тих політиків, які виступають за більш тісні зв'язки з Європейським Союзом і за збереження статусу української мови як єдиної державної мови України.

Як стверджує О.Михайлич, експлуатація мовної проблематики приносить непогані електоральні дивіденди, особливо у поєднанні з популістськими гаслами, формуванням упевненості виборців щодо можливостей певного об'єкта електорального вибору втілити обіцянки в життя. Однак, приносячи швидку тактичну віддачу, лінгвістичний чинник у довгостроковій перспективі втрачає впливовість, особливо за умов відсутності реальних здобутків щодо вирішення питань, які хвилюють виборців³¹. А отже, саме ставлення до російської мови не є основною причиною того, чому виборці голосували за В.Ющенка або В.Януковича, за «помаранчевих» або «біло-синіх». Опитування свідчать, що в усіх регіонах України людей найбільше турбують соціально-економічні, а не національно-політичні проблеми.

Аналіз наведених масивів даних опитувань, проведених Центром соціальних та політичних досліджень СОЦІС і Київським міжнародним інститутом соціології у 1994, 1998, 1999, 2002, 2004, 2006 рр., як стверджує О.Михайлич, свідчить, що в усіх регіонах України людей найбільше турбують соціально-економічні, а не національно-політичні проблеми, але водночас, як з'ясувалося, виборці схильні довіряти вирішення соціально-економічних питань насамперед тим політикам, з якими мають солідарність у сфері духовно-гуманітарних уподобань. Не в останню чергу це посилюється тією обставиною, що соціально-економічні блоки програм майже всіх політичних партій України мало різняться між собою, що значно ускладнює процес політичної самоідентифікації за економічним критерієм³².

Соціально-економічні чинники, зокрема нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів, може бути каталізатором багатьох процесів, а саме – політизацію економіки, що в українських реаліях досить часто поєднується з політизацією етнічності. Для політизованої етнічності, особливо на заключному етапі її становлення, коли етнічні групи висувують політичні вимоги, характерними рисами є боротьба етнорегіональних спільнот за розподіл/перерозподіл влади, збереження свого статусу, контроль над регіональними ресурсами тощо. Так, І.Зварич у своєму дослідженні регіональних контекстів етно-політичних процесів в Україні обґрунтував вплив соціально-економічних чинників на політизацію етнічності, а отже, і на формування етнорегіональної політичної ідентичності населення. Для аналізу означених процесів дослідник розглядає взаємодію двох типів регіонів – «регіонів-донорів» і «депресивних регіонів»³³. Диспропорції у розвитку окремих регіонів України склалися історично, а деякі поглибилися у сучасний період. На певному етапі вони стали предметом політичних спекуляцій. Ідеться насамперед про нав'язування шляхом інформа-

ційно-психологічного впливу жителям промислових південно-східних областей України, передусім етнічним росіянам та російськомовним, цільових установок про «відсутність національної української єдності», «відсутність української нації», або її штучність, а також обґрунтування доктрини про те, що у разі відокремлення від України навіть за умов збереження нинішнього рівня виробництва вони зможуть реально підвищити життєвий рівень населення. Причому досить часто такі ідеї мають неукраїнське походження. Так, російські автори М.Калашников і С.Бунтовський переконують читачів, що індустріальним південно-східним регіонам не треба буде дотувати збиткові аграрні Захід та Центр. А отже, фантазують автори, цілком логічно було б перетворити південні області та Крим у нову республіку Новоросію, та ще й приєднати до неї Придністров'я. При цьому вони переконують, що прекрасне майбутнє регіонів-донорів, зокрема Донбасу, залежить від отримання ними автономного статусу і позбавлення зобов'язання «утримувати «босаяцькі», деіндустріалізовані регіони Західної України»³⁴. В умовах загострення кризових явищ у економічній і соціальній сфері такі ідеї отримують особливо благодатний ґрунт і стають вагомим чинником у формуванні етнорегіональної політичної ідентичності.

З іншого боку, існують «депресивні регіони». Часто до них відносять Західну Україну, зокрема Галичину³⁵. При цьому стверджується, що Галичина – це найдепресивніший регіон, що складається в основному із відрахувань промислово розвинених південно-східних областей. Насправді ж, з наукової точки зору, депресивним може вважатися регіон, з рівнем розвитку промислового виробництва нижчим за середній по країні, або промислово-розвинена територія, кризовий стан якої є виявом структурної кризи економіки. Тобто, до таких регіонів можуть бути віднесені як Полісся, Закарпаття, Поділля, так і окремі міста Донбасу.

Важливо відзначити, що відставання у рівні соціально-економічного розвитку таких західноукраїнських областей, як Закарпатська та Чернівецька, зумовило й зниження рівня добробуту розселених у їхніх межах угорської та румунської етнічних меншин, порівняно із населенням сусідніх національних держав, яке до початку 90-х рр. ХХ ст. було менш помітним. Внаслідок цього у середовищі етнічних меншин не лише створюється більш привабливий образ історичної батьківщини і культивується сподівання на її підтримку, але й збільшується сумарний негатив у ставленні до Української держави³⁶. Очевидно, цим пояснюються відмінна від решти населення цих областей політична ідентичність і електоральна поведінка угорської та румунської громад.

Гострими є й проблеми соціально-економічного становища кримських татар. Внаслідок відносно більшого рівня соціальних проблем, з якими стикаються кримські татари, та з урахуванням значення відчуття ними історичної несправедливості соціально-економічні проблеми кримськотатарської громади, на відміну від російської та української громад, можуть мати значно більший конфліктний потенціал.

У будь-якому разі, накопичення внутрішніх негативних чинників як у «депресивних регіонах», так і в «регіонах-донорах» породжує у підсумку такі негативні тенденції, як розвиток регіонального егоїзму, зародження сепаратистських ідей. Які, у свою чергу, суттєво впливають на формування політичної ідентичності мешканців цих регіонів. Як стверджує І.Зварич, тривалий поділ регіонів на донорські (бюджетоформуючі) та депресивні (бюджетодотаційні) у поєднанні із ментальними особливостями різних регіональних спільнот за певних обставин може розколювати країну значно глибше, аніж наявність етнічних меншин з їх прагненням особливого статусу³⁷.

Цю думку підтверджують і соціологічні дослідження. Занепокоєння викликає той факт, що відчутні регіональні диспропорції тягнуть за собою не лише прогресуюче падіння авторитету держави в очах громадян, але й наростання сепаратистських настроїв, зокрема в Криму. За даними опитування 2007 р., проведеного Центром ім. О.Разумкова, значна частина жителів Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до своїх співвітчизників, що мешкають у західному та центральному регіонах країни. Те, що навіть найрадикальніші проросійські сили в Криму мають досить високий рівень підтримки мешканців півострова, легко підтвердити навіть побіжним аналізом місцевої преси³⁸. Не доводиться у цих умовах дивуватися тому, що ставлення громадян до введеної в обіг міфологеми «розколу» виявилось прихильним. Через рік після президентської кампанії 2004 р., за опитуваннями того ж Центру ім. О.Разумкова, 55,9% респондентів дотримувалися думки, що поділ суспільства на дві конфліктуючі частини, який проявився під час президентських виборів, зберігається. КМІС сформулював питання різкіше: чи є розмежування між Сходом і Заходом поділом на ворогуючі сторони. Ствердно відповіли 34,7% респондентів, причому процент позитивних відповідей зростав у напрямі від Заходу на Схід – 54% ствердних відповідей на Сході і 33,5% на Півдні³⁹.

Питання про те, з ким українці ближчі – між собою, чи з росіянами, чи з європейцями є, на наш погляд, ширшим і стосується не лише минулого, але й бачення майбутнього. Насамперед у геополітичному вимірі.

Різні соціологічні дослідження постійно реєструють ознаки амбівалентності у геополітичних преференціях населення. Значна його частина не розуміє необхідності чіткого вибору зовнішньополітичної стратегії, допускаючи можливість одночасного просування України і убік Росії, і на Захід. Привабливість європейського простору «тьмяніє» перед усвідомленням тієї незаперечної істини, що навіть за найкращого розкладу геополітичних чинників перспектива увійти у ЄС упродовж найближчих 15 років для України мало реальна.

Нечітка визначеність зовнішньополітичних орієнтацій значною мірою зумовлена тим, що для більшості громадян ставлення до Росії чи

ЄС наповнене глибоким екзистенційним змістом. Усе залежить від особистого досвіду індивіда. У когось українсько-російські відносини пробуджують приємні ностальгічні спогади, а хтось інший сприймає їх як джерело негативних емоцій і бачить у них одну лиш небезпеку. До того ж у будь-якому разі ідентифікація з Європою чи Росією є не лише історико-культурною, але й політичною – йдеться про актуальний цивілізаційний вибір майбутнього, який має безпосереднє відношення і до повсякденності сьогоденного буття.

Проаналізовані вище фактори формування політичної ідентичності наклали відбиток і на інтеграційні орієнтири населення різних регіонів, насамперед Захід і значною мірою Центр України під впливом новітніх тенденцій, опираючись на досвід контактів з Європою, прагне до об'єднання з нею, що свідчить про спрямованість у майбутнє. А Схід, навпаки, озираючись на колишню належність до СРСР, відчуває ностальгію за втраченим «радянським», бажає повернутися у минуле.

Значною мірою різняться також і бачення зовнішньополітичних пріоритетів розвитку України. Захід, як уже зазначалося, є більше орієнтованим на Європейський вектор інтеграції, тоді як Схід традиційно відчуває ностальгію за колишнім СРСР та прагне об'єднання з Росією, переважна більшість його жителів відчувають себе швидше радянськими людьми, ніж громадянами незалежної держави Україна.

Практична відсутність у країні системи громадянської освіти зумовлює низький рівень політичної компетентності громадян – принаймні тих, хто за віком уже перебуває поза впливом навчальних програм. Соціологічні дослідження переконливо доводять, що, підтримуючи вступ України до ЄС, значна частина респондентів нічого не має проти приєднання до союзу Росії та Білорусі. У 2004 р. кількість прибічників інтеграції в обидва (ЄЕП та ЄС) об'єднання становила близько 20%, наступного року їх поменшало (близько 12%)⁴⁰. Більшість опитаних виступає проти вступу до НАТО, хоча в сучасних умовах для посткомуністичних країн шлях до ЄС через євроатлантичну інтеграцію єдино можливий. Амбівалентність зовнішньополітичних орієнтацій зумовлена як нечіткістю геополітичних пріоритетів країни (спадщиною т.зв. «політики двовекторності»), так і суттєвими регіональними відмінностями у світобаченні, що їх експлуатують полярно налаштовані політичні сили. Не можна не бачити й того, що соціологічні методи аналізу зовнішньополітичних орієнтацій ще належним чином не відпрацьовані. Питання стосовно ставлення до ЄС і НАТО у моніторингу Інституту соціології з'явилися порівняно недавно – у 2000 р., тому тенденції орієнтаційних змін простежити доволі складно.

Коли соціологи цікавляться пріоритетами «руху на Схід», вони пропонують респондентам три варіанти вибору: 1) передусім розширювати зв'язки в рамках СНД; 2) розвивати переважно зв'язки з Росією; 3) зміцнювати передусім східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь). Це дезорієнтує опитуваних і ускладнює підсумкову аналітику.

Амплітуда хитань у настроях доволі велика. Так, за останніми (2008 р.) даними чергового всеукраїнського моніторингу «Українське суспільство 1992 – 2008» на Росію орієнтується лише 10% респондентів, тоді як напрям «Україна – Росія – Білорусь» має утричі більше прихильників. Хоча очевидно, що орієнтація на неіснуючий східнослов'янський блок, по суті, нічим не відрізняється від орієнтації на Росію⁴¹. А як свідчать перипетії виборчих кампаній в Україні, починаючи від 1994 р., питання ставлення до Росії завжди лишалося одним із ключових. Адже значною мірою на проросійських гаслах базувалася виборча програма Л.Кучми у 1994 р. і В.Януковича у 2004 та 2010 рр.

Розділеність та сегментованість українського суспільства за факторами тривалої дії підсилює також фрагментованість регіональних еліт, які висловлюють та реалізують «вузькі» місцеві політичні чи економічні інтереси, що ще більше перешкоджає формуванню на основі локальних регіональних ідентичностей єдиної для всього українського народу ідентичності.

Традиційно під регіональною політичною елітою в Україні мають на увазі губернатора, голову обласної ради, голів місцевих партійних осередків та мерів обласних центрів. Проте часто ці політичні гравці є так званими «намісниками», які пасивно ретранслюють накази «центру» та контролюють їхнє виконання на підзвітній території, не будучи при цьому реальними виразниками інтересів регіональної спільноти.

Вітчизняні особливості формування елітних мереж є, по суті, радянською спадщиною. Той факт, що різні сектори економіки в СРСР перебували в докорінно відмінних системах управління (переважно галузевого для промислових і територіального для сільськогосподарських регіонів) створило ефект, який вкладався у формули «відомчості» й «місництва». Коли СРСР розпався, на перший план вийшли сили, які у радянській системі координат уособлювали «місництво». На основі впливових місцевих фінансово-промислових груп створилися регіональні елітні мережі. Дніпропетровський і донецький «клани», які діяли у найбільших промислових регіонах, справляли потужний вплив на загальнодержавні політичні процеси, але слабка центральна влада не схильна була надавати великого значення появі нових груп інтересів і центрів впливу⁴².

Структурування української регіональної політичної еліти, на думку Ю. Сокирки, відбувалося за трьома критеріями: особистісним, інституційним та партійним⁴³. Особистісний критерій передбачає наявність лідерів, навколо яких формуються відносно стійкі команди, групи, клани. В кожній місцевості є своя структура, що сформувалася на основі особистих відносин, що прямо впливає на прийняття кадрових рішень. Наприклад, прихід до влади нового губернатора часто приводить до заміни більшості його заступників, оскільки той зазвичай має у своєму розпорядженні власну команду (можливо, не дуже професійну, але пов'язану з першою особою регіону дружніми відносинами, а нерідко й родинними зв'язками).

Інституційний критерій визначає структурування еліти за ознакою належності до тих або інших владних структур, між якими є свої протиріччя. Такими інститутами в українських реаліях є адміністрація області, обласна рада, міська, районна, селищна ради. Дуже часто відправною точкою структурування регіональної еліти стає протистояння між адміністрацією регіону й мерією.

Структурування регіональної еліти за партійною ознакою перебуває в прямій залежності від преференцій жителів певного регіону, від тієї електоральної культури, яка тут сформувалася. В більшості місцеві політичні партії є просто «філіалами» загальноукраїнських партій, які на місцях пасивно реалізують лінію партії, не виконуючи основної функції – рекрутування регіональної еліти в центральні органи управління.

Слід також відзначити, що недоліком пропорційної виборчої системи, за якою формувався, починаючи з 2006 р., як вищий законодавчий орган України, так і місцеві представницькі органи влади, стало те, що вона не сприяла представництву регіональних інтересів та посилила централізм. Для України як країни, що розвивається, характерне існування так званих «вертикальних» груп еліт, що мають своїх представників і лобістів як у центрі, так і на місцях. Досить часто при цьому можна спостерігати формування в центрі «регіональних кланів», що поєднують вихідців з одного регіону. Найбільш чисельно в українському парламенті представлені вихідці з Київської області, Донецької, Дніпропетровської областей та АР Крим. Решта областей має значно менше парламентське представництво. Така диспропорція в регіональному представництві не сприятиме налагодженню збалансованої та ефективної моделі регіональної політики.

Окрім цього, на думку історика Я.Верменич, «українські регіональні еліти, орієнтуючись на різні моделі націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети в політичних іграх і від того має тенденцію до посилення»⁴⁴.

Яскравими прикладами істотного впливу ситуативних інтересів регіональних еліт на електоральні уподобання є ряд українських регіонів. Насамперед, це Закарпаття, доля виборчих кампаній у якому завжди змінювалася залежно від політичних мотивів місцевої владної і бізнесової еліти, а в 2004 р. істотний вплив на перебіг голосування у області мала позиція лідерів угорської етнічної групи. Аналогічну ситуацію можна спостерігати і у Чернівецькій області, де позиція румунської громади залежала від позиції їхніх представників у владі*. Іншим прикладом можуть слугувати результати СПУ на дострокових парла-

* Детальніше про це йтиметься у наступному параграфі.

ментських виборах у 2007 р., коли ця політична сила набрала у м. Маріуполі значно вищий відсоток, ніж у інших регіонах, завдяки присутності у першій п'ятірці впливового директора ММК ім. Ілліча В.Бойка. Втім, як засвідчують ці ж приклади, вплив ситуативних інтересів регіональних еліт на політичний процес у регіонах теж є ситуативним, а отже, впливає на формування політичної ідентичності населення досить умовно.

Таким чином, головні лінії політичних розмежувань і етнорегіональних особливостей політичної ідентичності у сучасній Україні відтворили, насамперед, не етнічний поділ, а історичні, культурно-цивілізаційні, етно-лінгвістичні, соціально-економічні межі всередині українського етносу. Хоча досить вагомим є вплив на політичну ідентичність населення й етнічної складової, особливо у тих регіонах України, що характеризуються значною етнічною мозаїчністю. «Головним регіоністом» була історія. Саме вона зумовила розходження й особливості Сходу, Півдня, Західної України і Наддніпрянщини.

На думку О.Кривицької, сьогодні в Україні можна виокремити, виходячи з пріоритетів у культурній, економічній, зовнішньоекономічній і партійній сферах, два полярні типи ідеологічної орієнтації населення: «український» (галицький тип) і «радянський» (донецький тип)⁴⁵. Відповідно, запропонований східними регіональними елітами проект вибудовувався за принципом співгромадянства з пріоритетом політичних та економічних лояльностей і українсько-російського бікультуралізму. Ідеологічна складова цього проекту доволі невиразна. Суспільний проект, запропонований елітами Галичини, базувався на зовсім інших засадах: модерну націю пропонувалося вибудовувати за моделлю етнопатії, з жорсткою кореляцією етнічної (культурної) і політичної лояльності, на фундаменті розриву з радянським минулим і послідовної дерусифікації. Для репрезентації символічного простору Галичини реанімувалися ті регіональні версії українського націоналізму, які пропагувала ОУН. Вектором зовнішньої політики було обрано однозначне спрямування вбік ЄС, США, НАТО. Означені чинники сформували відповідні типи етнорегіональної політичної ідентичності.

Сучасна Україна являє собою типове багатоскладове, або сегментарне, суспільство, в якому політичні й ідеологічні розбіжності загалом збігаються із лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та інших). Як наслідок, наявність кількох відносно закритих політичних субкультур, помножена на гостре протистояння на владному рівні, зумовлює високий рівень конфліктогенності й виразну бінарність ментальних моделей.

У таких умовах сегментованість соціуму різко поглиблюється, що знаходить свій вияв у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та інших) пріоритетів, у формуванні груп інтересів переважно на корпоративній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетніч-

них, міжконфесійних відмінностях, у виразних особливостях політичних субкультур. А головне – у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, оптимальних моделей майбутнього, у різних версіях «віртуального» минулого.

Різні типи регіональної політичної ідентичності активно використовуються політичними силами як один із засобів інформаційного та сенсового навантаження виборчих кампаній. Утім, з політично-партійного боку використання відповідних тем – не стільки відповідь на реальні потреби суспільства, скільки один із засобів «мобілізації електорату», що реалізується через формування образу «свій – чужий» і додає політичним силам електоральні симпатії. Тоді стереотипи соціокультурних уявлень щодо історії, культури, мови, соціальної справедливості і т.д. із площини громадської думки переміщуються у політичне поле і безпосередньо впливають на електоральну поведінку населення.

¹ Чаленко А. Как писатели поделили Украину [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/news/701809.html>

² Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – С. 156.

³ Бориско О.А. Региональная фрагментация политической культуры населения Украины: автореферат дис.... к. полит. н. 23.00.02. / Кубан. гос. ун-т Краснодар, 2006. – 22 с.

⁴ Татаренко Т.М. Регіональна ідентичність у полікультурному просторі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/P8_doc.pdf

⁵ Там само

⁶ Качанов Ю.Л. Агенты поля политики: позиции и идентичность // Вопросы социологии. – 1992. – Т.1. – №2. – С. 69.

⁷ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=279

⁸ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С.140.

⁹ Нагорна Л.П. Назв. праця. – С.173.

¹⁰ Лупацій В. Україна в пошуках нової моделі реінтеграції // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С.151 – 152.

¹¹ Серета В.В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: автореферат дис. к. соц. н. 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2006. – С.9 – 10.

¹² Серета В.В. Назв. праця. – С.11 – 12.

¹³ Масове опитування жителів Донецька та Львова проведене спільно УФ «Громадська думка» (Львів), компанією ДІАЦ (Донецьк) та Research & Branding Group (Київ) 9 – 15 березня 2010 р. Опитано по 400 респондентів у Донецьку і

Львові, похибка вибірки +/-3,5%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/2010/6094.html>

¹⁴ Масове опитування населення України проведене спільно компанією Research & Branding Group (Київ) 25 квітня – 5 травня 2009 р. Опитано 2079 респонденти у 24 областях України і АР Крим, похибка вибірки +/-2,2%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/group-41/4661.html>

¹⁵ Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994 – 2004) // Україна модерна. Спеціальний випуск. – К. – Львів, 2007. – С.81.

¹⁶ Масове опитування жителів Донецька та Львова проведене спільно УФ «Громадська думка» (Львів), компанією ДІАЦ (Донецьк) та Research & Branding Group (Київ) 9 – 15 березня 2010 р. Опитано по 400 респондентів у Донецьку і Львові, похибка вибірки +/-3,5%.

¹⁷ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994 – 2006. – К., 2006. – С. 108 – 109, 120.

¹⁸ Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір) // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – С. 167 – 168.

¹⁹ Ляшенко О. Перспективи розвитку партійної системи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2006/350.html>

²⁰ Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=677

²¹ Вишняк О. Назв. праця. – С. 113 – 114.

²² Кордун О. Аналіз питань щодо врахування радянської спадщини в соціогуманітарній політиці України // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С. 169 – 172.

²³ Масове опитування населення України проведене спільно компанією Research & Branding Group (Київ) 30 березня – 7 квітня 2007 р. Опитано 2091 респондента у 24 областях України і АР Крим, похибка вибірки +/-2,2%.

²⁴ Основи політології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-5489.html>

²⁵ Масове опитування населення України проведене спільно компанією Research & Branding Group (Київ) 17 – 27 лютого 2009 р. Опитано 2067 респонденти у 24 областях України і АР Крим, похибка вибірки +/-2,2%.

²⁶ Ляшенко О. «Государ» по-українськи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2009/742.html>

²⁷ Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 89 – 91.

²⁸ Див.: Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/print.php?part=issue&m_id=2678

²⁹ Див.: Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С.243-245

³⁰ Див.: Хмелько В. Соціальне підґрунтя протилежності електоральних прераференцій двох частин України // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2007. – Т.70. – С.33 – 39; Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. – № 24 (603). – 24 – 30 червня 2006.

³¹ Михайлич О. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України: автореферат дис. к. соц. н.: 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2007. – С.13.

³² Михайлич О. Назв. праця. – С.11.

³³ Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., Дельта. – 2009. – С.95 – 149.

³⁴ Див.: Калашников М. Независимая Украина. Крах проекта. – М.: ФОЛИО. – 2009. – 413 с.

³⁵ Див. напр.: Табачник Д. Галичанские «крестоносцы» против Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/forum/vera/42775>

³⁶ Дністрянський М. Назв. праця. – С.326.

³⁷ Зварич І.Т. Назв. праця. – С.148.

³⁸ Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К., 2005. – С. 174 – 177.

³⁹ Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» // Регіональна політика України: формування соціо-гуманітарних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С. 99.

⁴⁰ Балакірєва О. Ставлення населення до євроатлантичної інтеграції // Україна – НАТО. – 2006. – № 3. – С. 74.

⁴¹ Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – С. 191.

⁴² Нагорна Л.П. Назв. праця. – С.176 – 177.

⁴³ Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postua.info/news.php?nid=3>

⁴⁴ Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Український історичний журнал – 2005. – № 4. – С. 114.

⁴⁵ Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – №6 (18). – С. 14 – 16.

3.2. Електоральна поведінка: спільне і відмінне на загальнонаціональному і регіональному рівнях

Найбільш виразно відмінності у політичній ідентичності демонструє електоральна поведінка мешканців різних регіонів України. Під електоральною поведінкою ми насамперед розуміємо політичні симпатії виборців, що проявляються під час голосувань на виборах та референдумах.

Сьогодні виділяються три основні підходи дослідження електоральної поведінки: 1) соціально-психологічний (П.Лазарсфельд, Б.Берельсон, Е.Кемпбелл, Ф.Конверс); 2) раціонально-інструментальний (Й.Шумпетер, Е.Даунс); 3) екологічний (А.Зигґфрід, Ф.Гогель).

В основі *соціально-психологічного підходу* дослідження електоральної поведінки лежить теза про те, що серед чинників електоральної поведінки визначальне місце займають різного роду соціально-психологічні ідентифікації. Найбільш стійкою з них є партійно-ідеологічна ідентифікація, коли електоральна поведінка детермінується емоційною солідарністю громадян з тими чи іншими партіями, а також со-

ціальною належністю: відмінності між соціальними групами формують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи проблемний простір політики і соціальну базу партій. Утім, домінування чинників політичних орієнтацій, пов'язаних із соціальною стратифікацією, більш властиве економічно розвиненим, сталим демократіям, тоді як розбіжності, що пов'язані з культурними, ціннісними відмінностями, – суспільствам з нестійким соціальним устроєм. Це означає, що в сучасному українському суспільстві політичний вибір населення визначається не стільки факторами соціально-економічного статусу, скільки ціннісними перевагами¹.

Відсутність чіткої партійної ідентифікації у значної частини українських виборців вимагає використання інших підходів у електоральних дослідженнях. Так, в основі *раціонально-інструментального підходу* лежить припущення про те, що виборцем рухають раціональні мотиви, які ґрунтуються на прагматичному розрахунку: поведінка виборців визначається їх раціональним вибором, спрямованим на одержання максимальних вигод за найменших витрат. В електоральних дослідженнях раціональною поведінкою вважається така, основу якої становить максималізація особистих зисків і мінімізація зусиль у електоральному виборі. Одним з критеріїв такої раціональної ідентифікації є ставлення до чинної влади, тобто зачислення себе до прихильників влади чи опозиції. Поряд з ідентифікацією існують інші психологічні чинники електорального вибору: емоційне ставлення до кандидатів і суспільно значимих проблем².

Теорія раціонального голосування передбачає такі складові електорального вибору, як егоцентрично-соціотропне та ретроспективно-перспективне голосування. Перше передбачає, що виборець керується міркуваннями про власний добробут, тоді як друге – визначається економічним станом країни, результатами функціонування економіки в цілому. При цьому ретроспективне голосування означає, що для виборця важливішою є оцінка попередньої діяльності адміністрації, тоді як перспективне – є очікуванням більш успішної роботи нової владної команди у разі її обрання.

На думку О.Михайлича, особливості виборчих кампаній у сучасній Україні слід доповнити ще однією раціональною складовою: мірою симпатії виборців до кандидата. При цьому слід враховувати, що українські виборці часто здійснюють електоральний вибір згідно з принципом «меншого зла», тобто прагнуть не стільки максималізувати користь, як зменшити загрози³.

І соціально-психологічний, і раціонально-інструментальний підходи вивчення електоральної поведінки так чи інакше базуються на теорії раціонального вибору, головна їх увага прикута до поведінки окремих виборців або їх первинних груп, основним джерелом інформації у подібних дослідженнях виступають результати соціологічних опитувань. Третій, *екологічний підхід* близький до політичної географії.

На відміну від перших двох, його основною базою даних є статистика підсумків голосувань. Слово «екологічний» у назві слід розуміти як «поселенський», оскільки поведінка виборців аналізується залежно від місця їх проживання. Згідно з його головним принципом, дослідження у сфері електоральної поведінки мають ґрунтуватися на зіставленні результатів виборів і факторів, які ці результати можуть пояснити. У межах такого підходу соціальні, економічні, етнічні, природно-кліматичні та інші характеристики територій слід просто зіставляти з підсумками голосувань на цих територіях. Такий підхід дозволяє враховувати довгострокові і системоформуючі фактори, які впливають на поведінку виборців. У рамках екологічного підходу досліджується здійснена поведінка виборців, яка багато в чому детермінується впливом соціального середовища, вираженого у просторовому плані⁴.

В електоральній історії України після здобуття незалежності можна виділити три основні етапи: 1) перша половина 90-х рр.; 2) друга половина 90-х – перша половина 2000-х рр., 3) друга половина 2000-х рр. Для першого етапу було характерним протистояння прибічників повноцінної державної незалежності та прозахідної зовнішньополітичної орієнтації з прихильниками ідеї збереження колишнього СРСР або реінтеграції в його межах. На другому етапі основна боротьба розгорнулася між пануючими центристами (з прихильними до них правими) і лівою опозицією. Головна особливість цього етапу полягала у тому, що представники лівого руху серйозно претендували на владу. Вибори 2004 р. ознаменували собою остаточне завершення цього періоду. Третій період характеризується протистоянням «постмайданних» представників «помаранчевих» і «біло-блакитних» політичних сил, остаточною маргіналізацією «лівого» і «правого» політичних таборів.

Протягом усього цього часу позиціонування політичних сил визначалося у двох основних площинах протистояння: 1) «геополітичної орієнтації» – прозахідної чи проросійської («євразійської») і 2) «ставлення до лівої ідеології» (самоідентифікація себе як лівих чи нелівих), за якою приховувалося питання оцінки соціально-економічних реформ – «антиреформаторство – прореформаторство»⁵.

У цих умовах основна ідеологічна боротьба проходила між «проросійськими антиреформаторами» й «прозахідними прореформаторами». К.Черкашин у своєму дослідженні виділяє такі основні течії, що сформувались у цей час і активно брали участь у виборчому процесі: «*проросійська*», головні програмні постулати якої – якомога більш тісний зв'язок з Росією і вищий статус для російської мови й культури; *ліворадикальна*, для якої характерне поєднання ідей «євразійсько-проросійської» зовнішньополітичної орієнтації й критики ринкових реформ, типовими представниками є КПУ і ПСПУ; *лівоцентристи*, репрезентовані передусім СПУ. Для них було характерним поєднання елементів радянської ідеології й визнання доцільності існування незалежної національної держави. «Проросійські сили», лівих радикалів, а

також частину центристів, що у своїх програмах наголошують на баченні України в межах євразійського геополітичного простору і, як наслідок, – тісному співробітництві з Росією і високому статусі для російської культури й мови в Україні, К.Черкашин об'єднує як «євразійський» політичний напрям⁶.

У центрі політичного спектра виділялися «*партії влади*», що характеризувалися лоялістською політичною орієнтацією, та *ліберали*, що не ідентифікували себе ані з лівими, ані з правими, але в той же час і не наголошували на підтримці чинної влади, або навіть були опозиційними до неї.

Серед правих політичних течій, що вважають себе основними носіями ідей «українства», виокремлювалися *правоцентристи*, або так званий національно-демократичний рух, і *ультраправі*, репрезентовані рядом невеликих партій націоналістичного спрямування.

На сьогодні електоральна диференціація території України має переважно комбінований характер і не може бути описана просто як відмінності між Правобережжям і Лівобережжям Наддніпрянщини, або між Заходом, Центром і Сходом, або між Західною Україною й усією іншою територією. Виокремлюються сім субрегіонів: Галичина, Волинь, Закарпаття і Буковина, Центр – Захід, Центр – Схід, «більшість індустріальних областей Сходу і Півдня» і «євразійський полюс країни» (Донбас і Крим). Найбільш відмінним є електорат полюсів, також суттєвою є різниця між Заходом, Центром і Сходом і дещо меншою – між Правобережжям і Лівобережжям. Але диференціація території України за критерієм «євразійства – українства» під час виборчих кампаній є ключовою. Показове загальне правило – чим вищий у якійсь з областей рівень підтримки правих, тим менше голосують за «євразійців», і навпаки.

Виходячи з вищесказаного, більш узагальнено електоральна територія України поділяється на три типові електоральні макрорегіони: Західний, Центральний і Південно-Східний. Особливість Західного регіону полягає у традиційно високому рівні підтримки електоратом правих сил, Центрального – лібералів, центристів і лівоцентристів, Південно-Східного – ліворадикалів. На думку К.Черкашина, у кожному з макрорегіонів можна виокремити по одній найбільш типовій для нього області. Так, згідно з його розрахунками, показовою для Південного Сходу є Донецька область, для Заходу – Львівська, а для Центру – Вінницька⁷.

Перебіг і результати президентських виборів в Україні стабільно фіксують домінування ідеологічної мотивації у формуванні електорального вибору. Вперше такий електоральний поділ України повною мірою проявився під час другого туру президентських виборів 1994 р. Тоді Україна поділилася на дві частини – західну, де в кожній з дванадцяти областей, включно з Києвом, більшість голосів у другому турі виборів набрав Л.Кравчук, та східну, де в кожній з інших дванад-

цяти суміжних областей і в Криму більшість голосів набрав Л.Кучма. Характерно, що на відміну від 2004 – 2010 рр. у 1994 р. Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська області за електоральними уподобаннями своїх мешканців були ближчими до східних областей, а не західних. Відтак саме Східна Україна у 1994 р. принесла перемогу Л.Кучмі, який набрав там у 2,8 раза більше голосів, ніж Л.Кравчук (73% проти 26%), в той час як у західній частині, навпаки, Л.Кравчук здобув у 2,9 раза більше голосів, ніж Л.Кучма (майже 71% проти 24%).

Якщо у основі передвиборчої платформи Л.Кравчука у 1994 р. були ідеї зміцнення української державності, українське національно-культурне відродження, то Л. Кучма зробив ставку на ідеї боротьби зі злочинністю, економічного піднесення та надання російській мові статусу державної. Як стверджує В. Хмелько, у 1994 р. регіональний розподіл голосів між двома кандидатами в Президенти виявився найтісніше пов'язаним із розподілом виборців на прихильників і неприхильників близьких відносин з Росією. При цьому виникло питання: а з чим же пов'язана різна поширеність бажання таких відносин з Росією у різних регіонах? Природно було припустити, що це пов'язано з відмінностями етнічного складу населення різних регіонів. З іншого боку, певний зв'язок розподілу голосів зі ставленням до російської мови давав підстави також припускати, що поширеність бажання близьких відносин з Росією якоюсь мірою пов'язана з відмінностями у мовному складі регіонів. Розрахунки показали, що поширеність у регіонах бажання близьких відносин з Росією тісніше пов'язана як раз не з їхнім етнічним, а з мовним складом: чим більшою була в регіоні частка виборців, яким зручніше було спілкуватися російською мовою, тим більшою там була і частка прихильників об'єднання України з Росією в одну державу. Внаслідок цього з'ясувалося, що розподіл голосів між Л.Кравчуком і Л.Кучмою в регіонах найбільше залежав від частки в їх населенні, відповідно, україномовних і російськомовних виборців⁸. Слід відзначити, що у 1994 р. ареал електоральної підтримки Л.Кучми був компактним, а його ядром стали південно-східні області і АР Крим.

Утім, під час наступної президентської кампанії відбулися певні зміни у територіальному розподілі електоральної підтримки кандидатів. Значною мірою вони були зумовлені тим, що головним конкурентом чинного на той час Президента Л.Кучми став лідер українських комуністів П. Симоненко. Зважаючи на тяжкий економічний стан України середини 90-х років ХХ ст., а відповідно і зростання популярності лівих ідей, особливо на Сході та Півдні України, колишній «кандидат Сходу», принаймні у передвиборчій риторичі, був змушений переорієнтуватися на західноукраїнських виборців. Згладжування відмінностей в електоральних уподобаннях центрально- і східноукраїнських регіонів, а також зменшення розриву між ними і Заходом України під час президентських виборів 1999 р. було тісно пов'язане зі зміною характеру протистояння самих кандидатів у Президенти. В.Чорновіл у

1991 р. сприймався як «рухівець», тобто явний антикомуніст і «націоналіст», прибічник національної держави, жорсткої лінії відносно Росії і російської мови в Україні і т.д. Л.Кравчук у 1994 р. – «націонал-комуніст», тобто політик, що не так різко пориває з радянським минулим, СНД і Росією, хоча і використовує значну частину націоналістичної риторики. Л.Кучма у 1999 р. – прагматик, реальний політик, що користується підтримкою «націоналістів» тільки як символ і захисник української незалежності⁹.

Проголошуючи ідеї, прийнятні для прихильників національно-демократичних та центристських сил (такі, як уникнення загрози втрати державності, необхідність проведення ринкових реформ тощо), а також спираючись на так званий адмінресурс, Л.Кучма переміг П.Симоненка у другому турі голосування, набравши 52,25% голосів виборців. Як наслідок, вперше ареал електоральної підтримки майбутнього переможця президентських виборів виявився не компактним, а фрагментованим, регіонами, де Л.Кучма здобув повну перемогу (набрав понад 50% голосів) у 8 областях Західної України, Київській, Дніпропетровській, Донецькій і Одеській областях. Натомість П.Симоненко найбільшу електоральну підтримку отримав у переважно сільськогосподарських центральноукраїнських областях (Вінницькій, Полтавській, Кіровоградській, Черкаській), а також Луганській, Херсонській областях та АР Крим¹⁰. Утім, якщо у основі високого результату П.Симоненка на Сході та Півдні України були симпатія виборців до комуністичної ідеології та проросійські настрої, то високий рівень його підтримки в центральних областях був зумовлений депресивним станом соціально-економічного розвитку та різким зниженням життєвого рівня населення названих регіонів, особливо сільського. По суті, це було не ідеологічно вмотивоване, а протестне голосування.

Це значною мірою підтвердили й президентські вибори 2004 р., на яких лідером опозиції виступав В.Ющенко, що позиціонувався як представник національно-демократичних сил. Провладним кандидатом став чинний на той час Прем'єр-міністр України В.Янукович. Особливістю цієї президентської кампанії, порівняно із двома попередніми, стало те, що у виборах не брав участі чинний Президент України. Ця виборча кампанія була позначена надзвичайною гостротою, а також мала виражені етнополітичні особливості. Так, політична позиція та особистість опозиційного кандидата В.Ющенка фактично об'єднала регіони історичного ядра України. Водночас В.Янукович, команда якого для мобілізації електорату висунула низку проросійських гасел (надання статусу державної російській мові, запровадження подвійного громадянства тощо), здобув перемогу у дев'яти південно-східних регіонах та Севастополі. Але демографічних ресурсів Сходу і Півдня не вистачило для того, щоб «переважити» Захід і Центр держави. Як наслідок, перемогу на виборах здобув «географічний» наступник влади, а не «політичний»¹¹.

Президентські вибори 2004 р. стали найбільш жорсткими за всю історію незалежної України і максимально збурили українське суспільство. Закладений під час цієї виборчої кампанії конфліктний потенціал став визначальним на наступні п'ять років. І хоча вибори Президента України у 2010 р. й не супроводжувалися масовими акціями, як це було у 2004 р., основні кандидати – чинний на той час Прем'єр-міністр Ю.Тимошенко і лідер опозиції В. Янукович – знову зробили ставку на свої «базові регіони» – Ю.Тимошенко на Захід і Центр України, а В.Янукович – на Південь і Схід. Утім, позиції Ю.Тимошенко як чинного Прем'єр-міністра були суттєво ослаблені тяжким економічним станом, у якому опинилася Україна внаслідок світової фінансової кризи. Крім того, електоральні позиції Ю.Тимошенко послаблювалися викликаною постійними чварами у «постпомаранчевому таборі» роздрібненістю і певною деморалізованістю колишнього «помаранчевого» електорату, частина якого просто проігнорувала вибори. Як наслідок, перемигши у другому турі у 16 областях Західної і Центральної України та м. Києві, Ю.Тимошенко все ж поступилася В.Януковичу.

Під час парламентських виборчих кампаній в Україні також зберігався західно-східний вектор відмінностей електоральних уподобань громадян. Хоча, внаслідок того, що на парламентських виборах перемаєць не один, а декілька, ці відмінності мали дещо менш виразний характер, ніж під час президентських виборів. Різний рівень повноважень парламенту і Президента робить різними в очах виборців не лише функції органу, що обирається, але і «ціну» виборів і голосування з точки зору їх політичних наслідків. Для того, щоб описати вплив, який здійснюють повноваження виборних інститутів на електоральну поведінку, К.Рейф і Г.Шмітт ввели поняття виборів «першого» і «другого» порядку¹².

Дослідники приходять до висновку, що парламентська система забезпечує більш широкий спектр можливостей під час голосування і дозволяє виборцям «попросити» саме те, що їм потрібно. Натомість, президентська система дозволяє їм точніше знати, що вони отримають (наприклад, хто буде в уряді).

Вибори «першого порядку» пропонують виборцям зробити вибір того, хто повинен управляти країною, що є більш вагомим за своїми політичними результатами. До цієї категорії відносять парламентські вибори в парламентських системах і президентські в президентських. Тому парламентське голосування стає свого роду «виборами другого порядку», порівняно з «головними» президентськими виборами в президентських системах.

Можна виділити певні особливості виборів «другого порядку». Це, по-перше, більш низька явка, порівняно з виборами «першого порядку». По-друге, результат другорядних виборів більшою мірою визначається ідеологічними конфліктами між політичними партіями, їх популярністю, ніж короткостроковими проблемами або особистостями

кандидатів. Але головною особливістю другорядних виборів є те, що на них масову підтримку отримують партії опозиційні, в той час як проурядові партії часто програють. Таке голосування стає протестним. Цей парадокс електоральної поведінки породжений диспропорційним розподілом владних повноважень між політичними інститутами¹³.

Таким чином, у випадку виборів «другого порядку» електоральний вибір має більше інструментальний характер. Головним фактором електоральної поведінки в такому разі стає економічна оцінка діяльності уряду.

«Другорядними» в Україні до 2006 р. слід вважати вибори Верховної Ради. Модель президентсько-парламентської республіки, закріплена у Конституції 1996 р., передбачала наявність у Президента значно більшого обсягу повноважень, ніж у Верховної Ради. Уряд формувався фактично позапарламентським шляхом (Верховна Рада лише давала згоду на призначення Президентом Прем'єр-міністра) і після формування зберігав більш тісні зв'язки з Президентом, а не парламентом. Зокрема, Президент мав право звільняти окремих членів уряду, а процедура парламентської відповідальності уряду була досить складною і не передбачала можливості зміни законодавчим органом влади окремих членів Кабінету Міністрів. Тому президентські вибори з точки зору визначення курсу держави мали більше значення, ніж парламентські. Саме це і робило парламентські вибори виборами «другого» порядку, суттєво зменшуючи «ціну» голосування з точки зору його політичних наслідків.

На користь висунутої гіпотези про «другорядний» характер парламентських виборів в Україні свідчить те, що перемогу на них здобували опозиційні партії (в 1998 р. – КПУ, ПСПУ, всеукраїнське об'єднання «Громада», блок СПУ – СелПУ, в 2002 р. – Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», КПУ, СПУ, БЮТ). На виборах 2002 р. провладні «За Єдину Україну!» і СДПУ(о) виборчий бар'єр подолали, але посіли, відповідно, 3-є і 6-е місця.

Проте варто зазначити, що проведення в Україні конституційної реформи і надання більшого обсягу повноважень парламенту підвищило в очах виборців «вагу» парламентських виборів. Зокрема, це продемонстрували вибори 2006 – 2007 рр.

Основним виміром етнополітичної значущості політичних партій є конфігурація їхньої електоральної підтримки. Оскільки рівень підтримки політичних партій виявляється насамперед під час виборів за пропорційною системою, то певні висновки з цього приводу можна зробити на основі зіставлення результатів парламентських виборів 1998 і 2002 рр., що проводилися за змішаною системою, та виборів 2006 і 2007 рр., які відбулися за суто пропорційною системою.

Під час парламентських виборів 1998 р. у виборчому процесі взяли участь 21 політична партія і 19 блоків політичних партій. Провладні політичні сили були представлені насамперед НДП і СДПУ (о), відвер-

то проросійські – об'єднанням СЛОН, ліві і ліворадикальні – КПУ і ПСПУ, лівоцентристські – блоком СПУ – СелПУ, національно-демократичні – Народним Рухом України, блоком демократичних партій НЕП, блоком «Європейський вибір України».

Виборчий бар'єр подолали 8 політичних сил: КПУ (24,65%), Народний Рух України (9,4%), Блок СПУ – СелПУ (8,55%), НДП (5,01%), СДПУ (о) (4,01%), «Громада» (4,67%) і ПСПУ (4,04%). Втім, результати голосування мали суттєві регіональні відмінності. Так, Народний Рух України здобув перемогу у п'яти західноукраїнських областях: Львівській (32,1%), Івано-Франківській (27,98%), Тернопільській (28,28%), Рівненській (29,28%) і Волинській (17,24%), а у двох – Закарпатській (7,19%) і Чернівецькій (15,29%) посів друге місце¹⁴.

КПУ одержала відносну перемогу у 18 регіонах. При цьому частка голосів, поданих за них, зростала у східному і південному напрямках, досягнувши максимальних значень у Луганській області (45,97%), АР Крим (39,34%) і м. Севастополь (25,99%). Слід зауважити, що значний вплив на результати голосування за КПУ справив етнічний чинник. Як відзначив М.Дністрянський, коефіцієнт кореляції між часткою російської меншини і часткою голосів, відданих за КПУ, становив 0,73¹⁵.

Електоральною опорою Блоку СПУ – СелПУ стали аграрні центральноукраїнські області: Черкаська (25,95%), Хмельницька (21,26%), Полтавська (21,3%), Вінницька (19,7%) і Кіровоградська (17,27%).

Під час парламентських виборів 1998 р. певною мірою «аномально», порівняно із загальноукраїнським результатом, видавалися відсотки голосів, віддані виборцями за СДПУ (о) на Закарпатті (31,17%), «Громаду» у Дніпропетровській області (35,34%) та ПСПУ у Сумській області (20,89%). Пояснюються такі результати насамперед такими суб'єктивними чинниками, як особисті зв'язки лідерів вказаних політичних сил: В.Медведчука (СДПУ (о)) на Закарпатті, П.Лазаренка («Громада») у Дніпропетровській області та Н.Вітренко (ПСПУ) у Сумській області, зокрема у 160-му виборчому окрузі, де вона здобула перемогу у одномандатному окрузі, а ПСПУ – у загальнонаціональному багатомандатному.

Вибори до Верховної Ради України 1998 р. відобразили кілька тенденцій. Насамперед, зафіксували обмеженість території підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном. Натомість ліві і ліво-центристські сили, скориставшись різким соціальним розшаруванням в українському суспільстві і збіднінням більшості населення країни у середині 1990-х рр., змогли використати протестні настрої і здобути перемогу. При цьому, характерно, що ліві партії, орієнтовані на селянство, змогли отримати найбільшу підтримку саме в Центральній Україні, а КПУ – у русифікованих промислових регіонах. Нарешті, ще однією особливістю виборів 1998 р. стала поява феномену «партій одного регіону» – політичних сил, що завдячували своєю перемогою на виборах одному «базовому регіону».

Парламентська виборча кампанія 2002 р. відобразила вже інші тенденції. Найбільшу підтримку під час виборів Верховної Ради України у 2002 р. здобули опозиційні до Президента Л.Кучми блок В.Ющенка «Наша Україна» (23,57%) та КПУ (19,98%). Натомість провладні – блок «За Єдину Україну» (11,77%) і СДПУ (о) (6,27%) – посіли, відповідно, 3-тє і 6-тє місця.

Блок «Наша Україна», до складу якого увійшли найбільш впливові на той час національно-демократичні політичні сили, зокрема Народний Рух України і Конгрес українських націоналістів, здобув перемогу у 12-ти областях Західної і Центральної України (за винятком Кіровоградської і Полтавської областей) і Києві. Найвищим рівень підтримки «Нашої України» був у Івано-Франківській (74,61%), Тернопільській (69,01%), Львівській (63,92%), Волинській (57,75%) і Рівненській (54,8%) областях. Тобто – у тих самих регіонах, де у 1998 р. переміг Народний Рух України. Але на відміну від виборів 1998 р. географія підтримки «Нашої України» розширилася за рахунок Закарпаття, Буковини і центральноукраїнських областей.

Доповнив успіх національно-демократичних сил у 2002 р. Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), до складу якого увійшла, зокрема, УРП «Собор». БЮТ найбільшу підтримку здобув у Тернопільській (18,94%) і Львівській (17,13%) областях.

КПУ традиційно перемогла у промислових областях Півдня і Сходу України (крім Донецької), АР Крим, Севастополі, а також у Кіровоградській області. Найбільшою підтримка КПУ була у Луганській (39,68%), Запорізькій (33,4%), Дніпропетровській (31,86%) областях та АР Крим (33,91%) і Севастополі (32,73%).

Попри високий результат КПУ (29,78%), у Донецькій області переміг провладний блок «За Єдину Україну» (36,83%), до складу якого, зокрема, входила Партія регіонів, очолювана тодішнім головою Донецької обласної державної адміністрації В. Януковичем. У решті регіонів, крім галицьких областей і Києва, блок «За Єдину Україну» набрав від 4,9% (у Черкаській області) до 17,05% (у Сумській області) голосів виборців.

За результатами виборів 2002 р. СПУ перемогла у Полтавській області (22,05%) і посіла друге місце у Вінницькій (21,46%) і Черкаській областях (18,94%)¹⁶.

Прикметно, що Блок «Наша Україна», долаючи (за М.Дністрянським) «інерцію регіонально-історичної відчуженості», дістав підтримку у більшій частині історичного ядра України включно з прикордонними лівобережними Сумською і Чернігівською областями. Хоча, як показали результати соціологічних досліджень, що проводилися у 2002 р. напередодні голосування, «політичний розріз» суспільних інтересів (ліві – центр – праві) у приблизному співвідношенні становив 25% – 26% – 9%¹⁷. Тому, на наш погляд, у випадку із високим результатом «Нашої України» слід вести мову не лише про подолання

«регіонально-історичної відчуженості», а й про вдале використання суспільних настроїв виборців, зокрема ліберально і демократично налаштованих.

Певна еволюція відбулася і у середовищі лівих політичних сил. Якщо КПУ залишилася на ідеологічних засадах російського більшовизму, то СПУ поступово еволюціонувала у напрямі українського лівоцентризму. Як наслідок – у ряді областей Центральної України (Полтавській, Вінницькій, Київській, Черкаській) переважно етнічно українське сільське населення у виборі між лівими силами віддало перевагу СПУ, а не КПУ.

Перемога блоку «За Єдину Україну» у Донецькій області у 2002 р. може бути загалом пояснена тими самими чинниками, які у 1998 р. зумовили перемогу СДПУ (о) на Закарпатті і «Громади» у Дніпропетровській області.

Чергові парламентські вибори 2006 і позачергові 2007 рр. проходили у принципово нових умовах. По-перше, вперше в українській історії голосування відбувалося за пропорційною виборчою системою. По-друге, вибори 2006 – 2007 рр., на відміну від попередніх парламентських виборчих кампаній, проходили в умовах гострого регіонального протистояння, закладеного під час президентської кампанії 2004 р. Як наслідок, порівняно з попередніми виборчими кампаніями квазіідеологічне групування політичних сил трансформувалося на цілковито розмите у ідеологічному розумінні «помаранчеве» – «антипомаранчеве». Ряд політичних сил претендували на роль «третьої сили», але невдало. Жодна з них, у тому числі й очолюваний тодішнім Головою Верховної Ради Блок Литвина, не подолали 3%-й виборчий бар'єр. По-третє, умовно «помаранчеві» політичні сили під час виборчої кампанії 2006 р. фактично були у опозиції один до одного.

Порівняно із попередніми виборами до Верховної Ради кількість партій-переможниць скоротилася до п'яти, а саме: Партія регіонів (32,12%), БЮТ (22,27%), Народний Союз «Наша Україна» (13,94%), СПУ (5,67%) і КПУ (3,66%)¹⁸.

До «помаранчевих» під час виборчої кампанії 2006 р. належали Народний Союз «Наша Україна» (НСНУ), БЮТ, а також СПУ. При цьому, зважаючи на протиріччя між В.Ющенком і Ю.Тимошенко, БЮТ фактично виступав як ще один центр опозиції поряд із Партією регіонів і КПУ. «Антипомаранчеві» сили, відповідно, представляли Партія регіонів і КПУ.

Партія регіонів під час голосування у 2006 р. перемогла у тих самих регіонах Півдня і Сходу України, що й її лідер В. Янукович на президентських виборах 2004 р. Найвищим рівень підтримки Партії регіонів був у Луганській (74,27%), Донецькій (73,63%), Харківській (51,66%) областях, АР Крим (57,92%) і Севастополі (64,25%). Слід також відзначити вищий, ніж у інших західноукраїнських областях, рівень підтримки Партії регіонів на Закарпатті (18,62%) і Чернівецькій області (12,71%).

БЮТ переміг у центральнотукраїнських областях і Києві, чотирьох областях Західної України (Волинській, Рівненській, Чернівецькій, а також Тернопільській області, при цьому набравши майже однакову кількість голосів виборців із НСНУ). Найвищий рівень підтримки БЮТ мав у Київській (44,47%), Волинській (43,86%), Черкаській (38,23%) областях і Києві (39,22%).

Президентський НСНУ переміг у Івано-Франківській (45,04%), Львівській (37,94%) і Закарпатській (25,77%) областях.

СПУ, як і у 2002 р., мала найбільшу підтримку у центральнотукраїнських Вінницькій (14,63%), Черкаській (13,37%), Чернігівській (12,81%) і Полтавській (12,72%) областях¹⁹.

Головною особливістю виборчої кампанії 2006 р. стало обвальне зниження рівня підтримки КПУ. Пояснюється це переходом колишнього електорату цієї партії до інших політичних сил, насамперед – до Партії регіонів.

Позачергові вибори Верховної Ради України 2007 р. стали результатом гострої політичної кризи. З точки зору електоральної поведінки населення України, вони фактично стали продовженням виборів 2006 р. За винятком позиціонування СПУ, яка, попри очікування більшості своїх виборців, у 2006 р. увійшла в коаліцію з Партією регіонів і КПУ.

Формально перемогу на позачергових виборах 2007 р. здобула Партія регіонів, яка набрала 34,35% голосів виборців. Як і під час попередньої виборчої кампанії, перемогу Партія регіонів здобула у південно-східних областях. І так само найвищою була підтримка Партії регіонів у Луганській (73,53%), Донецькій (72,05%) областях, а також в АР Крим (61,06%) і Севастополі (64,53%). Найбільше підтримка Партії регіонів зросла в областях Центральної України: в Кіровоградській, Чернігівській, Черкаській, Сумській – зростання показників на 5-7%. Очевидно, тут Партія регіонів залучила на свій бік, у першу чергу, частину електорату СПУ 2006 р.

Покращив свій результат БЮТ, який здобув підтримку 30,73% виборців. Географічно БЮТ переміг у центральнотукраїнських і західнотукраїнських (крім Закарпаття) областях. Як правило, покращання результату БЮТ відбулося за рахунок західнотукраїнських областей (крім Закарпаття), де БЮТ суттєво потіснив президентський Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ – НС), а також центральнотукраїнських областей, у яких переважно до БЮТ перейшов електорат СПУ. Найвищою підтримка БЮТ була у Волинській (57,59%), Київській (53,38%), Тернопільській (51,57%), Рівненській (50,97%), Івано-Франківській (50,67%) і Львівській (50,78%) областях. Натомість на Закарпатті із результатом у 31,11% голосів виборців²⁰ переміг пропрезидентський НУ – НС, який підтримував колишній голова Закарпатської Обласної державної адміністрації і голова у 2007 р. Секретаріату Президента В.Балога. Дещо збільшилася, порівняно із 2006 р., підтримка КПУ, до якої частково перейшов електорат Партії регіонів.

Натомість СПУ зазнала відчутних електоральних втрат у більшості регіонів, у яких за неї голосували виборці у 2006 р. Виняток становить м. Маріуполь. Це пояснюється входженням директора Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча В.Бойка до першої п'ятірки списку СПУ. Саме у 48-му ТВО, до якого входило м. Маріуполь, СПУ набрала 50,02% голосів виборців²¹. Але для подолання виборчого бар'єра цього виявилось не досить.

Місце СПУ у числі переможців позачергових парламентських виборів у 2007 р. посів Блок Литвина, якому вдалося покращити, порівняно із 2006 р., свій результат у центральноукраїнських областях. Блок Литвина, як і 2006 р., найбільшу підтримку здобув на «малій батьківщині» свого лідера – Житомирщині (8,3%). Загалом же рівень підтримки цієї політичної сили був більш-менш рівномірно розподілений по всій Україні.

Результати позачергових виборів до Верховної Ради України у 2007 р. продемонстрували такі тенденції: по-перше, ще більший відрив «лідерів» від решти «переможців»; по-друге, подальше «розмивання» ідеологічного центру – частка тих, хто проголосував ані за «антипомаранчевих», ані за «помаранчевих» (зі СПУ зразка 2006 р.), скоротилася з 9,9% до 5,7% (різниця 4,2%)²². Отже, спостерігалася «радикалізація» електорату: підтримка надавалася в першу чергу лідерам кампанії, а вони йшли під гаслами взаємного протистояння (певною мірою остання тенденція була компенсована за рахунок проходження до парламенту центристського Блоку Литвина).

Крім регіональних відмінностей, помітні відмінності в електоральних уподобаннях простежуються між представниками різних етнічних груп. На результати всіх виборчих кампаній та загалом на перебіг політичних процесів в Україні завжди мала і матиме істотний вплив позиція етнічних росіян. Характерно, що упродовж 1990-х рр. політична активність етнічних росіян переважно проявлялася у підтримці лівих політичних сил. Виняток становить АР Крим, де діяла низка радикальних російських політичних сил. У 2000-х рр. акцент підтримки етнічними росіянами змістився у бік умовно «центристських» проросійських політичних сил і лідерів. Як зазначив М.Дністрянський, етнічні росіяни в Україні попри лояльне ставлення до української державності не розглядають її відрубно від російської державницької ідеї. Звідси – велика популярність ідей союзу із Росією, подвійного громадянства, підвищення статусу російської мови. Саме ці обставини під час президентських виборів 2004 р. зумовили політичну мобілізацію більшості етнічних росіян, які на засадах регіональної солідарності зуміли повернути на свій бік значну частину русифікованого українського населення південно-східних областей, що й забезпечило високий рівень провладного кандидата В. Януковича. Осібно стоїть АР Крим – єдиний регіон України, у якому більшість населення становлять не українці, а росіяни. Крім того, Крим – це історична батьківщина кримськотатарського народу.

Окремо також слід зупинитися на електоральній поведінці невеликих, але компактно розселених у межах адміністративних одиниць

(районів) етнічних меншин в Україні. Насамперед йдеться про угорців Берегівського району Закарпаття, румунів Герцаївського району Чернівецької області, болгар Болградського, Арцизького і Тарутинського районів Одеської області та молдаван Новоселицького району Чернівецької і Ренійського району Одеської області.

У випадку АР Крим і Закарпаття слід вести мову про електоральну підтримку особливого типу політичних сил – етнічних політичних партій, функціонування і рівень підтримки яких найвиразніше демонструють особливості електоральної поведінки етнічних меншин.

Загалом за роки незалежності в Україні було утворено близько 20 політичних партій, які можна тією чи іншою мірою вважати етноцентричними, щоправда, більшість з них були україноцентричними, українофільськими. Окрім них, сучасна партійна система України має у своєму складі й партії національних (етнічних) меншин: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС – Партія угорців України» (аббревіатура «КМКС» у перекладі з угорської означає «Товариство угорської культури Закарпаття»), партія «Руський блок» (попередня назва партія «За Русь єдину»), партія «Русько-Український Союз», Партія мусульман України (перебуває у стані ліквідації згідно з ухвалою V з'їзду партії від 17.12.2005 р.). У середині 90-х років ХХ століття тодішній директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України І.Ф.Курас висловив думку, що етнополітичною партією можна вважати також і Меджліс кримськотатарського народу України, оскільки, формально не будучи партією, він виконує функції політичної репрезентації етнічної групи (відповідно до пункту 2.1 «Положення про Меджліс кримськотатарського народу» основною метою Меджлісу є ліквідація наслідків геноциду, здійсненого радянською державою стосовно кримських татар, відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу і реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території)²³.

Наявністю високого ступеня політизації можна охарактеризувати румунів Буковини*. Втім, реального представництва у структурах центральної і місцевої влади домоглися не всі етнополітичні партії.

* Мається на увазі діяльність Християнсько-демократичного альянсу румунів України (ХДАРУ). ХДАРУ створений у 1992 р. у Чернівцях, має всеукраїнський статус. Філії ХДАРУ діють на півдні Бессарабії, у містах Ізмаїл та Одеса. Відповідно до програми діяльність об'єднання спрямована на реставрацію румунських пам'яток, сприяння підбору та відрядженню на навчання до Румунії абітурієнтів із етнічних румунів України. Під час виборчої кампанії ХДАРУ підтримав кандидатуру Іона Попеску в депутати Верховної Ради України. Має налагоджені контакти з Християнсько-демократичним фронтом Молдови. За участю радикальних об'єднань Румунії та румунських дипломатів ХДАРУ розробив програму національного розвитку етнічних румунів в Україні, яка передбачає проголошення румунської мови державною поряд з українською офіційною в місцях компактного проживання меншини, вивішування румунських прапорів поряд з українськими, повернення будинків, що раніше належали румунській спільноті, відкриття румунського театру і філармонії, теле- і радіоцентру.

Власне кажучи, із усіх етнополітичних партій в Україні лише чотири мають досвід участі у виборчому процесі і представленості в органах влади: дві угорські (Демократична партія угорців України та партія «КМКС – Партія угорців України, обидві партії були засновані у 2005 р.), партія «Руський блок», що практично представляє інтереси росіян АР Крим, та Меджліс кримськотатарського народу.

Електоральна поведінка населення АР Крим під час загальнонаціональних виборчих кампаній загалом свідчить про те, що цей регіон у різний час проявляв себе як один із найбільш «лівих» або «євразійських». Відмінності у голосуванні населення різних районів Криму, зокрема під час парламентських виборів 2007 рр., не були суттєвими. Втім, певні закономірності можна відстежити. Так, у містах Керч і Феодосія, де найбільша питома вага етнічних росіян (понад 70%)²⁴ вищий, ніж по АР Крим в цілому, рівень підтримки Партії регіонів (Див. додаток – Таблиця 1). Натомість, у Красноперекопському і Первомайському районах, де відносно більшість населення становлять етнічні українці²⁵, – у 2007 р. НУ-НС отримав підтримку, вищу за середню по області, як і у Бахчисарайському, Білогірському, Джанкойському і Кіровському, де від 21 до 29 відсотків населення становлять кримські татари. У цих же шести районах під час другого туру президентських виборів 2010 р. найбільшу на території Криму підтримку здобула Ю. Тимошенко (Див. додаток – Таблиця 2).

Більш виразною є внутрішньокримська електоральна специфіка, зумовлена досвідом функціонування на півострові регіональних етнополітичних партій.

На початку 1990-х рр. у Криму утворився ряд громадських об'єднань, що проголосили своєю метою боротьбу за «зовнішнє самовизначення Криму»: Республіканський рух Криму (РПК) з лідером Ю.Мешковим, «Рух 20 січня» (лідер В.Сагатовський), «Демократична Таврида», Російська громада Криму. Згодом всі вони об'єднались у один блок «народної опозиції» і домагалися проведення напередодні всеукраїнського референдуму місцевого опитування про статус Криму.

Особливо загострилася ситуація напередодні виборів президента Автономної Республіки Крим і Верховної Ради АРК, які було призначено на 1994 р. Саме у ході цієї виборчої кампанії викристалізувалися політичні сили, що репрезентували росіян і кримських татар.

На II Курултаї кримськотатарського народу 26 – 30 червня 1991 р. (I Курултай кримськотатарського народу відбувся 25 березня 1917 р. в Сімферополі) були оприлюднені основні цілі кримськотатарського руху. Поруч із завданнями щодо ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів з повернення й облаштування, відродження національної культури була сформульована і стратегічна мета – відновлення політичних і національних прав кримськотатарського народу, включаючи його право на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території²⁶.

Рішення Курултаю викликали негативну реакцію серед кримських властей та проросійськи зорієнтованих громадських об'єднань Криму. Розходження між ними і татарами поглибилися після того, як Меджліс заявив про себе як союзника офіційного Києва у дискусії щодо статусу Криму у вже незалежній Україні. Втім, в умовах відсутності бодай мінімального представництва кримських татар у місцевих органах влади годі було сподіватися на вирішення поставлених ними завдань.

Ставши провідниками політичної волі кримських татар, Курултай і Меджліс спрямували свої зусилля на забезпечення їх адекватного представництва в інституціях регіональної влади. Вирішення цієї проблеми пов'язувалось із набуттям репатріантами українського громадянства. Понад 40% з-поміж прибулих із місць депортації кримських татар не змогли стати українськими громадянами автоматично, оскільки не встигли повернутися на півострів до листопада 1991 р., коли набув чинності український закон про громадянство. По суті, вони не мали шансу пройти і процедуру натуралізації (яка передбачала, зокрема, наявність легального джерела прибутків і знання української мови). І хоч ухвалені у 1993 та 1994 рр. зміни до законодавства спростили процедуру набуття громадянства для всіх колишніх мешканців України, як і їхніх нащадків, що «виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни», на піддане незаконній депортації населення ці зміни, всупереч наполяганням Меджлісу, не поширювалися²⁷. Зменшувало шанси представників кримських татар на проходження у місцеві органи влади в умовах мажоритарної виборчої системи і дисперсне розселення репатріантів, а також упереджене ставлення до них з боку слов'янської більшості кримчан.

Напередодні виборів 1994 р. Меджліс вимагав гарантованого представництва свого народу й інших депортованих за етнічною ознакою у Верховній Раді АРК. 17 вересня 1993 р. кримський парламент прийняв закон про вибори народних депутатів автономії, відповідно до якого вибори мали відбутися за змішаною системою²⁸, але без статей, які передбачали б квоти для представників етносів-репатріантів. Обговорення цього питання було відкладене до 14 жовтня 1993 р., значною мірою під тиском російських націоналістів, зокрема лідера севастопольського Фронту національного порятунку О.Круглова та лідера Республіканської партії Криму Ю.Мєшкова, які заявили про намір порушити питання про визначення квоти для етнічних росіян Криму²⁹. Цей закон викликав негативну реакцію Меджлісу, який 19 вересня 1993 р. виступив із вимогою створення 6 одномандатних національних округів для представників «депортованих народів», створення кримськотатарського багатомандатного округу, в якому за списками Курултаю, політичних партій і національно-культурних товариств кримських татар мало бути обрано 22 депутати до Верховної Ради АРК із 80-ти³⁰. З метою тиску кримські татари вдалися до масових акцій протесту. Внаслідок тривалих консультацій і узгодження позицій 14 жовтня 1993 р. були

прийняті запропоновані М.Багровим доповнення до виборчого законодавства³¹. Згідно із ними було утворено 4 національні одномандатні виборчі округи (вірменський, грецький, німецький, болгарський) і багатомандатний кримськотатарський округ, за яким обирались 14 депутатів (на доповнення до 80-ти, що обиралися на загальних підставах). Таким чином представництво кримськотатарських депутатів у Верховній Раді АРК було більшим за їхню частку у населенні усього півострова, але меншим, ніж вимагали самі кримські татари.

На виборах до Верховної Ради АРК 27 березня 1994 р. за виділені місця боролись представники Національного руху кримських татар (НРКТ) і Курултаю. Останній здобув повну перемогу і отримав усі 14 мандатів. Сформована у кримському законодавчому органі фракція «Курултай» стала однією з найбільш згуртованих і неодноразово суттєво впливала на прийняття відповідних законопроектів. Одного з лідерів Курултаю – Р.Чубарова, який займав конструктивну позицію в переговорному процесі щодо взаємовідносин Криму і України та користувався авторитетом серед кримськотатарського населення, було обрано заступником голови Верховної Ради АРК, а згодом – призначено заступником представника Президента України у Криму³².

Кримські парламентарі напередодні виборчої кампанії 1998 р. не приховували своїх намірів не допустити участі Меджлісу у виборах і заперечували можливість утворення додаткових округів для репатріантів. Верховна Рада України прагнула проведення виборів за пропорційною системою. Президент України, у свою чергу, наполягав на утворенні етнічних округів і заперечував можливість партійних виборів у регіонах. Не зумівши подолати вето Президента щодо виборів на партійній основі, українські парламентарі на початку лютого 1998 р. погодилися на мажоритарну виборчу систему, а Л.Кучма підписав закон, який не передбачав створення округів для репатріантів³³. Протести кримських татар, що супроводжувалися погрозами блокувати вибори, підштовхнули Президента Л.Кучму і Голову Верховної Ради України О.Мороза підтримати поправку до закону, котра уможлиблювала участь у виборах близько 90 тисяч репатріантів, які ще не отримали українського громадянства. Але, зважаючи на те, що симпатії кримських татар залишалися на боці Народного Руху України, у партійних списках якого значилися прізвища двох членів Меджлісу, ліві у Верховній Раді України не підтримали згаданої пропозиції. У відповідь кримські татари вдалися до попереджувальних акцій, влаштувавши перекриття автомобільних доріг півострова. Голова Меджлісу М.Джемільєв заявив пресі: «Наслідки ухваленого Верховною Радою рішення можуть виявитися непередбачуваними». Він пообіцяв, що акції протесту триватимуть і після 29 березня, а їх подальші масштаби обговорить засідання Меджлісу. Пізніше, коли близько 6 тисяч кримських татар перекрили залізничні шляхи, відбулося їхнє безпосереднє зіткнення із загонами міліції³⁴.

У ході виборів 1998 р. в АР Крим у 44-х виборчих округах із 100 було висунуто 70 кандидатів від кримських татар, причому у деяких округах було зареєстровано кандидатами у депутати від різних політичних сил по двоє, троє і навіть четверо представників кримських татар³⁵. Основними конкурентами Меджлісу були висуванці новоствореної Партії мусульман України. Внаслідок цілковитої неузгодженості дій кримські татари втратили можливість набрати представництва у Верховній Раді автономії. Як потім стверджували деякі експерти, за умови консолідації зусиль від кримських татар могло бути обрано принаймні троє депутатів³⁶. Водночас представники кримськотатарського народу, в основному завдячуючи позиції тогочасного керівництва Народного Руху України, отримали два депутатські мандати вищого законодавчого органу держави.

У 2002 р., за даними ЦВК України, до списку виборців АРК було включено на 30209 громадян більше, ніж у 1998 р. Збільшення кількості виборців було зумовлене, насамперед, змінами в українському законодавстві, пов'язаними, зокрема, з розв'язанням питання про набуття українського громадянства раніше депортованими. Особливістю виборів 2002 р. були спроби впровадження змішаної виборчої системи, яка надавала кримським татарам можливість забезпечення суттєвого представництва у складі Верховної Ради автономії. Вибори відбулись, як і в 1998 р., за мажоритарною системою. Кримськотатарські представники потрапили до Верховної Ради АРК завдяки домовленості між Меджлісом і «командою С.Куніцина» про взаємну підтримку своїх висуванців. Координацію процесу висунення кандидатур кримських татар традиційно взяв на себе Меджліс. Однак повною мірою уникнути внутрішньої конкуренції і цього разу не вдалося. Загалом на виборах до Верховної Ради АРК у 2002 р. не вдалося висунути кандидатів з-поміж кримських татар у 38 зі 100 округів, у 44 було висунуто по одному кандидату, у 15 – по два, у 3 – по три і більше. Як наслідок, до парламенту автономії потрапило 8 представників кримськотатарського народу³⁷.

Зміни у виборчому законодавстві, що були запроваджені у 2004 р.³⁸, передбачали перехід до пропорційної системи виборів ВР АР Крим, обласних і місцевих рад. Оскільки Меджліс кримськотатарського народу не мав юридичного статусу, постала проблема вибору форми участі кримських татар у виборчій кампанії. Оскільки закон вимагав, щоб суб'єктом виборчого процесу була політична партія або блок політичних партій, відповідно, політичним партнером Меджлісу став Народний Рух України, що відзначив у своїй доповіді напередодні виборів 2006 р. заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубаров: «Якщо ми ухвалимо рішення брати участь у виборах і в Криму вийде формат Меджлісу кримськотатарського народу і Народного Руху України, то 27 березня ми вперше зможемо визначити ступінь впливу, довіри і параметри сили нас як політичних партнерів не

тільки на виборах у ВР АР Крим, але і на виборах до органів місцевих рад. Думаю, що в багатьох місцях ми зможемо обрати своїх голів сільських і селищних рад, а десь і вплинути на обрання міських голів. Це дуже важливий момент, і при ухваленні конкретних рішень ми повинні усвідомити міру тієї відповідальності, яка зв'язана з нашим прагненням відбутися через вибори разом з нашими партнерами як впливовий суб'єкт політичного життя Криму»³⁹. За результатами голосування 26 березня 2006 р. Кримська Крайова організація Народного Руху України набрала 6,26% голосів виборців і сформувала у ВР АР Крим фракцію «Курултай-Рух» на чолі з Р. Ільясовим.

Головним політичним опонентом Меджлісу у Криму були проросійські громадські, а згодом і політичні утворення. Поштовхом до політизації етнічних росіян у Криму стало їх перетворення після розпаду СРСР на одну, хоч і найбільш численну, з національних меншин України. Становлячи більшість населення півострова, росіяни і російськомовні жителі Криму не потребували захисту своїх культурно-національних інтересів, оскільки російська мова й культура домінували на півострові. Водночас, колишні переселенці з Росії та переважно військові пенсіонери гостро переживали процес «втрати батьківщини». Для проросійських організацій півострова та їх прихильників став характерним високий рівень політизованості, що яскраво проявляє себе навіть у акціях культурологічного змісту.

Як вже зазначалося, умовно проросійські сили у кримській автономії поділяються на дві групи. Першу становлять сформовані ще на початку 1990-х років громадські, а згодом і політичні організації, такі як Республіканський рух Криму (РРК), очолюваний Ю.Мешковим, Рух 20 січня, очолюваний В.Сагатовським, Демократична Таврида, Російська громада Криму, Російська партія Криму, які згодом об'єднались у блок «Росія».

Активне партійне будівництво у Криму припало на 1992 – 1993 рр. У цей період були утворені і зареєстровані тодішнім республіканським міністерством юстиції Республіканська партія Криму (лідери С.Цеков і Ю.Мешков), Народна партія Криму (лідер В.Кличников), Російська партія Криму (лідер С.Шувайніков). Ці політичні партії взяли на озброєння «російську ідею» і ставили за мету досягнення незалежності Криму⁴⁰.

На кінець 1993 р. вони досягли переконливого, але нетривалого успіху, завдячуючи популістським гаслам та підтримці з боку Росії: Ю.Мешков став президентом Республіки Крим, а С.Цеков очолив Верховну Раду АРК. Загалом, у вересні – жовтні 1993 р. із 196 місць у кримському парламенті вони мали 28 мандатів (10 – РРК-РПК, 8 – Російська партія, 10 – Російськомовний рух Криму), що в сумі становило найбільшу групу⁴¹.

Іншу частину проросійських організацій Криму становили такі громадські організації, як Російська громада Криму, Рада російських і руських громад Криму «Вітчизна». Керівник останньої Б.Зажигаєв

акцентував увагу на тому, що це – неполітичне об'єднання, яке ставить собі за мету вирішення економічних і соціальних проблем російськомовного населення Криму.

На виборах Верховної Ради АРК у 1994 р. блок «Росія» здобув переконливу перемогу, набравши 66,8% голосів виборців. Найбільшу підтримку блок «Росія» мав у містах і «міських» районах півострова: у Сімферополі – 75,1%, Джанкої – 69,1%, Саках – 69,8%, Євпаторії – 68,9%, Ялті – 67,5%, Феодосії – 67,4%, Алушті – 67%, Севастополі – 62,8%, Сімферопольському районі – 71,3%, Бахчисарайському – 74,9%, Сакському – 68,9%. А також у деяких «сільських» районах: Кіровському – 72,6% і Радянському – 67,2%. У решті районів Криму (за винятком Первомайського) за блок також віддали свої голоси більше половини виборців. У результаті голосування за багатомандатним округом блок «Росія» отримав у Верховної Ради АРК 11 місць. Загалом у депутатському корпусі кримського парламенту зразка 1994 – 1998 рр. блок «Росія» мав 54 місця⁴².

Однак блок не був єдиним у ідеологічному і організаційному сенсі, депутати від блоку не були зв'язані партійною дисципліною, а багато з них взагалі не мали досвіду політичної діяльності. Як наслідок, блок «Росія» досить швидко втратив підтримку населення.

На наступних виборах до Верховної Ради АРК у 1998 р. перемогу здобула кримська республіканська організація Комуністичної партії України. Вибори 1998 р. відбувалися на пропорційній основі. Головним конкурентом комуністів стала партія «Союз». Особливістю кампанії 1998 р., порівняно з попередньою, стала відсутність серед учасників кампанії виразної етнічної партії росіян Криму.

Але вже напередодні виборів 2002 р. у 2001 р. було утворено передвиборче об'єднання «Російський блок Криму». Його засновниками виступили керівники трьох російських організацій Криму, що заявили про своє бажання взяти участь у виборах єдиним політичним блоком. У їх числі були О.Черноморов – голова Російського руху Криму, В.Терехов – голова Російської громади Криму та С.Шувайніков – керівник Конгресу російських громад Криму. Угода була також завізована лідером Російського руху України, головою партії «За Русь єдину!», лідером Всеукраїнського політичного об'єднання «Російський Блок» О.Свістуним, а також головою партії «Російсько-український союз» І.Симоненком. Ця угода закріплювала прагнення лідерів трьох російських організацій Криму сприяти формуванню у структурі Верховної Ради АРК парламентської фракції (об'єднання) з однойменною назвою. Однак за результатами виборів лише 3,2% депутатських місць отримали представники партій, що входили у «Російський блок Криму» («За Русь єдину» – 2,1%, Російсько-український союз – 1,1%), тоді як 49,5% депутатів ВР АР Крим були позапартійними⁴³.

Під час виборів 2006 р. партія «Руський блок» об'єдналася у блок «За Януковича!» із потужною загальноукраїнською Партією регіонів,

який і здобув перемогу, набравши 32,55% голосів виборців⁴⁴. До Верховної Ради АРК було обрано 13 представників партії «Руський блок»: 12 за списками блоку «За Януковича!», а також один за списками Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція».

Таким чином, у Криму загалом уже відбувся процес політизації російської етнічності – в програмах та діяльності кримських російських організацій та общин на певному етапі (1992 – 1995 рр.) політичні мотиви превалювали над національно-культурними. Однак ці організації на сьогодні не є повноцінними учасниками боротьби за владу. На нашу думку, цьому слугує кілька пояснень. По-перше, в середовищі російської етнічної еліти регіону відчувається «кадровий голод». По-друге, організації, що відстоюють інтереси росіян Криму, не виробили реальної програми дій, що відображала б не лише настрої населення, а й реальний стан речей в економіці, соціальній, культурній сферах півострова. По-третє, участь у великій політиці можлива лише за умови підтримки великого бізнесу, який сьогодні все ж робить ставку на сили загальноукраїнського рівня. По-четверте – провідники російського руху розуміють, що їх прихід до влади можливий лише на жорстких проросійських гаслах, складність реалізації яких в сучасних умовах очевидна⁴⁵.

Інший особливий у сенсі електоральної поведінки населення регіон України – Закарпаття. Ця область Західної України завжди відрізнялась електоральними уподобаннями населення, порівняно із рештою західноукраїнських областей, зокрема нижчим рівнем підтримки національно-демократичних сил, а також більш лояльним ставленням до влади, незалежно від того, ким вона представлена⁴⁶.

Утім, особливість електоральної поведінки населення Закарпаття зумовлена ще й етнічним чинником: наявністю в області Берегівського району, у якому більшість становлять етнічні угорці. На сьогодні найбільш виразно проявлений досвід творення етнічних політичних партій має саме угорська громада України. Вона завжди вирізнялася своєю згуртованістю і активністю у відстоюванні власних інтересів.

Компактність проживання угорців завжди робила їх потенційно вагомим політичним силою під час виборчих кампаній на Закарпатті. Щоправда, до 2006 р. участь представників угорської громади у виборах була проявлена лише у районах компактного проживання цієї етнічної групи – переважно у Берегівському районі, де угорці становлять більшість населення. До 2006 р. представники угорської етнічної групи, як правило, обиралися до рад усіх рівнів за мажоритарними округами, у яких вони становили більшість населення.

Так, 1994 р. виборці від Берегівського виборчого округу, більшість у якому становили угорці, обрали народним депутатом України голову Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) М.Товта. У складі обласної ради 1994 р. із 59 депутатів було 9 угорців, що становило 15% депутатського корпусу. Із 347 депутатів районних рад угорцями

були 49 осіб, що становило 14,2% депутатського корпусу. Із 4304 депутатів сільських, селищних та міських рад 611 є угорцями, що становить 14,2%. У Берегівському районі, де угорці становлять понад 2/3 населення, з-поміж 30 депутатів районної ради було 20 угорців, із 13 членів виконкому 9 були угорцями. Із 384 депутатів сільських, селищних і міської Рад угорців було 287 (77,6%)⁴⁷.

На парламентських виборах 1998 р. ЦВК був утворений 72 виборчий округ з центром у м. Берегове. Більшість виборців у цьому окрузі становили угорці.

У виборчі бюлетені на виборах до Верховної Ради України ЦВК були внесені прізвища 16 кандидатів. Головними претендентами на отримання депутатського мандату були М.Ковач, який став головою ТУКЗ в 1996 р., та М.Товт, народний депутат попереднього скликання від Берегівського виборчого округу. За результатами голосування перемогу отримав М.Ковач, набравши 35170 голосів виборців (29,27%). Його головний опонент М.Товт здобув 21737 голосів виборців (18,09%).

На відміну від 1998 р., у 2002 р. виборча кампанія у мажоритарних округах Закарпаття була більш напруженою, про що свідчить зовсім незначний відрив між основними конкурентами на перемогу у Берегівському виборчому окрузі. Головними претендентами на депутатський мандат в цьому окрузі були народний депутат України, голова ТУКЗ М.Ковач та І.Гайдош – голова Берегівської районної адміністрації, член СДПУ(о). Результати волевиявлення громадян у цьому виборчому окрузі були оприлюднені останніми у Закарпатській області. Перемогу за результатами голосування отримав І.Гайдош, набравши 33,05% голосів виборців. М.Ковач програв йому лише три десятих відсотка (32,72%).

Активну участь угорці взяли і у виборах до місцевих органів влади. Серед депутатів місцевих органів влади (1107 осіб) – 134 були угорцями, що становило 12,11%. В обласній раді (85 осіб) інтереси угорців представляли 9 депутатів угорців, що становило 10,6% від загальної кількості депутатів.

Таким чином, вибори 2002 р. засвідчили, що процес політизації угорської меншини Закарпаття досягнув рівня, коли досить виразно проявилася внутрішня політична боротьба у середовищі угорської національної меншини: М.Ковача підтримувало ТУКЗ, а І.Гайдоша – Форум угорських організацій Закарпаття.

Поштовхом до подальшого розвитку цього процесу стали зміни 2004 р. до виборчого законодавства. Протягом 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії: Партію угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив М. Ковач, та Демократичну партію угорців України, яку очолив голова Демократичної Спілки угорців України І. Гайдош (24 березня 2005). Ці дві партії акцентували свою увагу на боротьбі за голоси угорської національної меншини Закарпаття. Угорські партії вперше взяли участь у виборах до обласної ради Закарпаття.

Результати виборів 2006 р. на Закарпатті показали, що рівень самоорганізації угорської етнічної спільноти досяг досить високого рівня. Показовим у цьому контексті є успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Обидві угорські партії пройшли до обласної ради, набравши разом 6,5% голосів (Партія угорців України – 3,4%, Демократична партія угорців України – 3,1%). Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад; 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради; 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад; 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів)⁴⁸.

Як свідчить аналіз загальнонаціональних виборчих кампаній, електоральні уподобання закарпатців усе ще залежать від політичної орієнтації впливових у області людей. Найбільш виразно це проявилось під час виборчих кампаній 2007 – 2010 рр. (*Див. додаток – Таблиці 3 – 4*).

Не можна також виключити появи нових етнополітичних партій у Західній Україні. Зокрема, у разі повторення успіху угорських партій і кандидатів у мажоритарних округах партій, що мали місце під час місцевих виборів у 2010 р., шляхом партієтворення може піти і румунська громада Буковини. Хоча зміни, внесені у Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», прийняті у липні – серпні 2010 р., якими було повернуто змішану пропорційно-мажоритарну систему на виборах до місцевих органів влади, можуть значно загальмувати процеси партієтворення національних меншин.

Румуни і молдавани Чернівецької області в останні роки займають досить активну політичну позицію. При цьому результати голосування у Герцаївському і Новоселицькому районах Чернівецької області, більшість населення яких становлять румуни і молдавани, демонструють, на відміну від угорців Берегівського району Закарпаття, цілком однозначну позицію. Так, під час дострокових парламентських виборів 2007 р. саме у цих двох районах БЮТ і НУ-НС набрали найменше голосів, ніж у решті районів області (*Див. додаток – Таблиця 5*). Багато у чому позицію румунської, а ймовірно, частково й молдавської громад Буковини можна пояснити відвертою політичною позицією І.Попеску – народного депутата України від Партії регіонів, голови Румунського товариства України. Напередодні ж першого туру президентських виборів 2010 р. румунська громада України задекларувала співпрацю і підтримку кандидата у Президенти В.Януковича. Як наслідок, з усіх районів Чернівецької області лише у Герцаївському

В.Янукович здобув перемогу під час голосування у другому турі. Саме в цьому, переважно румунському за етнічним складом населення, районі за нього віддало голосів удвічі більше виборців, ніж за Ю.Тимошенко. При тому що в області загалом спостерігалася більш ніж двократна перевага Ю.Тимошенко (*Див. додаток – Таблиця 6*).

Досить неоднорідною у з погляду етнічного складу населення є Одеська область. Це стосується передусім південнобессарабської частини області, у якій розташовані території компактного проживання болгар. Зокрема Болградський район, де вони становлять абсолютну більшість, та Арцизький і Тарутинський, де болгари становлять відносну більшість населення, а також Ренійський район, у якому майже половину населення становлять молдовани.

Загалом результати голосування в 2007 – 2010 рр. у цих районах Одеської області повторювали загальні тенденції: переважну підтримку проросійських і лівих політичних сил і кандидатів. Утім, варто відзначити, що у Болградському районі як на парламентських виборах 2007 р., так і на президентських виборах 2010 р. Партія регіонів і В.Янукович здобула значно більшу (у середньому на 10%) підтримку, ніж по області в цілому (*Див. додаток – Таблиці 7 – 8*).

Таким чином, аналіз результатів президентських і парламентських виборчих кампаній в Україні засвідчив прояв цілого ряду чинників, що впливали на електоральну поведінку громадян України. Історико-географічний фактор досить помітно проявляється майже у всіх виборчих кампаніях, насамперед через різний вплив класичних ідеологій. Роль цього чинника була особливо помітною під час президентських виборів 1991 і 1994 рр., а також виборів до Верховної Ради України 1994 і 1998 р. Але вже наступні президентські 1999 р. і парламентські 2002 р. вибори засвідчили, що регіонально-електоральна полярність не завжди є настільки вираженою⁴⁹. Натомість зростає роль так званого «адмінресурсу». Успішність застосування адмінресурсу також залежить від рівня сформованості ідеологічних симпатій та протестних настроїв. Про що свідчить перебіг виборчих кампаній, починаючи із президентської 2004 р.

Залишається досить помітним чинник інерції історичного розвитку у складі різних держав. Наприклад, відмінності голосування між історично галицькими і волинськими областями.

Аналіз і узагальнення електоральної поведінки громадян України під час виборів різних рівнів також свідчить, що на усі передвиборчі кампанії та політичні процеси в Україні загалом істотний вплив мав етнорегіональний чинник. Разом із тим територіальна диференціація етнополітичної активності населення України формується як міжрегіональними, так і внутрішньорегіональними відмінностями політичної активності етнічних українців, а також особливостями політичної активності етнічних меншин, насамперед росіян. Проявляються ці відмінності, зумовлені різними чинниками (рівень етнонаціональної само-

свідомості, вплив історичних ідеологій, соціально-демографічні чинники та ін.), у електоральній поведінці. Зіставлення результатів різних виборчих кампаній за останні 12 років засвідчує поступове розмивання електоральних меж усередині етнічного ядра України.

Майже у кожному з українських регіонів є помітні відмінності між електоральною поведінкою населення обласного центру, міського і сільського населення. Це зумовлено дещо відмінним соціальним і етнонаціональним складом обласних центрів і периферійних районів. Зокрема, сільські райони Галичини більше орієнтовані на консервативні національно-демократичні сили, а в обласних центрах дещо вищими є симпатії як до ліберальних, так і до радикально-націоналістичних політичних сил. У центральних та південно-східних регіонах сільський електорат до 2006 р. виявляв симпатії до лівих політичних сил. Характерно, що протягом 1998 – 2007 рр. рівень підтримки КПУ найбільше знизився у аграрних центральноукраїнських областях. Часто партикулярну електоральну поведінку демонструє населення у районах компактного проживання національних меншин.

В умовах зростання політичної самосвідомості етнічних меншин, їх політичної самоорганізації значно зростає роль і потреба у розробці програми ефективного державного етнополітичного менеджменту як системи тактико-стратегічних дій політичного суб'єкта (держави) у галузі етнокультурних, етнополітичних та інших взаємин як етнічних груп між собою, так і у їхніх стосунках із державою.

¹ Михайлич О. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України: Автореф. дис... к. соціол. н. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2007. – С.8 – 9.

² Березинський В.П. Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України: Автореф. дис... к. політ. н. 23.00.02 / Дніпропетровський національний університет. – Д., 2005. – С.8 – 9.

³ Михайлич О. Назв. праця. – С.9 – 10.

⁴ Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис... к. політ. н. 23.00.02 / Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2005. – С. 7; Черкашин К. Електоральна диференціація території України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=81&c=1962>

⁵ Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах. – С. 9.

⁶ Там само. – С. 10.

⁷ Там само. – С. 11.

⁸ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. – 2006. – № 24 (603). – 24 – 30 червня.

⁹ Белецкий М., Погребинский М., Толпыго А. Президентские выборы 1999 года в Украине: региональный аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/publications/joint/3dd39f2e/3dd3a8c2/>

¹⁰ Підсумки голосування 14.11.1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>

¹¹ Хан Е. Выборы Президента Украины в 2004 г.: социальные и географические тренды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp68/knp68_173-176.pdf

¹² Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://westukr.itgo.com/bun_cpd_conf_2006-1.html

¹³ Шевченко Ю. Д. Политические институты и избиратели // Политическая социология и современная российская политика / Под ред. Г. В.Голосова, Е.Ю.Мелешкиной – СПб.: Борейпринт, 2000. – С. 180.

¹⁴ Дані ЦВК України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

¹⁵ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – С. 360.

¹⁶ Дані ЦВК України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>

¹⁷ Буров И. Выборы 2002 года: особенности электорального поведения // Політичний маркетинг та електоральні технології. Наукове видання. – Запоріжжя: Гарт, 2002. – С. 100

¹⁸ Дані ЦВК України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Черкашин К. Електоральна диференціація території України/ [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/.magcontent.php3?m=1&n=81&c=1962>

²³ Положение о Меджлисе крымскотатарского народа (Къырымтатар Милли Меджлиси) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cidct.org.ua/ru/mejlis/mejlis.html>

²⁴ Дністрянський М. Назв. праця. – С. 452 – 453.

²⁵ Там само.

²⁶ Маначинский А. Украина – наш общий дом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ucseps.org/ua/print/175/>

²⁷ Кулик В.М. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років / Збірник. Відпов. ред. І.Ф.Курас, О.М.Майборода. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 186.

²⁸ Закон Республики Крым «О выборах Верховного Совета Крыма» от 17.09.1993 №378-І [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.normdoc.crimea-portal.gov.ua/view.php?q=1241>

²⁹ Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 164.

³⁰ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989 – 1999. – Симферополь: Сонат, 2003. – С. 131.

³¹ Закон Республики Крым от 14.10.1993 №424-І «О дополнениях к Закону Республики Крым «О выборах Верховного Совета Крыма» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.normdoc.crimea-portal.gov.ua/view.php?q=1243>

³² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПЕІНД, 2000. – С. 325.

³³ Коробова Т. Пасьянс кримських виборів не на користь татар // День. – 1998. – 13 лютого.

³⁴ Коробова Т. Кримським татарам відмовлено у праві голосувати // День. – 1998. – 25 березня.

³⁵ Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів. – К.: УНЦПД, 2002. – С. 42.

³⁶ Там само. – С. 42.

³⁷ Там само. – С. 36 – 37.

³⁸ Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1667-15>

³⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/ru/publications/kurultay4/9.html>

⁴⁰ Див.: Регионы Украины. Хроника и руководители. Т.3. Крым и Николаевская область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/-coe21/publish/no20_ses/SES20-40_85.pdf

⁴¹ Мальгин А. Назв. праця. – С. 75.

⁴² Мальгин А. Назв. праця. – С. 81.

⁴³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.izbircom.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=5&tek=69&par=51&l=&art=461&date=>

⁴⁴ Крымские известия. – 2006 – № 72 (3546). – 19 апреля.

⁴⁵ Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991 – 2002 рр.). – Автореф. дис... к. політ. н. 23.00.05 / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – К., 2003. – 19 с.

⁴⁶ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПЕІНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С.554 – 592.

⁴⁷ Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991 – 2004 рр.) / Дисертація на здобуття наук. ступеня кан. істор. н. / Спеціальність 07.00.01 – історія України. – С. 93.

⁴⁸ Особливості виборчої кампанії до місцевих органів влади в Закарпатті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cupol.lviv.ua/index.php?id=28&bac kPID=21&tt_news=20752&cHash=882426c072

⁴⁹ Дністрянський М. Назв. праця. – С. 365.

3.3 Ідентичності – компонент етнополітичного контексту

Ідентичності населення є одним із індикаторів стану та якості етнополітичних контекстів розвитку регіонів, оскільки вони формуються під впливом різноманітних чинників: етнічних, культурних, соціальних, економічних, політичних тощо. Тому їх врахування дає змогу, з одного боку, більш адекватно аналізувати й оцінювати процеси, які відбуваються у соціальній сфері, сфері освіти, культури, а з другого, – цей феномен відтворює певну реальність, стан нашої самосвідомості й допомагає особі виокремитись у довіллі інших¹, а також з'ясувати політичні орієнтації носіїв цих ідентичностей. Це питання в Україні, особливо у її регіонах, завжди залишається актуальним у контексті історичного розвитку країн Східної Європи, які безпосередньо взаємодіють з нашою країною².

Поки що в українській соціогуманітарній науці немає достатнього масиву досліджень, щоб робити узагальнені висновки про рівень впливу регіональних чи то етнічних чинників, передусім, соціально-економічних, на відмінності у формуванні ідентичностей. Однак їх достатньо, щоб прослідкувати певні закономірності та упевнитися у тому, що вони дають змогу оцінювати виклики у процесі побудови політичної нації в Україні³, що, на нашу думку, є головним змістом етнополітичних процесів у країні взагалі й у регіонах, зокрема. Це такі дослідження: 1) дослідницький проект «Львів – Донецьк», виконаний львівськими дослідниками у 1994 р., 1999 р., 2004 р.; 2) проект «Багатоманітні ідентичності у сучасній Україні: Чи можуть вони подолати розкол на Схід і Захід?», здійснений у 2010 році на базі Львівського національного університету імені Івана Франка та Університету Штату Мічиган (США); 3) опитування етнічних спільнот України, проведене у 2003 році за керівництва професора Володимира Євтуха (на той час Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та професора Вікі Хеслі (університет штата Айова, США); 4) дослідницький проект «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика»; 5) спільний проект Інституту соціології НАН України та Інституту соціології Російської академії наук «Національно-громадянські ідентичності та толерантність. Досвід Росії і України у період трансформації»; 6) аналітична доповідь Центру Разумкова «АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим); 7) проект «Соціальні трансформації у Прикордонні – Білорусь, Україна, Молдова»; 8) проект «Взаємодія європейської, національних та регіональних ідентичностей: нації між державами вздовж нових східних кордонів Європейського Союзу», який виконується дослідниками десяти країн – сім представляють ЄС і три країни співдружності незалежних держав⁴. Їх результати дають певні можливості встановити вектори орієнтацій населення етнічно маркованих регіонів з тим, щоб відповісти на кілька питань, пов'язаних зі структуруванням етнополітичних процесів: яким чином населення визначається зі своїм ставленням до ідеї побудови нації-держави в Україні; наскільки регіони (через думку їх населення) пов'язують майбутнє з незалежною державою чи то орієнтуються на сусідні держави; як вони сприймають можливості взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами.

Ці питання ми спробуємо прослідкувати, звертаючись до таких параметрів: всеукраїнська – регіональна – локальна ідентичність; ставлення представників різних регіонів, а отже, і носіїв регіональних ідентичностей до важливих подій в історії нашої країни, передусім, у контексті становлення української державності; їх ставлення до культурницьких традицій населення України та відродження спадщини українського народу (в етнічному розумінні цього поняття); ставлення представників різних регіонів, носіїв регіональних ідентичностей до можли-

вої взаємодії з міжнародними організаціями та структурами. Саме ці показники можуть допомогти, до певної міри, відтворити сутність та динаміку регіональних ідентичностей і, у більш широкому сенсі, етнополітичних процесів, оскільки повсякденні практики (у нашій країні, в інших країнах світу) свідчать, що у реакції носіїв ідентичностей на знакові, вагомі події і явища суспільного життя країни, регіону виявляється зміст ідентичностей. А останні формуються під дією тих самих чинників, що і етнополітичні процеси у регіонах.

Відповіді на питання про спільну з рештою України долю розподілилися так: повністю погодилися з таким твердженням – Львів (1994 р. – 42,7%, 1999 р. – 77,8%, 2004 р. – 85,8%); Донецьк (відповідно: 26,8; 66,1; 54,8%); радше погоджувалися, ніж не погоджувалися – Львів (42,7; 16,5; 11,7%), Донецьк (44,1; 20,4; 19,4%); скоріше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь – Львів (3,4; 2,4; 1,8%), Донецьк (5,2; 5,9; 11,4%); повністю погоджуюсь – Львів (0,3; 1,7; 0,5%), Донецьк (0,7; 2,5; 5,3%)⁵. За даними «кримського» дослідження, відчуття спільності з усією (рештою) України має тенденцію до зниження: якщо у 2006 році 74% мешканців Криму сприймали Україну як свою Батьківщину, то через два роки цей показник зменшився до 40,1%, а «для переважної більшості населення півострова (68,3%) наявність українського громадянства не викликає ані позитивних, ані негативних почуттів»⁶. Інше опитування (2008 р.) виявило ще одну тенденцію: велика частка населення (без розподілу за етнічним походженням) – 43% – декларує, що вони мають спільні риси, які відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів⁷.

Характерними у контексті нашого викладу є відповіді на питання: «Якому з можливих варіантів розвитку України в майбутньому Ви надаєте перевагу?»: Україна залишається повністю незалежною, позаблоковою державою (вочевидь, передусім, поза НАТО) – Львів (62,2; 43,2; 41,6%), Донецьк (13,3; 18,5; 25,8%); Україна стає великою частиною союзу, що включає Росію – Львів (5,4; 2,3; 2,5%), Донецьк (57,0; 47,0; 55,6%); Україна стає частиною Європейського Союзу – Львів (25,2; 47,3; 47,4%), Донецьк (18,0; 21,5; 6,1%); Україна стає частиною великого союзу, куди також входять країни Центральної і Східної Європи – Львів (5,9; 6,7; 8,3%), Донецьк (6,6; 12,7; 8,1%). У цьому ж плані працює і відповідь на питання про рівень можливої взаємодії з різновекторними структурами. Передусім, Росією та СНД стосунки бажають налагоджувати більш тісні: у Львові – 14,1% (1999 р.) та 9,4% (2004 р.), у Донецьку – 73,8 та 87,2%; передусім, з США й країнами НАТО: у Львові – 59,2 та 51,5%, у Донецьку – 10,5 та 1,6%.

І ще один насичений конкретними прикладами аспект проблеми, який, на нашу думку, досить очевидно фіксує залежність підтримки громадян України прагнення частини населення України й владних структур до більш інтенсивної взаємодії (з інтеграційним наголосом) з європейським й трансатлантичним соціокультурними просторами. Досить вираз-

ні результати, які логічно лягають у контекст нашого аналізу, дало соціологічне дослідження «Україна – 2005: політичні орієнтації населення на порозі виборів». Ми подаємо їх вибірково за чотирма такими позиціями: 1) євроінтеграційні настрої; 2) зближення з Росією та іншими країнами єдиного економічного простору; 3) зближення зі США; 4) вступ до НАТО. Отже, за першою позицією маємо таку картину: Україна в цілому – 19,03%, Львів – 33,87%, Харків – 16,99%, Київ – 27,54%, Крим – 8,57%. За другою позицією, відповідно, – 41,76, 10,21, 47,82, 30,62, 78,02%. За третьою позицією, відповідно, – 4,66, 7,23, 5,07, 8,44, 1,94%. За четвертою позицією, відповідно, – 4,55, 7,83, 2,14, 10,94, 2,16%.

Пошук аргументів для дискурсу з проблеми взаємозв'язку динаміки регіональних ідентичностей та етнополітичних процесів у регіонах приводить до думки про використання у зафіксованих у соціологічних опитуваннях ставлення громадян нашої країни до таких важливих явищ суспільного життя (суспільної думки), як «національна ідея» та «культурницька традиція». Перше – до певної міри віртуальне – воно більше конструюється у роздумах політиків та дослідників й доволі слабо, системно, усвідомлюється громадською думкою; друге – досить таки реальне, принаймні більш зрозуміле для великої кількості мешканців України. У першому випадку передусім йдеться про пошук відповіді на питання про рівень загальнодержавної (політико-громадянської) ідентичності, яка, як ми вже зазначали, є наріжним каменем етнополітичних процесів. Одне з останніх досліджень (2007 р.) свідчить, що вражаюча більшість населення України (65%) вважає: на сьогодні національна ідея не сформована. Для нашого випадку цікавим буде розподіл за регіонами: виявляється, тут майже немає розходжень. Вони фіксуються у твердженні про її сформованість: західні області – 15%; Центр й східні області – приблизно – 8-9%. Не ведучи мову про те, якими чинниками мешканці регіонів наповнюють зміст поняття «національна ідея», звернемо увагу на не чітко визначене його розуміння (сприйняття): такий стан властивий для 30% мешканців західних й 43% південно-східних областей⁸. Ведучи мову про національну ідею, варто, передусім, розглядати її у контексті з таким явищем, як «патріотизм». На питання Центру імені Олександра Разумкова із опитування, проведеного напередодні Дня Незалежності 2009 року, «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» чітко позитивні відповіді за регіонами розподілилися таким чином: Захід – 56,3, Центр-35,2, Південь – 31,8, Схід – 33,4%⁹. Кримська ситуація засвідчує послаблення чинника патріотизму у процесі формування національної (громадянсько-державницької) ідентичності: повністю позитивною відповідь на це питання у 2007 році сягала 36,6%, а наступного року – лише 9,2%¹⁰. Це означає, що звільняється простір, котрий може заповнюватися іншими маркерами, наприклад, співвіднесення себе з регіональною, чи то локальною спільнотами. А це, за певних обставин, може стимулювати тенденції до чітко окресленої регіоналізації, навіть автаркізації.

Щодо культурницької традиції, то тут перспективи формування цілісної системи дещо оптимістичніші, що, на наш погляд, може мати позитивні наслідки для згуртування громадян України у своїх ставленнях до тих чи тих явищ її суспільного розвитку. Підстави для такого твердження дають дані згаданого опитування «Культура і мистецтво»: 60 відсотків ідентифікує себе як представників української культурницької традиції; щоправда, регіони певною мірою різняться відповідями своїх мешканців: Захід – 84, Центр – 77, Південний Схід – 39%. Інше опитування (Центр імені Олександра Разумкова, грудень 2005 р.), підтверджуючи попередні дані, подає відомості, які конкретизують міркування про можливість впливу культурницької традиції на формування зконсолідованої ідентичності громадян України. Цей шлях, вочевидь, залишається нелегким: за рік збільшилася частка прихильників «радянської культурницької традиції» – до 19,4% (проти 16,4%); серед етнічних українців лише 43,1% вважає, що у майбутньому буде переважати «українська національна культурницька традиція»; 21,0% вважають, що у різних регіонах переважають різні культурницькі традиції, а 18,7% віддають перевагу «загальноєвропейській традиції»¹¹. Що ж до контексту відродження культурницьких традицій українського народу, то, за висновками О.Стегнія, «регіональний розподіл виявив особливу значимість відродження культури в Північно-Західному і Південно-Західному регіонах, тоді як не набагато більше половини всіх опитаних у Північно-Східному і Східному регіонах погоджуються з важливістю цієї проблеми». Цікавими є дані щодо впливу національної належності: для 72% українців ця проблема важлива, для росіян цей відсоток становить 62%¹². Це саме дослідження зафіксувало дві принципові закономірності, коли мова йде про ставлення мешканців різних регіонів до історично значимих подій для розвитку України: «по-перше, більшість історичних подій, які стосуються становлення української державності, мають найбільш високий індекс позитивної оцінки у Західному макрорегіоні. По-друге, найбільш виражене негативне ставлення до історичних подій, що стосується становлення української державності, характерне для опитаних Сходу і Півдня»¹³. На підтвердження цієї констатації можна навести результати іншого дослідження, пов'язаного з конструюванням регіональних ідентичностей саме у контексті значимих історичних подій у населення міст Львова й Харкова. Для львів'ян значимими (серед багатьох названих) були такі: «помаранчева революція», здобуття Україною незалежності, Друга світова війна з акцентуванням на ролі УПА (далі – «Переяславська рада», Хрещення Русі, Перша світова війна тощо). Для харків'ян – Велика Вітчизняна війна (перемога над фашистською Німеччиною), розпад Радянського Союзу, Жовтнева революція 1917 року (далі – Хрещення Русі, тараро-монгольська навала, підкорення космосу тощо). Увесь перелік значущості історичних подій респондентами у цих двох містах виявив ще одну цікаву тенденцію: для львів'ян поза все-

українськими подіями важливими були ті, які були тісно пов'язані з регіональною та локальною історією або ж суттєво впливали на розвиток регіону (наприклад, утворення ЗУНР, розпад Австро-Угорської імперії тощо); для харків'ян, натомість, ті, які мали більш глобальний характер і були прив'язані до створення чи до російської історії, чи то до якихось універсальних речей, типу «створення світу», «античність» тощо¹⁴.

Ідентифікаційну матрицю українського населення доповнюють й інші дані, пов'язані з самовизначенням громадян України, належних до територіальних та політико-територіальних утворень. Ці дані знаходимо у дослідженнях Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова: насамперед мешканцями місцевості чи міста, де вони проживають, вважають себе на Заході – 39,4, у Центрі – 43,1, на Півдні – 29,8, Сході – 37,0% опитаних (по Україні – 38,2%); мешканцями регіону, де проживають громадяни, відповідно: 15,4, 22,9, 24,5, 19,1% (20,4%); мешканцями України в цілому – 34,8, 25,2, 35,8, 32,0% (30,7%); мешканцями Європи – 2,4, 1,8, 3,3, 0,2% (1,6%); мешканцем Землі у цілому – 4,0, 1,4, 1,0, 3,3% (2,9%)¹⁵.

Науково цінними є дані, зібрані у висновках соціологічного дослідження, проведеного колективами українського й американського університетів – вони підтвердили нашу тезу про безпосередню залежність дії трьох чинників (етнічного походження, поселенської структури та політико-партійних преференцій) щодо формування характеру та змісту українських ідентичностей. Опитуванням були охоплені представники таких етнічних спільнот, як українці, росіяни, кримські татари, угорці, цигани у чотирьох соціокультурних регіонах (Західна Україна, Центральна Україна, Східна Україна, Південна Україна). Запропонована американськими авторами, які інтерпретували дані згаданого дослідження (В.Хеслі та Х.Хансен), класифікація ідентичності у контексті інтеграційних процесів в українському етнополітичному організмі є надзвичайно релевантною у з'ясуванні особливостей етнополітичної ситуації у регіонах. Ідеться про чотири типи ідентичностей: громадянська, етнічна, гібридна, розсіяна (двовекторна). Вони поділяються на дві підгрупи; критерієм поділу став рівень прив'язаності до своєї етнічності. До першої (слабка етнічна прив'язаність) дослідники віднесли громадянську та розсіяну, а до другої – гібридну та етнічну. Нагадаємо, що громадянська ідентичність базується на факторі місця проживання (мається на увазі країна), її носії ставляться толерантно до інших етнічних спільнот, які перебувають у рамках одного з ними етнополітичного організму. Носії етнічної ідентичності акцентують увагу на історії, чинниках культурного розвитку й просуванні інтересів своєї групи, відстороненні від контактів з іншими групами та виявляють достатньо високий рівень інтолерантності по відношенню до інших етнічностей. Представники гібридної ідентичності, залишаючись прив'язаними до етнічної спільноти, виявляють готовність приймати вихідців з інших етносів, акцентують геторегенну

природу суспільства, у якому вони проживають. Для носіїв розсіяної ідентичності властиве негативне ставлення як до представників своєї етнічності, так і до інших соціальних груп.

Аналіз отриманих відповідей від респондентів дав таку картину (від найвищого до найнижчого показника): 1) громадянська ідентичність – цигани, угорці, українці, росіяни, кримські татари; 2) етнічна – кримські татари, росіяни, українці, угорці, цигани; 3) гібридна – кримські татари, українці, угорці, росіяни, цигани; розсіяна – росіяни, угорці, українці, цигани, кримські татари¹⁶.

Із усіх кореляцій, здійснених у ході аналізу даних дослідження, наведемо дві, на наш погляд, чи не найхарактерніші для нашого викладу – ставлення носіїв тієї чи тієї ідентичності до шляхів розвитку України, передусім орієнтацій на її майбутній суспільний розвиток та на бажану економічну перспективу. Для носіїв чотирьох типів ідентичності у першому випадку були властиві такі орієнтації: громадянська (33,1% орієнтувалися на радянську систему, якою вона була до перебудови; 6,6% – на політичну систему, яка склалася в Україні на час опитування; 60,3% – на західний стиль демократії); етнічна (відповідно: 20,1, 22,0, 57,9%); гібридна (13,2, 25,0, 61,8%); розсіяна (34,9, 13,6, 51,5%). У другому випадку з'ясувалася така картина: громадянська ідентичність (повернення до планової економіки радянського періоду – 5,2%; посилення централізованого контролю – 16,3%; рух до ринкової економіки з елементами державного регулювання – 20,0%; поступовий перехід до ринкової економіки – 22,2%; швидке просування до ринкової економіки – 36,6%); етнічна (відповідно: 7,4, 7,9, 14,7, 46,3, 23,7%); гібридна (10,0, 12,9, 24,2, 24,2, 38,7%); розсіяна (11,7, 15,3, 23,0, 27,6, 22,4%)¹⁷.

Наведені дані дають можливість проектувати висновки про пов'язаність етнічності (у її такому конкретному вияві, як ідентичність) з соціально-економічними та політичними процесами у її регіональних контекстах: концентрація представників тих чи тих етнічних спільнот в окремих регіонах (подеколи й в окремих ареалах), якщо кардинально й не визначає спрямування тут етнополітичних процесів, то принаймні на них впливає і вже обов'язково вносить у них своєрідну етнічну специфіку.

¹ Liahchylin Anatol, Astrouskaya Tatsiana. The Specificity of the National Identity in the Epoch of Globalization// Social Sciences Eastern Europe. National Identity. – 2009. – June.

² Pankowicz Andrzej/ The Dilemmas of Identity in East-Central Europe. Some Historical Remarks//Politeja. – 2008. – № 2/1. – P. 4.

³ Holley E. Hansen. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals // Europe-Asia Studies. – Vol. 61. – Issue. – January 2009. – P. 8.

⁴ АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнародні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим) // Національ-

на безпека і оборона. – 2008. – № 10; Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна молода. Спеціальний випуск. – Київ-Львів: Критика, 2007; Міжнародний науковий проект „Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика (1997 – 1998)». Грант № 94-3938 Міжнародної асоціації сприяння співробітництву з вченими із незалежних країн колишнього Радянського Союзу (INTAS), Бельгія, Брюссель; Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под. ред. Л.Дробижевой, Е.Головахи. – Киев: ИС НАНУ; ИС РАН, 2007; Pichler Florian. Ethnic and National Identity Making among Ethnic Minorities in Eastern Europe//ENRI-East Bulletin. European? National and Regional Identities. – News and findings of the ENRI – East project & consortium. – Issue 1. – Fall 2009.

⁵ Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні.

⁶ АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим). – С. 7.

⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rasumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=470

⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/17/68517.htm>

⁹ День Незалежності. Патріотизм. 21 серпня 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rasumkov.org.ua

¹⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rasumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=470

¹¹ Культура і мистецтво. Аналітична довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rb.com.ua

¹² Стегній О.Г. Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення України//Український соціум. – 2004. – № 2. – С. 69.

¹³ Там само. – С. 67.

¹⁴ Даниленко О.А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2007. – С. 278, 281.

¹⁵ День Незалежності. Патріотизм. 21 серпня 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rasumkov.org.ua

¹⁶ Holley E. Hansen. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals // Europe-Asia Studies. – Vol. 61. – Issue. – January 2009. – P. 8.

РОЗДІЛ IV.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ В ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КОНТЕКСТАХ

Особливості етнополітичних процесів у регіонах України характеризують низка чинників та маркерів. Важливу роль, зокрема, відіграють соціально-економічні фактори. Вони помітно впливають на загальну етнополітичну ситуацію в регіонах; участь їх мешканців у суспільно-громадських процесах, як на всеукраїнському, так і на регіональному рівні; взаємодію різних верств населення в усіх сферах суспільного буття, зокрема соціальній, культурній. Оскільки значна частина регіонів України за своїм складом є поліетнічною, то цей чинник становить важливий компонент розвитку регіонів. Світові практики довели, що за умов погіршення економіки та соціального статусу населення зростає потенціал міжетнічних конфліктів і, навпаки, негаразди у міжетнічній взаємодії негативно впливають на соціально-економічну ситуацію.

Принциповими для розуміння логіки вибору та аналізу матеріалу, а отже, й висновків про вплив соціально-економічного чинника на динаміку етнополітичних контекстів є два моменти: а) структурування України за чотирма регіонами (Західний, Центральний, Східний, Південний); б) кожен регіон поділяється на окремі ареали, які мають свої особливості, ландшафтно-територіальні, культурні, соціальні й у деяких із яких дія етнічного фактора виявляється з особливою силою. Останнє й визначає динаміку етнополітичних контекстів.

Серед численних факторів, які впливають на формування та динаміку етнополітичних процесів у регіонах, пропонуємо виділити такі: 1) етнічний склад населення (особливості його формування у регіонах); 2) поселенська структура населення з врахуванням етнічного чинника (рівень компактності-дисперсності розселення); 3) міграції (внутрішні й зовнішні); 4) вплив компонентів соціально-економічного буття на громадсько-політичні орієнтації носіїв тих чи тих етнонаціональних традицій, що має враховуватися у формуванні етнополітичних стратегій та тактик регіональної політики.

Необхідно зважати на той факт, що вимір динаміки етнополітичних контекстів не обмежується лише кількісними показниками, він має ще і якісні характеристики. Останні пов'язані з етнокультурними традиціями, які змінюються й трансформуються внаслідок взаємодії представників різних етнічних спільнот у конкретному соціально-економічному доквіллі.

Окремої уваги заслуговують питання співвідношення явищ, які означаються термінами «соціально-економічний розвиток» та «етнополітичні контексти». Узагальнюючи наявні визначення першого із них, пропонуємо під цим терміном розуміти процес змін (позитивних та

негативних), які мають місце на певному відтинку часу й охоплюють усі аспекти соціальних реалій та економічно-господарської діяльності акторів суспільного розвитку, й які, у кінцевому підсумку, позначаються на якості життя членів того чи того суспільства, що, у свою чергу, зумовлюють їх соціальні дії. Щодо «етнополітичних контекстів», то у це поняття ми включаємо кілька моментів: поліетнічність регіонів, особливо прикордонних; ідентичності населення, які формуються, зокрема, під впливом етнічного, економічного та соціального чинників; стан між-етнічної взаємодії; роль і місце регіонального фактора в етнонаціональній політиці держави.

Безумовно й обов'язково слід враховувати ще два чинники, ними є:

1) соціокультурна та 2) політична динаміка регіонів¹. Звертаємо увагу на взаємодію цих двох факторів. Українські дослідники підкреслюють характерну особливість функціонування соціокультурного простору – множинність та амбівалентність ідентифікаційних практик у етнонаціональному вимірі, які, навіть на загальноукраїнському рівні, формують різноманітні ідентитети, не кажучи вже про регіональний рівень². Така гетерогенність у етнонаціональних ідентифікаціях, особливо у регіонах, активно використовується політиками у їх боротьбі за реалізацію своїх особливих інтересів, часто-густо експлуатуючи (у негативному плані) гасла про соціокультурну та етнокультурну різноманітність українського суспільства, нагнітаючи протистояння етнічностей, культур, регіонів, зрештою, самих етнічних спільнот. Таке підґрунтя етнополітичних контекстів, у свою чергу, негативно позначається на динаміці соціально-економічного розвитку регіонів.

4.1. Регіональні особливості соціально-економічного розвитку України

З проблематики, визначеної у підзаголовку розділу, є доволі об'ємна література. Звернемо увагу на ті її складові, які безпосередньо впливають на динаміку етнополітичних процесів, та ті, що у комплексі з іншими факторами її зумовлюють. Будемо пов'язувати цю динаміку з соціогуманітарними аспектами розвитку, стан яких є наслідком соціально-економічної ситуації у тому чи тому регіоні й у державі загалом. У контексті з'ясування такого впливу необхідно мати на увазі, що регіоналізація в українському варіанті стала актуальною проблемою політичного й суспільного життя України. Цю тезу підтверджують багато аргументів, серед них і той, що у вжиток (політичний й науковий) ввійшло поняття «регіональна політика». Офіційного статусу воно набувало в указі Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» (2001 рік) та у Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005 р.). У цих документах визнається наявність

диференціації умов розвитку різних територій. У законі від 2005 року, зокрема, фіксується наявність «депресивних територій». Особливості соціально-економічного розвитку регіонів дослідники пов'язують, передусім, з характером розміщення природних та промислових ресурсів³. Не вдаючись у деталі соціально-економічних особливостей розвитку регіонів, зазначимо, що ці особливості відбиваються на етнічній динаміці населення того чи того регіону й певною мірою визначають стійкість структури тієї чи іншої регіональної ідентичності та формують виклики етнонаціональній політиці держави у її регіональному зрізі. Це можна прослідкувати на історичних прикладах: скажімо, інтенсифікація промислово-торговельного розвитку південних українських земель у XVIII столітті зумовила переселення сюди з інших регіонів робочої сили, зокрема білоруського етнічного походження; розвиток Донецького басейну наприкінці XIX – початку XX століть супроводжувався міграцією тієї самої робочої сили (з-поміж іншого) з прикордонних регіонів Росії; етнічно маркованими були потоки переселенців із Західної України у Східну після Другої світової війни.

Рівень соціально-економічного розвитку регіонів, як і держави в цілому, економісти визначають цілою низкою показників, які підрозділяються на такі групи: 1) індекси соціальної рівності: доходи населення на одну особу; витрати населення на одну особу; середньомісячна заробітна плата найманих робітників; частка зuboжілого населення; забезпеченість житлом; забезпеченість приватними легковими автомобілями; обсяг реалізованих послуг у розрахунку на 1 особу; індекси споживчих цін; 2) індекси розвитку соціальної інфраструктури: забезпеченість підприємствами роздрібною торгівлі; пасажирськими автобусами; домашніми телефонними апаратами; підприємствами ресторанного господарства; охоплення дітей дошкільними закладами; забезпеченість загальноосвітніми навчальними закладами; вищими навчальними закладами I – II рівнів акредитації; вищими навчальними закладами III – IV рівнів акредитації; лікарняними ліжками; місцями у залах демонстрування фільмів; закладами культури клубного типу; книжковим фондом бібліотек; будинків-інтернатів місцями для громадян похилого віку та інвалідів (дорослих та дітей); 3) індекс економічної активності населення: рівень безробіття за методологією МОП; коефіцієнт економічної активності населення (% до населення у віці 15 – 70 років); навантаження на одне вільне робоче місце, осіб; працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян.

За підрахунками фахівців, за рівнем інтегрального індексу соціальної рівності у 2006 р. його середні показники перевищують показники цього індексу на таких територіях: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Черкаська області. До областей, які не досягають середнього

рівня, належать: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Луганська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська. За цим показником на протилежних полюсах знаходиться Донецька область (найвищий індекс) та Волинська (найнижчий індекс).

Порівняння інтегрального показника розвитку соціальної інфраструктури засвідчує, що середній рівень цього показника в Україні перевищують Автономна Республіка Крим та такі області, як Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська. Не досягають середнього рівня: Волинська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. У цьому разі на протилежних полюсах перебувають Хмельницька та Чернівецька області. Інтегральний показник економічної активності населення у тому ж таки 2006 році, порівняно з середнім його значенням по Україні, дає такі результати: його середній рівень перевищують Автономна Республіка Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська, Харківська, Чернігівська області. Підрахунки спеціалістів показали, що територією з найбільшою економічною активністю населення є Дніпропетровська область, а найнижчий показник економічної активності населення у 2006 році був характерний для Тернопільської та Івано-Франківської областей. До територій, які за цим індексом перебувають нижче середнього по Україні рівня, належать: Житомирська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області.

Аналіз соціально-економічної ситуації та перспектив її розвитку з врахуванням показників соціальної рівності, рівня розвитку соціальної інфраструктури та стану економічної активності населення дали змогу фахівцям вибудувати зведений, таксономічний (інтегральний) показник соціального розвитку регіонів. За ним, регіони (області) ранжуються таким чином (за зростанням індекса): Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська, Рівненська, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Херсонська, Черкаська, Сумська, Кіровоградська, Миколаївська, Львівська, Хмельницька, Одеська, Полтавська, Чернігівська, Вінницька, Автономна Республіка Крим, Київська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька⁴.

Ранжування регіонів за перспективою їх соціально-економічного розвитку, крім описаних вище критеріїв, доповнюється ще й такими критеріями, як «депресивність» та «динамічність» («прогресивність»). В основу тут кладеться, передусім, показник валової доданої вартості (ВДВ – регіональний показник ВВП) на одну особу; при чому, вра-

ховуються як середні темпи зростання ВДВ, так і темпи зростання обсягів ВДВ на одного жителя регіону узагалі, порівняно із середньостатистичними по Україні. Фахівці, спираючись на цю методику, ранжують регіони України так: 1) «динамічні важковики» (Київ, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська області); 2) «повільні важковики» (Одеська, Київська, Полтавська області); 3) «динамічні легковики» (Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська області та Севастополь); 4) «легковики-аутсайдери» – усі інші області, які є у групі депресивних територій чи ризикують до них потрапити⁵.

Розрахунок інтегрального показника та врахування критеріїв перспектив соціально-економічного розвитку засвідчує, що у територіальному розрізі наявний значний дисбаланс у соціальному статусі населення регіонів. Серед найбільш розвинених територій у соціальному аспекті є Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області. Найнижчий соціальний розвиток у 2006 р. зафіксовано у Тернопільській обл. Такий стан позначається на рухові населення, яке постійно проживає на території України (за її межі – до інших країн; у межах країни – до великих міст чи соціально розвинутих регіонів). А оскільки різні прошарки населення є носіями різних етнічностей та ідентичностей, то, безумовно, цей рух позначається на динаміці регіональних етнополітичних процесів. Ще більш очевидною ця динаміка виявляється, коли ми аналізуємо зовнішні міграції: вони зазвичай спрямовані до соціально благополучних регіонів й, переважно, до великих міст, посилюючи іммігрантський компонент етнонаціональної структури українського суспільства з властивими для нього ідентичностями.

Отже, на сьогодні зберігаються, а у деяких випадках посилюються, тенденції нерівномірного соціально-економічного розвитку різних регіонів (й мікрорегіонів); намічається тенденція до певної їх автаркізації, яка може поглиблюватися у процесі здійснення неадекватної політики децентралізації влади та економічно-господарської діяльності, які (тепер стає вочевидь) підпадають під контроль тих чи тих політико-економічних угруповань. Така ситуація породжує й підкріплює сепаративногенні настрої, не сприяє консолідації державотворчих процесів, а сама нерівномірність соціально-економічного розвитку, на переконання фахівців⁶, є одним з чи не наймогутніших чинників конфліктогенних ситуацій й протиставлення регіонів один іншому. За таких умов етнонаціональне розмаїття, надмірна політизація суспільних процесів на локальному й регіональному рівнях може використовуватися для посилення дезінтеграційних процесів в українському суспільстві. Тому у цьому контексті ретельне врахування етнонаціонального чинника й поширення його дії на різні сфери суспільного життя регіонів набирає особливої ваги у конструюванні регіональної політики української держави. Подальший виклад концентрується саме на таких особливостях.

4.2. Етнічний чинник у формуванні регіональних ринків праці

Поліетнічний склад населення практично усіх регіонів є фактом доконаним і у різні періоди вихідці із різних етносів відігравали ту чи ту роль у соціально-економічних та громадсько-політичних процесах. Етнічний чинник більшою чи меншою мірою впливав (й досі впливає) на формування та розвиток ринку праці нашої країни взагалі, а регіонів особливо. Принаймні тут його дія протягом століть є більш відчутною. Попередньо зауважимо: нинішня багатоетнічність склалася двома шляхами: завдяки міграції, яка мала місце впродовж тривалого часу й інтенсифікується сьогодні, і виокремлення самостійних народів із древніх слов'янських племен, котрі проживали на території Київської Русі (XI – XII століття) й нащадки яких концентрувалися у східних, південних та деякою мірою північних регіонах сучасної України, поповнюючись час від часу вихідцями із сусідніх слов'янських країн – Білорусі та Росії.

Найбільш відчутними й активними акторами у наданні етнічної специфіки регіональним ринкам праці в Україні стали болгари, кримські татари, росіяни, румуни, угорці та певною мірою білоруси, поляки, молдаване. Їх роль у цьому процесі визначалася трьома факторами: тривалою присутністю у регіонах, компактністю поселення, значною часткою працездатного населення. Відчутно маркованими у етнічному плані є такі регіони: Автономна Республіка Крим (росіяни, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгари, молдаване), Буковина (українці, румуни, молдаване), Закарпаття (українці, угорці, росіяни), західні компактні поселення росіян поширені у Харківській, Луганській, Сумській та Донецькій, а також на Півдні – у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Більшість цих поселень виникла у період з XV по XVII століття на Сході України і у XVII столітті на Півдні та Південному Заході України. Пізніше кількість російських поселень збільшилася завдяки колонізації вищезгаданих регіонів. Це було досягнуто двома шляхами: на Сході створювалися нові необхідні для сільсько-господарського виробництва регіони, у той час як на Південному Сході промислові центри забезпечувалися робочою силою. За радянської влади (1917 – 1991 рр.) російське населення в Україні збільшилося втричі. Особливо помітним було переміщення росіян в Україну перед і відразу після Другої світової війни для так званої допомоги українському народу будувати соціалізм (передовсім, у західній частині України, яка до 1939 р. входила до складу Польщі). Нині росіяни розсіяні по всій Україні, але, як і раніше, більшою мірою вони сконцентровані у східних і південних областях: згідно з даними перепису 2001 року, у Луганській області росіяни становлять 45% всього населення, в Донецькій – 44%, у Харківській та Одеській – 33%. Регіонами з відносно великою концентрацією росіян можна також назвати Дніпропетровськ, Запоріжжя та Київ.

Білоруси розселені, передусім, у прикордонних районах між Республікою Білорусь та Україною. Найдревніші білоруські поселення знаходяться у Рівненській області, на Півночі України. Звідти в кінці XVII століття білоруси переселялися на Північний Схід України (Слобожанщина) та Південь (Новороссія). У першому випадку це було в основному сільське білоруське населення; проте на Півдні виникли військові поселення, що пояснюється тогочасною потребою захищатися від турецько-татарських нападів. Міграція білоруського населення спостерігається також після Другої світової війни: в основному білоруси поселялися у великих містах України, де відчувалася нестача робочої сили на підприємствах важкої промисловості. Нині більшість білорусів проживає у містах.

Поселення поляків в Україні мало місце, передусім, у Східній Галичині та в областях на правому березі Дніпра. Перша хвиля польської колонізації почалася в XIV столітті з підкоренням Галицько-Волинського князівства. Інтенсивний потік переселення поляків тривав також з XVII до XIX століття, а також у першій половині XX століття. Після Другої світової війни кількість поляків в Україні зменшилася внаслідок процесу масових переселень: західна частина України об'єдналася зі східною і 810,4 тис. поляків (тобто 91,6% всього польського населення західної України) були переселені до Польщі. Нині переважна кількість поляків проживає у змішаних українсько-польських селах Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, а також у містах Київ, Львів, Рівне та Чернівці⁷.

Болгари, які поряд з вищеназваними належать до найбільш чисельних етнічних меншин в Україні, оселялися наприкінці XVII століття у південних регіонах України – під час втечі від турецьких репресій у період російсько-турецьких воєн. Перші болгарські поселення виникли у Південній Бессарабії, навколо Одеси, в Криму та передмісті Миколаєва. У шестидесяті роки XIX століття болгари були вимушені під тиском румун переселитися з Бессарабії на узбережжя Азовського моря. Результати цього переселення ще й досі відбиваються на структурі поселення у тих місцях. До областей із компактним поселенням болгар належать також етнічно змішані села у Кіровоградській області.

Ще за часів Київської Русі на території сучасної України знаходилися слов'яномовні євреї, так звані кенааніми. У XV та XVII століттях з Польщі переселялися ашкеназі, які розмовляли мовою їдиш. Внаслідок другого та третього поділу Польщі у другій половині XVIII століття багато євреїв оселилися у Новороссії – так у ті часи називали територію на півдні сучасної України. Але найчисельніші єврейські поселення були сконцентровані в областях на правому березі Дніпра, позаяк російський уряд з 1796 року дозволив єврейську колонізацію тільки у цих регіонах. Переважна більшість євреїв мешкала у ті часи у малих та середніх містечках. Тільки у другій половині

XIX століття євреї мали змогу поселятися на лівому березі України. Це призвело до кількісного зростання населення у південних містах України, найпоказовішим прикладом чого стала Одеса. Структура поселення євреїв в Україні з того часу майже не змінилася: вони мешкають у великих містах у південних та центральних регіонах або у великих та середніх містах Західної України.

Молдаване також належать до чисельної меншини України. Суспільство тих країн, які пізніше створили ядро України і Молдови, спричинилися до значного змішання українського та молдавського народів. Предки молдаван оселялися в V та VI століттях на території сьогоденної України. Із виникненням Молдавського князівства (1359 р.) почалися масові імміграційні хвилі тамтешнього населення в Україну, щоб уникнути феодального гніту. Таким чином виникали компактні молдавські ареали оселення у прикордонних українських регіонах, і пізніше, в XVII та XIX століттях, на Півдні засновувалися молдавські селища, що було пов'язано з їх господарським розвитком.

Представники інших великих етнічних меншин, таких як угорці, румуни, греки і вірмени, з'являлися в Україні за різних умов. Наприклад, угорці у IX столітті селилися на території нинішньої Закарпатської області. В XI столітті угорські феодали витіснили слов'янське населення з території Закарпаття. Нова хвиля угорської колонізації цього регіону відбулася у той час, коли Угорщина була завойована Османською імперією і місцеве населення масово перебиралося до України. Вплив міжетнічних відносин, що були типовими для багатонаціональної Австро-Угорської монархії (сюди впродовж значного часу належало також Закарпаття), залишив у цих регіонах, де чітко відчувався угорський менталітет і традиції, особливий відбиток. Перші румунські села були засновані селянами з Північно-Західної Валахії і Південної Трансильванії. Як і у вищезгаданому випадку, у Чернівецькій області, яка до 1940 року входила до складу Румунії, етнічні румунські общини відіграють важливу роль у сучасному політичному житті регіону.

Якщо ж вести мову про етнічну специфіку мініринків окремих ареалів у деяких регіонах, то її можна пов'язувати з такими етнічними спільнотами, як греки (Маріупольський ареал), вірмени (Кримський ареал та ареал міста Львова), корейці (ареали Запорізької області). Грецькі общини виникали навколо Азовського моря, у басейні Донцю та у Криму, нині ж греки в основному зконцентровані навколо Маріуполя. До найдревніших меншин України належать також вірмени; внаслідок мусульманського завоювання їхніх етнічних земель вірмени у X та XI століттях переміщалися на територію сучасної України. Нині українські вірмени переважно мешкають у Львові та на Кримському півострові.

Помітним явищем, щоправда, поки що не характерним, розвитку середнього і малого підприємництва на регіональних ринках праці є маркований етнічними ознаками такий феномен, як «етнічний бізнес»⁸.

Він базується на культурницьких традиціях способу господарювання етнічних спільнот. В Україні він починає формуватися в умовах етнополітичного відродження і властивий лише одній із етнічних спільнот, яка відіграє відчутну роль в етнополітичних процесах у регіонах, – кримським татарам, зокрема, в сфері обслуговування та громадського харчування. Принагідно зауважимо, що подібних практик організації й ведення «етнічного бізнесу не так вже і багато. Крім тих, що згадувалися вище (українське пограниччя), вони мають місце серед українців корейського походження у південних областях України⁹. Щоправда, зважаючи на невеликий відсоток корейців в етнонаціональному складі населення України, властивий їм «етнічний бізнес» поки що не відіграє помітної ролі в економічно-господарських контекстах цього регіону.

Таким чином, короткий екскурс у процес формування етнічного складу населення сучасної України відтіняє характерну його особливість, зокрема у територіальному розміщенні різних компонентів: зазвичай компактні ареали виникали вздовж кордонів нинішньої України й інфраструктура цих регіонів до певної міри етнічно маркувалася, що, врешті-решт, не могло не позначитися на етнонаціональній специфіці їх розвитку.

4.3. Сучасна поселенська структура етнічних спільнот у регіональному вимірі

Сучасні дані (передовсім, перепис населення України за його етнічним складом)¹⁰ дають підстави виділити кілька груп регіонів у плані розміщення вихідців із різних етносів. В основу такого поділу ми кладемо три чинники: 1) кількість етнічних спільнот; 2) фактор компактності розміщення; 3) рівень концентрації представників тієї чи іншої етнічної спільноти. Саме цими чинниками визначається силове поле впливу тієї чи тієї етнічності на соціально-економічний розвиток регіону.

Ведучи мову про поселенську структуру населення України й певною мірою його сучасну динаміку у регіональному вимірі, обмежимося констатацією кількох моментів: 1) наявність автохтонного й алохтонного населення (їх нащадків). Перші – це ті, хто постійно проживав на теренах нинішньої України, власне самі слов'янські племена, котрі склали основу для формування українського, російського й білоруського етносів. При цьому, український етнос практично повністю зосередився на території України у її теперішньому вимірі, а щодо російського та білоруського, то лише їхні невеликі частини залишилися в Україні. Другі – ті, хто у різний час прибув на територію України (євреї, поляки, вірмени тощо); 2) оскільки барви етнонаціональної палітри, безумовно, визначають найбільш численні етнічні спільноти та спільноти з установленими культурницькими й етнодемографічними традиціями, розглянемо регіони, де представники інших, ніж український етнос, спільнот

становлять не менше 0,1%. У переписах населення (рубрика, де подаються дані про найбільш численні групи населення за національним складом в областях) показуються ті етнічні спільноти, частка котрих становить від 0,2 відсотка у населенні тієї чи тієї області. Власне, лише росіяни (із наявних там національних меншин) становлять відчутну частку (порівняно з іншими етнічними спільнотами) у населенні того чи іншого регіону. Таких регіонів в Україні налічується три групи. Перша з них – це області Сходу (Донецька, Луганська, Харківська), Півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська) та дві області Центральної України – Дніпропетровська, Запорізька. Друга – західні області (Закарпатська, Чернівецька), області Центральної України (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська), північні області (Житомирська, Київська). Третю групу утворюють: західні області (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська), Сумська та Чернігівська (Північний Схід України). У першій групі кількість етнічних спільнот варіюється від 12 до 18, у другій – від 6 до 9, у третій – від 3 до 5. Звернемо увагу на кілька характерних особливостей кожної із визначених груп: 1) в усіх групах найчисленнішими є українці (за винятком Автономної Республіки Крим, де частка етнічних українців становить 24,3%) до 97,8% (Тернопільська область); 2) у першій групі фіксується висока питома вага представників російської етнічної меншини – від 14,1% (Миколаївська та Херсонська області) до 58,3% (Автономна Республіка Крим), а українці становлять тут, відповідно, від 24,3% (АРК) до 82% (Херсонська область); 3) частка росіян у другій групі значно нижча – від 2,5% (Закарпатська область) до 7,5% (Кіровоградська), натомість українців – вагомо вища – від 80,5% (Закарпатська область) до 93,1% (Черкаська область); 4) третя група відзначається найвищим рівнем концентрації українців – від 97,8% (Тернопільська область) до 88,8% (Сумська область) та помітно меншою кількістю росіян – від 1,2% (Тернопільська) до 9,4% (Сумська область).

Для відтворення картини взаємозв'язку між етнічним складом населення та соціально-економічними чинниками розвитку областей вважаємо за необхідне наголосити на таких фактах: за концентрацією етнічних спільнот різні регіони мають різні показники; українці, як зазначалося вище, становлять більшість в усіх регіонах (за винятком Криму); в більшості регіонів росіяни перебувають на другому місці; винятки: Крим (перше місце), Закарпатська область (четверте місце) та Чернівецька область (четверте місце). В Україні налічується 12 регіонів, де від трьох до восьми інших етнічних спільнот, ніж українці та росіяни, мають частку серед населення від 0,2%, із них: 8 – Автономна Республіка Крим; 7 – Одеська область; 6 – Донецька та Запорізька області; 5 – Закарпатська, Миколаївська, Харківська та Чернівецька; 4 – Дніпропетровська, Кіровоградська; 3 – Луганська та Полтавська.

Дослідження українських та зарубіжних (зокрема, польських) науковців фіксують певні відмінності, пов'язані з місцем проживання. Щоправда, зарубіжні науковці поняття «місце проживання» трактують дещо звужено, прив'язуючи його до чітко окресленої території¹¹. Вони оперують двома такими поняттями, як «околиця» (мається на увазі той чи інший населений пункт) та «населений пункт». Ми у своєму аналізові, враховуючи й таку інтерпретацію «місця проживання», виходимо на більш широкий терен: поняття «місце проживання» у нашому контексті – це певна територія, на якій чітко прослідковуються якщо не компактні етнічно марковані поселення, то принаймні етнічний чинник відчувається у суспільно-господарських виявах (через збереження певних етнокультурних традицій, способів взаємодії – як з людським, так і природним довкіллям). Це поняття ми прив'язуємо до показника «компактності-дисперсності»: як ми вже зазначали, українці по усіх регіонах (крім Криму) розселені компактно, росіяни зазвичай проживають дисперсно (винятком знову ж таки є Крим); компактні поселення властиві для представників таких етнічних спільнот, як угорці (Закарпаття), румуни, молдавани (Чернівецька область), болгари (Одеська область), кримські татари (Автономна Республіка Крим), власне, для тих спільнот, які відіграють помітну роль у формуванні та динаміці етнополітичної ситуації.

На цю динаміку, особливо в умовах України, значний вплив має фактор пограниччя. Нагадаємо, що Україна межує з сімома країнами й, як було показано вище, компактні поселення представників різних етнічних спільнот, котрі є носіями різних етнічних ідентичностей, різних культурницьких традицій, що відбивається у веденні особливо малого бізнесу, властиві саме пограниччю. До того ж, мешканці пограниччя частіше, ніж інших регіонів, безпосередньо взаємодіють з представниками сусідніх країн; зазвичай володіють мовами населення прикордонних регіонів; економічне життя, принаймні на макрорівні (туризм, малі й середні інвестиції, торгівля, працевлаштування) прив'язане до кордону, а отже, й до соціально-економічної ситуації тієї чи тієї прикордонної країни.

Власне, у межах пограниччя внаслідок вищезгаданих та інших факторів формуються мініринки праці, котрі функціонують дещо відмінно від загальноукраїнського ринку праці: вони, переважно, орієнтовані на задоволення соціально-культурних запитів населення тих чи тих регіонів, яке проживає на відстані 50 – 100 кілометрів по обидва боки кордону. Дослідження ринків праці десятих областей України, зокрема й прикордонних та таких, що не дуже віддалені від кордонів інших країн, дає підстави для висловленого вище твердження. Особливо це стосується тих областей (передусім, західних), де традиційно не було великих індустріальних гігантів, які працювали спочатку на всесоюзний, а згодом на всеукраїнський ринок праці. Саме тут інтенсивніше розвивається малий та середній бізнес у прив'язці

посякденних потреб місцевого населення¹². Активними акторами прикордонних мініринків праці є, зокрема, українці, румуни, угорці.

Важливим соціально-економічним чинником розвитку регіонів є тенденції у динаміці міського і сільського населення, що також відбивається на станові суспільних процесів, зокрема у їх етнічному вимірі. Останній перепис населення засвідчив наявність таких тенденцій (порівняно з попереднім переписом): 1) частка міського населення серед українців збільшилася на 7,45%, а серед росіян скоротилася на 6,58%. Дослідники констатують, що «визначальною ознакою змін етнічного складу міського населення стало зростання рівня частки українців на тлі зменшення часток росіян та представників інших меншинних груп». Однак, незважаючи на ці зміни, і надалі зберігалися значні відмінності етнічного складу населення окремих міст західних та центральних областей, з одного боку, та східних і південних, з іншого. Крім того, зберігалися відмінності в етнічній структурі населення між великими й малими за кількісним складом містами Східного та Південного регіонів. Росіяни та представники інших меншинних груп зосереджувалися переважно у великих містах¹³.

Розміщення представників окремих етносів в урбаністичному середовищі України було досить рівномірним. Жодна з 16-ти меншин України не утворювала абсолютну більшість серед населення у містах обласного підпорядкування. Лише чотири з них мають ареали компактного розселення, але знову-таки ж у містах, а в окремих районах (ареалах), де вони становлять більшість серед загальної кількості населення, зокрема, угорці у Берегівському районі Закарпатської області, румуни в Герцаївському районі Чернівецької області, молдовани присутні в абсолютній більшості серед населення у Новоселецькому районі Чернівецької області та у відносній більшості у Ренійському районі Одеської області. Болгари становили абсолютну більшість серед населення Болградського та відносну більшість Арцизького й Тарутинського районів Одеської області.

Ще три меншини (кримські татари, греки та гагаузи) хоча й мали ареали компактного розселення, але не домінували за чисельністю у жодному районі чи місті: кримські татари розселені у районах АР Крим, греки в Маріуполі та сусідніх з ним районах Донецької області, а гагаузи в Болградському та Ренійському районах Одеської області. Більшість з них були зосереджені у селах. Серед інших дев'яти етнічних меншин переважало міське населення й, відповідно, дисперсний тип розселення й у жодному місті чи районі вони не домінували за чисельністю. Понад 50% чисельності кожної з них припадало на три – шість областей України. Поляки та татари були розселені в трьох областях; цигани (рома), євреї, азербайджанці, грузини – у чотирьох, вірмени та німці – у п'яти, а білоруси – у шести¹⁴.

Поселенська структура етнічних спільнот в Україні сформувалася таким чином, що вона відіграє чітко диференційовану вагому роль у

постанні й трансформації ідентичностей, які є одним із визначальних атрибутів етнополітичних контекстів, переважно на локальному рівні, в окремих випадках на регіональному рівні (Буковина, Закарпаття, Крим). У цьому разі очевидна етнічно маркована ідентичність, у формуванні якої поселенська структура етнічних спільнот відіграє домінуючу роль, є, з одного боку, стимулятором сегментації регіону, а отже, і регіональної ідентичності, а з другого, відтінює стан нерівності (соціально-економічної, освітньо-культурної) регіонів у структурних відносинах «центр – периферія». До того ж, внаслідок особливостей протікання громадсько-суспільних та політичних процесів в Україні носії різних етнічностей й ідентичностей свої інтереси можуть реалізувати зазвичай на обмеженому територіальному просторі. Внаслідок дослідження особливостей формування регіональних ідентичностей та їх трансформацій у чотирьох західних областях (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька) виявилася нова особливість: посилення тенденції поділу на «своїх» та «чужих». До речі, у цьому контексті до «своїх» респонденти все більше зачисляють мешканців пограничних ареалів сусідніх держав, що, беззаперечно, свідчить про наявність у цих регіонах своєрідних «пограничних ідентичностей». А це знову ж таки спричинює посилення розмивання регіональних ідентичностей як цілісного явища й продукує розмаїття локальних ідентичностей – саме такими можна вважати «пограничні ідентичності» (про це свідчать попередні дані дослідження, яке здійснюється у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях дослідниками кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова). До речі, вони тут формуються й функціонують під впливом соціально-економічного чинника – розвитку місцевих торговельно-господарських стосунків. Згадані моменти мають ретельно враховуватися під час вибудовування етнополітичних стратегій і тактик, особливо у контексті стосунків «центр – регіони» та «Україна – країни, вихідці з яких проживають в Україні», взаємодії України з трансатлантичними та європейськими структурами. Про стан етнополітичних орієнтацій населення деяких регіонів за згаданими параметрами йтиметься далі.

4.4. Міграції як індикатор економічної динаміки регіонів

Міграції є одним із важливих чинників, що зумовлюють етнічну динаміку населення країни та його перерозподіл між окремими регіонами та її населеними пунктами. Міграціями називають переміщення людей зі зміною місця проживання – тимчасового, короткотривалого, довготривалого, постійного¹⁵. Однак у контексті викладу зауважимо, що основне місце за обсягами серед міграцій займають соціально-економічні (або трудові) міграції. Важливим є усвідомлення того факту, що

оцінити тенденції й перспективи цього явища та його впливу на динаміку розвитку регіонів у етнополітичному вимірі можна лише у контексті конкретно-історичних обставин й сталості тих тенденцій, які складаються на певний час, оскільки міграції зумовлені потребами соціально-економічного, політичного, культурного розвитку суспільства. Врахування обсягів, потоків та етнічних маркерів міграцій дозволяє вибудовувати реальну картину економічного розвитку країни та соціального становища її громадян, особливо у регіональному аспекті, оскільки міграції на регіональному рівні є чутливим реагуванням населення регіонів на соціально-економічну динаміку. Наведемо кілька показових цифр, які свідчать про загальні обсяги міграцій: за даними Державного комітету України зі статистики, з початку 2009 р. по листопад 2009 р. з України вибуло 18002 громадян, а прибуло – 29794 тисяч¹⁶. Експерти ж оцінюють потік мігрантів у межах від 2,5 до 7 мільйонів чоловік.

Завважимо, що Україна в усі історичні періоди відзначалася великими переміщеннями людей як по її території, так і за її межі. Вище ми показали, яку роль переміщення відіграли у формуванні сучасного етнонаціонального складу населення України та його етнічній динаміці впродовж тривалого часу. Переважна більшість міграцій на цей час – соціально-економічні, якщо не рахувати виїзду за кордон людей, яких переслідувала влада, та євреїв. Звертаємо увагу на характерну тенденцію міграційних процесів у контексті регіонального розвитку країни і формування регіональних етнополітичних контекстів: найвищі темпи таких міграцій були характерні для Донецького та Придніпровського районів, найнижчі – для західної та північної частини України. На 1 серпня 2010 року, за оцінкою Держкомстату, зафіксовано міграційний приріст населення (9,7 тис. осіб). Рівень міграційного приросту населення в Україні у січні – липні 2010 р., порівняно з січнем – липнем 2009 р., зріс з 0,3 до 0,4 особи у розрахунку на 1000 жителів. Серед прибулих в Україну упродовж січня – липня 2010 р. іммігранти з країн СНД становили 77,8%, з інших країн – 22,2%. Серед вибулих з України – 53,1% виїхали до країн СНД і 46,9% – до інших країн¹⁷.

Наведені цифри, порівняно з європейським контекстом, можуть видатися не такими вражаючими. Однак, якщо зважити на такі принаймні два моменти (підсилення у період етнополітичного ренесансу усталених в Україні етнічних спільнот, схильних до регіоналізації; збільшення нетрадиційних для України іммігрантів з відмінними від української традиції етнічностями), то міграції спричиняють етнополітичні проблеми передусім у регіонах розміщення новоприбулих, як у плані зрушень у місцевих ринках праці (малий та середній бізнес), так і у міжетнічній взаємодії.

Ознайомлення з даними за 2003 – 2007 роки дає змогу простежити як загальну динаміку тих, хто у цей період прибував до України,

так і динаміку їх етнічного складу. За цей період в Україну в`їхало понад 71 тисяча іноземців на постійне чи тимчасове проживання, у середньому 14 200 осіб у рік. За згадані роки намітилася тенденція до поступового зниження кількості іммігрантів – від 17 390 у 2003 році до 12 660 у 2007 році. Щоправда, вона зберігалася не для кожної країни-виходу: збільшення було властиве для прибулих з Росії (від 3 114 до 13 756), Азербайджану (2 340 – 10 093), Молдови (2007 – 8 604), Узбекистану (748 – 5 855), Грузії (1 114 – 5 558), Вірменії (1 314 – 5 344), Китаю (864 – 4 119), Індії (864 – 3 398), Пакистану (365 – 1 843), Таджикистану (373 – 1 555), В`єтнаму (260 – 1 390), Білорусі (269 – 1 042) тощо¹⁸. Тут названо представників тих етнічних спільнот, які певною мірою можуть впливати на зміну кількісного складу існуючих в Україні етнічних утворень й на динаміку етнополітичної ситуації, зокрема у контексті соціально-економічного розвитку регіонів. Зв'язок цієї динаміки вочевидь виявляється під час розгляду таких двох чинників, як розселення тих, хто прибуває в Україну, так і їх соціально-професійних і освітніх характеристик. Останні зафіксовані на прикладі особливих категорій мігрантів (біженців, нелегальних іммігрантів, вимушених іммігрантів). Зазначимо, що вони є вихідцями з-понад сорока країн Азії, Африки та Європи. Найбільша кількість біженців оселилася у Києві, адже саме тут знаходяться провідні українські вузи, де раніше навчалася значна частина нинішніх біженців. Крім того, у столиці легше знайти житло, влаштуватися на роботу, тут ширший доступ до культурних і соціальних благ. На 1 січня 2002 р. у Києві проживали 1089 біженців. Проте розподіл біженців за регіонами не був сталим. Якщо у 1996 р. у Києві мешкало 70% всіх біженців в Україні, то на сьогодні – третина. На другому місці з 20% біженців знаходиться Одеська область. Помітна кількість біженців проживає також у Львівській, Київській, Харківській областях, приблизно по 6% у кожній¹⁹.

Дослідники відзначають, що освітній рівень біженців відносно високий. Так, наприклад, серед іноземців, які клопоталися про надання статусу біженця у Києві, середню і незакінчену вищу освіту мали 36% осіб, вищу освіту – 40%. Серед чоловіків особи з вищою освітою становили понад 50%. 1,6% від поданих заяв були заяви від людей, які мали вчений ступінь. Враховуючи високий освітній рівень, очікуваним виявився професійний склад біженців. Серед них було 13,6% інженерів, 9,2% вчителів, 6,9% економістів, 6,9% медиків²⁰. Щоправда, хоча значна частина біженців – високоосвічені особи, та їх трудова діяльність так чи інакше пов'язана з торгівлею на ринках²¹, що підтверджує концентрацію іммігрантів у середньому та дрібному бізнесі.

Зважаючи на поселенську структуру представників етнічних спільнот, які, повторимо, відіграють вагомий роль у динаміці регіональних етнополітичних процесів, важливо зважити на їх так звані сільські та міські міграції, оскільки вони суттєво впливають на етнічну регіональну динаміку. Дослідженнями встановлено, що міграційна актив-

ність є набагато вищою серед міського населення, ніж серед сільського, що місцями вибуття мігрантів є, передусім, малі та середні міста, а прибуття – великі міста.

Зовнішні міграції для громадян України та репатріантів формують таке поле: найбільше офіційно зареєстрованих мігрантів, які тимчасово працювали за кордоном, було в Одеській, Закарпатській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях. В останні роки змінюються як напрями міграцій, так і склад мігрантів. У середині останнього десятиліття ХХ ст. значну частку серед мігрантів (понад 47%) становили євреї, які поверталися на історичну батьківщину – до Ізраїлю. Наприкінці цього десятиліття їх частка серед емігрантів зменшилася, водночас збільшилася частка українців. Серед прибулих в Україну з країн колишнього СРСР переважають репатріанти, тобто особи, які народилися в Україні, але тривалий час жили і працювали в різних регіонах Росії та інших держав. Україна постійно приймає біженців із «гарячих точок» СНД – Чечні, Азербайджану, Грузії, Таджикистану та інших країн. Ці чинники впливають на такі тенденції: а) частково послаблюють українську, єврейську ідентичність у регіонах виходу, що позначається у тому ж напрямі на їх ролі у регіональних етнополітичних процесах; б) до певної міри посилюють ідентичності інших етнічних спільнот, а отже, і їх роль у суспільному розвитку регіонів. Міграційний контекст має неабияке значення, оскільки: 1) міграції, особливо зовнішні, впливають на етнічну динаміку, зокрема у регіонах; 2) вони є індикатором соціально-економічних змін – потоки мігрантів (як зовнішніх, так і внутрішніх) спрямовуються до тих регіонів, які відзначаються соціально-економічною динамікою. З огляду на цей фактор, простежуються такі тенденції початку ХХІ століття: а) прибулі із країн, що розвиваються, у середині 10-х років нинішнього століття становили 15, 8% усіх іммігрантів, 70,1% прибулих – із країн так званого «старого зарубіжжя». Цікаво (і цей факт потрібно особливо враховувати на майбутнє), що повернення їх до своїх країн чи то виїзд у інші країни суттєво не зменшується. А це значить, що за відтоку із певних регіонів місцевого населення може відчутно змінюватися баланс «місцеве населення – прибулі». Основна частина згаданих мігрантів зазвичай обирає для свого мешкання міста у таких регіонах, як Автономна Республіка Крим, Донецька, Запорізька, Одеська, Харківська області та м. Київ. Особливу привабливість для цієї категорії мігрантів становила Одеська область²².

Аналіз міграційних потоків до України засвідчив кілька тенденцій їх зв'язку з динамікою регіональних етнополітичних контекстів, які чітко виявилися на тлі соціально-економічного розвитку регіонів: а) розподіл потоків мігрантів відбувався відповідно до рівня соціально-економічного розвитку останніх; б) у цих регіонах творилися або ж посилювалися етнічності, які до незалежності у багатьох випадках не були властивими для України; в) не спостерігалось (принаймні немає

конкретних даних, які б це підтверджували) прагнення до взаємодії з представниками інших етнічних спільнот; г) така позиція прибулих з інших країн посилює фрагментацію регіональних ідентичностей; д) у їх середовищі найбільш очевидно виявилася новітня тенденція (вона властива впродовж тривалого часу для поліетнічних країн європейського простору) – формування «антрепренерства (консолідації та просування) етнічної ідентичності». Сутність цього феномену можна пояснити таким чином: оскільки етнічність може слугувати як культурний капітал (звичайно, за умови, якщо носії етнічності акцентують увагу на її престижності у соціальних контекстах, позиціонують себе хранителями певних традицій, звичаїв, норм, цінностей, професіоналізму й розуміються на шляхах творення на їх основі значимих й корисних для довкілля явищ, процесів, предметів), то такого роду культурний капітал можна вдало використати для доступу до ресурсів, які зміцнюють позиції спільноти у соціально-культурному середовищі²³, передусім, на регіональному рівні. Цей феномен поки що не освоєний українськими дослідниками етнічності, але він уже починає виявлятися у повсякденних практиках, щоправда, в обмежених сферах (скажімо, «етнічний бізнес», деякі види культурницької та громадської діяльності іммігрантів, репатріантів).

¹ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України // Соціологічний моніторинг: 1994 – 2006. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2006; Полторак В.А. Соціокультурная и политическая динамика регионов Украины: проблемы исследования // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Харків: 2010.

² Галіч Т.О., Гудзенко О.З., Савчинський Р.О., Саппа Г.М. Простір національних ідентичностей в Україні: траєкторія формування та відтворення (методологія та методика дослідження) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Харків, 2010. – С. 181.

³ Дацишин Маркіян. «Економіка провінції»: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. – Київ, 2006.

⁴ Крупка М., Дорош В. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19. – С. 64–66.

⁵ Дацишин Маркіян. Назв. праця. – С. 74–75.

⁶ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – Київ: Світогляд, 2004. – С. 282.

⁷ Наулко В.І. Культура і побут населення України. – Київ, 1991. – С. 30.

⁸ Bonacich E.A. Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market // American Sociological Review. – 1973. – Vol. 37.-№ 4.

⁹ Євтух В.Б. Корейці в етнонаціональній структурі населення України: проблеми етнічного ренесансу // Збірка статей Міжнародної наукової конференції «Напрями розвитку корейстики в Україні та перспективи україно-корейських відносин». – Київ, 2004.

¹⁰ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>

¹¹ Lewicka M. Regionalne zroznicowane poczucia tozsamosci: Porownanie Polski i Ukrainy // studia Regionalne i Lokalne. – 2006. – № 1.

¹² Вивчення ринку праці у десятих областях України: Зменшення негативного впливу від трудової міграції за кордон та запобігання торгівлі людьми через покращення економічної ситуації. – Київ: ІОМ-ОІМ, 2005.

¹³ Скляр Володимир. Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр. – Харків: Ексклюзив, 2009. – С. 266.

¹⁴ Там само. – С. 280.

¹⁵ Євтух Володимир. Етнічність: Глосарій. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – С. 97–99.

¹⁶ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства. Навчальний посібник. – Київ: Вид-во НПУ імені Драгоманова, 2010. – С. 292 – 293.

¹⁹ Там само. – С. 315.

²⁰ Там само. – С. 314.

²¹ Там само. – С. 314 – 315.

²² Позняк Олексій. Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України // Агора. – Випуск 7. Перспективи соціального розвитку регіонів. – Київ: Стилос, 2008. – С. 40.

²³ Pluess Caroline. Constructing Globalized Ethnicity//International Sociology. – 2005. – Vol. 20. – № 2. – P. 202.

РОЗДІЛ V. ЕТНОКУЛЬТУРНА ТА ЕТНОКОНФЕСІЙНА СКЛАДОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

5.1. Історична пам'ять: регіональний зріз

З врахуванням нинішнього стану українського державотворення, історична пам'ять може виконувати за певних умов функції духовної основи поступу українського суспільства. По-перше, вона має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності. По-друге, мусить на духовному рівні легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення. По-третє, ґрунтуючись на політичній концепції нації, вона є прийнятною для всіх етнічних груп країни. По-четверте, етнонаціональна пам'ять має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості в цілому. По-п'яте, на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному) етнонаціональна пам'ять повинна бути конституційованою і концептуально розробленою та інтериоризованою. По-шосте, вона має стати світоглядним орієнтиром у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи. І, нарешті, по-сьоме, вона мусить забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами¹.

Дослідження політичних контекстів пам'яті на матеріалі політичного життя сучасної України сприяє виявленню суспільного значення політичних актів, що мають відсилання до минулого, а також актів комеморації відзначення певних свят або пам'ятних дат. Політика пам'яті або політика минулого, провідним (але аж ніяк не єдиним) суб'єктом якої є державна влада, за своїм спрямуванням має двоїстий характер. По-перше, ця політика має забезпечити владі легітимність – визнання влади з боку політичної спільноти. За словами К. Гірца, для того, щоб влада була легітимною, «її дії повинні здаватися одним цілим із діями тих, чиею державою вона претендує бути – її громадян... Це питання безпосередності, можливості відчутти, що зроблене державою природно виходить від відомого і зрозумілого «ми»². Водночас та сама політика спрямована на консолідацію політичної спільноти, іншими словами – не тільки апелює до колективної ідентичності, але і творить її. За умов суспільної трансформації становлення національної держави політика пам'яті має значний потенціал у формуванні політичної спільноти в межах цілого суспільства – творення політичної нації. З другого боку, зваживши на те, що для сучасної України характерні суспільні поділи, зумовлені, зокрема, різним історичним досвідом та різними уявленнями певних суспільних груп про минуле, політика пам'яті може також сприяти збереженню цих поділів та перешкоджати формуванню понадетнічної національної ідентичності. Політика пам'яті і практика вшанування здатні як збільшити

розкол суспільства, так і сприяти консолідації соціуму довкола загально-значущих подій і дат, спільної історії. При цьому політика пам'яті неминуче ідеологізується і виступає потужним інструментом для управління настроями суспільства³.

Суттєвою властивістю історичної пам'яті є її соціальна зумовленість. За твердженням П.Хаттона, «колективна пам'ять – це складна мережа суспільних звичаїв, цінностей та ідеалів, що визначає кордони нашої уяви відповідно до позицій тих соціальних груп, до яких ми належимо»⁴. Колективні уявлення про минуле набувають смислового та ціннісного виміру виключно у соціальному контексті. Вони завжди детерміновані «соціальними рамками», які на них накладає суспільство. В свою чергу, історична пам'ять сама «конститує систему суспільних конвенцій, у рамках якої ми надаємо форми нашим спогадам»⁵. Зміни соціально-політичного контексту неодмінно впливають на формат, обсяг, вектор історичної пам'яті. Спільноти коригують своє ставлення до подій та постатей минулого для того, щоб мати можливість спертися на нього у вирішенні актуальних завдань сьогодення або реалізації проєктів на майбутнє. Як вказує М. Хальбвакс, «насправді образ пройдешнього ніколи не застигає... він змінюється, тому що деякі риси витираються, а другі виринають, залежно від точки зору, тобто від тих обставин, в яких ми знаходимося, звертаючись до нього»⁶.

На вибірковий (фрагментарний) характер історичної пам'яті звертає увагу Ю.Зерній. Спільноти та індивіди пам'ятають те, що видається їм важливим, що, так би мовити, їм «підходить». Колективні уявлення про ключові, знакові історичні події слугують основою групової ідентичності і дозволяють членам цієї групи відрізнити себе від інших, позиціонувати себе за принципом «свій/чужий», «союзник/супротивник». Такими подіями, як правило, є військові конфлікти, сюжети, пов'язані зі становленням національної державності, змінами державного устрою, режиму правління, економічні потрясіння (кризи), національні трагедії (голод, геноцид, масові репресії)⁷. На думку І.Шнірельмана, колективна пам'ять фіксує лише ті події минулого, які мають ціннісне значення для цього суспільства, які можуть бути використані як досвід та орієнтир у прийнятті сьогоденних рішень⁸.

Важливою характеристикою історичної пам'яті є також її міфологічність. За визначенням Ю.Шайгородського, політичний міф – це певна модифікація вірувань і уявлень про політичну реальність, які мають мобілізуючий характер та реально впливають на поведінку людей і перебіг сучасних політичних процесів. Міфологічні моделі світу становлять основу ментальності, визначають своєрідність реакції суспільства щодо реалізації тих чи інших реформ та їх доцільності, щодо ставлення до сучасних історичних подій та історичного минулого⁹. Політичний міф став не лише істотним елементом політичної культури суспільства – він детермінується історичною та соціальною пам'яттю суспільства, його традиціями, нормами й цінностями, моделями взає-

мин людини і суспільства, що позначається на діяльності політичних лідерів та інституцій.

Міфологія стає невід'ємною складовою політичної теорії, наповнюється конкретним змістом. Міфи мають великий потенціал соціальної мобілізації. Вони можуть конструювати і коригувати соціальну реальність. Для їх поширення використовуються наукові теорії, створюються певні образи та гасла, які згодом перетворюються на стереотипи масової свідомості. Міфи стають технологічною складовою політичного управління, а процес розробки стратегій подальшого розвитку політичної системи включає аналіз існуючих міфологем з точки зору доцільності їх використання в майбутньому. Зокрема, вдосконалення стратегічного менеджменту, на рівні якого формуватимуться засади партійного і державного будівництва, передбачає вивчення творчого і консолідуючого потенціалу міфологем, а також їх впливу на вироблення нового стилю спілкування влади з громадськістю¹⁰.

Міфологічні властивості історичної пам'яті лежать в основі технологій політичного маніпулювання, ідеологічної індоктринації, метою яких є використання цього сегмента суспільної свідомості в інтересах політичних режимів. Для міфологізованих сегментів пам'яті реальність і достовірність подій не має суттєвого значення, проте вона охоче сприймає їх в емоційно забарвлених, естетичних символах та образах. Державні комеморативні практики неодмінно мають враховувати схильність історичної пам'яті до символізації, образності, метафоричності. Історичні уявлення про минуле спільноти кристалізуються навколо символічних об'єктів, своєрідних «місць пам'яті». У мозаїці сюжетів великої макроподії пам'ять зазвичай виокремлює і фіксує одну, центральну подію-символ, подію-ядро (взяття Бастилії, битва під Бородіно, знищення Батурина тощо), або постать-символ (Робесп'єр, Кутузов, Мазепа)¹¹. На цій властивості історичної пам'яті заснований великий арсенал мнемотехнік, застосування яких виявляється надзвичайно продуктивним як засіб державної політики пам'яті. Цілеспрямовану актуалізацію пам'яті навколо символів (бастіонів) пам'яті П. Нора вважає найефективнішим інструментом її відтворення, збереження та ретрансляції: «спонтанної пам'яті немає, а значить – треба створювати архіви, потрібно відзначати річниці, організувати святкування, проголошувати надгробні промови»¹². З розвитком інформаційних та комунікативних технологій дослідження історичної пам'яті набувають прикладного характеру. «Управління пам'яттю» стає невід'ємною складовою політичного менеджменту, потужним засобом впливу на масову свідомість, інструментом легітимації державних та наддержавних утворень¹³.

Дуалізм ідентичностей, амбівалентність історичної свідомості українців капіталізується у перебігу виборчих кампаній, у практиці боротьби за владу. Гра на розбіжностях у ставленні до найдраматичніших сторінок минулого, як-от події Голодомору, Другої світової війни,

українського визвольного руху, призвела до загострення суспільних конфліктів, поглибила лінії розколів та протистоянь у країні. Небезпечність таких маніпуляцій з точки зору перспектив становлення модерної політичної нації недостатньо усвідомлюється національним істеблішментом¹⁴. У такому контексті можна говорити про маніпулятивну політику пам'яті, характеризуючи в такий спосіб дії політичних сил, що набирають особливого розмаху під час загострення політичної боротьби, особливо напередодні виборів. Маніпулятивною можна вважати таку політику, яка керується інтересами окремих політичних груп і не сприяє суспільній консолідації, загострюючи соціальні та культурні поділи в країні. Причому, ступінь маніпулятивності не залежить від відповідності тих чи інших політичних промов або дій історичним фактам. Наприклад, зміст резонансної статті В. Медведчука в газеті «День» з приводу подій на Волині в 1943 – 1944 роках¹⁵ значною мірою відповідав історичним реаліям, натомість асоціювання кандидата в Президенти Віктора Ющенка з нацизмом, що його накидали виборцям політичні технологи зі штабу іншого кандидата, не мало жодних фактичних чи то ідеологічних підстав, однак обидва випадки є яскравими прикладами політичних маніпуляцій за допомогою використання історично значимих образів і сюжетів.

Оскільки ключовими в історичній пам'яті є ті риси, які визначають індивідуальність спільноти її носіїв, у загальній оповідній конструкції особливо підкреслюється та подія, яка позначає момент виникнення цієї спільноти – момент «початку історії». Важливий сенс у колективній пам'яті має також періодизація історії, яка надає сенс розвитку спільноти і вносить у події минулого певний порядок. При цьому схильність колективної пам'яті до зображення минулого в чорно-білих тонах призводить до нагнітання контрасту між різними історичними періодами та сприяє формуванню однозначного ставлення до того або іншого етапу в розвитку цієї спільноти. Різні періоди нарративу колективної пам'яті відрізняються своєю «комеморативною щільністю»: тоді як одні періоди посідають привілейоване становище в суспільній свідомості, їм присвячуються численні пам'ятні урочистості і ритуали, інші повертають до себе лише незначну увагу або опиняються у повному забутті. Ця «комеморативна щільність», цілком очікувано, є вищою в ті епохи, які посідають ключове становище в історичній свідомості певної етнополітичної чи регіональної групи її носіїв. Ці періоди стають об'єктом посиленої комеморативної активності. Натомість ті періоди або події, які витісняються на узбіччя колективної пам'яті або взагалі опиняються за її межами, стають об'єктами колективної амнезії.

Спричинялося це як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками життєдіяльності. Історико-політична сегментація сучасних українських земель упродовж століть зумовила також сегментацію й історичної пам'яті населення, як і весь гуманітарний простір. Цей простір цілком закономірно був опанований ідеологією, культурою метрополій. Тим

часом національні (етнічні) особливості становлення і розвитку історичного процесу, культури, мови, звичаїв і традицій цілеспрямовано нівелювалися, замовчувалися, фальсифікувалися, підлаштовувалися під офіційні ідеологічні доктрини. Це було характерним щодо населення як західних і центральних, так і східних та південних земель сучасної України. При цьому, таких впливів зазнавали не тільки українці, а й кримські татари, болгари, гагаузи, євреї та інші. З тією лише різницею, що центрально- і західноукраїнський регіони перебували під впливом ідеології і політики Речі Посполитої і Австро-Угорщини (пізніше – Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини), а південно-східні – Росії (пізніше – Радянського Союзу). Асиміляційна спрямованість політики колонізації, румунізації, мадяризації, чехізації, русифікації щодо населення згаданих регіонів мала всеохоплюючий характер та, насамперед, проявлялася через спотворення процесу етногенезу, історичного минулого етносів, їх культури, звичаїв та традицій, духовну експропріацію. Наслідком такої політики ставали деформації історичної свідомості, амнезія історичної та етнічної пам'яті, якісні втрати національного генотипу.

Такі руйнівні процеси життєдіяльності етносів зумовлювалися не тільки політикою держав-метрополій, а й лінією поведінки, слабкістю етнічних еліт. Серед їх представників, причому в усіх українських регіонах, немало було просякнутих психологією конформізму, готовністю служити і прислужувати всім і всякому, хто гарантував матеріальні блага, просування по службовій лінії. Хоча, ради справедливості, варто відзначити, що у XIX – XX століттях маркер етнічної самосвідомості населення був не такий уже й виразний у західноукраїнських регіонах та майже розмитий у центральних та південно-східних. Водночас звернемо увагу й на те, що історична пам'ять народу значно глибша і ширша за етнічну, адже вона вбирає в себе знання індивіда, байдуже, достовірні чи міфологізовані, не тільки про минуле свого етносу, а й інших народів. Крім того, компонентами історичної пам'яті є й соціальна пам'ять (уявлення про соціальну політику, спосіб і рівень життя в різні історичні періоди), політична пам'ять (знання про форми державного устрою), соціокультурна пам'ять (уявлення про витоки рідної мови, національні звичаї і традиції, соціальні і моральні норми життєдіяльності), конфесійна пам'ять (знання про культові обряди минулого, прийняття релігії) та інші.

Осмислення етнополітичного процесу як у глобальному, так і в регіональному вимірі може бути продуктивним за умови синтезу розуміння «історизму» та «історичного». Саме цими категоріями в пошуку «смислу історії» оперував М.Бердяєв. Історизм, властивий історичній науці, писав він, часто-густо буває дуже далекий від таємниці історичного¹⁶. Такий висновок М.Бердяєва суголосний традиції західної класичної соціології знання і соціології науки. Один з засновників історико-еволюціоністського напрямку в філософії науки – Томас Кун вва-

жав, що накопичення будь-якого знання, включаючи історію, обмежується тією парадигмою, якою визначаються мета, предмет та об'єкт, методи дослідження певного процесу, певним товариством вчених, у певних історичних умовах. І не завжди вибір парадигми обумовлюється когнітивними, пізнавальними факторами, але й дуже часто прямо залежить від світогляду, переконань, авторитетів, соціально-психологічної атмосфери і традицій наукових співтовариств та багатьох інших соціокультурних впливів. За таких умов наукові співтовариства бачать історичний процес крізь нормативи відповідної парадигми, під неї й підбираються для аналізу відповідні факти, а не навпаки¹⁷.

Офіційна історіографія країн, до складу яких у той чи інший час входили землі сучасної України, перевантажена роботами, виконаними в рамках саме тих чи інших парадигм, здебільшого політизованих, але таких, що не виходили за рамки ідеології того чи того панівного у певний час режиму. У переважній більшості таких робіт обґрунтовувалася належність українських земель до Австро-Угорщини (Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини), Росії (Радянського Союзу), виправдовувалася політика асиміляції українців (рутенів, руснаків, русинів), обмеження їхніх мовних, культурних запитів та ін. Немає потреби говорити про парадигми «дослідження» радянською історіографією українського історичного процесу – від давніших часів (Київська Русь – колиска трьох братніх народів) до новітніх (Голодомор 1932 – 1933 років – стихійне лихо та ін.).

Актом публічного примусу щодо науковців стала сталінізація всієї історичної науки в СРСР – УРСР. Найпомітнішими віхами цього процесу були видання 1938 р. «Історії ВКП(б). Короткий курс» за редакцією Й.Сталіна та оприлюднення тез ЦК КПРС про 300-річчя воз'єднання України з Росією 1954 року. І хоча відстань між цими акціями становить майже два десятиріччя, їх мета і спрямованість однакові – уніфікувати ідеологічний підхід до розгляду історії Росії – СРСР та унеможливити будь-який плюралізм поглядів істориків. «Історія ВКП(б). Короткий курс» стала еталоном «партійності» історичної науки, а згадані тези ЦК КПРС визначали завдання істориків України, головне з яких полягало у спростуванні українського історичного процесу, як його бачили М.Грушевський та його послідовники. На це ще 1957 р. звернув увагу професор Інституту вивчення СРСР (м.Мюнхен) Б.Крупницький. На основі аналізу виданої Інститутом історії АН УРСР «Історії Української Радянської Соціалістичної Республіки» (т. I. – К., 1953. – 784 с.; т. II. – К., 1956. – 704 с.) він писав, що роботу українських дослідників присвячено доведенню чотирьох тез: 1) вся історія України «нерозривно зв'язана з історією російського народу»; 2) вся історія України від часу трипільських поселень і по 1917 рік – це боротьба антагоністичних класів; 3) Київська Русь – один корінь для українців, білорусів і росіян, і від нього головний стовбур – Росія; 4) Україну завше рятувала Росія від іноземних загарбників, і тому «велике благодворне

значення для України мало створення у 18-му ст. російської централізованої держави»¹⁸. Історикам УРСР належало лише місцевими матеріалами насичувати таку схему, і вони, за словами того ж Б.Крупницького, «ні кроку не робили праворуч і ліворуч і йшли шляхом, приписаним владою»¹⁹.

Водночас, партійно-радянський режим вважав обов'язком істориків УРСР оберігати історію України від спотворень, із залученням праць М.Костомарова, М.Максимовича, Д.Багалія, О.Єфименка та інших відомих вчених, давати систематичну відсіч буржуазним фальсифікаціям історії України²⁰. І видана 1986 року найповніша «Историография истории Украинской ССР»²¹ свідчить, що історики України були послідовними в «марксистсько-ленінській» «охороні» історії. Кожна з десяти глав згаданої книги, починаючи від первіснообщинного ладу, закінчувалася спеціальним параграфом, присвяченим «критиці буржуазної історіографії». По-іншому й не могло бути, адже на сторожі «правдивої історії» українського народу поруч з дослідниками завжди стояли установи цензури та карально-репресивні органи. Утворений 1936 р. в системі АН УРСР Інститут історії України, 1953 р. перейменований в Інститут історії АН УРСР, був використаний владою як своєрідне чистилище і науки, і науковців. Багато його співробітників були репресовані. Перманентними стали заборони на друк нових та вилучення з бібліотек уже опублікованих робіт. Однак і за таких обставин 28 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалює постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР». У працях «Короткий нарис історії України» (за редакцією С.Белоусова, К.Гуслистого, М.Петровського, М.Супруненка, Ф.Ястребова), «Нарис історії України» (за редакцією Г.Гуслистого, Л.Славіна, Ф.Ястребова), «Історія України» (перший том за редакцією М.Петровського) партійні функціонери помітили «...спроби відродження буржуазно-націоналістичної схеми історії України». Політична помилка авторів згаданих праць вбачалася цензорами у викладі історії України ізольовано від історії інших народів СРСР, насамперед російського і білоруського²².

Позбутися цих помилок, посилити «марксистсько-ленінське» тлумачення історії України науковцям республіки мали «допомогти» їхні московські колеги. У практику роботи входить координація наукових досліджень Інституту історії АН УРСР та Інституту історії АН СРСР. У грудні 1947 – лютому 1948 років, зокрема, на спільних засіданнях за головування Б.Грекова вчені обох інститутів опрацьовували методологію і схему курсу історії України. Тоді ж була узгоджена на основі формаційного підходу періодизація історії всіх народів СРСР, ще раз утверджена концепція історії Давньоруської держави як спільної «колиски» російського, українського і білоруського народів. Згаданий уже нами Б.Крупницький ще 1957 р. звернув увагу на особливий інтерес російських вчених до історії Давньоруської держави. Він дово-

див, що головною хибою традиційної схеми російської історії «є сполучення старої історії південних племен, Київської держави з Володимиро-Московським князівством 13 – 14-го століть, так ніби це останнє було його продовженням. Тим часом Київська держава, право, культура – були утвором одної народності, української, Володимиро-Московська ж другої – Великоруської». Проте без міфологізації минулого російським історикам, радянським, як і дорадянським, значно важче було б виконувати апологетичні функції у возвеличуванні цивілізаторської ролі Російської імперії – СРСР, російського народу в історії інших народів. «Цей інтерес центру до Київського періоду йде так далеко, – продовжував Б.Крупницький, – що росіяни не мають навіть охоти дослідити своє походження і заселення своєї основної території без огляду на південь. Вони готові пожертвувати початком своєї власної історії, аби тільки мати право на Київ, бо без Києва нема вихідного пункту для величчя і могутності Москви в історичній перспективі». Тож диригентам від історичної науки в Москві важливо було заручитися згодою українських істориків на великодержавницьке, заполітизоване трактування історії України, не хештуючи при цьому спотворенням українського історичного процесу. На досягнення цієї мети і була спрямована координація науково-дослідної роботи науковців України і Росії. Фактично, то був нагляд московських вчених за науковою продукцією українських істориків, який тривав аж до перебудовчих років. Одним з переконливих підтверджень цьому є підсумки науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР за 1958 рік, опубліковані в «Українському історичному журналі». У згаданих підсумках йшлося про те, що всю свою науково-дослідну роботу інститут (історії АН УРСР – *Авт.*) координує з Інститутом історії та Інститутом слов'янознавства Академії наук СРСР. Як повідомляв журнал українських істориків, схема й суть українського історичного процесу «уточнювались» у Москві, а над «удосконаленням» другого тому «Історії Української РСР» працювали спільно вчені Інституту історії АН СРСР та Інституту історії АН УРСР. «Велике значення для поліпшення тексту II тому «Історії Української РСР», – відзначалося в журналі, – мали наради, які відбулися в Києві, Харкові, Одесі, Львові, а також обговорення цього видання на нараді старих більшовиків у Москві»²³. (підкреслення наше – *Авт.*).

Отже, «Історія ВКП(б). Короткий курс», тези ЦК КПРС до 300-річчя воз'єднання України з Росією мали слугувати «дороговказом» для кожного науковця в дослідженні українського історичного процесу, критиці буржуазної історіографії, мали «забезпечити» партійність всієї історичної науки в Україні. Найменший відхід науковців від партійних установок викликав негайний осуд ідеологічних установ системи, чергові чистки наукових кадрів, вилучення їхніх праць з бібліотек, періодичні «чистки» архівосховищ країни, видалення з них документів, які «не вписувалися» у прийнятні для режиму доктрини²⁴. Так було до горезвісної постанови ЦК

КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР», так продовжувалось і після неї.

Показовим у цьому плані може бути усталення в радянський час доктрини дослідження історії Криму. 1952 р. вона була викладена у доповіді Б. Рибаківа «Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований»²⁵. Оприлюднені тези доповіді відбивали не стільки результати наукового пошуку, скільки представляли партійні оцінки історичного процесу в Криму, вказували на «помилки» радянських та зарубіжних вчених, визначали, що і як досліджувати²⁶. Насамперед, дослідникам належало «творчо сприйняти» праці Й.Сталіна, які виведуть їх «на вірний шлях дійсного історичного знання». Всю історію Криму належало розглядати з точки зору виключно (у Б.Рибаківа – «единственно» – *Авт.*) прогресивних зв'язків його «с Русской равниной», із землеробським населенням Східної Європи в усі епохи, особливу увагу звернути на зв'язки Криму з давніми слов'янами. Б.Рибаків ставив завдання приступити до систематичного і широкого вивчення Тмутараканського князівства і зв'язків Криму з Руссю в X – XIII століттях, заново переглянути історію кочівників, очистивши її від ідеалізації Хозарії, половців і Кримського ханства, переосмислити роль візантійців і генуезців у Криму, враховуючи прагнення «тех, и других оторвать Крым от русских земель»; і, нарешті, подамо мовою оригіналу текст Б.Рибаківа: «Тщательно изучить историю воссоединения Крыма с Россией и его прогрессивное значение»²⁷. Завершував свою доповідь Б.Рибаків переконанням, що виявлення помилок у вивченні історії Криму шляхом самокритики і товариської критики сприятиме створенню правдивої і повноцінної історії Криму «и почти двухтысячелетней истории русского населения в Крыму»²⁸.

Здобуті із застосуванням таких політизованих парадигм, а вони властиві були не тільки російській, радянській, а й польській, румунській, угорській історіографіям, історичні знання, означені М.Бердяєвим як «історизм», поклалися в основу формування історичної свідомості громадян. За відсутності альтернативних версій візії минулого така історична свідомість виявлялася вихолощеною, деформованою, відчувався розрив історичного часу, непізнаним залишалося й «історичне» – щось специфічне, особлива реальність, особливий ступінь буття. Умовою пізнання цього специфічного «історичного», за М.Бердяєвим, є визнання народних сказань, переказів, легенд, історичних традицій, історичної тяглості та спадковості. «Визнання переказів, – писав він, – є якість (у М.Бердяєва – «некоторое» – *Авт.*) а priori – якась абсолютна категорія для всякого історичного пізнання. Поза цим є лише якісь шматки»²⁹, тобто «історія пізнається через історичну пам'ять...»³⁰, яка і спонукає кожного з нас відчувати себе причетним до «історичного», як до минулого, так і майбутнього. Саме ця обставина і зумовила зростання інтересу вітчизняних суспільствознавців до вивчення проблем історичної пам'яті.

З огляду на різну часову давність, вкоріненість тих чи тих компонентів в історичній пам'яті мешканців регіонів України, різною тональністю і спрямованістю позначені й імпульси цих компонентів, які викликають у них певний емоційний відгук, відлуння минулого, зпроектовані на сьогоднішній день. Тобто, історична пам'ять у такому разі є рефлексією сучасності.

Варіанти відповідей респондентів (у відсотках по регіонах)	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Україна – єдина спадкоємиця історії і культури Київської Русі	45,9	26,0	9,6	17,6	24,5
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як історія Росії і Білорусі	17,4	41,5	60,1	54,0	43,9
Теперішня історія України почалася з 1991 р., після проголошення незалежності	10,3	11,5	12,6	11,9	11,6

Показовими в цьому сенсі є дані соціологічних досліджень. Загалом українці виявляють значний інтерес до свого історичного минулого. Про це свідчать результати дослідження громадської думки населення України, проведеного в рамках міжнародного дослідницького проекту «Євразійський монітор». Більше половини наших співвітчизників (66%) небайдужі до минулого України, а 47% – виявляють інтерес також до історії інших країн колишнього СРСР. Показовим у цьому плані є ставлення громадян країни до історичного процесу України. Відповіді респондентів з різних українських регіонів на запитання соціологічної служби Центру Розумкова³¹ «З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою?» були цілком очікувані, з огляду на багатолітні впливи російської (радянської) концепції історії України на формування історичної свідомості та історичної пам'яті людей. Ці відповіді ми наведемо далі:

Різною мірою закорінена в пам'яті українців різних регіонів і радянська епоха. Відповіді респондентів на запитання соціологічної служби Центру Розумкова 2009 року «Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?» характеризуються такими показниками.

Варіанти відповідей респондентів (у відсотках по регіонах)	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так	5,0	21,3	27,2	25,1	20,4
Так, але розумію, що зараз це нереально	11,3	31,4	46,2	26,6	28,3
Ні	83,6	45,9	26,2	47,7	51,3

* Ми не врахували варіанти інших відповідей.

Неоднозначне ставлення українців до найвідоміших історичних персон радянського періоду. Найбільш позитивне ставлення до Ю.Гагаріна (83%), Г.Жукова (60%), А.Сахарова (53%), Л.Брежнєва (52%). Найбільш негативно жителі України ставляться до Й.Сталіна – 49% та М.Горбачова – 39%. Серед персон української історії, які позитивно сприймаються, – В. Чорновіл (46%), В.Щербицький (35%) і М.Щорс (34%). Переважно негативне ставлення у респондентів до С.Петлюри (37%), Н.Махна (32%). Найменше українці ознайомлені з діяльністю письменників-дисидентів М.Хвильового та В.Стуса – нічого не чули про них, відповідно, 39% і 29% опитаних. По-різному жителі різних регіонів країни оцінюють деякі історичні події. Наприклад, щодо Лютневої революції 1917 року українці розійшлися в поглядах: 29% респондентів ставляться до неї позитивно, 22% – нейтрально і 21% – негативно. Розійшлися вони в поглядах й щодо Жовтневої революції 1917 року: 32% опитаних оцінюють її негативно і 35% – позитивно. Ставлення українців до революційних подій корелює з їхнім сприйняттям Російської імперії – 36% респондентів згодні з твердженням, що в ній усі народи мали права й можливості для розвитку національної економіки та культури, тоді як 31% опитаних вважають, що Російська імперія була країною, де зазнавали гноблень усі неросійські народи³². Проте за загалом високого рівня зацікавленості своєю історією, наведені дані свідчать про дуже великі відмінності в оцінках історичних постатей і подій українськими громадянами.

Отже, результати соціологічних досліджень відтворюють диференціацію поглядів мешканців різних регіонів України на українську історію. Значні відмінності спостерігаються в ієрархії значущості історичних подій. Наприклад, для мешканців східних і південних областей значущим виявляється такий ряд історичних подій – Переяславська рада, революція 1917 року, Сталінградська битва. У західних областях серед визначних подій української історії зазначаються національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, Голодомор, національно-визвольна боротьба УПА³³.

Під час опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 року, на запитання про необхідність визнати Голодомор актом геноциду у західному регіоні «за» висловилися 77,1% респондентів, «проти» – 10%, у східному регіоні – 39,4% та 38,6%, відповідно. За визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні на Заході висловилися 68%, на Сході проти такого визнання 65,8% опитаних. Результати опитування, проведеного «Українським демократичним колом» спільно з компанією «Ukraine sociology service» з 12 по 22 грудня 2006 року виявили суттєву регіональну диференціацію у ставленні до політиків: діячі радянського періоду вище оцінюються на Сході України (за винятком М.Горбачова), а представники національно-визвольного руху – на Заході. У Донецькій та Луганській областях позитивне ставлення до Степана Бандери про-

демонстрували 6% опитаних, М.Грушевського 30%, І.Мазепи 17% (на Заході України 62%), П.Скоропадського 16%, В.Чорновола 39% (у 2002 р. його позитивно оцінювали тут 18% респондентів). У п'яти західних областях Л.Брежнєва схвально характеризують 24%, В.Леніна 12%, (на Сході 51%). М.Хрущова 28% (на Сході 38%)³⁴. Соціологічні опитування Центру Розумкова, проведені впродовж 2005 – 2009 рр.³⁵, зафіксували значні розходження у відлуннях історичної пам'яті мешканців регіонів щодо ключових подій минулого. Зокрема, на запитання «З якою назвою війни проти фашизму Ви більш згодні?» відповіді респондентів були такими: *

Варіант відповідей респондентів (у відсотках у регіонах і в Україні в цілому)	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Велика Вітчизняна війна	36,1	58,8	64,1	63,9	56,9
Друга світова війна	41,2	28,5	27,9	28,9	31,0
Германо-радянська війна	10,8	5,4	3,0	3,5	5,4

Варто звернути увагу, що політичний контекст національної пам'яті не залишається суто контекстом внутрішньополітичної боротьби, він поширюється і на міждержавні відносини. Сучасні світові тенденції свідчать, що «держави намагаються сумістити свої кордони з кордонами своєї культури і захищати й запроваджувати свої культури у межах своєї влади», – констатував свого часу Ернст Гелнер³⁶. Це особливо яскраво виявилось в законодавчих ініціативах у РФ та у заявах президентів України та Росії, їхньому обміні відкритими листами³⁷. Так, у Росії розроблено проект федерального закону «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников»³⁸. При цьому воїни УПА російською стороною беззастережно розглядаються як «пособники» нацистів. Стаття 20 цього законопроекту передбачає широкий спектр профілактичних, дипломатичних, економічних, організаційних заходів протидії.

Ще одним свідченням великої ваги, яку надають політичному контексту національної пам'яті в Росії, є створення президентом РФ Д.Медведевим комісії «з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». Раніше Д.Медведев неодноразово говорив про «неприпустимість фальсифікації історії», у тому числі Великої Вітчизняної війни³⁹. Позиція Росії стосовно своєї історії і її політика у сфері історичної пам'яті вельми точно описуються словами, сказаними ще О.Бенкендорфом, керівником заснованого у 1826 році головного органу політичного розшуку «Третього відділення Власної Його імператорської Величності канцелярії»: «Прошедшее России было удивительно, ее настоящее более чем великолепно, что же касается

* Ми не врахували варіанти інших відповідей.

ее будущего, то оно выше всего, что может нарисовать себе самое смелое воображение»⁴⁰. В Україні такої єдності поглядів на власну історію (і на власне майбутнє також) немає.

Показовою є і розбіжність оцінок респондентами політичної системи суспільства. На запитання «Яка політична система створює більш придатні умови для поліпшення життя людини праці (найманого працівника)?» їх симпатії по регіонах розійшлися таким чином. За радянську політичну систему висловились 18,4% респондентів на Заході, 30,5% – в Центрі, 45,5% – на Півдні і 49,3% – на Сході України. За західну модель політичної системи висловились, відповідно, на Заході – 36,5%, в Центрі – 25,7%, на Півдні – 19,0%, на Сході – 12,3% опитаних⁴¹.

Природно, що різні регіони України відрізняються етнонаціональною і історично-політичною пам'яттю внаслідок цілком зрозумілих причин. Але зовсім неприродно, коли заради набуття поточних політичних переваг різні групи політичного класу роздмухують і штучно перебільшують ці розбіжності. Причому наголошуються не просто відмінності, а ледь не протилежність і антагоністичність. Таке становище є проти-природним і в перспективі згубним. Тут слушною видається думка, висловлена І.Дзюбою: «Хочу сказати кілька слів про те, чи можливе єдине трактування подій спільної історії... Воно і неможливе, і непотрібне, і шкідливе, тому що це силове зведення до єдиного трактування може ґрунтуватися тільки на фальсифікації історії, на запереченні фактів... Чи безвихідна ситуація у зв'язку з цим на шляху до порозуміння? Абсолютно ні! Навпаки, саме тут є шлях до порозуміння, і він полягає в тому, щоб знати історію, знати погляд іншого народу, інший погляд на ці так звані спільні події. Можна навести тисячі прикладів з світової історії... Найгірше – це незнання. Коли є незнання, тоді справді виникають безвихідні ситуації»⁴². Схожу думку в своїх роботах висловлює О.Міллер стосовно можливості «співіснування» двох українських ідентичностей⁴³. Вказуючи на дуалізм ідентичностей у сучасній Україні, який актуалізовано у західноукраїнській та східноукраїнській ідентичностях, він водночас наголошує на тимчасовості такого стану. «Кожна зі сторін, – пише він, – сьогодні претендує на те, що втілює цінності демократії й модернізації краще суперника. Західноукраїнці описують східноукраїнців як совків. А ті відповідають насмішками на адресу «рогалів», селяків. Обидві сторони...дивились і дивляться одна на одну як на «чужих», як на джерело загрози. Це, в цілому, не позбавлене підстав, якщо виходити з уявлення, що ситуація такого дуалізму ідентичностей ненормальна, тимчасова і повинна бути вирішена перемогою якоїсь однієї з цих ідентичностей у масштабі всієї України»⁴⁴. Висновок О.Міллера видається актуальним для всіх політичних сил, якщо метою їхньої діяльності справді є незалежна, суверенна Україна, формування і консолідація єдиної української політичної нації.

Інша справа з ідентичностями соціальними, релігійними, етнічними, мовно-культурними, політичними та ін. Їх наявність і суспільне та офіційне визнання свідчать про демократизм держави і збагачують життєдіяльність суспільства. Водночас вони сегментують історичну пам'ять українського соціуму, адже формування кожної з названих ідентичностей пов'язане, поміж іншого, і з надбаннями пам'яті, її знаковими складовими. Гагаузи, приміром, зберігають свою етнічну ідентичність саме тому, зокрема, що століттями зберігають у своїй пам'яті, передаючи з покоління в покоління, елементи духовної й матеріальної культури, світоглядні установки, звичаї, обряди, ціннісні орієнтації, які формувалися ними упродовж всього періоду їх етногенези, міграції з Алтаю на Балкани, а потім і в степах Буджаку аж до сьогодення.

Або ж кримські татари. Етнічна пам'ять цього народу зберігає знакові, як величні, позитивні, так і трагічні, негативні сторінки їхньої історії, включно з періодами Кримського ханства, його інкорпорації Російською імперією, революційних років початку ХХ століття, соціалістичного будівництва, насильницької депортації 1944 року, повернення народу на історичну батьківщину й облаштування його в умовах уже суверенної України.

Знакові процеси, події та факти зберігає пам'ять усіх етнічних груп України. У процесі еволюційно-історичного розвитку у кожного етносу закарбовувалися солідарні уявлення (міфи) про спільних предків і спільну історію, вироблялися спільна мова і культура та пов'язані з ними почуття солідарності та відмінності від інших етнічних спільнот. У калейдоскопі пам'яті сучасного українського соціуму закарбовані соціальні, політичні, релігійні та інші мотиви, під впливом яких і формуються відповідні ідентичності. Та чи інша ідентичність, певною мірою, є фактом пам'яті і водночас її, пам'яті, фактором. А це, своєю чергою, може мотивувати носіїв певних ідентичностей розглядати минуле та сучасне з позицій і через призму історичної пам'яті, а отже, визначати вектори орієнтацій на майбутнє.

Різні цивілізаційні, політичні, соціально-економічні умови життєдіяльності впродовж століть мешканців сучасних українських земель призвели до появи ще одного суспільного феномену – регіональної ідентичності, з властивими їй особливостями менталітету, відносно цілісної сукупності образів, уявлень, оцінок, ціннісно-смислових утворень та «правил життя», які є специфічним відображенням дійсності і детерміновані певним географічним, культурно-історичним, політичним, етнополітичним середовищем. Відгомін таких особливостей спостерігаємо й на прикладах сучасних Донбасу і Галичини, Закарпаття і Криму, Буковини і Слобожанщини та ін. Така реальність українського історичного процесу, без врахування якої важко сподіватися на успішність проекту «Україна», тобто, зміцнення суверенітету держави, її поступального демократичного розвитку, забезпечення прав, свобод

і соціальної відповідальності громадян країни, консолідації українського поліетнічного соціуму. І з огляду на те, що українська нація внаслідок історичних обставин формувалася саме як «культурна», а не «державна», особливого значення в консолідаційних процесах українського соціуму набуває історична пам'ять, що вбирає в себе і етнічну, і релігійну, і соціальну та іншу пам'ять відповідних страт суспільства. За недостатнього розвитку громадянської складової національної (в сенсі державницької, громадянської) ідентичності (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити її формування.

Тим часом, у проекті Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року, оприлюдненому для суспільного обговорення Інститутом стратегічних досліджень, справедливо констатується, що «культурний простір продовжує продукувати в громадян України істотні відмінності у світоглядних, ціннісних орієнтаціях, поглядах на минуле і майбутнє країни, на шляхи її подальшого розвитку. Присутність у національному культурно-символічному просторі рудиментів імперсько-радянської тоталітарної доби продовжує дезорієнтувати національну свідомість українців»⁴⁵.

Така констатація кореспондується з результатами досліджень Інституту соціологічних досліджень НАН України 2009 року, зокрема з відповідями респондентів на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?». Залежно від регіону проживання та етнічної належності відповіді респондентів розподілилися так⁴⁶:

Варіанти відповідей (регіон, етнічна належність)	Захід	Центр	Південь	Схід
Мешканцем села, району, міста, регіону, де Ви проживаєте	українці – 35,1 росіяни – 0,0	українці – 33,6 росіяни – 24,3	українці – 37,7 росіяни – 50,9	українці – 37,9 росіяни – 35,7
Громадянином України	українці – 56,4 росіяни – 66,7	українці – 55,9 росіяни – 32,4	українці – 51,6 росіяни – 24,1	українці – 47,7 росіяни – 28,7
Громадянином колишнього СРСР	українці – 0,9 росіяни – 33,3	українці – 4,0 росіяни – 27,0	українці – 5,8 росіяни – 17,2	українці – 10,5 росіяни – 26,1

Як бачимо, ідентифікація мешканців має суттєві регіональні, етнонаціональні і політичні відмінності. Громадянами України передусім себе вважають 56,4% українців Західного регіону, 55,9% – Центрального, 51,6% – Південного, і 47,7% – Східного. Натомість, серед росіян ці показники, за винятком Західного регіону, набагато нижчі (32,4% – Центр, 24,1% – Південь, 28,7% – Схід). Хоча відчуття себе мешканцем певного села, району, міста, регіону і для українців, і для росіян є досить стійким і з невеликою різницею. Однак навіть з ура-

хуванням вказаного факту національно-державна ідентифікація громадян країни як визначальна в процесі консолідації політичної української нації, зміцнення демократичної Української держави ще далека від свого завершення. У свідомості, пам'яті значної частини громадян України все ще проявляється туга за радянським минулим. Громадянами колишнього Радянського Союзу передусім вважають себе 0,9% українців Заходу (33,3% росіян), 4,0% українців Центру (27,0% росіян), 5,8% українців Півдня (17,2% росіян) і 10,5% українців Сходу (26,1% росіян). На цьому тим більш варто наголосити, бо останніми роками в засобах масової інформації окремих сусідніх країн тиражується думка про протиприродність суверенізації України, ними зневажаються самобутні історія, мова, культура, звичаї та традиції українського народу. В українське суспільство привносяться ідеї переваг православної та слов'янської ідентичності, єдності перед всіма іншими. До того ж, така слов'янська єдність у її апологетів і пропагандистів досить вибіркова. Серед усього слов'янського світу (чехи, словаки, серби, поляки, болгари та ін.) педалюється ідея єдності українців, росіян та білорусів, до того ж, під гаслом єдності «Русского мира». Під цим гаслом в Російській Федерації об'єднуються представники різних політичних сил, урядових, наукових та релігійних кіл. Особливою активністю серед них останнім часом вирізняється Патріарх Руської православної церкви Кирило, пасторська складова візитів якого в Україну нерідко поступається політичній (зустрічі Патріарха з Президентом та Прем'єр-міністром України, трансляція багаточасових літургій державним каналом УТ-1, звернення частини ієрархів до Президента України з вимогою ліквідувати церкву Київського патріархату).

«Учення» Патріарха Кирила про «Руський світ» як орелігійнену версію сучасних геополітичних домагань офіційного Кремля на основі виступів Патріарха на III і IV Асамблеях «Руського світу» проаналізував Г.Коваленко⁴⁷. Серед інших складових «учення» Патріарха він звернув увагу й на проблему історичної пам'яті. Її Патріарх розуміє так: «Нас всіх також поєднує спільна історична пам'ять. Вона охоплює події минулого, звернена до сьогодення та відкрита для майбутнього. Як у житті кожної людини, в історії Руського світу є світлі й темні сторінки. Ми визнаємо, що є добрим, а що злим в нашій історії (підкреслення наше – Авт.), виходячи з того, наскільки дії влади й народу відповідали системі цінностей Руського світу і одночасно були спрямовані на забезпечення його єдності, гарантування його безпеки й процвітання. Тому особливе значення має шанування дат, місць, пам'яток та імен, пов'язаних із найважливішими і переломними сторінками громадянської історії народів Руського світу. Також важливими є меморіали, присвячені трагедіям, які траплялися в нашій історії». На цей пасаж Патріарха Г. Коваленко цілком слушно зауважує, що «історична пам'ять у кожного народу власна. Тому й існують сьогодні різні народи, що мають власну історичну пам'ять. Усе це прекрасно відоме Патрі-

арху, як і кожній освіченій людині. Патріарх же пропонує переробити історичну пам'ять, нав'язуючи сусіднім народам селекцію їхньої пам'яті. Більше того, Патріарх пропонує глобальний суд над минулим, сучасним, майбутнім. Патріарх вважає себе та своїх слухачів на Асамблеї «Руського світу» готовими до ролі суддів. Він так і говорить: «Ми визначаємо, що є добрим, а що є злим». З огляду на таку заяву Патріарха стає зрозумілим, чому в Російській Федерації так болісно реагують на внесення в історичну свідомість сучасних українців раніше замовчуваних відомостей про певні події, явища, факти та процеси в українському історичному процесі, хай то буде Конотопська чи Полтавська битви, Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років чи діяльність організації українських націоналістів і Української повстанської армії.

Єдність росіян, білорусів та українців, за Патріархом Кирилом, їхня спільна цивілізаційна традиція, крім всього іншого, зберігається за допомогою спільної системи комунікації. «Народи Руського світу не могли б створити цивілізаційну спільність, не маючи мови міжнародного спілкування, – каже Патріарх. – Таким засобом комунікації стала російська мова, що склалася і розвивається як спільне надбання всіх народів Руського світу». Згадав Патріарх і про «єдину систему цінностей..., спільну культурну спадщину Руського світу». «А тому, – говорив він, – незаперечне значення для спільності Руського світу мають досягнення руської літератури, художнього мистецтва, балету, кіно, спорту, а також наукові та технічні винаходи, що з'явилися в рамках руської цивілізації і стали надбанням всього людства. Невід'ємною частиною руської культури є принципи і форми суспільного життя, а також унікальні риси способу життя, що склалися під впливом руської системи цінностей».

Доречним видається у цьому зв'язку звернутися до одного з внутрішньоросійських критиків імперської ідеології Росії О.Широпаєва. «І все ж у ставленні росіян (тут і далі у тексті О.Широпаєва – «русских» – *Авт.*) до українців, до України криється щось ключове, доленосне – для нас росіян. Для українців Росія також значима, але тільки як точка відштовхування, що сприяє усвідомленню своєї, української іншості. Для росіян же Україна, навпаки, точка постійного притягання, ревнивої уваги, об'єкт поглинання як чогось «споконвічно свого» і переробки за власним образом і подобою. Ніщо так не дратує росіян, як очевидні відмінності в мові, менталітеті, культурі, історичному досвіді... Треба сказати, що на словах росіяни завжди готові визнати, що українці – народ, але – увага! – «братній народ». У цій формулі проглядається тверде переконання, що «ми – росіяни і українці – один народ, покликаний жити в одній державі зі столицею в Москві». Говорячи про «братній український народ», більшість росіян сприймають українську мову і саме українство як прикре історичне непорозуміння...»⁴⁸ Спостереження О.Широпаєва щодо російсько-українських відносин, як і його зауваження про «зовсім уже оскаженілу ура-патріотичну «концепцію»

«триєдиного російського народу, який ніби складається з великоросів, малоросів і білорусів», показують, що і в Російській Федерації ідейно-політична, геополітична парадигма єдиного Руського світу має своїх критиків. І не тільки в Росії. Академік Австрійської академії наук, іноземний член Національної академії наук України й іноземний член Чуваської академії наук, визнаний у світі історик та етнополітолог Андреас Каппелер суть російсько-українських відносин визначив досить конкретно: «Справжня «дружба народів» можлива лише тоді, коли росіяни (у тексті – «русские» – *Авт.*) визнають в українцях рівноцінну націю»⁴⁹.

«Учення» Патріарха Кирила та офіційну концепцію «Руського світу» від владних структур Російської Федерації зближує їх орієнтація на гуманітарну інкорпорацію українців та білорусів в єдиний «Руський світ». Відповідні ідеологеми в різних регіонах Української держави і серед політичної верхівки країни мають далеко не однакову підтримку. Однак вони зумовлюють подальше поглиблення розколу, протистояння між різними частинами українського суспільства та між різними політичними силами, гальмують формування спільної історичної пам'яті і громадянської свідомості українців як поліетнічного соціуму зі своєю самобутньою історією, культурою, менталітетом, спрямовані на розмивання мовно-культурної та національно-державної ідентичності громадян України та спричиняють аберацію їхньої історичної пам'яті.

Різновекторна (етнічна, мовно-культурна, регіональна і т.д.) зацікавленість громадян України своїм минулим ускладнена також зацікавленістю сусідніх країн до нашого минулого, що аж ніяк не зорієнтована на визнання самобутності українців та їхню державницьку перспективу, фокусується на відповідному сприйнятті більшості українського соціуму свого минулого і сучасного та баченні перспектив майбутнього. Тобто, у продовж усіх років державної незалежності України формування (відновлення) історичної свідомості її громадян, історичної пам'яті та здійснювана режимами всіх Президентів держави (Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Ющенко, В.Янукович) комеморативна практика використовувалася не стільки для зміцнення національно-державницької ідентичності, консолідації поліетнічного українського суспільства, як для легітимації цих режимів.

Уже згадуваний вище Е.Сміт неодноразово наголошував на прикладному, консолідуючому значенні комеморативних практик для кожного суспільства. «З допомогою парадів, – писав він, – церемоній ушанування, святкувань річниць, пам'ятників полеглим, присяг, карбування грошей, прапорів, панегіриків героям і меморіалів на честь історичних подій вони, щоразу утверджуючи ідентичність і єдність, нагадують колегам-громадянам про їхні культурні зв'язки й політичну спорідненість»⁵⁰.

Цілком природним було б сподівання, що відбір та актуалізація в інтересах спільного майбутнього українського народу певних процесів,

подій, фактів та комеморативних практик з минулого, які, за Е.Смітом, нагадували б «колегам-громадянам про їхні культурні зв'язки й політичну спорідненість», мали б інститути громадянського суспільства та інститути влади України. Власне, з цього й виходили автори вже згаданого проекту «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року». Констатувавши, що об'єднавчий потенціал української культури має стати потужним чинником національної ідентичності і єдності соціуму, що у суспільній свідомості має утверджуватися сприйняттям української культури як сукупності культур всіх національних меншин та етнічних груп, інтегрованих у єдиний культурний організм, концепція передбачає «збереження та розвиток культурного розмаїття мовно-етно-релігійних складових сучасного українського суспільства як потужного ресурсу гуманітарного розвитку, культурного збагачення нації, відновлення історичної пам'яті українців, подолання імперсько-радянських стереотипів щодо оцінок українського минулого, унормування переліку державних свят, топоніміки, які б не суперечили національній традиції, сприяли утвердженню української ідентичності»⁵¹.

Вирішення таких завдань вписувалося в контекст діяльності Українського інституту національної пам'яті, утвореного згідно з Указом Президента України В.Ющенка від 11 червня 2005 року «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні». Згідно зі статутом, основними завданнями інституту було визначено: 1) участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, зокрема щодо сприяння державою, відповідно до статті 11 Конституції України, консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури; 2) забезпечення всебічного вивчення багатовікової історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті; 3) забезпечення вивчення історії проживання на території України інших корінних народів і національних меншин та їх інтеграції в українське суспільство; 4) здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, Першої та Другої світових воєн, жертв голодоморів і політичних репресій; 5) посилення уваги суспільства до власної історії, поширення про неї об'єктивної інформації в Україні та світі⁵².

Можна було б зробити висновок, що сучасне українське суспільство виробило теоретичний фундамент політики пам'яті, що включає як інтерпретацію минулого і сучасного, так і зорієнтованість на майбутнє. Однак має рацію Л.Нагорна, стверджуючи, що «у розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона імпровізацій й пов'язаних із ними ризиків»⁵³. Увесь період незалежного розвитку Української держави підтверджує такий висновок. Підтверджує це і спостереження Я. Грицака «Нові повороти в українській полі-

тиці пам'яті»⁵⁴, що стосується цієї політики після обрання Президентом України В. Януковича. «Як можна було очікувати, – пише він, – перемога Віктора Януковича на останніх президентських виборах привела до радикальної зміни політики історичної пам'яті. Амнезія була передусім застосована щодо тих місць пам'яті, які були активовані під час влади «помаранчевих». Досить сказати, що відразу після того, як Янукович прийшов до влади, з президентського сайту зникла будь-яка інформація про Голодомор, яку так активно і турботливо укладав його попередник. (Через певний час така інформація знову появилась, про що далі в публікації повідомляє Я.Грицак – *Авт.*) 26 квітня 2010 року у виступі на Парламентській Асамблеї Ради Європи Янукович заявив, що було би неправдиво і нечесно визнати Голодомор як акт геноциду проти української нації. Під час президентської кампанії він пообіцяв, що скасує титул «героя України» для Бандери і Шухевича, який надав обом лідерам українських націоналістів В.Ющенко.

Найвиразніше «заходи амнезії» щодо певних аспектів політичної історії України виявилися в новому шкільному підручникові, який з блискавичною швидкістю був підготовлений до 2010/11 навчального року. Порівняно з попереднім підручником, у новому вилучені або заретушовані згадки про статус України у Російській імперії, про антирадянську боротьбу на території республіки, про репресії щодо українських націоналістів. Відомості про УПА зведені до підрядкової примітки. Немає нічого про «помаранчеву революцію» і В.Ющенка. Певною мірою, історична політика влади нагадує радянську політику амнезії, якщо не масштабами, то принаймні намірами. А серед них – мінімалізація відмінностей у поглядах на історію з боку України і Росії. Кандидат у Президенти України В.Янукович 25 грудня 2009 р. цілком слушно, на нашу думку, заявляв, що «до відновлення українсько-російського партнерства потрібно також багато чого зробити. По-перше, необхідно відмовитися від сперечання про спільну історію. Не потрібно, як кажуть, відбирати хліб у істориків»⁵⁵. Та, тим не менш, майбутній Президент критикував «так зване «українознавче наповнення навчальних програм», декларував, що «якість освіти директивно вимагається змінити націоналістичними догмами», засудив «варварське» намагання «знищити тисячі історичних пам'яток з огляду на їх невідповідність ідеології нинішніх можновладців» та інше. Указ Президента В.Ющенка від 11 березня 2008 р. «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана Івана Виговського у Конотопській битві» В.Янукович розцінював як «провокаційний захід»⁵⁶. Президент України В.Янукович 27 квітня 2010 р. на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи всупереч Закону України від 28 листопада 2008 р. «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», яким ті трагічні події визнані актом геноциду проти українського народу, заявив, що «визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо»⁵⁷. Тим часом, визнання

Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом стало виявом готовності громадян України до примирення на ґрунті спільного переживання трагедій своєї історії. Актуалізація пам'яті про голод, його визнання Верховною Радою України актом геноциду восени 2006 року, аналогічні оцінки парламентів, політичних партій і громадських організацій багатьох країн об'єднали громадян України всіх регіонів. Опитування кінця 2007 р. показали, що кількість людей, які оцінили Голодомор актом геноциду, зросло за рік від меншості (39%), до більшості (63%). Ця тенденція виявилася в усіх регіонах, включно з російськомовним Півднем (55%), але за винятком Сходу (35%). Проте вже на початку 2010 р., як показало опитування, і Схід, включно з Донбасом, прийняв національну парадигму Голодомору 1932 – 1933 років.⁵⁸

Таким чином, заява Президента України В.Януковича на засіданні сесії ПАРЄ суперечить не тільки Закону України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», а й його виступу на II Всеукраїнському з'їзді депутатів усіх рівнів у м. Сєвєродонецьк 1 березня 2008 р. Тоді В.Янукович, як голова опозиційного уряду, цілком слушно говорив: «Слід відмовитися від спроб нав'язувати через державну політику абсолютно неприйнятні підходи до оцінок історичних подій, що часто справедливо сприймається в регіонах як намагання нав'язати чужий їм світогляд»⁵⁹. У цьому випадку, в оцінці Голодомору як геноциду, позиція Президента України розходиться з позицією більшості громадян усіх регіонів країни. Слідом за Президентом із запереченням геноцидного характеру Голодомору 1932 – 1933 років зголосилося й нове керівництво Інституту національної пам'яті. Отже, сталися зміни і в політиці пам'яті, і в культурі пам'яті.

Заради об'єктивності, скажемо, що подібними поворотами політики пам'яті характеризувалися і попередні режими – Л.Кравчука, Л.Кучми, В.Ющенко. Зокрема, серед проблем, пов'язаних з трактуванням історичного минулого, була задовнена проблема польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові. Через спротив місцевих політиків та частини громадськості відкриття меморіалу відкладалося протягом кількох років. Хоча відновлення меморіального комплексу, побудованого у міжвоєнний час та зруйнованого на початку 1970-х років, було завершено ще 1999 року, і хоча центральна влада України на чолі з президентом Л.Кучмою не раз виявляла бажання сприяти налагодженню добросусідських взаємин з Польщею, спроби офіційно відкрити військові поховання 1991, 2001 та 2002 року ефективно блокувалися Львівською міською радою. Однією з причин такого спротиву львівських депутатів спостерігачі вважали прагнення так висловити свій протест проти непопулярного на той час в Західному регіоні політичного режиму. Лише новій владі вдалося розв'язати це питання та здійснити офіційну церемонію відкриття, що відбулася 24 червня 2005 року за участю президентів України та Польщі. Прикметно, що саме Віктор Ющенко, за якого на Львівщині проголосували понад 90%

виборців, зміг дозволити собі піти на такий непопулярний серед місцевої громадськості крок всупереч очікуванням тих місцевих політичних сил, які його активно підтримували під час президентської кампанії. Варто зазначити, що хоча цей крок сприяв залагодженню давньої суперечки у міжнародних відносинах України, характер його впливу на свідомість пересічних українських громадян залишається під знаком запитання. Офіційна церемонія відкриття, крім міждержавного порозуміння, створила можливість озвучення антипольських історичних упереджень (наприклад, що Польща протягом кількох століть «незаконно окупувала» українські землі, зокрема Галичину). З іншого боку, відкриття меморіального комплексу не викликало якихось масштабних суперечок всередині українського суспільства.

Значно більший потенціал суспільних контроверсій мали інші історичні події. Як зазначає Ярослав Грицак у своїх «Тезах до дискусії про УПА», найбільші незгоди поміж українськими громадянами спостерігаються в оцінках Другої світової війни⁶⁰. Протиріччя виступають вже у самому трактуванні цієї події – як Другої світової або ж Великої Вітчизняної війни. Соціологічні опитування виявляють виразні відмінності у ставленні до дати 9 Травня між мешканцями східних та західних регіонів України⁶¹. Святкування 9 Травня як Дня Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні міцно закорінене в традиціях радянської доби, а також у практиках української влади часів незалежності. У незалежній Україні святкування Дня Перемоги перетворилося на ефективний засіб демонстрування історичної спадковості посткомуністичних груп правлячого класу.

Найгострішою у цілому комплексі проблем, пов'язаних з війною, безперечно, була і залишається проблема історичної оцінки та офіційного статусу УПА. Хоча В.Ющенко як кандидат у Президенти свого часу не давав обіцянок щодо визнання Української Повстанської Армії як воюючої сторони та надання ветеранам цієї організації статусу учасників бойових дій, заклики та надії на таке визнання неодноразово лунали у певних політичних колах. У своїх промовах В.Ющенко неодноразово наголошував на потребі примирення, звертаючись до ветеранів Радянської армії та УПА із закликом подати одне одному руку.

Однак потрібно зауважити, що вибір стратегій поведінки для тодішнього Президента В.Ющенка в цьому питанні був досить обмеженим. По-перше, ще не забуті були винаходи чорного «піару» часів передвиборчої кампанії 2004 р., зокрема звинувачення в ідеологічній близькості до нацизму не давали йому можливості для різких змін у трактуванні Другої світової війни та Дня Перемоги. Ще важливішим було суспільне сприйняття свята (за даними соціологічних опитувань наприкінці квітня 2005 року відзначати шістдесятю річницю перемоги збиралися 86% респондентів; 51% опитаних вважали цю дату Днем Перемоги Радянського Союзу, на противагу до 9%, для яких це була перемога країн антигітлерівської коаліції)⁶². На тлі інших радянських

свят, які в незалежній Україні практично втратили своє символічне значення, 9 Травня стало притулком для радянської історичної свідомості та колективної ідентичності, і з цим не може не рахуватися жоден представник української загальнодержавної влади, який претендує на суспільне визнання. Є ще одна перешкода для ревізії трактування подій та учасників Другої світової війни в Україні, зокрема для визнання УПА воюючою стороною – міжнародно-правові наслідки такого визнання. Пов'язавши свою легітимність з українськими націоналістичними формуваннями 1940-х років, влада неминуче мусила взяти на себе відповідальність за всі їхні дії. В.Ющенко в цьому питанні займав послідовну позицію, незважаючи на можливі втрати певної частини електорату у східних та південних регіонах України напередодні чергових президентських виборів. Його Указ «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття» доручав Кабінету Міністрів України «забезпечити вжиття додаткових заходів щодо активізації роботи з визнання діяльності організацій, які боролися у ХХ столітті за здобуття Україною незалежності, зокрема діяльності Української військової організації, Карпатської Січі, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради, українським визвольним рухом ХХ століття»⁶³.

Поза сумнівом, кульмінацією українського національного нарративу (в його державницькому варіанті) є здобуття незалежності України. Головні державні події періоду незалежності на комеморативному рівні відображено у двох державних святах України – власне Дні Незалежності та Дні Конституції. За часів президентства Л.Кучми обидва свята надавали щорічну нагоду продемонструвати здобутки українського державотворення. Зокрема, ухвалення Конституції 28 червня 1996 року Президент Кучма трактував як свою особисту заслугу, тому комеморативний статус Дня Конституції за його президентства був досить високим. Натомість Президент В.Ющенко, прихід якого до влади супроводжувався конституційними змінами (які істотно обмежували повноваження Президента), цьому святу не став надавати такого значення, яке воно мало за попереднього режиму. Це можна пояснити хіба що тим, що одним із лейтмотивів його діяльності на посаді Президента було внесення змін до Основного закону держави.

Тенденція до зміни стилю святкування, яку можна було зауважити і щодо Дня Перемоги, далася взнаки також в урочистостях з нагоди річниці здобуття державної незалежності. І знову, на відміну від практики попередніх років, 2005 року святкування Дня Незалежності відбулося без військового параду, а від представників уряду (зокрема від тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань М.Томенка та особисто від Президента В.Ющенко) виходили заклики перетворити День Незалежності на свято простих людей, перемістити святкування з офіційної сфери у приватну. Попри це, здобуття незалежності залишається центральною подією української національної телеології, а

День Незалежності – головним офіційним святом Української держави. Пов'язані з його святкуванням офіційні тексти також дають можливість виявити інші складники українського комеморативного нарративу. У виступі на майдані Незалежності 24 серпня 2005 року Президент В.Ющенко згадував такі доленосні віхи української національної історії: Давньоруську державу (при цьому згадуючи про хрещення Русі), козацьку добу (з її найбільшим державницьким здобутком – Конституцією Пилипа Орлика), український національний рух XIX – XX століть (і ті постаті, які, на думку авторів промови, є представниками цього руху – Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського, Миколи Хвильового та Василя Стуса), а також «найбільші в людській історії трагедії», що випали на долю українського народу у XX столітті – «дві світові війни, Голодомор і Голокост». Отож, у тій промові ми маємо стислий виклад українського комеморативного нарративу, що його можна побачити і в інших офіційних текстах.

Головні зміни у трактуванні подій стосувалися сюжетів з української історії XX століття. Ці сюжети, у свою чергу, можна поділити на два блоки: 1) українські державотворчі зусилля 1918 – 1920 років (УНР і ЗУНР); 2) доля українського народу за часів радянського тоталітаризму (голодомори та репресії).

На відміну від Л. Кравчука та Л. Кучми, які лише частково пов'язували власну легітимність з українськими державами 1918 – 1920 років (Михайло Грушевський, наприклад, став об'єктом посиленої комеморативної активності, натомість Симон Петлюра для влади залишився у статусі «суперечливої постаті»), Віктор Ющенко задекларував повну готовність зачислити діячів українських визвольних змагань того часу до пантеону національних героїв: Є.Петрушевича – президента ЗУНР, Голову Директорії УНР – В.Винниченка, Голову Директорії, Головного отамана військ УНР – С.Петлюру, керівників урядів УНР – В.Голубовича, В.Чехівського, С.Остапенка, Б.Мартоса, І.Мазепу, В.Прокоповича, А.Лівицького, голів урядів ЗУНР – К.Левицького, С.Голубовича. Зокрема, Президент видав Указ від 16 травня 2005 року «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки»⁶⁴, який передбачав здійснення низки наукових та офіційних заходів, серед яких: «присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен видатних діячів УНР та ЗУНР, а також відповідного найменування чи перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України» та доручення Державному комітету телебачення і радіомовлення України «організувати цикли теле- і радіопередач, присвячених життю і діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо увічнення пам'яті чільних діячів національно-визвольних змагань початку XX століття в Україні». Двома роками пізніше Віктор Ющенко знов

повертається до цієї теми в Указі від 12 квітня 2007 року «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників»⁶⁵.

На противагу ставленню політиків до подій віддаленого минулого, оцінки або відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з голодоморами або репресіями, виходять далеко за межі символічних жестів. Оскільки до сьогодні ще живі очевидці та постраждалі від злочинів влади, нагальною залишається потреба відновлення справедливості та засудження злочинців. З іншого боку, той факт, що велика частина пострадянської політичної верхівки генетично пов'язана з радянською добою, спричиняє потужну протидію ініціативам влади в означеному напрямі. Попри це, було видано цілий ряд нормативних актів, що стосувалися трагічних історичних подій.

Політичний контекст пам'яті не залишався суто контекстом внутрішньополітичної боротьби, він поширювався і на міждержавні відносини, тенденції яких свідчать, що «держави намагаються сумістити свої кордони з кордонами своїх культур і захищати й запроваджувати свої культури у межах своєї влади»⁶⁶. Це особливо яскраво виявилось в законодавчих ініціативах у Російській Федерації, заявах президентів України та Росії, їхньому обміні відкритими листами⁶⁷. Так, в Росії розроблено проект федерального закону «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников»⁶⁸.

Усе це свідчить про надзвичайно велику вагу, яку надають держави політичному контексту історичної пам'яті. Ще одним свідченням цього є створення президентом Росії Д.Медведевим комісії «з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». Раніше Д.Медведев неодноразово говорив про «неприпустимість фальсифікації історії», у тому числі Великої Вітчизняної війни⁶⁹. Принагідно зауважимо, що «неприпустимість фальсифікації історії», за Д. Медведевим, стосується не всіх. Ніхто інший, як прем'єр-міністр Російської Федерації В. Путін, на грудневій 2010 р. прямій лінії зі співвітчизниками вдався до фантазування на тему Великої Вітчизняної війни. Росія перемогла б у Великій Вітчизняній війні і без України. «Ми все одно перемогли б, тому що ми країна переможців», – заявив він у відповідь на запитання одного із учасників трансляції. За словами В.Путіна, статистика періоду Великої Вітчизняної війни свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – понад 70%. «Це значить, що війна виграна, не хочу нікого ображати, за рахунок індустриальних ресурсів РФ. Це історичний факт, це все в документах»⁷⁰, – сказав він. Л.Гриневич, на нашу думку, доречно проводить паралель між заявою В.Путіна і тостом «За російський народ», виголошеним Й.Сталініним 24 травня 1945 р. під час прийому в Кремлі. Вона вважає, що заява В.Путіна «не лише ображає українських учасників війни та їхніх нащадків, але також об'єктивно ставить дружню Росії верховну українську владу у край незручне становище»⁷¹.

Політичні та регіональні відмінності у розумінні цілей та пріоритетів політики пам'яті породжують взаємовиключні практики. Досить пригадати такі факти, як зведення у 2007 р. в Одесі пам'ятника імператриці Катерині II, відкриття пам'ятника «Жертвам радянського народу, які загинули від рук підсобників фашистів – ОУН – УПА» в Сімферополі (2007р.), присвоєння звання Героя України Р.Шухевичу (2009 р.) і С.Бандері (2010 р.), встановлення пам'ятника Й.Сталіну в Запоріжжі (2010 р.) та інші. Відсутність єдності комеморативних практик політичного керівництва держави періоду коабітації аж ніяк не сприяла консолідації пам'яті нації⁷². Акти комеморації, як і вся політика пам'яті в державі часів незалежності, залишалися контроверсійними. Підготовлений 2009 р. в Секретаріаті Президента України В. Ющенко проект Закону України «Про відновлення і збереження національної пам'яті українського народу» так і не був внесений на розгляд Верховної Ради України. І спричинилося це не тільки недосконалістю законопроекту, в якому домінували етноукраїнські мотиви пам'яті, а саме просторово-часове поле історичної пам'яті обмежувалося ХХ століттям, а й міркуваннями політичної доцільності. Це саме простежується і в діяльності Українського інституту національної пам'яті. Тим часом логіка відновлення і збереження національної пам'яті поліетнічного, поліконфесійного, полікультурного українського соціуму вимагає враховувати, що Україна є Батьківщиною української етнічної нації та 130 іноетнічних груп, з їхньою власною історією, соціальною, етнічною, релігійною пам'яттю та їх регіональними особливостями, що всі вони – громадяни Української держави, об'єднані спільним минулим і сучасним і що їм творити спільне майбутнє. Їх об'єднують і мають об'єднувати спільні національно-державницькі інтереси. На таке об'єднання, з відсиланням до минулого, до історичної пам'яті та з використанням актів комеморації, і має бути спрямована деполітизована діяльність Українського інституту національної пам'яті. Він мав би стати координаційним центром, що відбирав би і пропонував суспільній думці селективно закріплену у свідомості українського соціуму таку інформацію про минуле, яка консенсусно сприймається більшістю етнічних, релігійних, мовних та інших страт і більшістю всього соціуму як життєво важлива для збереження власної та формування загальнодержавної ідентичності, для набуття духовних сил та соціально значимого досвіду в інтересах сьогодення і майбутнього.

Такий підхід до історичної пам'яті та формування політики у відповідній сфері можливий за умови сприйняття суспільством загальноприйнятого проекту майбутнього та консенсусу щодо основоположних цінностей. До такої думки схиляються вітчизняні дослідники проблем пам'яті Ю.Зерній, В.Ткаченко, Л.Нагорна та інші. Вони ж виокремлюють ризики та небезпеки, що можуть постати перед суспільством та державою у разі легковажного ставлення до політики пам'яті, та обґрунтовують рекомендації щодо мінімізації їх руйнівного впливу⁷³.

Та парадокс у тому, що за всі роки незалежності України всі політичні режими свідомо і цілеспрямовано використовували і використовують феномен історичної пам'яті як знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Верховній і місцевій владі у цій сфері бракує солідарної політичної волі і відповідальності (підкреслення наше – Авт.), опертих на історію українського соціуму, його традиції та звичаї.

¹ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998. – С. 357.

² Гірц Кліфорд. Інтерпретація культур. – Київ, 2001. – С. 372.

³ Малес Л. Політика пам'яті та полікультурність у соціокультурному аналізі українського суспільства // Український соціум. Науковий журнал. – 2009. – №3(30). – С. 18.

⁴ Хаттон П. История как искусство памяти. – СПб.: Владимир Даль, 2003. – С. 200.

⁵ Гири П. История в роли памяти // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2005. – Вып. 14. – С. 65.

⁶ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3. – С. 19.

⁷ Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4(9). – С. 40.

⁸ Шнирельман В. Миф о прошлом и национализм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://semitology.lugovsa.net/elephants/myth_of_past.htm. – Назва з екрана.

⁹ Шайгородський Ю. Міфогенеза в системі політичної теорії // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С. 18.

¹⁰ Там само. – С. 23.

¹¹ Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4(9). – С. 37 – 38.

¹² Нора П. Проблематика мест памяти // Франция – память / П.Нора, М.Озуф, Ж. де Пюимеж, М.Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 26.

¹³ Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1(6). – С. 33.

¹⁴ Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1(2). – С. 74.

¹⁵ Медведчук В. Волинь – наш спільний біль// День. – 2003. – 2 квітня.

¹⁶ Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – С. 6.

¹⁷ Див.: Кун. Т. Структура научных революций. – М., 1975.

¹⁸ Українська історична наука під Сове́тами. – Мюнхен., 1957. – С.60 – 61.

¹⁹ Там само. – С. 62.

²⁰ Там само. – С. 64.

²¹ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986.

²² Детальніше див.: Калакура Ярослав. Українська історіографія. – К., 2004. – С. 320 – 321.

²³ Український історичний журнал. – 1959. – №2. – С.154.

²⁴ Детальніше див.: Хорхордина Т.И. Архивы в «Зазеркалье»: архивоведческая культура тоталитарных режимов// Советская историография. – М., 1996. – С. 191 – 214.

²⁵ Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований. Тезисы доклада доктора исторических наук, профессора Б.А.Рыбакова на сессии по истории Крыма. – Симферополь, 1952.

²⁶ Аналіз тез доповіді Б.Рибакова див.: Ніколаєнко Дмитро. Формування кримського міфу у СРСР// Кримські студії. – 2003. – №3-4. – С. 33 – 44.

²⁷ Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований. – С. 16.

²⁸ Там само.

²⁹ Бердяев Н.А. Смысл истории. – С. 12.

³⁰ Там само. – С.16.

³¹ Під час опитування застосовувався такий розподіл областей за регіонами: Південь – АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; Центр – Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Схід – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

³² 66% українців небайдужі до історії // День. – 2009. – №107(3027). – 25 червня.

³³ Экспертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». – К.: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. – С.39.

³⁴ Зерній Ю. Исторична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1(2). – С. 71–72.

³⁵ Соціологічні опитування. Питання за типами. Регіональний розподіл [Електронний ресурс] / Центр Розумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls/php?cat_id=120.- Назва з екрана.

³⁶ Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell, 1983. – P. 86.

³⁷ Див: <http://blog.kremlin.ru/post/30/transcript> та <http://www.president.gov.ua/ru/news/14676/html>.

³⁸ Проект: Федеральный закон «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников» [Електронний ресурс]. Информационное агентство «Regnum». – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1453517.html>. – Назва з екрана.

³⁹ Медведев: Пересмотр истории не должен вредить России [Електронний ресурс]. Грани.ру. – Режим доступу: <http://grani.ru/politics/Russia/President/m.151255.html/> – Назва з екрана.

⁴⁰ Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biserris.ru/15/245.html>. – Назва з екрана.

⁴¹ Соціологічні опитування. Питання за типами. Регіональний розподіл [Електронний ресурс] / Центр Розумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls/php?cat_id=120.- Назва з екрана.

⁴² Исторична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю.О.Зерній. – К.: НІСД, 2008. – С. 43.

⁴³ А.Миллер. Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине // Формирование нации и государства в современном мире: сб. науч. трудов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки. Гл. ред. акад. РАН Ю.С.Пивоваров. – М., 2008. – №1. – С. 83 – 100.

⁴⁴ Там само. – С. 99 – 100.

⁴⁵ Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3 (12). – С. 11.

⁴⁶ Аза Л. Етнорегіональний вимір потенційної трудової міграції в Україні// Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – К., 2009. – С. 143 – 152.

⁴⁷ Детально див.: Коваленко Гліб. Учення Патріарха про «Руський світ»: перезавантаження – 2010. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/387.

⁴⁸ Широпаев Алексей. «Нас, русских, испортила татарщина...» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politua.ru/concept/764.html> – Назва з екрана.

⁴⁹ Каппелер Андреас «Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kappeler-2.htm> – Назва з екрана.

⁵⁰ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 168.

⁵¹ Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3(12). – С. 21.

⁵² Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» №927 від 5 липня 2006 року [Електронний ресурс]. Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/876.htm>. – Назва з екрана.

⁵³ Нагорна Л. Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів // Історичний журнал. – 2010. – №1-3. – С. 4.

⁵⁴ Ярослав Грицак. Нові повороти в українській політиці пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/article/80859/> – Назва з екрана.

⁵⁵ Газета по-київськи. – 2009. – 28 грудня.

⁵⁶ Янукович В. Як Україні далі жити. Статті, виступи, роздуми. – К.: Дизайн-Принт, 2008. – С. 251.

⁵⁷ Додається: Грицак Ярослав. Нові повороти в українській політиці пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/article/80859/> – Назва з екрана.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Янукович В. Як Україні далі жити. Статті, виступи, роздуми. – С. 216.

⁶⁰ Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – Київ, 2004. – С. 91.

⁶¹ «Кожен десятий українець не збирається святкувати День Перемоги» [Електронний ресурс] / Українська мережа новин «Кореспондент». – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/257178.html>. – Назва з екрана.

⁶² Там само.

⁶³ Указ Президента України № 946/2009 «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття» [Електронний ресурс]. офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10082.html>. – Назва з екрана.

⁶⁴ Указ Президента України № 793/2005 «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» [Електронний ресурс]. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2454.html>. – Назва з екрана.

⁶⁵ Указ Президента України № 297/2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників» [Електронний ресурс]. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5998.html>. – Назва з екрана.

⁶⁶ Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell, 1983. – P. 86.

⁶⁷ Див.: <http://blog.kremlin.ru/post/30/transcript> та <http://www.president.gov.ua/ru/news/14676.html>.

⁶⁸ Проект: Федеральный закон «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников» [Електронний ресурс]. Информационное агентство «REGNUM». – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1153517.html>. – Назва з екрана.

⁶⁹ Медведев: Пересмотр истории не должен вредить России [Електронний ресурс]. Грани.ру. – Режим доступу: <http://www.grani.ru/politics/russia/President/m.151255.html>. – Назва з екрана.

⁷⁰ Имперскому шовинизму нет предела. Владимир Путин: «Россия победила бы в Великой Отечественной войне и без Украины». – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-411729.html>. – Назва з екрана.

⁷¹ Гриневиц Л. Коли соромно мовчати // День. – 2010. – 24 – 25 грудня.

⁷² Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №3(8). – С. 49 – 50.

⁷³ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. – К., 2008; Культура національної пам'яті: європейський та український досвід // Проблеми української політики. Аналітичні доповіді. К. – 2010. – С.255 – 337.

5.2. Зміни в мовному середовищі й освіті

Однією з найбільш вагомих причин регіональних суперечностей в українському суспільстві, полем постійних гострих дискусій і політичної боротьби упродовж усіх років незалежності залишається питання мови. І хоча результати соціологічних досліджень фіксують периферійність лінгвістичних чинників у структурі життєвих потреб громадян України, порівняно з матеріальними та сімейно-побутовими потребами, результати електоральної підтримки основних політичних сил в країні свідчать про те, що виборці схильні довіряти вирішення своїх соціально-економічних питань насамперед тим політикам, з якими мають солідарність у сфері духовних та культурних уподобань.

За цих обставин ефективна мовно-освітня політика держави виступає важливим інструментом підтримання соціально-політичної стабільності та злагоди в країні. А врахування інтересів усіх її громадян, незалежно від того, до якої національності вони належать, є ознакою справді демократичного суспільства.

Сьогодні основними нормативно-правовими актами, що визначають статус і порядок застосування (використання) мов в Україні є: Конституція України (1996 р.), Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року (справа про застосування української мови), *закони*: «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р., «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. (в редакції від 20 січня 2005 р.), «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 р., «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 р.; а також норми Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. (з подальшими змінами і доповненнями) та інші закони України; *кодекси*: Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. (в редакції від 15 березня 2006 р.), Кодекс про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (в редакції від 23 лютого 2006 р.), Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. (в

редакції від 16 березня 2006 р.), Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.

Відповідно до частини першої статті 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова¹. Згідно з офіційним тлумаченням Конституційного Суду це означає, що вона є обов'язковим засобом спілкування на всій території України для здійснення повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, у навчанні дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах².

Поряд з цим в державі гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України (положення 3 статті 10 Конституції України). Вони можуть використовуватися поряд з державною мовою для здійснення повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування у межах і в порядку, що визначається законами України³.

У статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

У статті 7 цього самого Закону також зазначається, що держава вживає заходів щодо підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах⁴.

В Автономній Республіці Крим поряд з державною мовою забезпечується функціонування і розвиток, використання і захист російської, кримськотатарської, а також мов інших національностей (пункт 1 статті 10 Конституції АРК). Російська мова як мова більшості населення і прийнятна для міжнаціонального спілкування використовується в усіх сферах суспільного життя (пункт 2 статті 10 Конституції АРК).

Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, говориться в статтях 3, 24 та 53 Основного закону.

Загалом мовне законодавство України вибудоване на засадах компромісу гарантій колективних прав у сфері збереження і розвитку національних мов та індивідуальних національномовних прав громадян.

Коллективні права громадян України на користування рідною мовою закріплені у статті 11 Конституції України (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), статті 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства); статтях 3 і 11 Закону України «Про мови в Українській РСР» та статті 8 Закону України «Про національні меншини в Україні» (право громадян іншої, ніж українська, національності у місцях проживання, де ці громадяни становлять більшість, застосовувати їхню національну мову, поряд з українською, в роботі, діловодстві і документації державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ та організацій).

У статті 13 Основного закону зазначається також про опікування України національно-культурними та мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в Конституції вони поіменовані як «закордонні українці»).

Про індивідуальні права йдеться в статті 5 Закону України «Про мови в Українській РСР» (право громадян на користування будь-якою мовою – своєю національною, українською, російською або іншою прийнятною для сторін, у тому числі під час звернення до офіційних установ), статтях 24, 36, 53 Конституції України (право громадян на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови), статті 6 Закону України «Про звернення громадян» (право громадян звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб як українською, так й іншою мовою, прийнятною для сторін. При цьому рішення звернень та відповіді на них оформлюються відповідно до законодавства про мови, але можуть бути викладені у перекладі мовою спілкування заявника).

Відповідальними державними інституціями за реалізацію мовного законодавства в Україні є: Міністерство культури і туризму України (Сектор мовної політики), Державний комітет України у справах національностей та релігій (Департамент етнополітики та європейської інтеграції), Державний комітет України з питань телебачення і радіомовлення, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Головним урядовим документом, покликаним створити належні умови для розвитку і розширення сфери функціонування української мови в Україні, є «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки», затверджена постановою Кабінету Міністрів України №1546 від 2 жовтня 2003 р. Основними напрямками її реалізації визначені: стимулювання глибокого вивчення української мови; створення належних умов для вивчення української мови громадянами України з-поміж національних меншин; оптимізація

мережі навчальних закладів для безперервного виховання і навчання українською мовою; проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі лінгвістичної технології, створення інтелектуальних мовно-інформаційних систем нового покоління; розширення словникової бази, підготовка і видання нової енциклопедичної та лінгвістичної літератури, написання підручників з української мови, у тому числі їх електронних варіантів; сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами України⁵.

Фінансове забезпечення мовних потреб національних меншин здійснює Державний комітет України у справах національностей та релігій за бюджетною програмою 532 1080 «Заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». У 2006 р. на заходи з реалізації програми державного бюджету було виділено 900 тис. грн, у 2007 р. – 963 тис. грн⁶.

Головним конфліктопровокуючим чинником мовної ситуації в Україні залишається питання статусу російської мови, яка не є державною, проте має історично зумовлені сильні соціальні позиції та підтримку. Як свідчать результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., українську мову рідною вважає 67,5% жителів України, що на 2,8% більше, ніж за даними перепису 1989 р., російську – 29,6%. Порівняно з попереднім переписом 1989 р., цей показник зменшився на 3,2%. Водночас, на 2,53% (з 12,24 до 14,77%) збільшилася кількість українців з рідною російською мовою. Причому 3,2% усього етнічно українського населення взагалі не володіє українською мовою, що є особливо несприятливим чинником консолідації українців.

Серед представників інших етнічних груп, які мешкають в Україні, зокрема білорусів, частка осіб, які вважають рідною російську мову, за 1989 – 2001 рр. збільшилася на 7,30%, молдован – на 2,09, болгар – на 3,1, греків – на 9,64, татар – на 9,7, циган – на 3,12, крим. татар – на 2,14, азербайджанців – на 13,16, гагаузів – на 5,51%. Частка тих, хто під час останнього перепису назвав рідною російську мову, скоротилася лише серед євреїв – на 7,65%, поляків – на 4,66, угорців – на 0,63, румунів – на 3,46, вірмен – на 4,35 та німців – на 2,53%. Сукупно частка осіб (окрім етнічних росіян), які вважають рідною російську мову, за 1989 – 2001 рр. в Україні збільшилася на 1,8%⁷. Щоправда, за цей період, фактично вперше з 1950-х рр., дещо зросла кількість осіб, які ідентифікують себе з іншими, ніж власне українці, етносами, але при цьому вважають рідною саме українську мову. Передовсім це стосується німців (збільшення на 12,94%), євреїв (на 11,37%), циган (на 8,76%), білорусів (на 8,22%).

На відміну від узагальнених результатів переписів населення, дані соціологічних досліджень свідчать, що в повсякденному житті українська мова займає набагато «скромніше» місце. Так, за результатами соціологічного дослідження «Омнібус – 2007», проведеного Інститутом соціології НАН України та соціологічною службою «Соціс» у

травні 2007 р. (керівники – д-р соціол. наук М.Шульга, д-р соціол. наук О.Вишняк); виключно російською мовою в сім'ї (саме тут вибір мови є максимально вільним, позбавленим тиску середовища) спілкується 28% громадян України; переважно російською, але зрідка й українською – 14,3%; змішаною, в якій вживаються як українські, так і російські слова – 19,7%; переважно українською, але зрідка й російською – 8,7%, виключно українською – 29%⁸.

При цьому ситуація принципово різниться щодо мовних практик в окремих регіонах країни. Крайніми полюсами мовного розподілу в сімейному спілкуванні є Захід України (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), Донбас (Донецька та Луганська області) та Крим. Так, на Заході країни виключно українською мовою спілкується вдома 80,8% опитаних, у той час як в Донбасі та Криму – лише 1,1%. Між ними знаходяться Центр (Вінницька, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська області та м. Київ) та Північний Схід (Житомирська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області) – 36,0%, а також Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) і Південний Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області) – 5,3%.

Виключно російською мовою у своїй сім'ї розмовляє 70,2% населення Донбасу та Криму. На Заході нею спілкується лише 1,7% громадян, у Центрі та на Північному Сході – 9,5%, Півдні та Південному Сході – 35,7%.

Тих, хто вдома говорить змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова, найбільше зосереджено у Центрі та Північному Сході, а також Півдні та Південному Сході – 27,2 і 28,4%, відповідно⁹.

За показником «рідна мова» найбільш поширеною, російська мова є на Півдні та Сході України (опитування проведене у 2006 – 2007 рр. Центром економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова)¹⁰.

Так, в АР Крим українську мову рідною вважає лише 3,2% громадян, у той час як російську – 69,5%. Близько чверті (24,7%) кримчан є білінгвами (у нашому дослідженні – це особи, для яких рідною є і українська, і російська мови).

У Миколаївській області кількість тих, хто вважає рідною російську мову, і, тих, для кого рідною виступає українська, є майже однаковою – 34,0 і 34,2%, відповідно. Досить багато тут і білінгвів – 30,9%.

У Херсонській області відносну більшість становлять білінгви – 41,6%, близько третини громадян вважають рідною українську мову, четверта частина (25,2%) – російську.

Натомість, в Одеській області трохи більше половини мешканців – 50,8% вважають рідною українську мову, близько третини (31,8%) – російську, 16,1% є білінгвами.

Близько половини (45,0%) населення Східного регіону вважає рідною російську мову, третина (32,2%) відносить себе до білінгвів, і лише 21,2% визнають рідною українську мову. При цьому, лише в Донецькій та Луганській областях російську мову вважають рідною більше половини жителів – 65,4 і 56,0%, відповідно. Частка громадян, для яких рідною є українська мова, є незначною – 9,9 і 8,9%, відповідно. Однак тут досить багато білінгвів – 23,3% і 34,1%, відповідно.

У Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях ступінь використання української та російської мов майже збігається. Так, в Дніпропетровській області українську мову вважає рідною 37,4% населення області, російську – 24,6%, білінгви становлять 35,7%.

У Запорізькій області переважають білінгви – 41,0%. Ті, для кого рідною є російська мова, становлять 31,5%, українська – 27,0%.

У Харківській області російська мова є рідною для 36,5% жителів, майже стільки ж віднесли себе до білінгвів – 35,2%, понад чверть громадян визнали рідною українську мову – 27,3%.

На Заході країни українська мова є домінуючою. Рідною її вважає абсолютна більшість населення Івано-Франківської – 94,85%, Тернопільської – 93,7%, Закарпатської – 94,5%, Волинської – 92,2%, Рівненської – 88,2% та Чернівецької – 72,5% областей.

Для більшості (69,0%) жителів Центру України рідною є українська мова. Водночас за цим показником області названого регіону можна поділити на три групи, де українська мова є рідною:

1) для переважної більшості громадян: Вінницька – 84,3%, Хмельницька – 83,1%; Черкаська – 81,7%; Кіровоградська – 80,9%, Полтавська – 78,1%;

2) для більшості мешканців: Київська – 69,8% та Житомирська – 68,3% області. Високою тут є також частка білінгвів – 25,9 і 23,7%, відповідно;

3) для відносної більшості населення: Чернігівська та Сумська області (українська мова є рідною для 48,2% мешканців Чернігівської та 40,8% мешканців Сумської областей). На другому місці тут знаходяться білінгви – 36,9 і 36,1%, відповідно. На третьому – ті, для кого рідною мовою є російська – 13,8 і 22,4%, відповідно¹¹.

Фактично Україна є двомовною державою, в якій найбільшими групами населення є: 1) україномовні (проживають переважно на Заході України), 2) двомовні (Центр) та 3) російськомовні громадяни (Південь та Схід країни). Деякі вчені виділяють ще й четверту групу: осіб, що розмовляють так званим суржиком і тому взагалі погано орієнтуються в питаннях мови¹². Цей поділ ускладнюється тим, що він не є суто етнічним (з досить однозначним критерієм виділення груп), а етнічно-мовним (психологічним – з нечітким і плинним критерієм, тобто людина змінює мову залежно від свого місця проживання, тимчасового перебування, професійного оточення, сімейно-дружнього кола).

Україномовним і надалі залишається здебільшого сільське населення України. Щодо урбаністичного середовища, більш-менш повноцінним україномовним міським населенням відзначається лише Західний регіон. У великих промислових містах Сходу, Півдня, частково Центру України домінуючою є мова колишньої метрополії, тобто російська. Навіть у столиці держави – Києві мовою міського побуту й досі залишається російська мова (вживання вдома переважно російської, але зрідка й української характерне для 32% киян, водночас майже чверть (24%) столичних мешканців спілкується виключно російською мовою)¹³. «Зважаючи на те, що міста – вершинні комунікаційні вузли етносоціальних зв'язків, – зазначає М.Дністрянський, – така етнографічна біполярність значної частини території України розриває систему територіальних внутрішньорегіональних поєднань, перешкоджаючи українській етнічній нації завершити необхідний процес модернізації. У зв'язку з цим очевидно є функціональна невідповідність двох середовищ, зокрема у тому контексті, що такий великий, значною мірою відчужений від української культури центр не має підстав і можливостей забезпечувати органічні культурні потреби прилеглої округи. З іншого боку, українське культурне середовище сільської місцевості та малих міських поселень, не знаходячи свого логічного вивершення у середовищі великих міст, зазнавало і зазнає поступової маргіналізації та акультурації, які виявляються, наприклад, у вживанні національної мови лише на побутовому рівні і у середовищі соціально нижчих верств населення... Враховуючи те, що і надалі відбуватиметься процес урбанізації і українське мовно-культурне середовище сіл невблаганно звужуватиметься, то, якщо не буде створено необхідних передумов для розвитку української культури у великих містах, – продовжує автор, – загроза поглиблення кризи української етнічності стає досить реальною»¹⁴.

Академік Іван Дзюба привертає увагу ще до одного явища: традиційно зневажливе ставлення до української мови як до сільської в сучасній Україні змінилося ставленням до неї як до знаку політичної українськості. На неї переносять усі негаразди, викликані жахливим економічним становищем, вона відіграє роль подразника для невдоволених мас. Натомість російська мова стає знаком соціального протесту проти безладу в країні й зубожіння народу. Дослідження електоральної поведінки громадян України, які провів Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), також показали, що національні почуття росіян-українців (робочий термін, який використовується в дослідженні КМІСу, і позначає людей змішаного національного походження і самосвідомості) та моноетнічних росіян спонукають їх більше довіряти тим політикам, які переконують, що життя покращиться, якщо Україна відмовиться від наміру приєднатися до НАТО, а приєднається до союзу Росії і Білорусі, та надасть російській мові статусу державної¹⁵.

Єдиною сферою, де українська мова переважає російську, є система освіти. Станом на 2008/09 навчальний рік в державі функціонували 20 045 загальноосвітні навчальні заклади. Серед них з українською мовою навчання – 84,63% (16 909 шкіл), російською – 5,98% (1 199 школи). Поміж 4438383 учнів загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 84,63% (3 756 033 учнів), з російською – 9,09% (403719 учнів)¹⁶.

Для порівняння: у 1991/92 навчальному році в Україні працювали 21044 загальноосвітні школи. 74% (15538 шкіл) від їх загальної кількості становили ті, в яких навчання здійснювалося українською мовою, 16% (3364 школи) – російською. Поміж 6835331 учня загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 51% (3516056 учнів), з російською – 47,8% (3267950 учнів)¹⁷.

В Україні функціонує 919 державних професійно-технічних закладів. У 35 закладах викладання всіх предметів проводиться російською мовою. Кількість учнів, які навчаються російською мовою, становить 51,4 тисячі осіб, або 12,5% від загальної кількості учнів. Частково російською мовою викладаються предмети в деяких закладах Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Одеської, Харківської областей.

У 2008/09 навчальному році кількість студентів закладів першого-другого рівнів акредитації, які навчалися російською мовою, становила 45 907 осіб (у 1999/2000 році їх було 123 560), третього-четвертого рівнів – 280 767 осіб (у 1999/2000 році їх було 395 605). Тобто в 2008/09 навчальному році російською мовою навчалася на 114 836 студентів менше, ніж у 1999/2000 навчальному році.

Разом з цим, є серйозні підстави говорити про завищеність офіційних статистичних даних (адже для того, щоб оголосити школу україномовною за статусом, не обов'язково, щоб усі дисципліни в ній викладалися українською мовою). З іншого боку, загальновідомим є той факт, що в багатьох «українізованих школах» як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів нерідко переходять на спілкування російською мовою, що є прямим порушенням положення про єдиний мовний режим школи. Особливо незадовільним є стан функціонування україномовної освіти в Автономній Республіці Крим (АРК), де майже 91% школярів навчаються російською мовою, 3% кримськотатарською і тільки 6% – українською¹⁸. Із 64 навчальних закладів Сімферополя гімназія є єдиною українською школою. В селах Криму україномовні школи взагалі відсутні.

Складною для розвитку освіти державною мовою залишається ситуація і в східних регіонах України. Так, у Донецькій області, населення якої майже на 2/3 складається з українців, у 2008/09 навчальному році статус україномовної мала лише 741 загальноосвітня школа,

або 67% від загальної кількості відповідних закладів. У них державною мовою навчалося 138 00 учнів, що становило 40,3% від їх загальної кількості¹⁹.

У 2010 р. лише 5 988 осіб, або 22,48% учасників Зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів – ЗНТ (його проходження є обов'язковою умовою вступу у вищі навчальні заклади України) з цієї області виявили бажання скласти тест з історії України українською мовою, натомість російською – 20 649 осіб, або 77,52%. Усього для проходження ЗНТ у Донецькій області зареєструвалося 36 220 осіб. З них тест з історії України складало 26637 осіб, або 73,54% від усієї кількості зареєстрованих учасників зовнішнього незалежного оцінювання. Тест з математики складало 24 834 осіб (68,56%). З них українською мовою – 5 220 осіб, або 21,02%, російською – 19 614 осіб, або 78,98%.

Схожою є ситуація і на Луганщині. Тест з історії України у 2010 р. у Луганській області виявило бажання скласти 15 229 осіб, або 73,43% від усієї кількості зареєстрованих учасників зовнішнього незалежного оцінювання (20 738 осіб). З них українську мову для виконання своїх тестових завдань обрали – 3 288 осіб, або 21,59%, російську – 11 941 особа, або 78,4%²⁰. Тест з математики складало 13008 осіб (62,73%). З них українською мовою – 2 490 осіб, або 19,14%, російською – 10518, або 80,86%²¹. Якщо порівняти ці показники з аналогічними у 2008 р., то ситуація не змінилася. Тоді скласти тести українською мовою виявили бажання 18% учасників зовнішнього незалежного оцінювання, у той час як російською – 81,0%²².

У таких же галузях, як сфера приватного підприємництва, спорт, книговидавництво, засоби масової інформації (особливо друковані), кінематограф, наявний факт не просто повільного впровадження української мови, а помітного переважання російської. Так, за даними Держкомтелерадіо, в 1995 р. за кількістю назв газет, що видавалися, україномовні газети становили 51%, російськомовні – 40%. Однак ситуація погіршилася. У 2009 р. у разовому тиражі газет, що виходили в Україні, на україномовні припадало 29%, а на російськомовні – 67%. За цей же період відсоток журналів, виданих українською мовою, скоротився з 70% до 10,6%. Натомість російською мовою зріс з 18% до 89,4%.

Продукція національного книговидання формує лише 15% загального обсягу книжкового ринку країни, обіг якого становить 200 – 300 млн дол. Близько 85% книжок, які продаються в Україні – це книжки, видані в Російській Федерації. При цьому книжки відомих україномовних видавництв можна придбати лише в Києві та деяких обласних центрах.

Щодо сегмента так званих глянцевого (жіночих, чоловічих та інших журналів), то тут україномовний продукт майже відсутній. До того ж офіційна статистика не враховує контрабандних потоків друкованої продукції, які потрапляють в Україну з Російської Федерації.

Деяким чином подібний стан справ можна пояснити законами ринку – попит породжує пропозицію, проте лише до певної міри. Закон «Про державну підтримку книговидавництва та преси в Російській Федерації» почав діяти ще у січні 1996 р. В Україні – аналогічний, але значно обмежений – лише у червні 2004 р. Таким чином, книговидавнича галузь Росії змогла не лише вийти з кризи, а й досягти значних показників як за кількістю назв книг, так і за обсягами випуску друкованої продукції. Це дало їй змогу відразу представляти на книжковому ринку України кілька десятків назв книг з тієї чи іншої галузі суспільного життя, у той час як вітчизняним виробникам, в основному через високу собівартість (до останнього часу російська книга була дешевшою за українську на 50 – 60%) – одну чи дві. Крім того, періодика Російської Федерації розповсюджується в Україні приватними та комерційними структурами, в Росії ж – громадяни інших держав не можуть бути засновниками газет і журналів. Іноземна друкована періодика може розповсюджуватися лише на договірних засадах за умови отримання дозволу Міністерства зв'язку і масових комунікацій Російської Федерації.

Національний телерадіоэфір заповнено продуктом неукраїнського походження. Зокрема, у переліку фільмів, які у 2008 р. отримали державне прокатне посвідчення, питома вага американської кінопродукції становила майже 60%, російської – 13%, української – 6%²³. Крім цього, за даними Держкомтеларадіо частотна територія України суттєво (подекуди на 100 – 150 км у глибину) менша, аніж географічна, причому в більшості прикордонних районів іноземні програми приймаються значно краще за вітчизняні, а у ряді місцевостей українське мовлення взагалі відсутнє²⁴. Наприклад, на території Закарпатської області транслюються програми лише 6 загальнонаціональних телерадіоорганізацій: 4 – телевізійні (НТУ, ТОВ «ЕРА», «Студія1+1», «Інтер» та 2 радіомережі (УР-1, УР-2). У деяких районах мають свої телечастоти ще 4 загальнонаціональні телекомпанії. В той же час тут безперешкодно транслюють програми понад 80 зарубіжних мовників Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі, Чехії²⁵.

Державний сектор телебачення в Україні є маловпливовим (частка державних мовників у національному аудіовізуальному просторі 2006 року становила 4%)²⁶. Українська мова переважає лише в мовленні УТ-1 та державних обласних телерадіокомпаній, які мають незначну аудиторію. Так, за даними Держкомтеларадіо України, в 2005 р. частка української мови в обсязі місцевого телемовлення державних телерадіоорганізацій становила 87,7%, російської – 11,6%. Але у східних та південних регіонах обласні телерадіокомпанії зберігають високу частку мовлення російською мовою: в м. Севастополі частка місцевих російськомовних програм становить 72,3%, в Криму – 53,8%, на Донеччині – 32,2%, Луганщині – 30%, Одещині – 28,6%.

На початку 2006 р. Українська Гельсінкська спілка з прав людини оприлюднила інформацію, яку їй вдалося зібрати щодо власників та засновників 10 провідних вітчизняних недержавних телерадіокомпаній. Ознайомлення з цими відомостями переконує в тому, що маємо не просто системну експансію, а домінування закордонного капіталу в українському телевізійному просторі.

Міжнародний досвід свідчить, що така модель розвитку є ризикованою, оскільки великою є ймовірність: переходу галузі під контроль одного чи декількох приватних монополістів у середньостроковій перспективі; переходу галузі під контроль іноземних монополістів чи дрібніших власників. За умови збереження нинішніх тенденцій розвитку національних ЗМІ, масштабів інформаційної та фінансово-економічної експансії на українському медіа-ринку найбільш вірогідною є реалізація саме такого сценарію. За таких обставин украї проблематично говорити про перспективу досягнення оптимального мовного балансу у нашому медіа-просторі. Останнє – лише аспект більш широкої проблеми збереження національної самобутності та державного суверенітету. Для цього українська система ЗМІ повинна: бути орієнтованою на задоволення комунікативно-інформаційних та просвітницько-виховних потреб соціуму і громадян (нині вона орієнтована, насамперед, на обробку суспільної свідомості в інтересах різних політичних сил; давати збалансовану картину розвитку країн та суспільства, а також суто українську інтерпретацію глобальної ситуації, процесів, подій; забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством; бути достатньо українізованою, задовольняючи при цьому потреби меншин: щонайменше на 50% заповнюватися конкурентоспроможним (рейтинговим на внутрішньому ринку) національним продуктом.

Негативний вплив на мовну ситуацію в державі має відсутність механізмів контролю за дотриманням мовного законодавства та будь-яких санкцій за його порушення. Частина 1 статті 6. Закону «Про мови в Українській РСР», з одного боку, вимагає від службових осіб володіння українською і російською мовами, а в разі необхідності – також іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків, але, з другого боку, частина 2 цієї самої статті застерігає, що «незнання громадянами української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу». Лише після влаштування на роботу така особа має оволодіти мовою функціонування органу або організації, де вона працює. Проте конкретного терміну для цього Закон не встановлює. По суті, частина 2 статті 6 Закону «Про мови в Українській РСР» фактично зводить нанівець вимогу, викладену в частині 1 цієї статті.

За Конституцією України володіння державною мовою є обов'язковим для Президента України (стаття 103), професійних суддів (стаття 127) та суддів Конституційного Суду України (стаття 148)²⁷. Крім них, державною мовою зобов'язані володіти члени Вищої ради

юстиції (стаття 6 Закону України «Про Вищу раду юстиції»), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (стаття 5 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»). Але вітчизняне законодавство не встановлює ані критеріїв визначення достатнього рівня володіння державною мовою, ані того, яким чином і хто має визначати цей рівень.

Значною перешкодою в гармонізації мовних відносин в країні виступає регіональна гуманітарна політика. Зокрема, прийняття рішень деякими обласними та міськими радами щодо надання російській мові статусу офіційної (поряд з державним статусом української мови) або робочої мови (мови ділового спілкування, документації) як-от у Миколаєві, Луганську, Одесі, Донецьку, Харкові, Горлівці, Харцизьку та інших. Свої дії місцева влада обґрунтовує зазвичай тим, що більшість громадян названих адміністративно-територіальних одиниць під час Всесоюзного перепису населення 1989 р. назвали рідною саме російську мову. Отже, за такою ознакою ці одиниці нібито можна підвести під поняття місць компактного проживання неукраїнського (у цьому випадку російського) населення, де має право на офіційне використання, поряд з державною, рідна мова цих етнічних груп. Але згідно із законодавством України (див.: частину другу та третю статті 3 закону «Про мови в Українській РСР» та статтю 8 закону «Про національні меншини в Україні») такі місця визначаються не за мовним, а за етнічним принципом. У названих же адміністративно-територіальних одиницях переважають в абсолютному або у відносному (щодо кількості етнічних росіян) плані етнічні українці.

Разом з цим слід підкреслити, що органи місцевого самоврядування тих адміністративно-територіальних одиниць, де етнічні росіяни справді становлять більшість населення, мають право за чинним законодавством забезпечувати для російської мови можливість повноправного функціонування в різних сферах суспільного життя поряд з державною мовою (як це зафіксовано, наприклад, у Конституції Автономної Республіки Крим). Але не замість неї.

Іншим, спільним для вищезазначених рішень, зокрема Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради є те, що у кожному з актів відповідного органу місцевого самоврядування міститься посилання на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин.

Зазначена Хартія була підписана від імені України 2 травня 1996 р. та ратифікована Верховною Радою України 15 травня 2003 року; ратифікаційна грамота доповнена 19 вересня 2005 року.

Ратифікація Україною цієї Хартії у тому вигляді, як це було вчинено 15 травня 2003 року, спричинила виникнення в Україні низки гострих проблем юридичного, політичного та економічного характеру. Головними причинами цього є як неправильний офіційний переклад тексту документа українською мовою, який був доданий до Закону про

ратифікацію Хартії, так і хибне розуміння об'єкта і мети Хартії. Автентичні тексти Хартії, укладеної офіційними мовами Ради Європи – англійською і французькою, чітко вказують на те, що у цьому акті міжнародного права йдеться не про «регіональні мови або мови меншин» (як це міститься у назві та у тексті Закону України), а про єдине поняття – «регіональні або міноритарні мови». Понад те, як зазначено у пункті 11 Пояснювальної записки, «Метою Хартії є захист та підтримка регіональних або міноритарних мов, а не мовних меншин». За визначенням, наведеним у статті 1 Хартії, поняття «регіональні або міноритарні мови» означає мови, котрі – є традиційно вживаними в межах певної території держави громадянами цієї держави, які утворюють групу чисельністю меншою від решти населення держави та є відмінними від офіційної/офіційних мови/мов цієї держави.

Хартія як акт міжнародного права не визначає статусу регіональних або міноритарних мов, а містить перелік цілей і принципів, відповідно до яких кожна держава (яка є стороною Хартії) бере на себе зобов'язання покладати в основу своєї політики, законодавства і практики захист цих мов.

Цілком очевидним є те, що російська мова жодним чином не потрапляє під визначення регіональної або міноритарної мови, оскільки ця мова використовується у багатьох сферах та на значній території держави. Вона не потребує особливого захисного режиму через загрозу свого зникнення²⁸.

Окрім зазначеного, ратифікувавши 15 травня 2003 р. Хартію, Україна взяла дуже серйозні зобов'язання, які за умов нинішньої економічної ситуації видаються нереальними. Зокрема, у системі освіти наша держава зобов'язалася в межах території, де використовуються мови, перелічені в законі про ратифікацію Хартії, забезпечити надання дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної освіти регіональною мовою або мовою меншин, якщо батьки цього бажають, а кількість їхніх дітей вважається достатньою. Також передбачено «заохочувати або дозволяти надання вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин». Далі пропонується зовсім цікава річ – «забезпечити викладання історії і культури, засобом відображення яких є відповідна регіональна мова або мова меншини (а хто буде готувати й видавати підручники?!), та створити наглядовий орган, який контролюватиме всі ці справи». Окремий пункт передбачає, що згадані положення можуть бути поширені й на ті території, на яких певні регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, якщо чисельність осіб, які вживають згадані мови в інших регіонах, «це виправдовує», і зобов'язує у цих випадках «дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншини на всіх рівнях освіти».

У частині здійснення судочинства передбачається право подавати клопотання, докази і документи усно й письмово регіональними мовами або мовами меншин.

У частині роботи адміністративних органів у межах адміністративних районів держави, в яких є певна кількість мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, Україна зобов'язалася забезпечити: використання регіональних мов або мов меншин в адміністративних органах як загалом, так і окремими посадовими особами, які в них працюють, зокрема; право осіб подавати документи, заяви й запити та отримувати на них відповіді регіональними мовами або мовами меншин; дозволити адміністративним органам використовувати бланки і видавати документи цими мовами.

У частині засобів масової інформації (ЗМІ) Хартія в межах визначених територій зобов'язує: забезпечити радіо й телетрансляцію програм регіональними мовами і мовами меншин; створювати радіостанції, газети, телеканали на цих мовах і «покривати додаткові витрати тих ЗМІ, які ці мови використовують»; гарантує свободу прямого прийому та ретрансляції радіо і телепередач із сусідніх країн, які випускаються в ефір такою мовою; забезпечує представництво осіб, що вживають регіональні мови або мови меншин в органах, які контролюють дотримання свобод і плюралізму ЗМІ.

У культурній сфері умови Хартії зобов'язують забезпечити використання регіональних мов або мов меншин в бібліотеках, музеях, відеотеках, архівах, театрах, кінотеатрах та інших установах, причому органи, які займаються культурою, мають мати персонал, що «повністю володіє відповідною регіональною мовою або мовою відповідної меншини».

В економічному та соціальному житті передбачається виключити будь-які обмеження щодо застосування регіональних мов або мов меншин в трудових договорах, технічній документації, інструкціях з використання приладів і товарів, внутрішніх документах компаній, фірм; можливості ведення цими мовами фінансової та банківської документації тощо.

Уже цей побіжний перелік основних положень Хартії свідчить про те, що вони суперечать Конституції України, мовному законодавству та рішенням Конституційного суду щодо тлумачення статті 10 Конституції України в частині застосування державної мови. Тож імплементація цього документа в умовах українських реалій потребує абсолютно нового, детально опрацьованого й економічно обґрунтованого законодавчого супроводу. У такому вигляді Хартія може бути застосована. Прийняття нової редакції закону про ратифікацію Хартії дало б змогу уникнути не лише навмисних перекозчень її змісту, а й звичайних помилок.

Не завжди конструктивними в реалізації мовної політики є дії регіональної влади і на Заході країни. Зокрема, серед заходів органів місцевої влади на підтримку функціонування української мови широкого резонансу набули ухвали рад народних депутатів м. Львова, Львівської області та кількох міст області (червень 2000 р.), прийняття

яких стало одним з наслідків реакції значної частини громадськості Львівщини на вбивство в травні 2000 р. композитора І. Білозіра як на політичне, вчинене на національно-мовному ґрунті. Ухвала міськради Львова «Про захист звукового середовища», яка стала основним об'єктом критики далеко за межами міста, включаючи й протести державних органів Російської Федерації, у своєму остаточному варіанті була спрямована проти трансляції й виконання в громадських місцях пісень «аморального змісту та низького естетичного рівня». Проте були відомі й попередні проекти та варіанти ухвали, в яких говорилося про засилля саме іншомовних і навіть цілком конкретно – російськомовних вульгарних пісень. У ноті МЗС та в заяві Державної думи Росії українській стороні було заявлено претензії щодо порушення прав та утисків російської національної меншини й дискримінації російської мови в Україні, зокрема у Львові. Набувши такого розголосу, ухвала Львівської міськради (як, до речі, й аналогічні ухвали рад на території Львівської області), однак, практичних наслідків для розширення функціонування української мови не мала. Міська прокуратура опротестувала цю ухвалу як таку, що порушує конституційні права громадян. Але для того, щоб нейтралізувати негативний резонанс і розвіяти чутки про розгул бандерівщини», представники Львівської міськради були змушені поїхати до Москви й провести зустрічі з журналістами російських ЗМІ та українською громадою в Москві. В ухвалах Дрогобицької, Трускавецької та Самбірської міськрад знайшли своє втілення й ті радикальніші заходи заборонного характеру щодо залучення іншомовних пісень у звуковому середовищі цих міст та торгівлі неукраїномовною продукцією, які фігурували в проектах ухвали обласної ради, але не були прийняті в остаточному варіанті. Наприклад, в ухвалі міськради Трускавця в п. 4 читаємо: «Надавати дозволи на вуличну торгівлю лише україномовною друкованою продукцією». В пункті 5.1 – «Заборонити трансляцію та відтворення іншомовних пісень на вулицях та площах міста»²⁹. В остаточній же редакції ухвали Львівської облради «Про стан функціонування української мови на території Львівської області» після констатування того, що «мовна проблема в Україні знову загострюється», а мовні права українців і далі грубо порушуються, і підтвердженням того факту, що стан виконання нормативних актів України щодо функціонування української мови як державної в області слід визнати незадовільним, було передбачено низку заходів в основному не заборонного щодо іншомовної продукції, а протекційного щодо української продукції характеру.

Обираючи той чи інший варіант мовної політики, потрібно зважати і на зовнішні чинники, зокрема геополітичні геостратегії сусідніх держав, прагнення зберегти за російською мовою попередні обсяги функціонування на пострадянському просторі, відновити їх належить до пріоритетів сучасної мовної політики Російської Федерації. Так, в

ухваленій урядом РФ у липні 1996 р. Федеральній цільовій програмі «Російська мова» міститься, зокрема, таке положення: «У зв'язку з розвитком процесів міжнаціональної та міждержавної інтеграції тепер необхідно забезпечити на загальнодержавному рівні підтримку російській мові як потужного соціального чинника консолідації країн СНД та за їх межами». Констатуючи, що російська мова вже стала другою державною (в Білорусі) або офіційною мовою в (Казахстані), провідні російські соціолінгвісти дійшли висновку, «що, таким чином, поряд з утворенням єдиного економічного простору відбуваються процеси організації єдиного мовного простору»³⁰.

Необхідно підкреслити, що «лінгвістична експансія» Російської Федерації спрямована, в тому числі, і на юридичне закріплення державного статусу російської мови в країнах колишнього СРСР. Так, міністр іноземних справ РФ С.Лавров, виступаючи на другій Асамблеї «Російського світу» (листопад 2008 р.), прямо заявив: «Ми надаємо підтримку російській мові, в першу чергу, на пострадянському просторі, робимо кроки щодо оформлення договірно-правових основ забезпечення її позицій у колишніх радянських республіках»³¹.

Досить актуальною не тільки для російських політиків, а й для науковців лишається теза про плідність політики «національно-російської двомовності». Цілком очевидно, пише В.Михальченко, що найреальнішим варіантом мирного розв'язання мовних проблем є державна двомовність – знання і застосування двох державних мов: національної й мови міжнаціонального спілкування³², і критика «визнання всупереч світовій практиці верховенства мовних прав народу, нації над мовними правами особи» та націоналістів, які твердять про шкідливість такої двомовності для нормального існування національних (неросійських) мов³³.

У роботі Державної думи Російської Федерації, рідше – урядових структур (МЗС та інших), у діяльності певних політичних сил час від часу спостерігається поживлення інтересу до мовної ситуації в Україні з протестами проти «дискримінації російської мови та російськомовного населення» – від заяв з цілком конкретного приводу (наприклад, протест МЗС Російської Федерації у травні 1996 р. проти рішення міськради Львова про перейменування вулиць Пушкіна і Лермонтова на вулиці Генерала Чупринки і Генерала Дудаєва) до заяв загальнішого порядку: протест Держдуми у жовтні 1998 р. проти закріплення в новій Конституції Автономної Республіки Крим тільки української мови як державної (нота МЗС від 28 січня 2000 р. та заява Уповноваженого з прав людини в РФ «Про витіснення російської мови з повсякденного вжитку в Україні» у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.); заяви про потребу надати російській мові в Україні статусу офіційної та доцільність українсько-російської двомовності на загальнодержавному рівні голови Держдуми Г.Селезньова (у вересні 1998 р.), віце-прем'єр-міністра В.Христенка (в

липні 2001 р), посла РФ в Україні В.Черномірдіна (у січні 2002 р.), хвиля заяв з приводу рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення навесні 2004 р. щодо державної мови на загальнонаціональних каналах та необхідності приведення трансляції зарубіжних програм у відповідність з нормами національного законодавства (жовтень 2008 р.)³⁴.

Офіційні органи РФ зверталися зі скаргами на нібито порушення мовних прав росіян в Україні до відповідних органів ОБСЄ. Відвідавши протягом 1999 – 2000 рр. з метою перевірки різні регіони України, зокрема Крим і м. Львів, верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин М. Ван дер Стул дійшов висновку про безпідставність цих скарг, заявивши разом з тим про наявність проблем із забезпеченням культурно-мовних прав українців у РФ, де немає україномовних шкіл і друкованих видань³⁵. У 2009 р. його наступник на цій посаді Кнут Воллбек, який вкотре відвідав Україну на прохання російської сторони, у своєму висновку стосовно освіти російськомовних меншин в Україні відмітив, що: «Можливості для етнічних росіян здобувати в Україні освіту російською мовою в цілому значно перевищують можливості, які зазвичай надаються національним меншинам інших держав-учасницям ОБСЄ»³⁶.

Офіційний Київ розцінює тему «утисків російськомовного населення» як штучну, що не відповідає дійсності, а деякі заяви Російської Федерації – як втручання у внутрішні справи держави. Так, в Заяві прес-служби Міністерства закордонних справ України (10 січня 2008 р.) зазначається, що російська сторона намагається «штучно загострити мовне питання в нашій країні. Очевидно, така кампанія має на меті дезорієнтувати міжнародну спільноту... внести елемент нестабільності в міжнаціональні відносини в Україні»³⁷.

Критична тональність контактів на офіційному рівні формує загалом несприятливу атмосферу взаємовідносин між Україною та Російською Федерацією, негативно позначається на загальному рівні співробітництва.

Очевидно, що сьогодні актуальними завданнями для Києва і Москви є: 1) розробка і впровадження неконфліктних, цивілізованих методів підтримки етнічних меншин на територіях обох країн; 2) модернізація і розширення контактів у сфері науки, освіти, культури; 4) початок професійного діалогу з найбільш «чутливих» питань спільного історичного минулого.

Безперечно, ідеальним було б досягнення гармонійної збалансованості мовних прав нації (держави) й мовних прав особи (громадянина). Проте такого паритету, на жаль, світовий досвід поки що не може продемонструвати³⁸. Адже реалізація мовної політики, спрямованої на збереження чи зміну статусу однієї мови, завжди передбачає одночасний вплив і на інші мови, сфера функціонування яких, як правило, звужується. Це яскраво виявляється, наприклад, у ситуації вибо-

ру батьками мови навчання для своїх дітей, коли альтернатива включає протилежні варіанти: рідна мова як цінність і мова більш ширшої комунікації як умова життєвого успіху, кар'єри, бізнесу, доступу до світових інформаційних ресурсів. Як показує практика, за всієї важливості морально-етичних і гуманістичних цінностей вибір робиться на користь більш потужнішої мови.

«Поширення двох мов в одній країні, – пише відомий мовознавець Л.Масенко, – завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою»³⁹.

«Треба чесно визнати, – наголошує Л.Танюк, – що у світі не існує двомовності, а є лише проблема двомовності, яку намагаються розв'язати або так, як це роблять Фінляндія, Бельгія, Норвегія, Канада, або так, як це роблять США»⁴⁰.

Немає сумніву у тому, що володіння двома або кількома мовами (індивідуальний білінгвізм) збагачує людину додатковими знаннями інших культур і можливістю вільного спілкування з іноземцями. Але навіть за такої двомовності не можна досягти однакового рівня знання обох мов.

Масовий білінгвізм – явище принципово відмінне від індивідуальної двомовності. «Зазвичай, – робить висновок Л.Масенко, – це тимчасове явище, що переживає певна національна спільнота, в процесі асиміляційного витіснення однієї мови іншою і яке закінчується або перемогою однієї з мов, або ж розпадом національної держави»⁴¹.

«Тягар двомовності, – зі свого боку підкреслює американський лінгвіст Ейнар Хауген, – в повному обсязі лягає лише на одну з груп білінгвальної спільноти, тоді як інша група у всіх випадках міжгрупового спілкування розраховує на те, що до неї будуть звертатися її власною мовою. Як приклад, вчений наводить ситуацію, яка склалася в Канаді, де білінгвізм поширений переважно серед франкомовного населення, при цьому іронічно зазначає, що: «... англословні канадці є палкими прихильниками білінгвізму постільки, поскільки він означає, що французи будуть вивчати англійську мову».

Соціологічне дослідження «Вибір України», проведене фірмою «Ukrainian sociology service» спільно з Інститутом соціології НАН України в жовтні 2006 р., і дослідження мовних практик «Омнібус – 2007», проведене цим же інститутом та службою «Соціс» у травні 2007 р. за авторизованою методикою (обидва під керівництвом М.Шульги та О.Вишняка), свідчать, що чинну модель правового регулювання мовних відносин у країні, за якою «українська мова – єдина державна, інші вільно використовуються», цілком схвалює більше половини громадян (53,6%), загалом схвалює – 72,6% і не схвалює зовсім – 20,4%⁴².

Статус української мови як державної повністю підтримує 94,5% населення Західної України, 88,2% – Центральної України і Північного

Сходу, 63,6% – Півдня і Південного Сходу та 40,2% – громадян Донбасу і Криму. Визнання української мови як єдиної державної хоч і різною мірою, але спостерігається серед усіх етнічних спільнот України. Тільки в Криму, Донецькій і Луганській областях, у яких російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%)⁴³.

Ідею про надання російській мові статусу другої державної повністю підтримує 30,8% громадян України, повністю чи в основному – 48,7%; проти цього виступає – 28,3% громадян, повністю чи в основному – 40,0%⁴⁴.

За надання російській мові статусу другої державної висловлюється 10,3% громадян Західної України, 52,4% Центральної України, 30,2% Північного Сходу. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де цей варіант підтримує 65, 2% громадян, не підтримує – 25,2%. У Донецькій області та Криму ці показники становлять 90,5% та 4,6%, відповідно.

Отже, надання державного статусу російській мові неминуче загострило б міжрегіональні протиріччя в країні. Крім цього, це означало б обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення⁴⁵. «На тлі недавньої історії «радянської» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні, – пише В.Хмелько, – нав'язування російської мови як другої державної більшістю жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності»⁴⁶.

На потенційну загрозливність такого кроку для соціальної стабільності держави вказує й те, що в країні утримується стала тенденція до поглиблення поляризації громадян стосовно їхнього ставлення до надання російській мові статусу другої державної. Так, за результатами соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1992 – 2008», проведеного Інститутом соціології НАН України (вибіркова сукупність – 1800 осіб), якщо у 1995 році надання російській мові статусу офіційної підтримували 52,0% громадян, то у 2008 році – 48,6%. Натомість кількість противників такого статусу збільшилася з 32,6% у 1995 році до 38,4% у 2008 році. Ті респонденти, які у своїй відповіді зазначили, що їм «важко сказати», становили 15,3% та 13,0%, відповідно⁴⁷.

Доктор соціологічних наук О.Вишняк, проаналізувавши 14 репрезентативних національних опитувань Інституту соціології НАН України в 1994 – 2008 роках (у 2007 р. опитування не проводилося) за більш ніж 100 зіставними показниками у п'яти політичних регіонах України⁴⁸ також дійшов висновку, що за усі роки незалежності українців розділяли тільки 2 питання – російська мова та весь комплекс проблем

відносини з Росією (включаючи проблему НАТО). «Істотних соціально-економічних відмінностей між регіонами за більшістю показників у оцінках масової свідомості упродовж років незалежності, – зазначає дослідник, – не спостерігається, адже різниця крайніх значень оцінок між регіонами не перевищувала і не перевищує 20%, а за окремими показниками і 10%. Особливо це стосується ставлення громадян до економічної ситуації та економічних реформ, соціального самопочуття та ставлення до соціальних інститутів, а також не персоналізованих політичних орієнтації. Дещо вищими у 2008 р. є відмінності у ставленні громадян до приватизації великих підприємств та землі, оцінках рівня захищеності від свавілля влади та можливостей висловлювати свою думку, оцінках екологічної ситуації, довіри до Президента, уряду, Верховної Ради, церкви та ЗМІ. Але і в цих оцінках розбіжності крайніх значень між регіонами не перевищують 30%... За мовними ж практиками розбіжності між Західним регіоном, з одного боку, та Донбасом і Кримом, з іншого, наголошує вчений, – колосальні. Навіть у сім'ї (а в громадських місцях особливо) у західних областях України переважно українською розмовляють нині на 81,5 – 85% більше, ніж у Донбасі, а в Донбасі російською – на 75% більше, ніж на Заході України. Враховуючи ще наявність двомовних, – наголошує вчений, – це принципові відмінності».

У 1994 – 1997 рр. максимальна різниця між регіонами України, де мовою спілкування в сім'ї була українська мова, становила 76,1%, російська – 69,8%. У 2008 р. ця різниця збільшилася до 81,4 та 75,3%, тобто на 5,3 та 5,5%, відповідно⁴⁹.

Поляризацію громадян стосовно їхнього ставлення до надання російській мові статусу другої державної, яку фіксують соціологічні дослідження, засвідчують і підсумки загальнонаціональних виборів в Україні.

Так, на президентських виборах 1994 р. у другому турі за Леоніда Кучму – російськомовного кандидата, який мав досить стійкий образ противника «українізації» і прибічника російської орієнтації, виступав за надання російській мові статусу офіційної, проголосували Автономна Республіка Крим, м. Севастополь, області Сходу, Півдня, Лівобережжя, Закарпатська та Чернівецька області (з незначною перевагою), тоді як за Леоніда Кравчука – україномовного кандидата, одного з практичних організаторів розвалу СРСР і утворення незалежної України – області Заходу, Правобережжя (крім Кіровоградської області) і м. Київ. Були зроблені й інші підрахунки (звичайно, досить приблизні): за Л.Кучму голосувало близько 80% етнічних росіян і близько двох третин російськомовних українців, тоді як за Л.Кравчука – понад 70% україномовних українців⁵⁰. Утім, відзначає американський дослідник Е. Вілсон, чистокровний російський націоналізм отримав менш ніж 3% підтримки на парламентських виборах 1998 року (включаючи і СЛОНА (соціал-ліберальне об'єднання), який зробив помилку, захищаючи більше російську етнічність, ніж російську мову)⁵¹.

Президент КМІСу – установи, яка протягом усіх років незалежності регулярно досліджує зв'язок між політичним вибором громадян, їхніми мовними та національними характеристиками, В.Хмелько також констатує, що: «чим більше в регіонах було прихильників надання російській мові статусу другої державної, тим більше голосів у 2004 р. отримав В. Янукович, а у 2006 р. – «біло-сині». І навпаки, чим більше в регіонах було прихильників надання російській мові статусу місцевої офіційної та усунення російської мови з офіційного спілкування взагалі, тим більше голосів у 2004 р. отримав В. Ющенко, а у 2006 р. – «помаранчеві»⁵².

Академік НАН України, директор Інституту проблем національної безпеки при РНБО України В.Горбулін так охарактеризував українську політику років незалежності: «У нас не існує політичної боротьби та політики в європейському розумінні. Тези про економічні переваги, успіхи в економіці чи чорні плями в біографіях є лише зовнішньою, невеликою ширмою для тих, хто не думає... Питання того, за кого голосуватимуть в Україні і чия коаліція відбудеться в парламенті, залежить виключно від мовно-етнічних ознак і динаміки в цьому питанні»⁵³.

Отже, на фоні суспільного запиту на політиків та суспільно-політичні рухи, що підтримують антагоністичні позиції у питаннях мовної політики, надання російській мові статусу другої державної має вигляд вагомого політичного ризику суспільно-політичної дестабілізації в країні. Іншими негативними наслідками можуть бути: посилення фрагментації національного культурно-комунікативного простору; поглиблення мовного розриву між містом і селом; поступова регіоналізація ринків праці та освітніх послуг; зниження рівня трудової мобільності та конкурентоспроможності громадян України на території власної держави тощо. «Яка перспектива, – запитує Ю.Гнаткевич, – є цивілізованішою: поголосити державність російської мови й знищити завдяки цьому паростки відродження мови української чи підняти пасивний рівень володіння українською мовою нині російськомовними до активного рівня й зробити їх завдяки тому двомовними? Не забудьмо, що йдеться про володіння українською мовою в Українській державі»⁵⁴.

Дослідники мовної політики в Україні О.Куць та В.Заблоцький у своїй монографії «Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження» звертають увагу й на ту обставину, що: «надання російській мові в Україні статусу другої державної етнічним росіянам за наявності поруч їхньої батьківщини завжди буде посилювати етнополітичну напругу та сепаратистські настрої в суспільстві і, звичайно, напругу між двома суверенними державами – Україною та Російською Федерацією»⁵⁵.

Питання про дві загальнодержавні мови не може стояти й з інших причин: 1) росіяни в жодному з регіонів України (окрім Автономної Республіки Крим, де проживає 1180441 осіб російської національності, або 58,3% від усього населення півострова) не становлять більшості населення; 2) є цілі (і дуже великі) частини України, де їх проживає дуже

мала кількість; 3) «російськомовність» в Україні – не тотожна російській етнічності, а є наслідком політики денаціоналізації та русифікації попередніх режимів.

Фахівці з Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова виділяють щонайменше 4 групи російськомовних громадян України⁵⁶ (кожна з наступних груп є вужчою за попередню, відповідно, представники кожної наступної належать до попередньої):

група 1 – «російськомовні громадяни» (всі громадяни України, які спілкуються вдома російською або переважно російською мовою);

група 2 – «російськомовні українці (українці за національністю, які вдома спілкуються російською або переважно російською мовою);

група 3 – «двомовні українці» (українці за національністю, для яких українська мова є рідною, і які вдома спілкуються російською або переважно російською мовою);

група 4 – «російськомовні українокультурні українці» (українці за національністю, які вважають рідною мовою українську, відносять себе до української культурної традиції, вдома спілкуються російською або переважно російською мовою).

На їхню думку, всі російськомовні групи мають певні спільні риси. Зокрема, всі російськомовні громадяни засвідчують близькість у питаннях визнання себе патріотами України (72%) та сприйняття її як Батьківщини (86%). При цьому, представники російськомовних груп демонструють помітно вищий рівень патріотизму, ніж представники референтної групи «росіян». У питанні патріотизму відчутну роль відіграють такі фактори як: українська національність, рідна мова і належність до української культурної традиції. Разом з цим патріотизм російськомовних громадян України не має антиросійського характеру. За даними дослідження, в різних групах російськомовного населення від 37% до 61% вважають, що відносини з Росією повинні бути пріоритетним напрямом зовнішньої політики України.

Більшість представників усіх груп не вважають, що західні і східні українці є різними народами (53%). Погоджуються з цим 36% опитаних, не змогли визначитись з відповіддю – 12%.

Переважна більшість представників усіх російськомовних груп не підтримують такі варіанти розвитку власних регіонів, які передбачають вихід зі складу України та створення незалежної держави (79%) або приєднання до іншої держави (77%). Водночас, вони підтримали б розширення прав і повноважень місцевого самоврядування в регіонах (59%). Їхнім нинішнім станом не задоволені 51% опитаних.

У питанні статусу мов спостерігається збільшення прихильності до української мови як єдиної державної в напрямі від референтної групи «росіяни» до референтної групи «українці». Найбільш різкий «стрибок» (з 17,3% до 44,8% прихильників) спостерігається між позиціями груп «російськомовні українці» і «двомовні українці».

Частка прихильників офіційного статусу обох мов зменшується у зворотному напрямі. Тут також найбільша розбіжність спостерігається у разі «переходу» від групи «російськомовні українці» до групи «двомовні українці» (частка прихильників офіційного статусу обох мов у цих групах становить 49,7 та 23,1%, відповідно).

Іноді позиції груп, найбільш наближених до референтних, відрізняються від них досить помітно. Так, розрив між позиціями референтної групи «росіян» і найближчої до неї групи «російськомовні громадяни» щодо визнання найбільш прийнятним статусу української мови як єдиної державної становив 8,2%, «української – державної, російської – офіційної» – 11,5%, обох державних – 14%, «російської державної, української – офіційної в окремих регіонах» – 6,7%.

Розрив між позиціями референтної групи «українці» і найближчої до неї групи «російськомовні українокультурні українці» у варіанті «українська мова – єдина державна» становив 22,4%, «українська мова – єдина державна, російська – може бути офіційною в окремих регіонах» – 7,6%, «обидві мови – державні» – 15,1%.

У питанні статусу мов відносний консенсус груп російськомовних громадян зберігається щодо варіанту «українська – єдина державна, російська в певних регіонах». Референтною групою «українці» він був би сприйнятий краще, ніж референтною групою «росіяни».

Віддаленість «крайніх» груп російськомовних громадян від референтних, переконані соціологи, свідчить про нетотожність ознак «російськомовності» і «російськості», а також про більшу схильність до компромісу в мовному питанні українців, які вживають в побуті російську мову.

«У позиціях російськомовних груп, – підкреслюється в дослідженні, – спостерігаються ті самі закономірності: позиції груп «російськомовних громадян» і «російськомовних українців» ближчі між собою і тяжіють до позиції росіян. До українців тяжіють «двомовні українці», і «російськомовні українокультурні українці».

У цьому питанні позиції «крайніх» груп також відрізняються від позицій референтних груп. Дистанція від групи «російськомовні українокультурні українці» до референтної групи «українці» є значно більшою, ніж від групи «російськомовні громадяни» до референтної групи «росіяни». Тобто, російськомовні українці демонструють вищу мовну толерантність, ніж українці, а українці в цілому краще сприймають російську мову, ніж росіяни – українську⁵⁷.

У вікових групах російськомовних громадян (18 – 35; 36 – 59; 60 років і старші) відсоток осіб, які сприймають Україну як свою Батьківщину приблизно однаковий. Тим не менше серед молоді відсоток тих, хто не сприймає її як таку, дещо менший, ніж серед громадян старшого віку 7, 11 і 12%, відповідно). На думку авторів дослідження, у цьому разі важливу роль відіграє той факт, що молоді люди як особистості повністю або частково формувались уже в умовах незалежної України і їм не довелося «обирати» свою Батьківщину.

У всіх вікових групах громадян більшість відстоює ідею введення в Україні двох державних мов. Але серед молоді (18 – 35 років) відсоток тих, хто вважає, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою, а російська може використовуватися на побутовому рівні, дещо більший, ніж серед громадян старшого віку: 15 проти 12% в групі 36 – 59 років і 9% в групі тих, кому більше ніж 60 років.

У той же час відсоток тих, хто вважає, що обидві мови повинні бути державними, є дещо меншим (51%) порівняно з двома іншими віковими групами (59 і 62%, відповідно).

Також серед молоді більше тих, хто вважає українську мову рідною (на 4 – 6%), українську і російську (на 3%), і дещо менше тих, для кого рідною є російська мова (на 7 – 9%). Хоча для більшості представників усіх вікових груп рідною є російська мова.

Значно більше молодих російськомовних громадян віднесли себе до української культурної традиції (43% проти 30 і 22%), дещо більше – до загальноєвропейської (9% проти 6 і 2%) і значно менше – до радянської (13% проти 33 і 46%). Лише серед молоді носії української культурної традиції становлять відносну більшість. В інших вікових групах абсолютну перевагу мають носії радянської культурної традиції.

«Отже, – підсумовують автори дослідження, – соціологічні дані беззаперечно доводять, що немає жодних підстав вважати російськомовних громадян України ані субетносом російського народу, ані його діаспорою. Свої висновки вони аргументують тим, що, по-перше, переважна більшість російськомовних громадян вважають Україну своєю Батьківщиною, а себе її патріотами. По-друге, до російської культурної традиції відносить себе менше чверті з них. По-третє – російськомовне населення не відчуває себе окремою від українського народу спільнотою»⁵⁸.

Російська мова в Україні захищена законодавчо. Існує взаємоповага українців і росіян до української і російської мов. 77% українців бажають, щоб їхні діти і внуки вивчали російську мову, а 83% росіян висловлюють відповідне побажання стосовно української мови⁵⁹.

У найближчому майбутньому, з огляду на суспільно-політичну ситуацію в державі, досягнення суспільного і політичного консенсусу довкола офіційної двомовності чекати не варто. До того ж, в Україні відсутня серйозна концепція двох державних мов, в якій зазначалися б очікувані результати, переваги над нині діючою моделлю, економічні, правові й інституційні механізми її забезпечення.

За цих умов Україна має цілеспрямовано й послідовно проводити в життя вже обрану нею мовну політику з її пріоритетним напрямом – виконанням 10-ї статті Конституції. Адже нація тільки тоді може бути повністю функціональною, коли її базова функціональна сфера – мова – виконує усі належні їй функції. З часом гострота полеміки навколо статусу російської мови в Україні поступово зменшуватиметься. Головне, «не бити по нервах», не збільшувати рефлексивну силу

опору «форсуванням того, що легко прийде само собою...»⁶⁰. Що ж стосується мовної інтеграції, то прагнення держави домогтися вивчення української мови не означає, що людина має відмовитися від своєї рідної мови. Державна політика, спрямована на заохочення вивчення української мови, є справедливою до тих пір, поки всі представники українського поліетнічного загалу мають право на вільний розвиток своєї мови та культури.

¹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997.

² Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. №10/ 99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 125. – С. 109 – 119.

³ Там само. – С. 109 – 119.

⁴ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Закони України. – Т. 3. – К., 1996. – С. 362 – 363.

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. №1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки» // Офіційний вісник України. – 2003. – №40. – С. 37. – Ст. 2105.

⁶ Державний комітет України у справах національностей та релігій. Державна фінансова підтримка етнокультурних потреб національних меншин України. – Режим доступу: http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48728@cat_id=454

⁷ Мовний склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>

⁸ Шульга О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 66.

⁹ Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 35.

¹⁰ Центр: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; *Захід*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; *Південь*: АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; *Схід*: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області. Спільна ідентичність громадян України: підґрунтя, виклики, шляхи формування // Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. – С. 16 – 18.

¹¹ Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 16 – 18.

¹² Лановенко О., Швалб Ю., Кубеліус О. Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства. – Режим доступу: <http://www.nuirr.gov.ua/ukr/zbirka/lanshvku.htm>

¹³ Шульга О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 67 – 68.

¹⁴ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис, Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006.

¹⁵ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 – 30 червня.

¹⁶ Розраховано за даними: Інформація про стан імплементації положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні. – Режим доступу: http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713

¹⁷ Розраховано за даними: Чілачава Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С. 56 – 57.

¹⁸ Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою. – Режим доступу: <http://www.osvita-ua.net/news/929/>

¹⁹ Управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації. Про стан роботи з утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області за результатами роботи в першому півріччі 2009 року. – Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/419.htm/>

²⁰ Український Центр оцінювання якості освіти. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2010 р. – К., 2010.

²¹ Розраховано за джерелом: Український центр оцінювання якості освіти. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2010 році. – К., 2010. – 352 с.

²² Освіта та наука в Україні. – Режим доступу: <http://www.news/43992.html>

²³ Гнатюк С. Проблеми мовно-культурного балансу у медіа-просторі сучасної України // Центр соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського. Режим доступу: <http://www.lrc.org.ua/projects/mova-ua-gnatyuk.html>

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.

²⁸ Юридичний висновок Міністерства юстиції України щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/7477>

²⁹ Джерела Трускавця. – 2000. – №25.

³⁰ Солнцев В., Михальченко В. Языковые проблемы в Российской Федерации и мировой опыт решения языковых проблем // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира: Материалы международной конференции. – М., 1996. – С. 12.

³¹ Украина – Россия: от кризиса – к эффективному партнерству // Національна безпека і оборона. – 2009. – №4. – С. 30.

³² Михальченко В. Языковые проблемы новой Российской Федерации // Язык, культура, этнос. – М.: Наука, 1994. – С. 179.

³³ Там само. – С. 177.

³⁴ В МИД России обеспокоены отключением российских каналов, а в Харькове по этому поводу пикет. – Режим доступу: <http://rus.newsru.ua/ukraine/31oct2008/trans/ua.htm/>

³⁵ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – С. 453 – 454.

³⁶ Висновки і рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проблеми освіти російськомовних меншин в Україні. Режим доступу: <http://www.2000.net.ua/news/8/1457.07>

³⁷ Заява прес-служби Міністерства закордонних справ України від 10 січня 2008 р. – Режим доступу: // <http://www.mfa.gov.ua>

³⁸ Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – С. 457.

³⁹ Масенко Л. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – С. 15 – 16.

⁴⁰ Танюк Л. Державність української мови у світлі мовної політики // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28 – 29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 8.

⁴¹ Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. – 2 – ге вид., доповн. – К.: Соняшник, 2004. – С. 20.

⁴² Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі // Українська мова між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С. 144.

⁴³ Там само. – С. 146.

⁴⁴ Там само. – С. 144.

⁴⁵ Там само. – С. 145.

⁴⁶ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? // Дзеркало тижня. – 2006. – № 24.

⁴⁷ Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 346.

⁴⁸ Перший тип – Донбас та Крим (до цього типу ввійшли Донецька та Луганська області, Автономна Республіка Крим і м. Севастополь; *другий тип* – інші південно-східні області (це – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська та Херсонська області); *третій тип* – перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області), *четвертий тип* – Центральна Україна (м. Київ, Вінницька, Черкаська, Хмельницька та Київська області); *п'ятий тип* – Західна Україна (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області), хоча останніми роками Чернівецька та Закарпатська області вже тяжіють до четвертого, а не п'ятого типу. Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 334.

⁴⁹ Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін // Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг. – С. 341.

⁵⁰ Курас І.Ф Назв. праця. – С. 445 – 446.

⁵¹ Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка – 1999. – №3.

⁵² Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня – 2006. – №24.

⁵³ Цит. за: Біличенко С. Історія та майбутнє електоральної географії України. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/03/8/4835789/>

⁵⁴ Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28 – 29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 19.

⁵⁵ Куць О., Заблоцький В. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження. Монографія. – Харків: ХНУ імені В. Каразіна, 2007. – С. 144.

⁵⁶ Російськомовні громадяни в цьому дослідженні – це громадяни України, які в повсякденному спілкуванні використовують російську мову // Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. – С. 10 – 14.

⁵⁷ Особливості ідентичності російськомовних громадян // Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. – С. 10 – 14.;

⁵⁸ Литвиненко А., Якименко Ю. Русскоязычные граждане Украины: «воображаемое сообщество» как оно есть // Зеркало недели – 2008. – №18 (687). – 17 – 23 мая.

⁵⁹ Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг

⁶⁰ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 178.

5.3. Інституалізація релігійного простору: стан, тенденції, перспективи

Важливе значення для з'ясування специфіки сучасної релігійної ситуації в Україні, аналізу стану державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, вивчення динаміки розвитку певної деномінації чи визначення лінії трансформаційних зламів у конфесійній площині має врахування не лише універсальних, загальноукраїнських тенденцій, а й специфічних регіональних особливостей етноконфесійних процесів. Важливо мати на увазі, що зумовлені вони не лише суто історичними факторами (процесом формування українських земель, характером розселення традиційних для українського соціуму етносів, демографічних, міграційних та еміграційних тенденцій тощо), але й значним впливом на них суспільно-політичних подій в Україні за роки незалежності, глобалізації релігії та її інтенсивного повернення у публічну політику у багатьох країнах світу.

Одним з найбільш складних і суперечливих історичних процесів є релігійна регіоналізація Європи. Поділ Європи на два релігійні макрорегіони має безпосередній і істотний вплив на релігійну ситуацію в Україні, проходячи через її територію. Фактично вся західна частина України належить до перехідної смуги між Центральноєвропейським та Східноєвропейським релігійними макрорегіонами. Релігійні «кордони» між Заходом та Сходом визначає і автор теорії «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтон, де Україні судилося стати своєрідним буфером між католицько-протестантською Центральною Європою та православно-атеїстичним Сходом. Народи, які живуть на північ і захід від цього «кордону», об'єднує спільний історичний досвід – Реформація, Просвітництво, Контрреформація, Французька революція. Вони мають значно вищий рівень економічного розвитку, сповідують католицизм чи протестантизм. Народи ж на схід і південь від нього, православні чи мусульмани за віровизнанням, зазнали меншого впливу європейських процесів секуляризації в її західному сенсі, не відчули переваг свободи і влади закону, у тому числі і в релігійній сфері, що є необхідними атрибутами демократичних суспільств.

Своє бачення сучасного поділу Європи висловив на сторінках «Християнського мира» (1998. – Ч. 9) консультант Всесвітньої ради церков з питань Східної Європи Мирослав Матренчик. Якщо до падіння Берлінського муру в 1989 р. Європа була розділена за ідеологічним

принципом, то тепер – за конфесійним. На його думку, сьогодні між Заходом та Сходом вибудовується нова стіна, яка проходить по східних кордонах Польщі та Угорщини. По один її бік опинилися традиційно православні (східно-християнського обряду) держави, а по другий – католицькі і протестантські.

При цьому зауважимо, що релігія в епоху глобалізації дедалі меншою мірою прив'язана до тої чи іншої території. Можна з впевненістю констатувати, що її динаміка розгортається над традиційними конфесійними, політичними, культурними і цивілізаційними кордонами. У цьому контексті можна сперечатися з зарубіжними вченими та аналітиками в деталях їх теорій, але відмінності, на які вони звертають увагу, реально існують і суто теоретичними можуть видаватися лише на перший погляд. До того ж геополітична ситуація України визначається не лише її географічним положенням у Східній Європі, між Сходом і Заходом, територією якої проходить межа між католицько-протестантським і переважно православним світом. На ній позначається також перебування України на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій.

Таким чином, глобальна релігійна регіоналізація певною мірою пояснює і реально існуючу релігійну регіоналізацію України, в межах якої чітко виділяються чотири макрорегіони – **Західний** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); **Центральний** (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); **Східний** (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); **Південний** (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь). Такий поділ у спеціальних дослідженнях з регіоналістики деталізується переходом з регіонального рівня на локальний або ж з рівня адміністративно-територіального поділу країни на рівень історичних земель (Буковина, Волинь, Галичина, Крим, Поділля тощо). Для вивчення регіональної специфіки етнорелігійних процесів та їх основних тенденцій у загальнонаціональному масштабі запропонований поділ є цілком обґрунтованим. Межа між першими двома макрорегіонами проходить приблизно вздовж колишнього кордону СРСР 1922 – 1939 рр., що загалом відповідає значному перепадові в рівнях та активності релігійних процесів. Є підстави стверджувати також про існування у кордонах означених макрорегіонів ряду регіонів та субрегіонів, які мають специфічні особливості та відмінності щодо основних зовнішніх і внутрішніх ознак релігійного життя.

Інтенсивна розбудова розгалуженої релігійної мережі та істотне урізноманітнення конфесійної карти країни стали визначальними тенденціями за роки незалежності України. Так, за 1988 – 2008 рр. загальна кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6 500 до 34 465, тобто більше, ніж у 5 разів. За станом на 1 січня 2009 р.

конфесійна карта країни представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 34 465 релігійних організацій, у тому числі 33 083 релігійні громади, 85 центрів та 255 управлінь, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних закладів, а також 12 633 релігійних шкіл. Справами церкви в Україні опікуються 29 892 священнослужителі. Постійно зростала кількість церковних друкованих засобів масової інформації, яка становила на початок 2009 р. 377 одиниць. Для богослужінь релігійні організації використовують 22 437 культових та пристосованих під молитовні споруд¹.

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій за останні роки свідчить про те, що розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру та оптимальних параметрів. Якщо у перші роки лібералізації радянської політики щодо релігії і церкви (1988 – 1990 рр.) кількість релігійних громад зросла в Україні на 41,7%, то впродовж наступного десятиліття (1990 – 2000 рр.) темпи зростання скоротилися до 5-8% на рік, у 2000 – 2005 рр., відповідно, – до 4,1-4,7%. Останні роки фіксують досягнення рівня задоволення потреб віруючих країни у низових релігійних структурах, динаміка зростання яких пішла на спад: за підсумками 2005 р., порівняно з попереднім роком, кількість релігійних організацій зросла на 1 363 одиниці (+4,4%), а релігійних громад – на 1 354 одиниці (+4,6%), 2006 р., відповідно, – на 838 (+2,6%) та 804 (+2,6%), 2007 р. – на 778 (+2,4%) та 748 (+2,4%), 2008 р. – на 612 (+1,8%) та 590 (+1,8%)².

У конфесійному вимірі початково динамічніше розвивалися структури православного і греко-католицького віросповідань, однак упродовж останнього десятиліття вищими темпами зростає мережа протестантських організацій і нових релігійних рухів. Загалом на початок 2009 р. 50,9% всіх релігійних організацій України були православними (17 534), 30,0% належали до протестантських церков і союзів (понад 10 тис.), 10,8% (3 732) – до Української греко-католицької церкви, 3,1% (1 070) – до Римо-католицької церкви, 3,3% (1 150) та 0,8% (298), відповідно, – до ісламу та іудаїзму.

Найбільш суттєві зміни серед трьох православних юрисдикцій сталися в мережі релігійних організацій **УПЦ** в юрисдикції Московської патріархії, кількість яких з початку 1992 р. зросла на 6 357 (+116,2%) і становила на січень 2009 р. 11 826 організацій, або 67,5% православних утворень України. Інституції УПЦ охоплюють всю територію країни і за чисельністю є домінуючими у 23 із 27 регіонів. Найбільшу кількість парафій Церква має у Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Рівненській, Закарпатській, Донецькій областях, а найменшу – в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській.

Остаточо позбулася характеристик суто регіональної релігійної інституції **УПЦ-КП**. Після 1994 р. УПЦ-КП втратила беззаперечну підтримку влади, у зв'язку з чим їй пророкували кардинальну втрату позицій. Однак і на сьогодні вона лишається серйозним чинником

українського конфесійного простору. На початок 2009 р. УПЦ-КП налічувала 4 256 організацій, збільшивши їх кількість порівняно з початком 1995 р., на 2 444 (+134,8%) утворень. Найбільше релігійних організацій Церкви діє у Львівській, Київській, Волинській, Рівненській областях, найменше – у Харківській, Луганській, Закарпатській областях та АР Крим.

Інституційна мережа **УАПЦ** складається з патріархії, 12 єпархіальних управлінь, 7 духовних навчальних закладів, 8 монастирів, 1 братства, 7 місій та 1 184 парафій віруючих. Кількість громад УАПЦ у 1992 – 2000 рр. скоротилася на 475 одиниць у зв'язку зі зміною юрисдикційної підпорядкованості на користь УПЦ-КП громад у західному регіоні, насамперед в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях.

Головні події, пов'язані з відродженням **УГКЦ** після тривалого перебування у підпіллі за радянських часів, відбулися у 1989 – 1991 рр. і мали вибуховий характер. З часу легалізації діяльності (листопад 1989 р.) Церква відновила свої структури й навіть перевищила довоєнний рівень. Уже на січень 1992 р. кількість парафій греко-католиків з 138 напівлегальних осередків, що не мали прав юридичної особи, збільшилася до 2 644 повноправних громад. На початок 2009 р. Церква мала потужну мережу з 3 732 релігійних організацій (10,8% від загальної кількості в Україні), з належністю до яких ідентифікують себе 14% вірників. Церковний комплекс налічував 3 570 громад, 106 монастирів, 15 духовних навчальних закладів, 27 періодичних видань. Майже 93% греко-католицьких громад знаходяться в Галичині та на Закарпатті, де вони становлять окрему Мукачівську єпархію, що не входить до складу УГКЦ, а підпорядковується безпосередньо Апостольській столиці. Якщо на початок 1992 р. Церква була представлена лише в 13 областях та м. Київ, то на початок 2009 р. її структури діяли в усіх, у тому числі й в нетрадиційних для греко-католицизму (АР Крим – 8, Вінницька область – 16, Дніпропетровська – 7, Донецька – 31, Запорізька – 4, Луганська – 3, Миколаївська – 10, Одеська – 21, Сумська – 4, Харківська – 6, Херсонська – 25, м. Севастополь – 3 та інших) регіонах України. Навіть залишаючись регіональною, УГКЦ демонструє високий рівень самооцінки своєї ролі у процесах національного і державного відродження України.

Практично завершеного вигляду після надання Львівській архидієцезії статусу митрополії набула в Україні керівна вертикаль **Римо-католицької церкви**. З початку 1992 р. Церква збільшила свою мережу на 618 одиниць (на 136,7%) і налічувала на січень 2009 р. 1 070 релігійних організацій, у тому числі 907 громад, 91 монастир, 40 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів та 20 управлінь. За 1992 – 2008 рр. найвищі темпи розгортання мережі громад РКЦ були відзначені у Житомирській (+72, усього 118 парафій), Хмельницькій (+54, 128) та Вінницькій (+52, 115) областях. На початок 2009 р. пере-

важна частина громад зосереджувалася у Львівській (130), Хмельницькій (128), Житомирській (118), Вінницькій (81) областях – 664 (73,2% їх загальної кількості).

Проникнення римо-католицизму у східні та південні регіони викликає негативну реакцію українських православних церков, які розцінюють таке явище не інакше як прозелітизм, «окатоличення православної України», відкрите посягання на їхніх прихильників та «канонічні території» православ'я³.

Мусимо визнати, що активний поступ РКЦ протягом 1990-х рр. став певною мірою несподіванкою. Будуючи свою діяльність, орієнтуючись на духовні запити нинішніх віруючих, пропонуючи своїм вірним сучасні форми прилучення до божественного, будучи відкритою для духовної скарбниці інших релігійно-церковних традицій, РКЦ стала привабливою і корисною не лише для «традиційних» католиків польського чи угорського походження, а й для незалежних від її впливу українців. Як зазначає М.Кирюшко: «Помітно змінився етнічний склад віруючих цієї Церкви. Практично нема вже німецьких католиків. Поляки в багатьох громадах також вже не становлять більшості. У них часто переважають українці, з'явилося чимало росіян, представників інших національностей. Зміни торкнулися також соціального складу віруючих, серед яких стало багато городян, студентів, наукової і мистецької інтелігенції. Все це є свідченням того, що римо-католицизм уже не можна розглядати як щось зовсім чуже українському народові, він також поступово стає релігійним надбанням українців, а не лише конфесією однієї етнічної меншини»⁴.

У контексті згаданого цілком справедливий висновок робить О.Недавня, що в умовах історично поліконфесійної секуляризованої України феномен українців у Римо-католицькій церкві постає як один з можливих шляхів їхнього духовного становлення і розвитку, реінтеграції українців у природне для них європейське коло народів, вихованих у західноукраїнській культурній традиції⁵.

За станом на 1 січня 2009 р. **протестантизм** в Україні налічував 10 051 організацію, що становить 30,0% від усієї релігійної мережі, проти 20,9% на січень 1992 р. Найбільш впливовими протестантськими утвореннями залишаються Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (2 713 організацій, 27,0% від загальної кількості у протестантському релігійному комплексі), Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської – п'ятидесятників (1 653, 16,5%), Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (1 061, 10,6%). Збільшення кількості протестантських осередків на Сході та Півдні України (зокрема у Донецькій, Запорізькій, Одеській областях) урівнюється більш стриманим розвитком у західному регіоні та центрі, що донедавна були основним ареалом поширення конфесії.

Аналіз публікацій, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з протестантизмом в Україні, засвідчує, що поряд з традиційними уявлен-

нями про «чужість» і «сектантство» сьогодні дедалі активніше артикулюється потужний поступ протестантських церков, навіть «протестантизація» України. Аргументом, як правило, є цифри, що демонструють збільшення кількості громад, появу нових церков і течій, особливо у центрально-східних регіонах та великих містах. Деяко іншої думки дотримується відома дослідниця протестантизму В. Любашенко, яка вважає здобутки протестантів цілком помірними, а пророкування протестантського «буму» в Україні – скоріше спробою залякати пересічного українця перспективою нової релігійної напруги⁶. Її висновок видається цілком слушним, зважаючи на те, що цифри, які засвідчують динамічне зростання кількості протестантських громад, відображають переважно формальний бік церковного життя і не завжди адекватно змальовують реальний стан речей. Адже на фоні помітного представництва громад протестантизму у загальній релігійній мережі країни питома вага протестантів серед українських віруючих за роки незалежності майже не змінилась⁷.

Більше тисячі релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками **ісламу** – 535 організацій. **Іудаїзм** представлений 295 організаціями, **Закарпатська (угорська) реформатська церква** – 118, **Німецька євангелічно-лютеранська церква** – 40, **Вірменська апостольська церква** – 27. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, корейців, шведів, караїмів та кримчаків (в АР Крим), менонітів (в Херсонській та Запорізькій областях). Більшість релігійних організацій національних меншин зосереджена в АР Крим.

Значного поширення набули в Україні **новітні релігійні течії**. Найпоширенішими є організації Новоапостольської церкви (59) з центром у Києві та Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) – 55. Кількість організацій Товариства свідомості Крішни становить 36 утворень. Регіональний розподіл релігійних неорухів принципово відрізняється від усталеної конфесійної конфігурації країни, зміщеної на Захід. Так, більшість прихильників альтернативних релігій – мешканці центральних, східних і південних регіонів України. Параметрами розміщення новітніх рухів є: регіони, де інфраструктура та вплив історичних церков порівняно слабкі; регіони, де боротьба з інституційною релігійністю в радянський період спричинила чи не найбільш руйнівні наслідки; урбанізовані регіони та регіони, які є об'єктом найбільшого впливу закордонних місій.

Говорячи загалом про новітні релігії та їх поширення на території України, слід зазначити, що умови для їх поширення є надзвичайно сприятливими, що пояснюється дією комплексу соціально-політичних, релігійних, психологічних чинників:

– відсутність у суспільстві чітких ціннісних та ідеологічних орієнтирів;

– загальне зниження легітимності більшості суспільних інститутів, насамперед владних, а також криза традиційних з них – сім'ї та школи;

– недостатній вплив історичних церков, невідповідність їх релігійної практики запитам «нового» віруючого;

– висока активність іноземних місій, засоби агітаційно-пропагандистської роботи з неофітами та фінансові можливості, які значно перевищують можливості традиційних церков;

– міжконфесійні протиріччя, політизованість релігійних організацій, що відштовхує певну частину тих віруючих, хто потребує власне релігійного життя;

– специфіка вітчизняного менталітету, який внаслідок географічного положення України – її межового статусу між Сходом та Заходом, Півднем та Північчю – був відкритий різним впливам; певний світоглядний плюралізм українського народу, терпиме ставлення до інакомислення, що зазвичай збігається з орієнтацією новітніх релігій.

У конфесійній конфігурації та насиченості релігійними організаціями досить помітними є відмінності між макрорегіонами України, які мають динамічний характер. Так, з початком 1990-х рр. релігійна мережа зростала саме у Західному макрорегіоні, однак з часом частка західноукраїнських релігійних утворень у загальнонаціональній статистиці почала зменшуватися за рахунок розвитку мережі у Центральному та, особливо, в Східному і Південному макрорегіонах (див.: Табл. №1). Так, якщо у Західному макрорегіоні питома вага релігійних громад у загальнонаціональній мережі скоротилася з 59,78% (станом на 1 січня 1992 р.) до 34,88% (станом на 1 січня 2009 р.), то у Центральному вона збільшилася, відповідно, з 26,30% до 35,16%, Східному – з 7,67% до 15,39%, Південному – з 6,24% до 14,57%. Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному макрорегіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 раза (+48,30%) – з 7 782 до 11 541 громади, то у Центральному – у 3,4 раза (+239,50%) – з 3 425 до 11 628 громад, у Східному – у 5,1 раза (+409,81%) – з 999 до 5 093 громад, у Південному – у 5,9 раза (+492,98%) – з 813 до 4 821 громади. Серед областей України найбільш насиченою релігійними утвореннями, як і в 1992 р., є Львівська, де на початок 2009 р. функціонувало 2 798 громад (8,46% їх загальної кількості в Україні). У АР Крим – 1 996 (6,03%), Вінницькій області – 1 946 (5,88%), Закарпатській – 1 756 (5,30%), Хмельницькій – 1 705 (5,16%), Тернопільській – 1 655 (5,00%), Київській – 1 556 (4,7%), Донецькій – 1 524 (4,61%). Найменш насиченими релігійними громадами залишаються Кіровоградська область – 617 (1,87%), Миколаївська – 695 (2,10%), Сумська – 725 (2,19%), Луганська – 727 (2,19%), Харківська – 791 (2,39%), Херсонська – 853 (2,58%) та м. Київ – 796 (2,41%).

**Динаміка мережі релігійних громад у межах макрорегіонів
та областей України (1 січня 1992 р. – 1 січня 2009 р.)***

№ п/п	Макрорегіони (область)	01.01.1992 р.		01.01.2009 р.		Збільшення	
		Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	%
	Західний	7 782	59,78	11 541	34,88	3 759	48,30
1	Львівська	2 206	16,94	2 798	8,46	592	26,84
2	Тернопільська	1 428	10,97	1 655	5,00	227	15,89
3	Закарпатська	1 109	8,52	1 756	5,30	647	58,34
4	Івано-Франківська	1 078	8,28	1 263	3,82	185	17,16
5	Рівненська	734	5,64	1 429	4,32	695	94,69
6	Волинська	628	4,82	1 438	4,35	810	128,98
7	Чернівецька	599	4,61	1 202	3,63	603	100,67
	Центральний	3 425	26,31	11 628	35,16	8 203	239,50
1	Вінницька	739	5,68	1 946	5,88	1 207	163,33
2	Хмельницька	699	5,37	1 705	5,16	1 006	143,92
3	Житомирська	438	3,36	1 275	3,85	837	191,10
4	Київська	375	2,88	1 556	4,70	1 181	314,93
5	Черкаська	288	2,21	1 195	3,61	907	314,93
6	Чернігівська	279	2,15	869	2,64	590	211,47
7	Сумська	214	1,64	725	2,19	511	228,79
8	Кіровоградська	153	1,18	617	1,87	464	303,27
9	Полтавська	151	1,16	944	2,85	793	525,17
10	м. Київ	89	0,68	796	2,41	707	794,38
	Східний	999	7,67	5 093	15,39	4 094	409,81
1	Донецька	327	2,50	1 524	4,61	1 197	366,06
2	Дніпропетровська	189	1,45	1 142	3,45	953	504,23
3	Харківська	174	1,34	791	2,39	617	354,60
4	Луганська	166	1,28	727	2,19	561	337,95
5	Запорізька	143	1,10	909	2,75	766	535,66
	Південний	813	6,24	4 821	14,57	4 008	492,98
1	Одеська	382	2,93	1 168	3,53	786	205,76
2	АР Крим	159	1,22	1 996	6,03	1 837	1155,35
3	Херсонська	139	1,07	853	2,58	714	513,67
4	Миколаївська	133	1,02	695	2,10	562	422,56
5	м. Севастополь	-	-	109	0,33	109	-
	Разом	13 019	100,00	33 083	100,00	20 064	154,11

* Показники таблиці розраховано за джерелами: Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648, оп. 7, спр. 640, арк. 4; Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року». (Форма №1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. – www.risu.org.ua

Характеристика параметрів релігійного життя, його регіональних особливостей була б неповною без аналізу стану релігійності населення України. У соціології традиційно виділяють три головні характеристики релігійної свідомості: наявність віри в Бога, конфесійна самоідентифікація та стійка релігійна поведінка. Особливістю України є те, що релігійна самоідентифікація її населення за кількісними показниками є однією з найвищих в Європі. На грудень 2006 р., коли респонденти не мали іншого вибору, як відповісти на питання щодо їхньої релігійності «так» чи «ні», рівень віруючих згідно з даними Європейського соціального дослідження становив 74,7% від загальної кількості населення (це сьомий показник серед 29 країн Європи, фахівці з яких брали участь у дослідженні, після Кіпру – 97,2%, Польщі – 92,7%, Румунії – 91,5%, Португалії – 85,8%, Ірландії – 79,4% та Словаччини – 75,4%)⁸. Нерелігійними визначили себе у 2002 р. лише 12,7% респондентів, у 2003 р. – 15,4%, у 2004 р. – 16,7%, у 2005 р. – 14,8%, у 2006 р. – 12,6%, у 2007 р. – 11,2%, у 2008 р. – 12,8%⁹.

У регіональному вимірі релігійна самоідентифікація населення іде по нисхідній з Заходу на Схід, де вона істотно нижча, ніж на Заході країни (Див.: Таблиця №2)¹⁰.

Таблиця №2

Релігійне самовизначення громадян України за регіонами

Ставлення до релігії	Захід (%)	Центр (%)	Південь (%)	Схід (%)	АР Крим (%)
Віруючі	86,6	56,1	55,5	50,5	60,6
Вагаються між вірою та невір'ям	7,8	24,4	15,0	22,1	22,2
Невіруючі	2,1	10,0	8,5	16,1	15,2
Переконані атеїсти	0,8	2,0	3,0	2,9	1,0
Байдужі до релігії	0,5	3,7	10,5	4,7	0,0

Як бачимо, релігійна самоідентифікація населення України збігається з соціокультурними особливостями регіонального поділу країн, на полюсах якого протистоять цінності індустріальної культури промислового Сходу і традиційної аграрної культури Заходу. Гострота проблеми полягає в тому, що Україна як цілісність усе ще залишається у пошуку своєї культурної, етнічної та релігійної ідентичності. Очевидною є досить суттєва релігійна диференціація сучасного українського суспільства, що є частиною і його соціокультурної диференціації на етапі формування самого базису певних культурно-цивілізаційних типів.

Соціологічні дані Інституту соціології НАН України, отримані на початку 2008 р. й раніше, дають підстави стверджувати, що віросповідна самопрезентація громадян України в останні роки залишається практично незмінною (Див.: Таблиця №3)¹¹.

Розподіл громадян України за віросповіданням

«До якого віросповідання Ви себе відносите?»					
Ставлення до релігії	2002	2004	2005	2006	2008
Нерелігійний	12,7	16,7	14,8	12,6	12,8
Православ'я	74,9	73,5	72,2	76,3	77,6
Католицизм	1,7	1,2	2,7	1,2	0,8
Греко-католицизм	7,7	5,7	6,7	7,4	6,6
Протестантизм	1,1	0,8	1,1	0,9	0,8
Іслам	0,3	0,5	0,6	0,2	0,3
Іудаїзм	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Інше	1,1	1,4	1,8	1,3	0,8
Не відповіли	0,3	0,1	0,1	0,0	0,2

Наведені результати демонструють, що, як і в попередні роки, у конфесійному просторі України домінують християнські конфесії, а серед них лідируючі позиції займає православ'я (77,6%). З греко-католицизмом ідентифікували себе 6,6% опитаних, католицизмом – 0,8%, протестантизмом – 0,8%, ісламом – 0,3%, іудаїзмом – 0,1%. Не віднесли себе до жодного з віросповідань 12,8% громадян, вважаючи себе невірними, а 0,2% – вагалися з відповіддю.

До досить цікавих висновків спонукає зіставлення даних моніторингу 2008 р. та результатів дослідження 2009 р., яке містило ряд нових та декілька переформульованих запитань. Так, моніторинг 2009 р. виявив таку картину: 70,7% опитаних вірять у Бога; із зазначеної групи віруючих лише 50,0% вказали, що вони належать до певної релігійної конфесії, тоді як 40,4% не відзначили належності до жодної з них; з тих, хто визначився зі своєю конфесійною ідентичністю, 29,2% вказали, що вони не належать до жодної релігійної громади¹². Отже, емпіричні дослідження релігійної ситуації в Україні переконливо засвідчують, що поряд зі звичною традиційною конфесійною релігійністю, яка існує тисячоліття, виникає і поширюється нетрадиційна, позаконфесійна, синкретична релігійність. Подібні процеси спостерігаються у всьому світі, що, на думку Р.Белла, Д.Ерв'є-Леже, дає підстави говорити про можливу деконструкцію традиційних релігійних систем або посилення нових форм релігійності. Тут маємо прояв давно відміченого в соціології релігії та інших релігієзнавчих дисциплінах релігійного індивідуалізму, внаслідок якого віруючі вважають цілком достатнім реалізовувати свою віру не через належність до релігійних об'єднань, а індивідуально.

До того ж, у такому разі слід враховувати й характер православної релігійності (в Україні переважну більшість становлять православні віруючі), яка, на відміну, наприклад, від протестантських чи новітніх релігійних рухів, не передбачає обов'язкового перебування у певній релігійній громаді.

Інша ознака релігійної активності особистості пов'язана з її культовою поведінкою, індикатором якої виступає регулярність відвідування богослужінь, участь у здійсненні релігійних обрядів. Відповіді на подібні запитання, отримані у ході дослідження 2009 р., розподілилися відносно рівномірно, а саме: 39,5% опитаних заявили, що така діяльність для них або зовсім, або скоріше не важлива; 35,0% вказали на її більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не змогли визначитись.

Цікаво, що порівняння цих відповідей з їх розподілом на аналогічне запитання в одному з попередніх опитувань (омнібус – 2006 р.) не демонструє якихось суттєвих зрушень у самооцінках важливості релігійного життя – відповідно, 33,7%, 37,8% та 28,5%¹³. Соціологічні дослідження дають можливість виявити наявність та інтенсивність релігійних практик серед населення України. Так, станом на 2009 р. громадян, які відвідують місця сакральних практик (церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо) не рідше одного разу на рік, – 63,9%. Серед них тих, хто відвідує релігійні храми щоденно, кілька разів на тиждень, один раз на тиждень, – 10,1% (соціологія релігії відносить їх до групи «оцерковлених») і тих, хто відвідує храми один чи кілька разів на місяць, – 13,8% («напівоцерковлені»). Таким чином, респондентів, для яких характерні інтенсивні релігійні практики, налічується 23,9%. Водночас, громадян, які відвідують храми один чи кілька разів на рік, – 40,0%, рідше одного разу на рік – 15,3%. Зовсім не відвідують сакральних споруд – 20,8%¹⁴. Звідси можна припустити, що в самоідентифікації себе як віруючих домінує саме культурно-цивілізаційна ідентичність (індивідуалізована релігійність), а не конфесійна. Адже частка громадян, які відчують свій історичний і культурний зв'язок з християнством, досить значна (так, Великдень святкують 92,8%, Різдво – 83,3%, Трійцю – 45,4%).

Подібні спостереження і висновки щодо релігійної активності громадян особливо важливі в контексті зіставлення їх з тими індикаторами, які дають можливість прослідкувати регіональну специфіку аналізованого явища. Як вважає А.Юраш, однією з найсуттєвіших складових поняття «релігійна активність» є здатність і бажання громадян утворювати релігійні локальні спільноти найнижчого організаційного рівня (парафії, збори, общини) з метою найповнішого виявлення релігійних переконань. Виведення такого показника він пропонує здійснити методом зіставлення загальної кількості населення відповідної території з кількістю реально діючих в її межах зареєстрованих і незареєстрованих громад усіх конфесій і, таким чином, обрахування кількості осіб, що припадають на 1 релігійну громаду¹⁵.

Визнаючи теоретичну правильність запропонованого методу та використовуючи офіційні дані Державного комітету статистики України щодо чисельності населення, Державного комітету України у справах національностей та релігій щодо кількості релігійних громад в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі за станом на 1 січня 1992 р. та 1 січня 2009 р., нескладно розрахувати загальний та регіональні рівні релігійної активності громадян України, проаналізувати динаміку цього процесу в рамках відповідного хронологічного періоду (Див.: Таблиця №4). Так, за загальної кількості населення України, яка становила на 1 січня 1992 р. 52 056,6 тис. осіб і 13 019 діючих громад усіх конфесій і деномінацій, на кожну середньостатистичну громаду припадало 3 999 осіб. За станом на 1 січня 2009 р. (кількість населення – 46 115,9 тис. осіб, релігійних громад – 33 083) цей показник зменшився майже в 2,9 раза (1 394 особи на одну громаду), або на 65,14%, що свідчить про інтенсивне зростання релігійної активності громадян за означений період і її доволі високий рівень загалом в Україні.

Статистичні дані, розміщені в Таблиці №4, свідчать про досить стійку тенденцію неухильного зменшення рівня релігійної активності по вісі Захід – Центр – Південь – Схід, яка залишилася незмінною впродовж 1992 – 2009 рр. (1992 р.: **Західний** макрорегіон – 1 268 осіб на одну релігійну громаду, **Центральний** – 4 932 особи, **Південний** – 9 657 осіб, **Східний** – 17 463 особи; 2009 р. – відповідно, 811, 1 284, 1 458 та 2 906 осіб). Проте очевидним є той факт, що темпи зростання активності віруючих в областях **Південного**, **Східного** та **Центрального** макрорегіонів були значно вищими, порівняно з цим показником у межах **Західного** макрорегіону. Якщо за станом на січень 1992 р. кількість осіб, що припадала на одну релігійну громаду у межах **Східного** макрорегіону була більшою, порівняно з відповідним показником у **Західному** макрорегіоні у 13,8 раза, у **Південному** – у 7,6 раза, а в **Центральному** – у 3,9 раза, то на січень 2009 р. таке співвідношення становило, відповідно, – 3,6 раза, 1,8 та 1,6. При цьому, коли у 1992 р. максимальний серед областей України рівень релігійної активності (на Тернопільщині – 824 особи на одну громаду) у 25,2 раза був більший за його мінімальний (у Дніпропетровській області – 20 733 особи), то за станом на січень 2009 р. максимальний показник активності віруючих (Тернопільська область – 660 осіб на одну громаду) перевищував мінімальний (Харківська область – 3 515 осіб) уже у 5,3 раза. Важливо при цьому зазначити, що інтенсивне зростання релігійної активності на **Півдні**, **Сході** та в **Центрі** України зумовлювалося, з одного боку, істотним, порівняно з українським **Заходом**, скороченням населення за вказаний період (відповідно, – на 820,3 тис. осіб, 2 647,9 тис. осіб, 1 965,2 тис. осіб та 507,3 тис. осіб), а з іншого – вищими темпами розширення мережі релігійних громад (відповідно, – на 4 008, 4 094, 8 203 та 3 759 об'єднань).

Таблиця №4

Рівень релігійної активності віруючих у межах макрорегіонів та областей України (1 січня 1992 р. – 1 січня 2009 р.)*

№ п/п	Макрорегіони (область)	За станом на 01.01.1992 р.			За станом на 01.01.2009 р.			Зменшення к-ті осіб на 1 релігійну громаду	
		Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. громаду	Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. громаду	Абсол.	%
	Західний	9 866,3	7 782	1 268	9 359,0	11 541	811	457	36,04
1	Львівська	2 771,3	2 206	1 256	2 551,9	2 798	912	344	27,39
2	Тернопільська	1 177,1	1 428	824	1 092,7	1 655	660	164	19,90
3	Закарпатська	1 271,6	1 109	1 147	1 243,2	1 756	708	439	38,27
4	Івано-Франківська	1 451,5	1 078	1 346	1 380,6	1 263	1 093	253	18,80
5	Рівненська	1 181,6	734	1 610	1 150,8	1 429	805	805	50,00
6	Волинська	1 072,7	628	1 708	1 036,1	1 438	720	988	57,85
7	Чернівецька	940,5	599	1 570	903,7	1 202	752	818	52,10
	Центральний	16 893,3	3 425	4 932	14 928,1	11 628	1 284	3 648	73,96
1	Вінницька	1 908,4	739	2 582	1 658,8	1 946	852	1 730	67,00
2	Хмельницька	1 521,5	699	2 177	1 340,4	1 705	786	1 391	63,90
3	Житомирська	1 503,7	438	3 433	1 293,2	1 275	1 014	2 419	70,46
4	Київська	1 937,6	375	5 167	1 726,7	1 556	1 110	4 057	78,52
5	Черкаська	1 531,8	288	5 319	1 303,1	1 195	1 090	4 229	79,51
6	Чернігівська	1 398,0	279	5 011	1 120,1	869	1 289	3 722	74,28
7	Сумська	1 430,7	214	6 686	1 182,8	725	1 631	5 055	75,61
8	Кіровоградська	1 247,5	153	8 154	1 026,1	617	1 663	6 491	79,61
9	Полтавська	1 762,8	151	11 674	1 510,3	944	1 560	10 114	86,64
10	м. Київ	2 651,3	89	29 790	2 766,6	796	3 476	26 314	88,33
	Східний	17 445,7	999	17 463	14 797,8	5 093	2 906	14 557	83,36
1	Донецька	5 352,6	327	16 369	4 496,2	1 524	2 950	13 419	81,98
2	Дніпропетровська	3 918,6	189	20 733	3 371,7	1 142	2 952	17 781	85,76
3	Харківська	3 188,6	174	18 325	2 780,5	791	3 515	14 810	80,82
4	Луганська	2 877,4	166	17 334	2 329,4	727	3 204	14 130	81,52
5	Запорізька	2 108,5	143	14 745	1 820,0	909	2 002	12 743	86,42
	Південний	7 851,3	813	9 657	7 031,0	4 821	1 458	8 199	84,90
1	Одеська	2 634,5	382	6 897	2 391,2	1 168	2 047	4 850	70,32
2	АР Крим	2 596,0	159	16 327	1 966,4	1 996	985	15 342	93,97
3	Херсонська	1 270,0	139	9 137	1 098,5	853	1 288	7 849	85,90
4	Миколаївська	1 350,8	133	10 156	1 195,0	695	1 719	8 437	83,07
5	м. Севастополь	-	-	-	379,9	109	3 485	-	-
	Разом	52 056,6	13 019	3 999	46 115,9	33 083	1 394	2 605	65,14

*Показники таблиці розраховано за джерелами: Населення України, 1992 рік. Демографічний щорічник / Міністерство статистики України. – К.: Техніка, 1993. – С. 7; ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 7, спр. 640, арк. 4; Чисельність населення на 1 лютого 2009 року та середня за січень 2009 року // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – www.ukrstat.gov.ua/operativ 2009; Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року». (Форма №1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. – www.risu.org.ua

Таким чином, зроблений відповідний розрахунок та аналіз отриманих статистичних даних дає можливість здійснити групову класифікацію областей України за рівнем релігійної активності населення.

Найвищою активністю віруючих, як і на початку 1990-х рр., відзначається **група західних областей** (Тернопільська, Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Рівненська, Львівська та Івано-Франківська), де середній рівень активності становить 811 осіб на одну громаду.

Другу групу областей, де середній показник релігійної активності населення (954 особи на одну громаду) суттєво не відрізняється від зони з найвищим рівнем, становлять три подільські (Хмельницька, Вінницька, Житомирська) та дві центральні (Черкаська, Київська) області.

До **третьої групи** областей, в яких середній рівень активності (1622 особи на одну громаду) вдвічі нижчий, ніж на українському Заході, входять області, що смугою розташовані з півночі на південь (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська).

Наступна група областей, де проживає 32,1% населення України, об'єднує на своїй території лише 15,4% релігійних громад, що свідчить про низький рівень релігійної активності та відповідний йому ступінь поширення парафіяльної інфраструктури. Зону з найнижчим рівнем релігійної активності (2 906 осіб на громаду) формують п'ять найбільш урбанізованих та промислово розвинутих східноукраїнських областей – Запорізька, Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Харківська.

Особливою специфікою аналізовані процеси відзначаються в **АР Крим**. Майже дванадцятикратним зростанням в автономії чисельності релігійних об'єднань (з 159 на січень 1992 р. до 1 996 на початок 2009 р.), переважно за рахунок інтенсивного розширення мережі мусульманських утворень, пояснюється один з найвищих серед адміністративно-територіальних одиниць рівнів релігійної активності населення (985 осіб на громаду).

Окремо слід виділити також міста Київ та Севастополь, де рівень релігійної активності громадян є одним з найнижчих (відповідно, 3 476 та 3 485 осіб на громаду).

Безумовно, аналіз релігійної активності населення України не відображає повною мірою складності, багатоплановості й суперечливості процесів, що відбуваються у релігійному середовищі. Проте за будь-яких застережень можна дійти висновку, що визначальна роль у формуванні високого загальноукраїнського рівня релігійності (одного з найвищих серед країн Європи) належить регіональному фактору.

Домінантність його впливу зумовлюється дією сукупності історичних, політичних, культурних, конфесійних і міжконфесійних чинників, які визначають відповідний стан релігійної активності в тому чи іншому регіоні, формуючи тим самим і його загальноукраїнський рівень.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій, активності віруючих, територію України можна умовно поділити на ряд релігійно-географічних зон (Див.: Таблиця №5).

Таблиця №5

Релігійно-географічні зони України

Макрорегіони	Регіони	Області
Західний	Галичина	Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська
	Закарпаття	Закарпатська
	Волинський і Буковинський	Волинська, Рівненська, Чернівецька
Центральний	Поділля	Хмельницька, Вінницька, Житомирська
	Центрально-Східний	Київська, Черкаська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська
	м. Київ	м. Київ
Східний	Південно-Східний	Харківська, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Запорізька
Південний	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська
	Крим	АР Крим, м. Севастополь

1. Особливе місце серед них займає **Галичина**, до складу якої входять Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська області. Регіон відзначається високою релігійною активністю населення, цілковитим переважанням католицизму, особливо греко-католицизму (2900 громад, або 81,2% об'єднань УГКЦ від їх загальної кількості в Україні). Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ (797 громад, 67,3% загальнонаціональної церковної мережі) та УПЦ-КП (940 громад, 22,7% від їх загальної кількості).

2. Надзвичайною поліконфесійністю відзначається **Закарпатський регіон**. На область з населенням, що становить лише 2,7% загальноукраїнського, припадає 5,3% парафій (1 756), з яких – 580 (33,0%) є громадами УПЦ, 394 (22,4%) – УГКЦ, 398 (22,7%) – протестантськими, 113 (6,4%) – Закарпатської реформатської церкви, 92 (5,2%) – римо-католицькими. Крім того, у регіоні діють також громади послідовників інших релігійних вірувань.

3. **Волинський і Буковинський регіон** включає Волинську, Рівненську та Чернівецьку області і відзначається найвищим рівнем

релігійної активності населення. Домінуючим напрямом є православ'я. Конфесійна структура характеризується переважанням парафій УПЦ (40,2% від загальної кількості громад регіону) з одночасно міцними позиціями УПЦ-КП (19,5%) та незначним поширенням греко- й римо-католицизму. Серед протестантських громад (1370, 33,7% релігійної мережі) переважають об'єднання Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської – п'ятидесятників (540), Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (390), Української уніонної конференції церкви адвентистів сьомого дня (165).

4. Конфесійна структура **Подільського регіону** (Хмельницька, Вінницька, Житомирська області) характеризується істотним переважанням православних громад УПЦ (48,7%), певним поширенням парафій УПЦ-КП (12,6%), протестантизму (23,2%), стійкими позиціями католицизму латинського обряду (361 громада, 7,3%). Саме в цьому регіоні налічується 39,8% римо-католицьких парафій від їх загальної кількості в Україні.

5. До складу **Центрально-Східного регіону** входять Київська, Черкаська, Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська області. Переважаючий вплив у регіоні належить УПЦ (45,7% громад) з доволі значним поширенням громад УПЦ-КП (16,3%). Досить поширеною є тут і мережа протестантських згромаджень (28,5%).

6. Окремий регіон, що відзначається особливим розмаїттям поліконфесійної структури, становить **м. Київ**. З 796 діючих у місті громад більшість належить православним (335 або 42,1%) та протестантським (276, 34,7%). Діють також парафії УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського віросповідань, поодинокі громади язичницької віри та караїмів. У Києві знаходяться 46 релігійних центрів та 19 управлінь, діє 21 монастир, 240 недільних шкіл, виходить друком 47 релігійних періодичних видань.

7. **Південно-Східний регіон** включає Харківську, Дніпропетровську, Луганську, Донецьку та Запорізьку області й характеризується найнижчим рівнем релігійної активності громадян (на території, де проживає 32,1% населення України, діє лише 15,4% громад загальноукраїнської мережі). Домінуючим впливом у регіоні користуються УПЦ (41,6% громад) та протестантські об'єднання (36,5%). Громади УПЦ-КП становлять 6,5% релігійної мережі. Певного поширення в регіоні набули об'єднання УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського культів.

8. **Причорноморський регіон** на Півдні України обіймає територію Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Конфесійний склад характеризується переважанням громад УПЦ (41,7%) з певним поширенням парафій УПЦ-КП (11,5%). Надто значна питома вага протестантських об'єднань (30,3%). У регіоні діють також парафії УАПЦ (2,2%), греко- (2,0%) і римо-католицькі (1,5%), мусульманські (1,7%) та іудейські (0,9%) об'єднання.

9. Регіоном з характерними лише для нього особливостями релігійних процесів є **АР Крим** разом з **м. Севастополем**. Мережа релігійних об'єднань, яка за станом на початок 2009 р. більше, ніж в 13 разів перевищила кількісні показники 1992 р., налічує 2 105 громад. З них 1 002 громади (47,6%) об'єднують віруючих мусульман, 552 (26,2%) – представляють УПЦ. Окремі громади утворено віруючими УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, лютеранами, караїмами, послідовниками іудейського культу.

Таким чином, інституалізація конфесійного простору в Україні характеризується складністю та динамічністю процесів, які відбивають напруженість сучасного релігійного життя. В країні немає жодної конфесії, що домінувала б в усіх регіонах держави. Україна поділена на зони впливу тієї чи іншої конфесії: в Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ, в Центральній, Південній та Східній Україні – УПЦ, а в Криму значну частину релігійної інфраструктури становлять мусульмани. В ряді областей релігійні впливи на населення розподілені між кількома конфесіями, що не дає підстав говорити про значне переважання впливу якоїсь церкви.

Як бачимо, релігійна регіоналізація України очевидна. Її прогресуючі темпи не дозволяють сподіватися на активну участь релігійних організацій у процесах національної інтеграції і державотворення. Ситуація ускладнюється і відсутністю навіть у «традиційних» церков єдності та спільного духовного управління. Роздробленість українського православ'я на три частини (УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ) породила значні міжправославні протиріччя, подолання яких не доводиться чекати найближчим часом. Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман і навіть нечисленних німців-лютеран зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів.

Дестабілізуючим чинником, що посилює регіоналізацію релігійних процесів, є наявний протекціонізм щодо певних релігійних інститутів. Про його існування як на загальнодержавному, так і релігійному рівнях констатували 68% респондентів. Передусім політичною підтримкою користуються православні церкви (УПЦ і УПЦ-КП) та УГКЦ, насамперед, в регіонах їх домінування. Відзначивши, що місцева влада досить часто сповідує принцип «одержавлення» домінуючої у регіоні церкви, експерти майже одностайно (76%) засудили таку практику¹⁶. При цьому, не враховуючи того, що згідно з Конституцією України церква та релігійні організації в нашій країні відокремлені від держави, вища державна бюрократія відкрито демонструє свої релігійні та конфесійні уподобання.

З іншого боку, сучасна ситуація в Україні характеризується активізацією релігійних інституцій, їх прагненням посісти вагоме місце в структурах суспільства. Очевидним фактом є суспільне визнання, престиж церкви та релігійних організацій і установ, рівень довіри до яких, залежно від регіону, коливається від 40 до 70%, що значно більше, ніж до інших суспільних інститутів. Середньостатистичний показник рівня довіри до церкви та духовенства в Україні зріс з 35,6% у 1994 р. до 55,6% у 2008 р.¹⁷. За подібних обставин, в умовах полікультурності та поліконфесійності українського суспільства, складної і неоднозначної церковно-релігійної ситуації, очевидної конфліктості релігійного комплексу, що є наслідком розбалансованості його організму та дисгармонії інтересів, релігія здатна каталізувати як процеси соціальної інтеграції, так і дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними протиріччями і конфліктами, надавати їм більшої напруги та емоційної залученості учасників.

Аналіз процесів, що відбуваються у релігійному середовищі країни, дає змогу визначити головні тенденції та окреслити коло проблем, невідкладне вирішення яких забезпечить чіткішу скерованість релігійно-церковних процесів у русло цивілізованого розвитку. Визначальними тенденціями релігійного життя в Україні на сьогодні є:

а) продовження зростання майже в усіх регіонах України кількості релігійних інституцій, які між тим завершили етап свого екстенсивного розвитку;

б) збільшення питомої ваги населення, інтегрованого в різні форми активної церковної діяльності і таких, що декларують власну релігійність;

в) певне пом'якшення гостроти протиріч між церквами зі збереженням певного конфліктогенного потенціалу релігійного середовища;

г) прогресуючі темпи регіоналізації релігійного життя, які не сприяють перетворенню церковних інституцій у вагомий інтегруючий чинник національної консолідації.

Головними проблемами, які ускладнюють не лише релігійну, а й суспільно-політичну ситуацію в Україні, залишаються:

а) міжцерковне протистояння як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях, спричинене як суто релігійними, так й історичними, політичними, етнонаціональними чинниками. Його розв'язання має стати справою релігійних організацій та однією зі стратегічних цілей Української держави;

б) нагальна потреба прийняття на законодавчому рівні Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які б регулювали відносини релігійних інституцій з державою та діяльність церкви в соціальній сфері;

в) розробка поточних та перспективних програм державної політики у сфері державно-церковних відносин, які б враховували регіональні аспекти етноконфесійних процесів, забезпечували їх стабілізацію, реальне втілення в життя принципів поліконфесійності суспільства та відокремленості церкви і держави.

¹ Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року» (Форма№1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. – www.risu.org.ua

² Усі наведені тут і нижче дані, коли джерело не вказується, взято зі щорічних статистичних звітів Державного комітету України у справах національностей і релігій при КМ України, офіційна назва і статус якого неодноразово змінювались.

³ Див.: Заява Союзу православних братств Української православної церкви // Бюлетень Центру релігійної інформації. – 1996. – №7. – С. 10.

⁴ Кирюшко М. Українські римо-католики і проблема європейського вибору України // Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2000 року). Книга I. – Львів, 2000. – С. 210.

⁵ Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців // Вісник Національної Академії наук України. – 2001. – №4. – С. 55.

⁶ Любашенко В. Протестантизм і «підводні камені» статистики // Людина і світ. – 2001. – №2-3. – С. 28, 30.

⁷ Любашенко В. Протестантизм в Україні: чи є перспектива? // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – С. 285.

⁸ Головаха Євген, Горбачик Андрій. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007 роки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 116.

⁹ Рязанова Л. Релігійне життя України: сучасні тенденції пристосування // Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 338.

¹⁰ Матеріали до засідання круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». – К.: УЦЕПД ім. О.Разумкова, 2003.

¹¹ Рязанова Л. Назв. праця. – С.341.

¹² Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 544.

¹³ Парашевін М. Чинник релігії: роль віри в життєвих випробуваннях // Там само. – С. 329, 330.

¹⁴ Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 546.

¹⁵ Юраш А. Рівень релігійної активності в Україні: регіональні особливості і диспропорції // Українські варіанти. – 1997. – №1. – С. 49.

¹⁶ Войналович В. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 189.

¹⁷ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994 – 2006. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 97; Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 23.

5.4. Особливості взаємодії релігійного і етнокультурного чинників

Релігійні та етнокультурні ідентичності* в сучасній Україні є відносно новими феноменами, вивільнення яких з-під тиску радянських політичних лещат бере початок від часу горбачовської перебудови, а процес інтенсивного конструювання розпочинається на зламі 1980 – 1990 рр. Стрімка зміна змістовного наповнення цих ідентичностей у наступних десятиліттях, їхня диференціація (включно з постанням взаємовиключних нових ідентичностей, що формувалися на тій самій спільній соціокультурній основі) та інтенсивний розвиток, підсилений взаємодією, а у багатьох випадках й тісним переплетінням, забезпечив релігійному та етнокультурному чинникам довготривалу присутність у суспільно-політичному дискурсі незалежної України. Сталося це переплетіння релігійного з етнокультурним на ґрунті спільної інтерпретації означення «національне» – національної держави, національної культури, національної церкви тощо – переважно в етнічних категоріях, тобто на ґрунті есенціалізму. Домінування методологічного есенціалізму у суспільно-політичній думці, а отже, й на практиці, мало своїм прямим наслідком абсолютизацію ролі та місця релігійного чинника в процесах формування сучасної української нації та новопосталої української держави, редукування цих процесів до питань мови, історії, культури («національне відродження»), а також вихід на суспільно-політичну сцену етнічних та релігійно-політичних підприємців/акторів з притаманними їм функціями мобілізації та інструменталізації етнонаціонального та релігійного.

Есенціалістська парадигма в основі своїй є моністичною і запрограмованою на опозицію з «іншим». Але саме з таких «інших» зіткане суспільно-політичне тло поліетнічної, мультикультурної, багатонаціональної, багаторелігійної та виразно поділеної на регіони України. Відмінний досвід розвитку регіонів, що тривалий час були периферіями тих чи інших державних утворень сильніших сусідів, мали відміни історії та культури, дозволяє говорити про релігійні та етнокультурні ідентичності в Україні лише у множині, так само, як і про їхні маркери – мову, культуру, релігію, історичну пам'ять. Взяті разом есенціалістські маркери виразно визначають специфіку регіональних ідентичностей, яким засадничо бракує спільного знаменника для формування внутрішньо неантагоністичної, консенсусної загальнонаціональної української ідентичності. Остання є можливою лише у разі заміни панівної методологічної парадигми на конструктивістську з докорінним усуненням елементів етніцизму та наголосом на формуванні нації як громадянсько-політичної спільноти.

* Говорячи про ідентичності, автор розуміє соціально і культурно детерміновані уявлення індивіда чи групи про свою «самість», своє «Я» і розглядає їх не статично, а як процес – ідентифікацію. Етнокультурна ідентичність є поняттям ширшим за етнонаціональну і охоплює собою останню.

Регіоналізм у політичній науці визначається і як ідеологія, і суспільно-політичний рух, спрямований на розширення комплексу прав – економічних, політичних, культурних – регіонів. Досить високий відсоток громадян України ідентифікують себе на локальному (27,4%) та регіональному (8,9%) рівнях¹. Однак мобілізація, до того ж різновекторна, релігійного та етнічного чинників на державному, регіональному та локальному рівнях за умов слабості національних (громадянсько-політичних) ідентифікацій населення країни не може не становити потенційного виклику проекту «соборної України», що передбачає формування на загальнонаціональному рівні спільних ідентифікаційних маркерів у становленні української нації як громадянсько-політичної спільноти, не може не продукувати альтернатив у вигляді чи то нових проектів регіональної співдружності, чи то регіонального сепаратизму. З іншого боку, саме територіальні, горизонтальні ідентифікації населення забезпечують їхнє самосприйняття не як етнічної спільноти з її акцентуванням біологічної спільноти та комплексу спільних культурних маркерів, а як співгромадян з наголосом на політичних принципах соціального сруктурування². Під цим кутом зору виразна регіоналізація України за умов політичної волі та адекватного політичного управління є сприятливою передумовою для трансформації українського суспільства у напрямі політичної спільноти співгромадян.

У регіональному вимірі етнонаціональні та релігійні ідентифікації громадян України виявляються, насамперед, у характері їхніх ціннісних орієнтацій, що представлені екстремумами по лінії Схід – Захід, йдучи по висхідній зі Сходу та Півдня через Центр на Захід. Л. Нагорна характеризує взаємодію цих ідентифікацій як протистояння між цінностями індустріальної культури промислового Сходу та традиційної аграрної культури Заходу³. Ціннісні орієнтації українського соціуму за своїм характером є переважно традиціоналістськими з притаманною останнім оберненістю в ідеалізоване та міфологізоване минуле, минуле, що є відмінним у різних регіонів країни, так само як сьогоднішні уявлення про нього та утопічні мрії про відтворення цього уявного минулого.

Панування традиціоналістських цінностей зумовлює функціонування в українському суспільстві «хибної, ідеологічної свідомості» (К.Мангайм), тобто такої, що за типом своєї орієнтації відстає від нових реалій. Така свідомість не спроможна давати адекватну оцінку новій дійсності та відповідним чином реагувати на нові виклики через застарілі умоглядні категорії, що ними вона оперує. Хибною така свідомість є саме тому, що неадекватно відображає буття, так само як буде хибною свідомість, що випереджає дійсність⁴.

Позаяк значимість традиційних цінностей в українському суспільстві має тенденцію до скорочення за рахунок повільного, але зростання важливості цінностей самореалізаційних і політико-громадянських,

тобто ліберально-демократичних⁵. Така тенденція у перспективі сприятиме демонтажу домінуючих у сучасному українському суспільно-політичному дискурсі есенціалістських засад, у тому числі переформулюванню поняття «національне» / «нація» у громадянсько-політичних категоріях, а також деінструменталізації релігійного чинника в політиці націо- та державотворення, реальному відокремленню держави від церкви, а «національних/традиційних» церков (з мобілізованим етнокультурним чи релігійним чинниками, чи обома ними разом) – від держави.

Існує декілька рівнів, що дозволяють досліджувати характер взаємодії релігійного на етнокультурного у регіональному вимірі. Насамперед, це запроваджений соціологами і загальноприйнятий на сьогодні українською соціогуманітаристикою макрорегіональний поділ України на Схід, Центр, Південь і Захід з виокремленням у ньому певних регіонів. У тому разі, коли у дослідженні до етнонаціонального та етнокультурного чинників вводиться додатково релігійний, макрорегіональний підхід унаочнює демаркаційну лінію між Заходом України та рештою макрорегіонів, а на регіональному виразно виокремлює Галичину, як в межах Західного макрорегіону, так і щодо решти регіонів України, демаркаційну лінію, що до сьогодні не дістала з боку українського політикуму адекватної інтерпретації та інструментарію для зменшення політичної, соціально-економічної, культурної напруги по обидва її боки. Розмежувальна лінія, що виокремлює Східну Галичину і що її С.Гантінгтон визначив як «лінію цивілізаційного розламу», «проходить Україною, поділяючи її на православну східну та уніатську західну частини», обумовлюючи українсько-російську цивілізаційну близькість і актуалізуючи «можливість розколу України» вздовж цієї лінії⁶.

У кількісних показниках цей поділ має такий вигляд: у 2002 – 2008 рр. приблизно 75,0% громадян України ідентифікували себе з православ'ям і 6,8% – з греко-католицизмом⁷, 93,0 – 95,0% громадян якого сконцентровано саме в Західному регіоні, передусім, Східній Галичині* (що б не твердили про загальнонаціональний характер УГКЦ її офіційні представники). Серед тієї частини населення, яка не просто декларує належність чи прихильність до того чи іншого віросповідання, а є членом певної релігійної організації, тобто свідомо і активно бере участь у релігійно-церковному житті, пропорції дещо інакші: 77,3% респондентів належать до тих чи тих православних церков (в т. ч. до УПЦ – 41,7%, УПЦ-КП – 27,0%, УАПЦ – 2,3%), 16,5% – до греко-католицької (на 2009 р.)⁸. Отож, у середовищі віруючої частини громадян України – членів релігійних організацій – відсоток віруючих греко-католиків є вищим. Для коректної оцінки вищенаведених показників треба також брати до уваги той факт, що своє членство у релігійних орга-

* У випадках, коли джерело не зазначене, статистичні дані подаються за щорічними звітами Державного комітету України у справах національностей та релігій.

нізаціях декларують 50,0% громадян України, а решта або зовсім не належать до них (40,4%), або вагаються з відповіддю (9,6%)⁹. Саме тому для аналізу соціокультурної специфіки регіонів і макрорегіонів України в загальнонаціональному масштабі під кутом зору гантінгтонського «розламу» правомірним буде використання пропорції 75,0% до 6,8% щодо кількісного співвідношення православного населення країни до греко-католицького.

У православному середовищі найприкметнішою тенденцією розвитку останніх десятиліть стало виокремлення і структуризація віруючих з виразною українською етнокультурною самоідентифікацією, згуртованих навколо самопроголошених нових «національних» українських церков, так само як і поступове зростання українських етнокультурних самоідентифікацій у середовищі УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату). Тобто в православному середовищі України спостерігається поступовування процесу формування і розвитку українських етнонаціональних, культурних і релігійних ідентифікацій за рахунок скорочення російських. Така тенденція не применшує значення українсько-російської цивілізаційної близькості, а лише унаочнює її у небезболісному, конфліктному процесі розмежування українських ідентифікаційних маркерів від російських.

Попри наявні протистояння і незгоди у православному середовищі України, а також ситуативні спільні акції церков, що позиціонують себе як «національні» (УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ), віросповідний поділ розводить українців-православних і українців-греко-католиків по різні культурно-цивілізаційні матриці. Спільні етнонаціональні преференції, особливо у випадку українських «національних» церков, виявляються недостатніми, аби подолати відмінності в їхніх соціокультурних (цивілізаційних) матрицях, що визначаються конфесійною належністю до православ'я чи греко-католицизму.

У сучасному українському суспільно-політичному дискурсі виклики, що їх містить у собі поділ українського народу за релігійною ознакою і який у регіональному вимірі відокремлює Галичину від решти України, не набули належної уваги та оцінки. Натомість, як і сто років тому, наголошується на уявній «національній/етнічній єдності», що начебто сама по собі знімає релігійні протиріччя, антагонізми, конфлікти. Проте історія України від часу поділу Київської православної митрополії на її уніатську та православну частини у 1596 р. засвідчує протилежне. Уся українська історія пронизана гострим внутрішнім протистоянням розколотого навіпіл за релігійною ознакою українського народу; протистоянням, що в найкритичніші моменти української історії унеможливлювало консолідацію національних сил задля збирання українських земель воєдино та утвердження національного державного організму. Поділ українців за конфесійною ознакою не вдавалося зняти ані політичними, ані адміністративними, ані, врешті, силовими заходами, яких не бракувало в історії українських земель упродовж віків.

Історія країн Західної Європи рясніє прикладами поділених за конфесійною ознакою націй. Хрестоматійним під цим кутом зору є поділ німців на протестантів і католиків, з їхньою непростю історією Реформації та Контрреформації, подальшим пошуком *modus vivendi* між двома частинами нації. Сьогоднішнє неконфронтаційне співіснування двох відмінних за конфесійною ознакою частин німецького соціуму (так само, як і багатьох інших західноєвропейських націй) зумовлене пануючою в західному суспільстві ліберально-демократичною культурою з її підставовим світоглядним плюралізмом і приматом прав особи і громадянина, всеосяжною секуляризацією з дедалі більшим витісненням релігії до приватної сфери. З другого боку, і католицизм, і протестантизм є генетично спорідненими явищами: останній виростає з католицизму через його критику й заперечення. Попри запеклі історичні конфлікти між ними обидві християнські конфесії є продуктами західноєвропейської культури, що відбивають різні етапи і контексти її органічного розвитку.

Порівняння західноєвропейських релігійних поділів всередині націй з українським варіантом є некоректним саме тому, що в Україні маємо справу з явищами, які належать до різних культурних типів (або, за термінологією послідовників школи «Аналів», цивілізаційних типів). На одному боці бачимо тут православну соціокультурну матрицю. На другому – гібридну греко-католицьку, тобто католицьку за віровчительним змістом і православну за обрядовою формою, що потерпає від неможливості дати однозначну відповідь щодо власної ідентичності, оскільки вибір треба робити не в межах одного цивілізаційного типу (як у випадку Західної Європи), а між двома відмінними – західноєвропейським католицьким та східноєвропейським православним¹⁰. Крім того, у відповіді на питання щодо сутності греко-католицької ідентичності не уникнути інтелектуально несуперечливої відповіді на філософське питання щодо первинності форми чи змісту.

Проблеми зі самоідентифікацією всередині УГКЦ зумовлюють не лише внутрішню напругу всередині церкви внаслідок конфлікту суперечливих і нерідко неузгоджуваних самоідентифікацій її членів (східних/православних, латинських/католицьких, традиціоналістських-гібридних, політеїстичних, що ґрунтуються на народних етнографічних традиціях та віруваннях), але й пояснюють триваючу до сьогодні багатовікову, цивілізаційно-культурологічну в своїй основі, вкрай драматичну і позначену взаємозапереченням напругу між українським греко-католицизмом і українським православ'ям.

Етнокультурне і релігійне протистояння в Україні по лінії Схід – Захід в українському суспільно-політичному дискурсі набуло усвідомлення як реальної загрози українському націо- та державотворчому проекту з початком ХХ ст., у період інтенсивного розвитку українських націоналізмів різних типів та невдалих спроб тих чи інших політичних сил конституювати українську незалежну державу. У 1906 р.

М. Грушевський висловлював думку, що дистанціювання між Галичиною (підавстрійською територією) та рештою України (у складі Російської імперії), яке на його очах зростало, за двадцять – тридцять років може привести до того, «що ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби й хорвати, дві частини одного сербського племені, політичним, культурним, релігійним обставинам дали себе розвести до повного відчуження»¹¹.

У 1928 р. представник української консервативної політичної думки В.Липинський привертав увагу до загрози українському націотворчому проекту, що її містить у собі регіонально мобілізований релігійний чинник, і зауважував, що «можна бути щирим католиком, але з цього не виходить, щоб цькувати православ'є і копати найнебезпечнішу прірву між українцями – прірву релігійну. Тоді треба мати чесність і мужність проголосити гасло двох окремих «українських націй»: католицько-галицької і православно-наддніпрянської. Але голосити «соборність та єдність національну» і одночасно вважати релігійними ворогами 9/10 цієї нації – це непочитальність»¹². У сьогоденних умовах самоідентифікація українського греко-католицизму через заперечення православ'я, особливо представленої в УПЦ в юрисдикції Московського патріархату його подвійної українсько-російської форми (або російсько-української, залежно від співвідношення етнокультурних маркерів), виявляється у триваючому конфлікті всередині УГКЦ, коли частина його «традиціоналістського» середовища категорично заперечує вживання під час літургії словосполучення «православних християн» (за них неприпустимо молитися), натомість вимагаючи замінити його на «правовірних».

У той самий час один з представників радикального крайньоправого українського націоналізму, що його пізніше назовуть евфемізмом «інтегральний націоналізм», М.Сціборський, аналізуючи причини поразки «визвольних змагань» у першій чверті ХХ ст. за державну незалежність України, на перше місце поставив «політичний і психологічний антагонізм між окремими частинами нашої нації», галичаними і наддніпрянцями¹³, що, по суті, було констатацією суттєвих (макро-) регіональних відмінностей у напрямі Захід – Схід.

Поділ України по лінії Захід – Схід, де вододілом з точки зору географії релігій є історичні кордони між греко-католицизмом і православ'ям, становить серйозний виклик політиці української держави з консолідації суспільства. На цей поділ звернули увагу західні політологи задовго до того, як про це почали вголос говорити в Україні. Вже під час президентських виборів в Україні 1994 р. З.Бжезінський зазначав, що вони «унаочнили і навіть викристалізували розкол між європеїзованими слов'янами в Західній Україні та російсько-слов'янським баченням того, якою має стати Україна. Це не стільки етнічна диференціація, скільки відмінні культури»¹⁴. Можна сперечатися з

З.Бжезінським стосовно беззастережного вживання стереотипу «європеїзованості слов'ян у Західній Україні» та протиставлення решти населення України (з «російсько-слов'янським баченням», а радше українців з подвійною українсько-російською/російсько-українською, залежно від міри співвідношення першого та другого видів, ідентичністю) європейськості. При ближчому розгляді палітра ціннісних орієнтацій є набагато складнішою. Проте загальний висновок щодо розбіжностей у типах культури та відмінного ставлення до етнічності з боку громадян України по обидва боки «цивілізаційного розламу» є слушним.

Деякі дослідники наголошують на етнічних відмінностях «споляризованої України», де «гомогенній національній ідентичності» протистоїть «біетнічна» (українсько-російська) (Д.Арель)¹⁵. За такого підходу не враховується низка обставин: по-перше, що такого явища як «гомогенна українська ідентичність» немає ані в теорії, ані на практиці, навіть якщо це явище біологізувати та редукувати до етнічності. По-друге, подвійна українсько-російська ідентичність має переважно історико-культурний вимір, опонуючи етнізації «національного». І, врешті, по-третє, питання ідентичності, що є феноменом багатоскладовим і багат шаровим, є правом вільного вибору особи, яка впродовж свого життя залежно від контексту може змінювати (і неодноразово) самоідентифікації (саме таким шляхом в історії України етнічні росіяни перетворювалися на крайньоправих, радикальних українських націоналістів, а етнічні українці – російських шовіністів).

Отже, на сьогоднішньому етапі розвитку України для зменшення гостроти лінії поділу не достатньо самої лише деетнізації та деінструменталізації релігії, оскільки дедалі нагальніше постає в суспільстві завдання із завершення модернізації (реіндустріалізації) України, реальної лібералізації економіки, творення умов для формування відкритого громадянського суспільства. Однак без вирішення цих перших двох завдань – деетнізації суспільно-політичного дискурсу та деінструменталізації релігії – сформувати навіть мінімальний блок спільних для усіх громадян України цінностей буде нереально.

Відновлення повноцінного функціонування УГКЦ після її легалізації в СРСР у 1989 р. дозволило церкві вийти поза межі Галичини й у наступні десятиліття організувати поодинокі громади в усіх областях України. Осердя цих громад склали вихідці з Галичини або їхні нащадки, що плекали свою етноконфесійну та галицьку регіональну ідентичність. На місцях до греко-католицьких громад нерідко приєднувалися особи з мобілізованою етнічністю, незалежно від їхнього віросповідання чи ставлення до релігії, внаслідок виразного етнокультурного характеру цієї церкви.

З мірою набуття досвіду праці в інших регіонах України УГКЦ набувала також усвідомлення неадекватності традиційної галицько-греко-католицької соціокультурної парадигми реаліям українського буття поза

межами Галичини. Механічне відтворення цієї парадигми в інших регіонах України зумовлювало замкнений характер греко-католицьких громад, змушувало частину духовенства і віруючих, що дискомфортно відчували цю замкненість, порушувати питання про спроможність УГКЦ діяти ефективно «поза своїм «ментальним» середовищем»¹⁶.

Досвід праці УГКЦ в інших регіонах України, особливо на Півдні та Сході, є для цієї церкви історично новим. Проте навіть досить нетривалий з історичної точки зору час діяльності громад УГКЦ в інших макрорегіонах України дозволив представникам цих громад відчути потребу контекстуалізації, тобто адаптування до існуючих реалій, та зміни ідентифікаційних маркерів з етнонаціональних на релігійні. Йдеться про те, чи залишатимуться громади УГКЦ поза Галичиною закритими етнокультурними монологічними анклавом, чи діалогічно відкриваються до умов конкретного місця і часу, заміщуючи при тому етнонаціональну ідентичність на релігійну, переформулюючи національне в громадянсько-політичних категоріях.

З боку нечисленних представників УГКЦ поза Галичиною лунають пропозиції, що в самій Галичині вважалися б за «зрадницькі / «запроданські», оскільки ті посягають на «священну корову» регіональної ідентичності – українську мову. Зокрема, говориться про доцільність активнішого запровадження російської мови до церковного життя там, де нею розмовляє більшість населення краю. У цьому середовищі вважають, що від того, як позиціонуватиме себе УГКЦ – як церква українців чи як церква в Україні – залежить її майбутнє існування на Півдні та Сході України, оскільки «національні цінності [в середовищі УГКЦ під національним розуміється переважно етнічне – *Авт.*] тут не є популярними, на національних традиціях тут не побудуєш успішної діяльності. УГКЦ має усвідомити свою католицькість також і в етнічно-культурному аспекті, а не тільки в богословському»¹⁷.

Однозначно позитивної відповіді на питання щодо пріоритетності християнського універсалізму перед партикуляризмом регіональної культури греко-католицьке середовище сьогоднішньої України дати не готове. Церковне керівництво розуміє відкритість УГКЦ як поглиблене усвідомлення власних традицій і залучення до цих традицій «людей інших народів чи інших культур. [...] Ми приймемо їх, вони скріплять нашу Церкву. Вони не зруйнують її». Визнається можливість використання у церковному житті відмінної від української мови, коли йдеться про громади поза межами України, але ще не в самій Україні¹⁸. Прикметно, що при тому не йдеться про актуальне у цьому середовищі переосмислення і переоцінку деяких власних традицій, готовність прийняти деякі відмінні від галицьких традиції, що допомагали б цьому середовищу не тільки інтегруватися в загальноукраїнський простір, але й всередині регіону відкриватися на «іншого».

Таким чином, наведений приклад з досвіду діяльності УГКЦ на Півдні України виявляє характер адаптуючого впливу соціокультурної специфіки регіону на його складники, дозволяє побачити зародження процесу переформатування під дією цього впливу інорегіональних (галицьких) релігійних та етнокультурних ідентичностей, що опинилися в полі тяжіння макрорегіону з іншою соціокультурною матрицею. Водночас треба зважати на те, що процес такого роду адаптації є у часовому вимірі тривалим, нелінійним, подеколи дискретним, обмеженим іманентно притаманним релігійним організаціям як інституціям партикуляризмом та ексклюзивізмом авторитарних елементів догматичного мислення.

Інтенсивніше трансформації ідентифікаційних процесів поступують у ширшій від релігійної площині культури. Однак соціокультурна матриця не кожного регіону відкрита до інтеграції «іншого», захищаючи власну ідентичність через відторгнення цього «іншого». Приміром, у Львові частина молодих львів'ян-росіян, які вже у третьому поколінні живуть у столиці Галичини, ідентифікує себе з українцями. Проте з боку місцевого українського населення вони й надалі трактуються як «росіяни» (в Росії їх трактують «українцями»), оскільки домінуюча регіональна ідентичність віддає перевагу етнічним маркерам перед соціокультурними і громадянськими. Така обставина змушує цей сегмент львів'ян-росіян робити вибір на користь позаетнічної самоідентифікації «львів'яни»¹⁹, в якій домінує територіальна і соціокультурна складові, а отже, імпліцитно й громадянсько-політична, незалежно від того, чи це самоусвідомлюється цією частиною росіян Галичини чи ні. На змістовне ж наповнення громадянсько-політичних ідентичностей не може не впливати якість державної політики як такої, власне, як і самої держави.

Аналогічний приклад вагомого впливу соціокультурної матриці макрорегіону на модифікацію релігійного чинника дає новітня історія УАПЦ. Легалізована у травні 1990 р., УАПЦ від початку мала два відмінні за соціокультурними характеристиками центри становлення – Центральний та Східний, з одного боку, та Західний, з другого. У Центрі та на Сході в основу формування УАПЦ було покладено традицію 1920-х рр., започатковану В.Липківським та наддніпрянською українською інтелігенцією («перша» УАПЦ). В Західному регіоні (Галичина, Волинь) за основу конструювання було взято традицію УАПЦ, що була створена на території окупованої в роки Другої світової війни України. Представники УАПЦ воєнної доби продовжили тяглість традиції, емігрувавши на Захід під наступом радянських військ, і саме в середовищі повоєнної націоналістичної української політичної еміграції було сформовано ідентичність «другої» УАПЦ²⁰.

Відмінні соціокультурні регіональні матриці, на основі яких здійснювалася третя спроба конструювання УАПЦ, стали причиною перманентних протистоянь (нерідко антагоністичних, що підсилювалися великою кількістю чинників особистісного характеру) всередині сучас-

ної УАПЦ. На крайніх полюсах регіональних модифікацій УАПЦ – український етнонаціоналізм Західного та український культурно-просвітницький націоналізм Центрально-Східного та Південно-Східного макрорегіонів. З мірою просування структур УАПЦ із Заходу на Схід етнонаціоналізм плавно переходить у культурний націоналізм. Саме ця зумовлена соціокультурною специфікою регіонів відмінність стала однією з об'єктивних причин спочатку кризи у відносинах між «західним» і «східним» крилом УАПЦ, їхнього розмежування і функціонування в автономному режимі з подальшою суспільною маргіналізацією.

Регіональна специфіка виразно впливає на етнокультурні маркери іншої православної церкви в Україні – УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату). Легалізація в Галичині УГКЦ та самовизначення частини громадян регіону (нерідко колишніх греко-католиків) на користь «національних» православних церков (УПЦ-КП та УАПЦ) мали своїм наслідком різке скорочення структур УПЦ в регіоні. У 1992 – 1999 рр. частка православних громад знизилася тут з 51,5% до 35,4%; майже дві третини громад УПЦ було витіснено з Галичини впродовж перших кількох років після легалізації УГКЦ. Процеси витіснення «російської» УПЦ з регіону та заміщення її «національними» православними церквами корелювалися зі змінами в етнонаціональній ідентифікації населення регіону на користь української ідентичності. Згідно з даними Всеукраїнських переписів 1989 і 2001 рр. у Львівській та Івано-Франківській областях кількість населення, яке визнало себе росіянами за національністю, скоротилася за цей період без видимих міграційних або інших причин більш ніж на половину (56 – 53%), що становило найбільший показник по країні (в інших західноукраїнських областях скорочення відбулося на 47 – 40%)²³.

Попри те, що в українському націонал-патріотичному дискурсі УПЦ кваліфікується «російською» церквою і під етнокультурним кутом зору їй закидається російськомовність, твердження щодо її російськомовності є справедливим лише частково. За віковою традицією богослужбовою мовою в УПЦ в абсолютній більшості випадків залишається церковнослов'янська і більшість дослідників погоджується щодо неподоланих на сьогодні труднощів адекватного перекладу корпусу богослужбових книг українською мовою. Поза тим, мову паралітургійних відправ, проповідей, внутріцерковного спілкування, діловодства, засобів інформації визначає громада. В областях України, де відсоток населення, яке вільно володіє українською мовою, є найвищим і коливається в межах від 99 до 92% (західні, північні, центральні), громади УПЦ є україномовними²². В більшості областей цих регіонів громади УПЦ становлять приблизно половину від загальної кількості усіх зареєстрованих в областях громад: у Центральних областях – 54,7%, Північних – 49,8%, Волинській області – 43,7%, Рівненській – 44,8%. В регіонах з домінуванням російської мови (Схід, Південь), де кількість

російськомовного населення коливається в межах від 98,2% у м. Севастополі до 73,2% у Херсонській області²³, громади УПЦ залишаються російськомовними. Саме регіональний соціокультурний контекст визначає мову спілкування в громадах УПЦ. Проте інтенсивний процес переходу УПЦ на українську мову в церковному житті, заданий згори вищим керівництвом церкви і ставлення до якого не в усіх церковних колах є однозначно позитивним, відзначають навіть її релігійно-церковні та політичні опоненти.

УПЦ об'єднує віруючих з різними етнокультурними ідентифікаціями, серед яких переважають українська та російська. Етнізація та політизація в православному середовищі України національного та релігійного чинників дає підстави представникам УПЦ говорити про загрозу того, «що за певних обставин православна Церква в Україні може бути фрагментована на підставі належності до тих чи інших національних груп: можуть постати Церква для жителів Сходу і Півдня, для жителів Заходу і навіть деяких етнічних анклавів, таких як румунський»²⁴. Очевидно, що в середовищі сьогоденної УПЦ тривають спроби деетнізації національного чинника через «зняття» етнічності християнським універсалізмом, деетнізації «українського» та «російського» через наголос на спільності «руських», східно-слов'янських культурних та православних релігійних коренів, що змогло би трансформувати етнонаціоналізм у культурницький націоналізм. Об'єктивно цьому сприяє той факт, що взаємодія української та російської ідентифікацій всередині УПЦ має неантагоністичний, а радше взаємодоповнюваний характер. Однак результати таких спроб на сьогодні не піддаються прогнозуванню через триваючий надто високий рівень інструменталізації релігії в Україні політиками, етнічними та релігійними підприємцями.

З іншого боку, негативно на гомогенізації та гармонізації етнокультурних процесів всередині УПЦ позначаються зовнішні політичні та церковно-політичні впливи з боку Росії, що помітно посилилися зі зміною предстоятеля Руської православної церкви і набули характеру активної скоординованої політики з боку російської держави і Московської патріархії з просування російських інтересів в Україні, де церковній складовій відводиться ідеологічна функція. Зовнішнє втручання у внутрішнє життя УПЦ каталізує (і політизує) ідентифікаційні процеси в церковному середовищі по лінії поглиблення розмежування української, українсько-російської, російсько-української, російської ідентичностей. Така політика, з одного боку, ускладнює процес формування у цьому середовищі інтегруючої консенсусної релігійно-культурної ідентичності, деполітизованої і позаетнічної, протиставляючи «проукраїнське» та «проросійське» крило УПЦ, що потенційно містить у собі можливість розколу УПЦ за етнополітичною ознакою. З другого, вносить елемент дестабілізації і мобілізації в українське суспільство, особливо чутливе до посягань з боку Росії на суверенність України саме у соціокультурній сфері, оскільки економічна

експансія Росії, за великим рахунком, є поза можливостями контролю української громадськості.

Попри той факт, що у підвалинах культурних матриць українського суспільства лежать традиції візантійського православ'я з історично притаманною йому тісною пов'язаністю з місцевою етнокультурою, сучасна географія релігій в Україні дозволяє говорити про серйозну конкуренцію, яку становить традиційному православ'ю та греко-католицизму український протестантизм та нові релігійні рухи, що у своїй більшості позбавлені специфічної пов'язаності між релігійним та етнокультурним.

У Західному, Центральному та Північному регіонах України дедалі вагомим суб'єктом релігійного життя стають традиційні для України організації пізньопротестантського походження (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти і свідки Єгови), кількість яких від початку 90-х рр. ХХ ст. зросла у 5 – 7 разів. Громади баптистів (ВСО ЄХБ) зосереджені переважно у Західному, Центральному і Північному регіонах (Чернівецька, Черкаська, Хмельницька, Волинська, Київська, Рівненська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Чернігівська області). Громади п'ятидесятників (ВЦ ХВЕП) найбільше поширені у Рівненській, Волинській і Тернопільській областях (Західний регіон). Понад третину усіх громад адвентистів (УУК АСД) розташовано у Чернівецькій, Вінницькій, Закарпатській і Черкаській областях (Захід і Центр). Найбільша кількість громад свідків Єгови зосереджена у Закарпатській, Львівській і Чернівецькій областях (Захід).

Попри суттєві відмінності, групу пізньопротестантських релігійних організацій в Україні єднає послідовне обстоювання принципів політичної демократії, таких як відокремлення церкви від держави, неприпустимість інструменталізації релігії в політичних чи будь-яких інших позарелігійних цілях, рівність усіх релігійних організацій перед законом, пріоритет захисту прав і свобод особи. Поняття «національне» тлумачиться у цьому середовищі в соціокультурних, громадянських категоріях; «мовне питання» тут не стоїть: громади використовують мову більшості своїх членів; протестанти чутливіші до питань свободи совісті та ідей персоналізму.

Представники українського пізнього протестантизму опонують етнонаціональній редуції християнства в «національних» церквах, критикуючи спроби творення «національного» богослов'я та формування категорії «українських християн», посилаючись при тому на ганебний досвід «німецьких християн», які підтримали гітлерівський режим у нацистській Німеччині²⁵. З тієї частини православного середовища України, де пріоритет віддається християнському універсалізму, лунає підтримка позиції протестантів: «За статистикою відвідуваності добре видно, наскільки вирвалися вперед на пострадянському просторі протестантські громади, які проповідують універсальні ідеї Євангелія поза будь-яких політичних пристрастей та національних кольорів. [...] Про-

тестанти не займаються побудовою усіляких «російських/руських» чи «українських» світів та «цивілізаційно-політичних проєктів»...»²⁶

Локалізація чималої кількості українських пізньопротестантських організацій на Заході країни підважує стереотипне уявлення про цей регіон як суцільно греко-католицький. На сьогодні домінування тут впливу греко-католицизму зумовлюється не тільки його закоріненістю серед українського населення Східної Галичини, але й фаворитуванням з боку місцевої влади, підтримкою з боку партій правого та ультраправого політичного спектра. Натомість традиційні пізньопротестантські спільноти вносять елемент раціоналізму і прагматизму, паростки цінностей громадянського суспільства у вкрай політизований в сьогоднішній Україні релігійно-церковний мейнстрім «національних» та «традиційних» церков, творять противагу спробам політиків етно-клерикалізувати українське суспільство, надати преференції окремим («національним» / «традиційним») релігійним організаціям.

Водночас у деяких протестантських церквах, що традиційно функціонували як етноконфесії, зокрема Німецькій євангелічно-лютеранській церкві України, доконаним фактом стало розмивання етнонаціональних маркерів, особливо після інтенсивної хвилі еміграції з України німців до історичної батьківщини, що тривала впродовж 1990-х рр. У Львівській громаді НЄЛЦУ понад 80% парафіян – українці та росіяни, більшість лютеранських громад використовує російську чи українську мови у своєму богослужбовому житті, зростає відсоток членів, що не володіють німецькою мовою, очевиднішою стає актуальність адаптації лютеранства як культурної традиції до українського контексту²⁷.

Аналогічні асимілятивні процеси відбуваються в римо-католицькому середовищі України. Найбільша кількість громад РКЦ зосереджена в Західному та Центральному макрорегіонах, на теренах традиційного проживання польської меншини, хоча сама ця меншина зазнає потужного асимілятивного впливу: 71,0% українських поляків рідною мовою вважають українську, 15,6% – російську, 12,9% – польську²⁸. Ієрархи цієї церкви принципово обстоюють понаднаціональний характер РКЦ в Україні; критерієм використання тієї чи іншої мови у житті римо-католицьких громад є її зрозумілість для віруючих²⁹. Етнічна мозаїка Закарпаття зумовлює той факт, що і РКЦ, і ГКЦ активно використовують у церковному житті мови національних меншин краю. У Греко-католицькій церкві на Закарпатті церковнослов'янська мова зберігає статус *lingua franca* у випадках, коли місцеві греко-католики відбувають церковні урочистості разом з одновірцями з Угорщини, Словачії, Румунії, Польщі³⁰, тоді як в Галичині церковнослов'янську мову суцільно витіснила українська і нові покоління греко-католиків тим самим втратили не тільки важливий пласт української християнської культури, але й інтегративний чинник східнослов'янської.

Прикметне місце як в релігійному, так і етнополітичному житті України посідають новітні течії, що постали на ґрунті протестантизму,

харизматичні та інші нові релігійні рухи. З точки зору етнополітики, цей феномен привертає увагу тим, що він має переважно неетнічний характер: питання етнічності, мови спілкування, традиційної культури, що творять ідентичність «національних» церков, у цьому середовищі є іррелевантними. Навіть членство у тих чи тих екзотичних для України течіях східних релігій долучає віруючих – переважно на час досить нетривалого членства в організаціях такого роду – до зовнішніх ознак інакшого культурно-цивілізаційного коду, але залишає осторонь питання етнонаціональної ідентифікації. Найбільша кількість неопротестантських організацій зосереджена у Східному макрорегіоні, де за кількістю (39,2% у 2000 р.) вони посідають друге місце після УПЦ (45,5%). Східний регіон демонструє відкритість до «іншого», вищу міру толерантності, ніж загалом по Україні, а особливо – на її Заході. Згідно з даними на 1 січня 2003 р. релігійна мережа Сходу містила у своєму складі 21,9% громад нових релігійних організацій, тоді як на Галичині цей відсоток становив 2,2%³¹. У 2008 р. 10% усіх діючих в Україні харизматичних організацій було розташовано в одній лише Донецькій області, що становило найвищий показник по країні. Відкритість регіону до «іншого» пояснюється пануючим тут соціокультурним контекстом: національне інтерпретується тут переважно в категоріях культури, а індустріальний характер економіки залишає досить скромне місце для релігії, активізуючи натомість значимість соціальних, професійних, статусних характеристик.

Зважаючи на загальносвітову тенденцію до зростання такого типу релігійності та кризу інституціалізованої традиційної релігійності на християнській основі, що має тенденцію до поглиблення, можна з високою мірою вірогідності прогнозувати розгортання аналогічних процесів в Україні з мірою розвитку і поглиблення ліберально-демократичних трансформацій в економічному та суспільно-політичному житті країни.

Іншу групу релігійних організацій, де релігійне та етнонаціональне виявляється пов'язаним, становлять релігійні структури представників національних меншин, які на початок 2009 р. становили 0,3% від загальної кількості релігійних організацій України. Найбільша кількість релігійних громад національних меншин зосереджена в Південному макрорегіоні.

Під кутом зору етнополітики глибокі зміни відбулися в іудейському середовищі України, яке представлене сьогодні переважно хасидськими громадами Хабад Любавич, Об'єднанням іудейських релігійних організацій, громадами прогресивного іудаїзму та ін. (разом на 1 січня 2009 р. 295 громад). Кардинально змінилася географія поширення іудейських громад в Україні, які нині гуртуються переважно довкола Києва; відбулося різке скорочення кількості єврейського населення. Якщо станом на 1939 р. у Львівській області діяло 112 іудейських громад, то на 1 січня 2010 р. їх було 9³². На теренах Центрального макро-

регіону України від часів царату проживали дві третини іудейського населення Російської імперії; остаточно край їхній масовій присутності в регіоні було покладено еміграцією з України єврейського населення у 1990-х рр. За період між переписами 1989 і 2001 рр. кількість євреїв в Україні скоротилася на 78,7%³³. Попри таке скорочення єврейська громада України залишається однією з найбільших в Європі; згідно з соціологічними дослідженнями вона досить слабо зберегла національні традиції і релігійна діяльність не є привабливою для більшості українських євреїв³⁴.

Новим явищем в Україні після проголошення незалежності стало стрімке зростання мусульманських громад, пов'язане з інтенсивними міграційними процесами. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. кількість мусульман за походженням становить приблизно 0,3%. Вони представлені 40 етнічними групами, серед яких 57% становлять кримські татари, які разом з волзько-уральськими татарами, азербайджанцями, узбеками і турками становлять майже 90% від загальної кількості мусульман, які проживають в Україні. 86% мусульманських громад зосереджено на Півдні України, в Криму.

Кримський півострів має виразну етнорелігійну специфіку з її кількома лініями напруги, кожна з яких несе в собі високий конфліктогенний потенціал. Одна з цих ліній стосується мусульмано-православних відносин. До репатріації кримськотатарського народу на поч. 90-х рр. в Криму домінувала православна церква, до складу якої входили місцеві росіяни, білоруси, мордва, марійці, грузини, греки і болгары. І сьогодні між муфтіятвом і УПЦ триває протистояння, зумовлене, з одного боку, прагненням церкви зберегти провідне становище в Криму, а з другого, стремлінням кримськотатарського народу відтворити знищене в радянські часи кримськотатарське соціокультурне середовище.

Відносини між слов'янським і кримськотатарським населенням на півострові позначені загалом толерантністю. Факт же виникнення час від часу мусульмано-православних протистоянь в Криму пов'язаний, передусім, з великою кількістю нерозв'язаних соціально-економічних проблем кримськотатарських репатріантів та інструменталізацією релігійного чинника політиками по обидва боки для досягнення відмінних від релігійних цілей – соціально-економічних, політичних. Водночас, дослідники зауважують, що мусульманська громада поводить себе відмінним чином у випадках, коли вона становить більшість або є етноконфесійною меншиною. Цим критерієм визначається ступінь її агресивності та інтолерантності стосовно «інших»³⁵.

Іншу лінію напруги творять конфлікти всередині мусульманської спільноти. Іслам в Україні представлений кількома незалежними один від одного центрами, між якими точиться боротьба за вплив на півострові, насамперед, між київським Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ) і Духовним управлінням мусульман Криму (ДУМК).

Водночас, у Криму активізували діяльність міжнародні ісламські політичні радикальні угруповання, які намагаються проникнути в структури ДУМК і протидіяти яким намагається кримськотатарський меджліс і муфтіят. Крим дедалі більше стає теренами, де намагаються посилити вплив на мусульманську спільноту різного роду організації з Туреччини, Об'єднаних Арабських Еміратів, Саудівської Аравії та Кувейту³⁶, а також Росії.

До зазначених ліній напруг додається ще й та, що її творять у протистоянні та взаємопоборюванні, з одного боку, УПЦ (у 2008 р. мала в АРК 567 релігійних організацій), а з другого, нові на півострові УПЦ-КП (відповідно, 43), УАПЦ (11) і УГКЦ (11), що надає цій напрузі етнонаціонального та етнополітичного виміру. «Національні церкви» та їхні політичні прибічники на півострові протистоять «російській», на боці якої стоїть місцева влада. Зовнішньополітичний *background* протистояння активно забезпечується політиками з Російської Федерації під приводом захисту прав і інтересів російської меншини (що реально становить більшість населення) в Криму.

Етнополітична ситуація в Криму, в якій релігійні чинники виявилися тісно пов'язаними з етнічними, несе в собі високі політичні ризики, оскільки тут поєдналася ті три елементи, що надають будь-якій ситуації вибухонебезпечного характеру: 1) суспільство, що націоналізується, нещодавно здобувши незалежність; 2) проживання на території держави меншин, які бояться стати маргіналізованими (а в Криму зосереджена найбільша в країні частка представників національних меншин); 3) зв'язок меншин цієї держави з діаспорою в інших державах (за теорією Р.Брубейкера)³⁷.

Соціологічні моніторингові дослідження дозволяють на регіональному рівні виявити характер впливу релігійного та етнокультурного чинників на рівень міжетнічної толерантності населення України. Моніторинг Інституту соціології НАНУ, проведений у квітні 2006 р., засвідчив в цілому по країні високий рівень психологічної відокремленості населення, наростання почуттів ксенофобії. Особливо високий інтегральний індекс національного дистанціювання (ІНД) зафіксовано стосовно мусульманських народів (5,9 по шкалі Богардуса, де значення ІНД від 5 до 6 балів говорить про відсутність толерантності та приховану форму ксенофобії)³⁸. Для порівняння: стосовно євреїв ІНД становить 5,2 бала, поляків – 5,0. Є.Головаха та Н.Паніна зазначають, що антисемітизм та ізоляціоністські установки найбільш поширені серед населення західних регіонів України – 60%; у Центрі до нього схильні 50% населення, на Півдні – 43%, на Сході – 39%³⁹. У випадку росіян ІНД в усіх регіонах України знаходиться в межах міжетнічної толерантності, однак з мірою просування зі Сходу (2,3 бала) на Захід (4,0) рівень толерантності суттєво знижується і сягає критичного показника толерантності (від 4 до 5 балів свідчить про національну відокремленість і відсутність толерантності)⁴⁰.

На цьому тлі релігійний зріс міжетнічної толерантності має такий вигляд: толерантно до євреїв ставляться 26% православних і 6,8% греко-католиків. Прихована та неприхована форма ксенофобії щодо євреїв (імпліцитно іудеїв) притаманна 52,2% православних та 76,8% греко-католиків. До поляків (імпліцитно римо-католиків) толерантно ставляться 28,4% православних та 35,8% греко-католиків, відчують ксенофобію – відповідно, 56,1% та 53,0%. До росіян (імпліцитно православних) толерантно ставляться 66,5% православних та 28,4% греко-католиків, нетолерантно – відповідно, 17,3% та 53,7%. 17,3% православних, які нетолерантно ставляться до росіян, має припадати у своїй абсолютній більшості на українські «національні» церкви УПЦ-КП та західну частину УАПЦ, ідентифікаційні маркери яких позначені радикальним, не стільки критичним, скільки емоційним (ірраціональним), розмежуванням української та російської ідентичностей.

Аналізуючи релігійний вимір міжетнічної толерантності громадян, України Л.Рязанова висновує про зниження рівня толерантності у напрямі зі Сходу на Захід: «Найвищий рівень ізоляціонізму та ксенофобії і найнижчий рівень толерантності демонструють респонденти, які заявили, що вони є прибічниками греко-католицької церкви. При тому, якщо відхилення від загального рівня ізоляціонізму, ксенофобії та толерантності у групах «нерелігійних» і «православних» незначні, то група «греко-католиків» за рядом позицій відрізняється значною радикальністю»⁴¹.

Прикладами нетолерантного ставлення до «іншого» рясніють греко-католицькі регіональні видання; чим нижчий їхній рівень (від регіонального, обласного, міського до сільського), тим тональність публікацій радикальніша. У цих виданнях можна знайти упереджені, образливі твердження щодо росіян, поляків, українців зі Сходу та Півдня, православних і римо-католиків⁴². Греко-католики воліли б закріпити в регіоні монополію «національних» церков, і в цьому вони знаходять підтримку з боку місцевої влади. Серед останніх прикладів – рішення 14 червня 2010 р. Міжконфесійної ради при Івано-Франківській обласній державній адміністрації (до складу якої входять УГКЦ, УПЦ-КП та УАПЦ) про заборону «розповсюдження по школах літератури протестантського характеру»⁴³. Подвійні стандарти щодо «ми» і «вони» ілюструє факт звернення греко-католицької громади Одеси до протестантських спільнот міста за підтримкою апеляції до мера міста та голови обласної адміністрації щодо виділення громаді УГКЦ земельної ділянки для будівництва храму і безумовне отримання такої підтримки від «братів у Христі», що представляли 18 християнських церков Одеси⁴⁴. Із традиціоналістського греко-католицького середовища походять публікації вкрай образливі, з використанням ненормативної лексики, щодо мусульман⁴⁵. Такого роду публікації у суспільному дискурсі регіону не дістають відповідної ані політичної, ані правової оцінки, що слугує ілюстрацією до висновків соціологічних спостережень.

Коментуючи результати Європейського соціального дослідження (2008 р.), М.Паращевін зазначає, що «менша толерантність жителів західних областей буде помітнішою навіть у разі, якщо виключити з аналізу громаду греко-католиків. Адже можна було припустити, що на рівень толерантності віруючих на заході впливає саме значна представленість там греко-католиків, які демонструють менший рівень релігійної толерантності. Проте навіть за умови порівняння самих лише православних менша терпимість Заходу зберігається»⁴⁶.

Зафіксований дослідженнями феномен меншої толерантності не лише греко-католиків, але й православних віруючих Заходу України пояснюється характером домінуючих у цьому регіоні православних церков – УПЦ-КП і УАПЦ, – ідеологія яких, так само як і УГКЦ, містить елементи етніцизму. Останньому ж іманентно притаманна більша чи менша міра етнічної мобілізації його прибічників у протиставленні до «інших», самоствердження через такого роду протиставлення, що потенційно може сягати рівня заперечення «інших». Спільне етнонаціональне підґрунтя час від часу ситуативно зводить разом у спільних акціях зазначені «національні» церкви («ми») попри певні соціокультурні відмінності між ними, неузгоджувальні конфесійні та віросповідні засади. У таких випадках етнонаціональне домінує над релігійним, деформуючи його.

У випадку дослідження рівня міжетнічної та міжрелігійної толерантності населення Західного регіону показовішим було би порівняння місцевих етноорієнтованих релігійних організацій з такими ж місцевими, для яких етнічність іррелевантна у ціннісному і світоглядному вимірах, зокрема, з місцевими протестантськими спільнотами. А після того – порівняти протестантів Західного регіону з їхніми одновірцями в Центрі, на Півночі та Сході. Проте для такого аналізу на сьогодні бракує емпіричного матеріалу.

У контексті дослідження характеру взаємодії релігійного і етнокультурного чинників в сучасній Україні інформативними є відповіді на запитання, що у 2000 і 2004 рр. містилися в анкетах соціологічних опитувань Центру Разумкова: «Чи повинні Церква, релігія бути національно зорієнтованими?». Обидва опитування виявили негативне ставлення більшості громадян України (53,2%) до ідеї тіснішого пов'язання релігійного з етнонаціональним (нагадаємо, що поняття «національне», «націоналізм» трактується в сучасному українському суспільно-політичному дискурсі переважно в етнічній площині), а отже, і створення «національної церкви»⁴⁷.

Рецидивуюча в Україні від часу проголошення незалежності політична практика зі створення «національної/незалежної церкви» як ідеологічного опертя «національної держави» спричинилася не лише до глибокої кризи безпосередньо в православ'ї, але й створила нові – релігійно-політичні, релігійно-етнонаціональні, соціокультурні – лінії поділів всередині українського соціуму, якому й без того гранично бра-

кує інтегративних чинників. Лінії цих поділів пройшли також всередині макрорегіонів, регіонів, на місцях, окреслюючи межі формування нових ідентичностей через їхнє взаємне опонування, поборювання. Тісне історичне пов'язання православ'я з етнонаціональним та етнокультурним зумовлює їхнє взаємопереплетіння і в процесі формування нових самоідентифікацій у православному середовищі України – українських з акцентом чи то на етнонаціоналізмі (і тут звучать політичні вимоги творення «правдивої» української держави), чи то культурному націоналізмі, а також українсько-руських з неантагоністичним, взаємодоповнюваним поєднанням складових української та російської культур, особливо тих, що сформувалися під час спільної історії. Спроби формування «російсько-православної» ідентичності з елементами російського шовінізму в середовищі УПЦ і довкола неї не обмежуються Сходом та Півднем, а нерідко пов'язуються з іменами конкретних осіб – світських чи духовних, що лише підтверджує високий рівень інструменталізації релігії в Україні тими чи іншими політичними силами.

На формування в сьогоднішній Україні нових і модифікацію вже існуючих ідентифікацій вагомо впливають ціннісні орієнтації, притаманні населенню того чи іншого регіону. Цінності, за характеристикою П.Гуревича, «впорядковують дійсність, вносять у її осмислення оціночні моменти, відображають інші, порівняно з наукою, аспекти оточуючої дійсності. Вони співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, жаданий, нормативний»⁵⁰. Незалежно від характеру цінностей – істинного чи хибного, відкритого чи закритого, авторитарного чи гуманістичного, усвідомлюваного чи підсвідомого – вони визначають спосіб думання та діяння як окремих індивідів, так і груп.

На прикладі дослідження громадської думки щодо доцільності запровадження релігійного навчання та виховання дітей та молоді у державних навчальних закладах Н.Дудар виявила наявність двох відмінних ціннісних підходів до цього питання, що мають виразно регіональний характер. На Заході України переважає орієнтація на залучення державної школи до релігійного навчання дітей та молоді шляхом вивчення релігійних дисциплін як обов'язкових (36,8%) або факультативних (23,8%), запровадження у школі релігійних практик та релігійного виховання, посуваючи у цьому питанні на другий план сім'ю (19,0%) та недільні церковні школи (10,3%). Тобто переважає закрита модель, базована на цінностях авторитарного типу, що ігнорує чинне законодавство про відокремлення школи і церкви, держави і церкви, право батьків на вибір релігійної чи світської освіти для своїх дітей у загальноосвітній школі та прагне перекласти відповідальність за обов'язкове релігійне виховання дітей з недільної церковної школи на державну.

Центру, Сходу, Півдню України ближчою є закріплена Конституцією модель світської освіти з відокремленням школи від церкви, коли

релігійні предмети вивчаються на добровільній основі (тобто факультативно: Центр – 26,3%, Схід – 31,8%, Південь – 27,0%), а відповідальність за релігійне навчання і виховання покладається на сім'ю (Центр – 21,7%, Схід – 15,1%, Південь – 21,3%) та недільні церковні школи (Центр – 16,5%, Схід – 23,5%, Південь – 19,7%). Виступають за обов'язкове навчання релігії та релігійного виховання дітей у державній школі 11,5% жителів Центру, 9,6% – Сходу, 6,7% – Півдня⁴⁹.

Відмінні підходи населення Заходу України, з одного боку, та Центру, Сходу та Півдня, з другого, до питання запровадження релігійної освіти та виховання у державній середній школі перебувають у тому самому типологічному ряду регіональних відмінностей у ціннісних орієнтаціях громадян, що й питання мови, історичної пам'яті, національних традицій, і так само є представленими конфліктним у своїй основі баченням.

У системі ціннісних орієнтацій громадян України етнічний чинник посідає маргіналізоване становище: представником «свого етносу, своєї нації» у 2009 р. себе вважали 2,6% жителів України («громадянами України», відповідно, 48,9%)⁵⁰.

Значення релігійного чинника як такого в системі ціннісних орієнтацій громадян України, попри високий рівень декларованої релігійності, не варто перебільшувати. Говорячи про високий відсоток українців, що святкують великі християнські свята, доцільно одночасно зважати на те, що Новий рік святкує практично та сама кількість громадян, що і найшанованіше православне свято Пасху (відповідно, 92,8% і 93,0%), а власний день народження для багатьох українців є важливішим за Різдво Христове (відповідно, 86,4% і 83,5%)⁵¹. За умов тривалої відсутності у суспільно-політичному просторі України реальних політичних та моральних авторитетів, суспільство приречене звертати погляд або до авторитетів трансцендентних, або творити кумирів з представників кітчевої маскультури. Глибину кризи ціннісних орієнтацій засвідчує той факт, що позбавлений будь-якого коріння в українській культурі американський День св. Валентина святкують більше українців (32,5%), ніж День Незалежності (24,6%) чи День Конституції (15,0%), свят, які мали б формувати громадянсько-політичну ідентичність української нації, зміцнювати національну єдність.

Релігія в системі ціннісних пріоритетів громадян впродовж 2000 – 2009 рр. із 20 позицій незмінно посідала 19-ту і кількісне значення останньої мало тенденцію до скорочення⁵². 53,9% опитаних у серпні 2005 р. громадян країни засвідчили важливість релігії у своєму житті (сума важливості «5» і «4» за п'ятибальною шкалою), з них задоволеність цим аспектом життя зазначили 47,9% респондентів⁵³. Таке співвідношення дозволяє припустити відсутність у громадян України особливих проблем із задоволенням релігійних потреб. Однак у суспільно-політичному дискурсі спостерігаємо протилежне – тут релігія у поєднанні з етнокультурним чинником має високий рівень присутності.

Чималий відсоток респондентів, які цілком задоволені релігійним аспектом свого життя, суттєва різниця між високим рівнем релігійної самоідентифікації населення і низькою позицією, що її посідає релігія у шкалі життєвих цінностей сучасних українців, свідчать, що проблеми, які виникають в сучасній Україні на ґрунті пов'язаної з етнонаціональним чинником релігії, є сконструйованими, інструменталізованими та мобілізованими етнічними та релігійними підприємцями для досягнення корпоративних/кланових, в т. ч. на регіональному та локальному рівнях, економічних та політичних цілей.

Суттєві регіональні відмінності у релігійних та етнонаціональних самоідентифікаціях громадян України, а також багатокультурність, поліетнічність та багаторелігійність українського соціуму загалом не залишають «національним» церквам на загальнонаціональному рівні шансу відіграти, як це подеколи траплялося у процесі становлення історично перших націй, інтегруючи, консолідуючи роль у суспільстві, стати стрижнем націо- і державотворення. Подальша політизація і етнізація релігії в Україні може спричинити відомий з новітньої історії Балкан ефект, коли релігія стає вирішальним чинником етнонаціонального самовизначення і незворотнього поділу нації на «нові» нації за релігійною/етноконфесійною ознакою (як складової соціокультурних відмінностей) з наступною вимогою національного самовизначення у статусі «нації-держави».

Усе це разом, а також зростання в суспільно-політичному дискурсі окремих регіонів ролі мусульманського чинника, який у поєднанні з етнонаціоналізмом має здатність до надзвичайно швидкої і потужної мобілізації та радикалізації, плюс зміни в демографічному складі України за рахунок збільшення мігрантів із країн з відмінним соціокультурним/цивілізаційним типом, актуалізує питання про адекватний викликам етнополітичний та етноконфесійний менеджмент у регіональній політиці української держави, де першим кроком має стати згадуване вище подолання неадекватної дійсності оберненої в минуле «хибної свідомості», прагматизація націо- та державотворчих проектів.

Пом'якшення регіональних відмінностей, пов'язаних зі взаємодією релігійного та етнонаціонального/етнокультурного чинників, дезінтергаційний потенціал яких домінує над інтеграційним у сучасній Україні, можливо, насамперед, шляхом їхньої деполітизації та зміни змістовного поняття «нація», «національне» з етнічного на громадянсько-політичне. Згадуваний вище перелік ціннісних пріоритетів громадян України висвітлює ряд цінностей, які є спільними для усіх жителів України, незалежно від регіону проживання. У свідомості більшості громадян України релігійні та етнокультурні цінності поступаються місцем особистим, самореалізаційним, соціально-економічним, громадянським, а саме: (у порядку значущості) здоров'ю; рівню добробуту; стосункам зі сім'єю; благополуччям дітей; сприятливому морально-

психологічному стану в суспільстві; створенню у суспільстві рівних можливостей для всіх; цікавій роботі; суспільному визнанню (повага колег, співгромадян); відсутності значного соціального розшарування; незалежності у справах, судженнях, вчинках; національно-культурному відродженню; розширенню культурного кругозору (через мистецтво, художню творчість, хобі); державній незалежності тощо⁵⁴.

Саме ці найважливіші для громадян України цінності вказують на пріоритетні напрями в державній політиці з подолання існуючих регіональних диспропорцій та протиріч – насамперед, в економічній і соціальній сферах, – що наразі мають сталу тенденцію до поглиблення. Приклад Бельгії ілюструє, як регіональні диспропорції економічного розвитку покликають до життя етнокультурних підприємців, висвітлює пускові механізми процесу федералізації, автономізації регіонів за рахунок перебрання на місцях реальних важелів влади і залишення за центром символічних, представницьких функцій. Проте навіть за умов адекватних українським реаліям етнополітичного менеджменту та регіональної політики, соціоекономічних і політичних трансформацій, подолання беспрецедентних як для європейської країни зубожіння населення і корупції влади тощо фактор присутності лінії культурного «цивілізаційного розламу» по лінії Схід – Захід становитиме виклик цілісності України як державного утворення за рахунок потенційної можливості мобілізації місцевими політичними /етнічними/ релігійними підприємцями того чи іншого регіонального соціокультурного ідентифікаційного маркера. Досвід розпаду Югославії свідчить про надзвичайно високий руйнівний потенціал поєднання релігійного чинника з етнокультурним, що став платою за творення нових державних утворень на Балканах на основі історично застарілого концепту «нації-держави», конструювання самоідентифікацій населення регіону в етнічних та релігійних термінах.

¹ Українське суспільство. 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін / За ред. Ворони В., Шульги М. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 504; Див.: також дані соціологічних опитувань УЦЕІПД ім. О. Разумкова у 2005 – 2006 рр. (Шангіна Л., Про країну, державу та громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. – 2006. – 19 серпня. – С. 2).

² Див.: Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 46.

³ Див.: Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 206 – 239.

⁴ Мангайм К. Ідеологія та утопія. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 113, а також прим. 32.

⁵ Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в прешій декаді нового століття // Українське суспільство. 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – С. 291 – 292.

⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Изд-во АСТ. – 2006. – С. 39; Войналович В., Кочан Н. Регіональні особливості інституалізації релігійного

простору України //Наукові Записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – № 2. – 2010. – С. 77 і далі.

⁷ Рязанова Л. Релігійне життя України: сучасні тенденції пристосування //Українське суспільство. 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – С. 341.

⁸ Результати національного опитування «Громадська думка в Україні». Омнібус //Українське суспільство. 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – С. 545.

⁹ Там само. – С. 544.

¹⁰ Кочан Н. Концепція цивілізаційних розламів: уточнення хронології, конкретизація суб'єктів конфлікту (на прикладі Київської митрополії). Третій міжнародний конгрес україністів (26 – 29 серпня 1996 р.) // Історія. – Ч. І. – Харків, 1996. – С. 183 – 189.

¹¹ Грушевський М. Галичина і Україна (3 біжучої хвилі) //Літ.-наук. вісник. – Львів, 1906. – Т. 34. – Річник 9. – Кн. 12 (За грудень). – С. 494.

¹² Липинський В. Лист до І. Кривецького від 14.VI.1928 р. // Липинський В. З епістолярної спадщини. – К., 1996. – С. 69.

¹³ Сціборський М. Соборність психології та політики – основа націоналізму //Розбудова нації (Орган Проводу українських націоналістів, Прага). – Ч. 1. – Річник 1. – 1928. – С. 11.

¹⁴ Цит. за: Афонин Э., Радченко А. Хотят ли украинцы демократии? //Зеркало недели. – 2009. – 30 мая. – С. 15.

¹⁵ Арель Д. Залучення відокремленого //Критика. – Ч. 11. – 2006. – С. 10.

¹⁶ Колонка редактора // Патріярхат (Львів). – Ч. 3. – 2010. – С. 3.

¹⁷ Шелудько М. Хто кого змінює? Одеса греко-католиків чи греко-католики Одесу? // Патріярхат. – Ч. 3. – 2010. – С. 13.

¹⁸ [Гузар Л., кардинал, глава УГКЦ] Помісність УГКЦ як вона є (Інтерв'ю) //Патріярхат. – Ч. 4. – 2009. – С. 10.

¹⁹ Вилегала А. Різні обличчя львівської російсько(мовно)сти // Критика. – Ч. 4. – 2007. – С. 24.

²⁰ Детальніше про історію УАПЦ див.: праці її прибічників: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 4. – Частина 2. – Нью-Йорк: Бавнд Брук, 1966; Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. – Чикаго (Іллінойс), США, 2002. Праці опонентів УАПЦ див.: Українська автокефальна церква: Історичний нарис про церковний розкол на Україні. – Почаїв: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1995; Петрушко В. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период, 1989 – 1997. – М.: Правосл. Свято-Тихонов. богослов. институт, 1998; Ярема Р. Розкольницькі рухи в українському православ'ї у ХХ – ХХІ століттях. – К., 2008.

²¹ Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису 2001 року. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 8.

²² Там само. – С. 12.

²³ Там само. – С. 13.

²⁴ Церковная православная газета (Орган УПЦ, Київ). – 2008. – № 14. – С. 10.

²⁵ Див: Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – Прим. 58 на с. 35.

²⁶ Архим. Аввакум (Давиденко), клирик Полтавской епархии УПЦ МП Русский мир или украинский? //Голос православ'я (орган УПЦ-КП, Київ). – 2010. – № 17. – С. 6.

²⁷ Любашенко В. Протестантизм в Україні: чи є перспектива? //Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ. – К., 2009. – С. 278 – 293.

²⁸ Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису 2001 року. – С. 11.

²⁹ Католицький вісник (Київ). – 2008. – № 9. – С. 6; «...Латинська Церква в Україні є спільнотою українською чи польською?» Інтерв'ю кардинала М.Яворського. (Tygodnik Powszechny від 5.01.2003 р.) // Парафіяльна газета (Київ). – 2003. – 26 січня. – С. 2 – 3.

³⁰ Шашік М., єпископ, апостольський адміністратор Мукачівської греко-католицької єпархії. Бажаю усім щораз більше ставати християнами // Нова Зоря (Орган Івано-Франківської єпархії УГКЦ). – 2009. – Ч. 15 – 16. – С. 6.

³¹ Релігійна панорама. – 2003. – № 4. – С. 59.

³² Кураш Р. Львівщина релігійна // Релігійна панорама. – 2010. – № 2. – С. 72.

³³ Національний склад населення та його мовні ознаки. – С. 8.

³⁴ Єленський В. Іудаїзм в Україні: релігійно-інституційний розвиток і еволюція в структурі єврейської ідентичності // Релігійна панорама. – 2010. – № 1. – С. 79.

³⁵ Рязанова Л. Влияние религиозной и конфессиональной идентичности на этнонациональную толерантность/интолерантность (украинский контекст) // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Дробужева Л., Головаха Е. – К.: Институт социологии НАНУ, Институт социологии Российской Академии наук, 2007. – С. 248.

³⁶ Див.: статтю першого заст. директора Державного департаменту у справах релігій: Новиченко М. Про деякі особливості міжконфесійних відносин в Україні, та статтю голови Комітету у справах релігій при Раді Міністрів АР Крим: Маліборський В. Деякі аспекти релігійного екстремізму та конфліктогенності в релігійному середовищі Криму // Актуальні питання міжконфесійних взаємин в Україні. 36. наук. матеріалів / За ред. Андрущенко В., Бондаренка В. та ін. – К., 2005. – С. 19 – 22, 99 – 101.

³⁷ Цит. за: Растоу Д. Переходы к демократизации: попытка динамической модели // Полис. – № 5. – 1996. – С. 7.

³⁸ Рязанова Л. Влияние религиозной и конфессиональной идентичности. – С. 246 – 247.

³⁹ Головаха Е., Панина Н. Национальная толерантность и идентичность в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. – С. 63 – 64.

⁴⁰ Там само. – С. 60.

⁴¹ Рязанова Л. Влияние религиозной и конфессиональной идентичности. – С. 249 – 251.

⁴² Kotschan N. «Polnische» und «russische» Kirche. Die ukrainischen Kirchen und fremde Identitäten // Religion und Nation. Der Situation der Kirchen in der Ukraine / Herausgegeben von T. Bremer. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003. – S. 107 – 117.

⁴³ Нова Зоря. – 2010. – Ч. 13. – С. 10.

⁴⁴ [Департамент інформації УГКЦ] УГКЦ має право на храм // Нова Зоря. – 2010. – Ч. 21. – С. 4.

⁴⁵ Греко-католицька Традиція (Львів – Рясне). – 2009. – 29 – 31 грудня. – С. 11 – 13.

⁴⁶ Паращевін М. Релігія і релігійність в Україні / За ред. С. Макєєва. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 13.

⁴⁷ Див.: дані опитувань: Національна безпека і оборона. – 2001. – № 10. – С. 94 та № 3. – 2004. – С. 39.

⁴⁸ Гуревич П. Человек в авантюре саморазвития (Предисловие) // Фромм Э. Психологический анализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 13.

⁴⁹ Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: пропозиції громадян. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Релігійна освіта і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання». – К.: УЦЕІПД ім. О.Разумкова, 2005. – С. 3, 18.

⁵⁰ Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – С. 504.

⁵¹ Там само. – С. 536.

⁵² Там само. – С. 504, 288.

⁵³ Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні. – С. 16, 54.

⁵⁴ Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – С. 288.

5.5. Полікультурність: перспективи для України

В умовах глобалізації прискорився процес культурних трансформацій, культурного взаємопізнання як на міжособистісному рівні, так і на груповому, на рівні дотику традиційних і сучасних масових національних культур. У світовій етнополітології та практиці етнополітичного життя відбувся перехід від політик «плавильного казана» чи побудови «нової спільноти радянських людей» до політики інтеграції зі збереженням особливостей культурної різноманітності, політики полікультурності, культурного плюралізму чи мультикультуралізму. Під мультикультуралізмом розуміють таку складову державної політики і практики, у тому числі інституціональної (законодавчої), яка спрямована на підтримку культурних, в нашому контексті етнонаціональних, спільнот заради збереження специфічних рис культурних надбань цих груп громадян. На практиці це означає фінансування відповідних програм щодо збереження культурної ідентичності, традиційних цінностей та створення адекватних правових норм у національному законодавстві.

Мультикультуралізм виступає як альтернатива культурному консерватизму, який зберігає домінування певної культури над іншими, допускаючи їх проникнення в публічну сферу, так і класичному лібералізму, який відстоює особисту свободу, рівність перед законом і відокремлення держави від церкви. За визначенням А.Куропятніка, мультикультуралізм, це особлива форма інтегральної, ліберальної ідеології, завдяки якій поліетнічні, полікультурні суспільства реалізують стратегію соціальної згоди і стабільності на принципах рівноправного існування різноманітних форм культурного життя¹. Концепція мультикультуралізму виступає певним стандартом, якому не може відповідати жоден реально існуючих політичний режим.

Метою цього розділу є з'ясування такої актуальної і неоднозначної науково-прикладної проблеми, як етнополітичний контекст розвитку культури в Україні, його регіональна складова та перспективи формування спільного культурно-символічного простору.

У сучасній Україні відбувається складний пошук власного шляху розвитку етнополітичної сфери і простежуються дії як ліберального, так і консервативного характеру. Відновлення державної незалежності України дало потужний поштовх національній та етнічній мобілізації як українців, так і не українців. Вона засвідчила, що представники всіх етнічних груп України прагнуть до відродження власної етнічної

специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв. Збереження населенням етнічних та етнографічних рис у багатьох випадках залежить, з одного боку, від характеру їх розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), з іншого, від моделі етнонаціональної політики, яку впроваджує держава. Реалізація етнонаціональної політики в Україні, починаючи з рубежу 1980 – 1990 рр., відбувалася у межах трансформації національних відносин радянських часів з вкрапленням елементів ліберально-полікультурної парадигми, спрямованої на гармонізацію взаємин титульного етносу з представниками інших етносів, базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи окремих представників інших етносів, їх активній участі в суспільно-політичному житті.

До вироблення етнокультурної політики, її законодавчої бази були залучені науковці НАН України, у тому числі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса, представники громадських об'єднань національних меншин. Вона стала одним з пріоритетних напрямів державної діяльності, невіддільною складовою офіційної культурної політики, спрямованої на формування національно-державницького патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму: етнічних українців, кримсько-татарського народу та національних меншин. Відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України – Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, Законів України «Про мови в УРСР», «Про національні меншини в Україні», «Основ Законодавства України про культуру», з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та ін. актів за роки незалежності було розроблено та реалізовано низку Програм підтримки діяльності та розвитку української культури, культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й з участю міжнародних організацій. У межах цих програм здійснювався і здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їх етнічного походження. Держава підтримує такі напрями діяльності, як розширення освіти рідною мовою, наукові дослідження проблем етнокультурного розвитку національних меншин, підготовка кадрів для соціально-просвітницької роботи та відродження національних традицій і звичаїв, національні засоби масової інформації та видавнича справа. Зокрема, підтримку отримали численні національно-культурні товариства, об'єднання, асоціації тощо. Якщо восени 1990 р. в Україні нараховувалося 84 таких об'єднання, на початку 1995 р. їх налічувалося 260, то сьогодні – понад 1500, 33 з яких є загальнодержавними, решта – регіональними. При Президен-

тові України Л.Кучмі діяла Рада представників громадських організацій національних меншин України як консультативно-дорадчий орган, при Президентові В.Ющенку Рада з питань етнонаціональної політики.

Було створено низку центрів національних культур, зокрема Український культурно-інформаційний центр у Севастополі, Центр циганської культури в Києві, Німецький Закарпатський обласний центр народної творчості, Болгарський культурний центр у Болграді Одеської області та ін. На Український центр у Севастополі було покладено завдання з відродження та поширення української мови і культури в місті, ознайомлення населення з видатними майстрами української літератури та мистецтва, традиціями, історією українського народу. Складовою частиною цього Центру є перша у м. Севастополі українська бібліотека. Її фонд становить лише 3000 примірників української книги. Бібліотечний фонд збільшується переважно за рахунок української діаспори США та Канади. Культурні центри та фонди національних меншин так само фінансуються недостатньо.

У системі Міністерства культури і мистецтв України нині працює 128 драматичних, музично-драматичних театрів, театрів юного глядача, театрів ляльок, у тому числі 60 українських, 27 російських та 41 двомовний. Міністерством культури і мистецтв безпосередньо надаються субсидії і поточні трансферти лише чотирьом національним театрам: Національній опері України, театрам ім. Івана Франка, імені Лесі Українки (російськомовний) та Львівському театру імені Марії Заньковецької. Більшість театрів (у тому числі україномовних) на сьогодні працює на межі виживання через припинення державної підтримки.

За роки незалежності помітно розширилася мережа культурно-освітніх закладів, збільшилася кількість періодичних видань. Серед видань, які зареєстровані мовами національних меншин, без російськомовних друкованих ЗМІ, угорською мовою видається – 10, польською – 5, румунською – 6, кримськотатарською – 4, німецькою – 3, болгарською – 2. Державний комітет з питань національностей і міграції є співзасновником 7 газет, що видаються мовами національних меншин. Це такі видання: вірменською мовою – «Арагац», єврейською – «Єврейські вісті», польською – «Дзеннік Кійовські», болгарською – «Роден край», румунською – «Конкордія» і «Зоріле Буковіней», кримськотатарською – «Голос Криму»², що здебільшого задовольняють культурні потреби більшості етнічних груп України. Державна підтримка цих осередків засвідчує наміри України зберегти полікультурність як одну з гарантій міжнаціональної злагоди, поважного ставлення громадян до країни і один до одного, важливий засіб виховання культури міжнаціональних відносин, толерантного ставлення до представників інших культур.

Водночас, не можна заплющувати очі на проблеми в державній політиці в галузі засобів масової інформації. В Україні зареєстровано

16176 друкованих ЗМІ, з них: українською мовою зареєстровано 3345 видань, або 20,7%; паралельними випусками (українською та іншими мовами) – 3052, або 18,9%. Ці дані абсолютно не відповідають реальним можливостям громадян отримати інформацію рідною мовою. За даними Державного комітету статистики України щоденний разовий тираж російськомовних газет, що виходять в Україні, становив на початок 2002 року 32,1 млн примірників, тоді як україномовних – 18,2 млн. Склалася ситуація, коли на сто українців припадає 46 примірників рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні, – 386 примірників, або у 8,4 раза більше. Подібні проблеми характерні і теле- радіопростору України.

У преамбулі Конституції України, прийнятої в 1996 р., зазначалося, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі здійснення права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який становлять громадяни України всіх національностей. Ішлося про формування держави-нації, політичної нації співгромадян³. Ст. 11 Основного закону гарантує державне сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації, корінних народів і національних меншин України. Згідно зі статтями 12 і 23 Конституції України держава дбає про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців за етнічним походженням, які проживають за межами України і не є громадянами України, а кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості.

Згідно зі ст. 24 не може бути привілеїв чи обмежень прав громадян за ознаками етнічного походження. Ст. 53 гарантує «громадянам, які належать до національних меншин», право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Законодавство зосереджувалося на проблемі формування дієздатної більшості населення, адже без стимулювання українства, виховання поваги до української історії, культури їх досягнень не матимемо сконсолідованої ефективної більшості населення. І сьогодні 56% громадян України відносять себе до української культурної традиції⁴.

«Основи законодавства України про культуру» визначають правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в Україні, регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і спрямовані, зокрема, на відродження і розвиток культури української нації та культур національних меншин, які проживають на території України. Ст. 2 Закону передбачає, що одним з основних принципів культурної політики в Україні є визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України. Відповідно до ст. 3 Основ держава у пріоритетному порядку створює умови для розвитку культури україн-

ської нації та культур національних меншин. Ст. 4 Основ передбачає, що держава дбає про розвиток україномовних форм культурного життя, гарантує рівні права і можливості щодо використання у сфері культури мов усіх національних меншин, які проживають на території України. Ст. 8 надає право громадянам будь-якої національності зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди; утворювати національно-культурні товариства, центри, заклади культури і мистецтва та навчальні заклади, засновувати засоби масової інформації і видавництва.

Згідно з проектом Закону України «Про культуру», підготовленим Міністерством культури і туризму України ще в 2006 р., в ст.11 «Права національних меншин у сфері культури» наголошується, що держава створює умови для розвитку культур національних меншин України, сприяє залученню їх до спільного процесу створення культурних цінностей. Це перше, і друге, що громадяни будь-якої національності мають право зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди, утворювати національно-культурні товариства, центри, заклади культури та спеціалізовані навчальні заклади, провадити будь-яку іншу діяльність у сфері культури, що не суперечить законодавству⁵.

У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», ухваленому 1 липня 2010 року, в ст.10, яка визначає засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері, наголошується, що до основних засадах внутрішньої політики в гуманітарній сфері належить «сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб; відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів»⁶. У цьому фрагменті українського законодавчого поля ми бачимо важливу тріаду збереження та розвитку національної культури: культури особи (громадянина), регіону, українського народу та України загалом. Віддавши перевагу одному з компонентів, держава звузить можливості розвитку іншого компонента і втратить важливу рівновагу у поєднанні особистого, індивідуально та колективного, суспільно-важливого. Без такої рівноваги демократичний, європейський поступ України неможливий.

Створена законодавча база етнополітичного розвитку загалом відповідала потребам України як молодій європейській державі, її демократизм відзначали фахівці-правники. Чи достатня вона для забезпечення подальшого безконфліктного розвитку країни? Більшість науковців сьогодні критично ставляться до правових засад етнополітичної сфери України, звертають увагу на її недосконалість та прога-

лини. Законодавцям не вдалося узгодити стратегію етнонаціонального розвитку України з інтеграційними процесами, затвердити його Концепцію, повніше адаптувати власне законодавство до вимог Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та інших міжнародно-правових документів. Загальмувався дискурс навколо визначень «національна меншина», «корінні народи» і внесення відповідних змін до Закону України про національні меншини та до Конституції. В «запасі» парламентарів також і Закон «Про національно-культурну автономію»⁷. Науковці, насамперед НАН України, здійснюють постійний моніторинг етнополітичних процесів та пошук способів уникнення конфліктогенних ситуацій на міжетнічному ґрунті, удосконалення правових засад функціонування соціуму з поліетнічним складом населення.

Етнополітична наука стверджує, що модель, за якою одні етнічні групи та їх культури стимулюються, а інші обмежуються, не може бути гармонійною та стійкою⁸. Значна частина населення й надалі відчуває себе несправедливо обмеженою у своєму етнокультурному розвитку. Зокрема, 20,7% українців, тобто кожному п'ятому респонденту опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2008 р., бракує дотичності до власної культури⁹. Патерналізм етнонаціональної політики, штучне стимулювання як українства, так і збереження етнічності національних меншин, закладене в українському правовому полі, непідкріплене матеріальними можливостями, не могло сприяти утвердженню потужних компонентів спільності, культурна політика в Україні все ще залишається фрагментарною, а діяльність культурно-освітніх установ надмірно комерціалізована.

Аналіз законодавчого поля та практичної діяльності державних та громадських інститутів, а також настроїв громадян засвідчує певну віртуальність мультикультуралізму в країні. Це дає підстави прихильникам україноцентризму прагнути моноетнізму, побудови нації-держави, зокрема за польським сценарієм, сподіватися завоювання українською етнічною культурою таких позицій, які зумовлені історично і гарантовані їй Конституцією України, адже 95% державної території – це ареал розселення української етнічної нації. Такі настрої викликають чимало питань з боку національних меншин, насамперед російської.

Нагадаємо, що являє собою сучасний етнонаціональний склад українського соціуму. За переписом населення 2001 р. в Україні проживали представники близько 130 національностей та народностей¹⁰. Однак це не означає, що в Україні існує така кількість етнічних груп, тим паче народів, оскільки більшість етносів репрезентована у нас поодинокими представниками або родинами, які мають власні національні держави. Незважаючи на певні зміни, що відбулися в етнічній структурі населення України порівняно з останнім переписом

населення СРСР: зростання кількості українців, кримських татар, румунів, азербайджанців, вірмен, грузинів, зменшення кількості росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів, загальне співвідношення етнічних груп та їх конфігурація виявили тенденцію до сталості.

Кількість українців, за даними останнього перепису населення, становила 37,5 млн осіб (77,8% всього населення), традиційних етнічних меншин: росіян – 8,3 млн осіб (17,3%), білорусів – 276 тис. (0,4%), молдаван – 259 тис. (0,5%), кримських татар – 248 тис. (0,5%), болгар – 205 тис. (0,4%), угорців – 157 тис. (0,3%), румунів – 151 тис. (0,3%), поляків – 144 тис. (0,3%), євреїв – 104 тис. (0,2%), вірмен – 100 тис. (0,2%), греків – 91 тис. (0,2%), німців – 33,3 (0,1%). Інші народи представлені в Україні меншини групами (окрім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис. та грузинів – 34 тис.) чи поодинокими респондентами.

Рідною мовою мову своєї етнічної групи називають 85% жителів країни, серед селян – 96%, мешканців міст – 80%. Як бачимо, саме населення міст швидше асимілюється і як рідну визнає мову інших етносів. Процеси акультурації, властиві радянському періоду історії, призвели до значної русифікації та українізації етнічних меншин. Частка інших етнічних мов, які вказуються як рідна для них, становила 2,9% за питомої ваги представників інших національностей (без українців та росіян) – 4,9%. Актуальним залишається питання відновлення функції української мови як рідної для значної частини українців, адже серед українців досить значна частина – 14,8% визнали рідною російську мову.

Етнокультурна близькість українців з рештою населення країни сприяє становленню української мови як державної. На кінець 2001 р. 87,8% всього населення України вільно володіли українською мовою, і цей процес має стабільну тенденцію до зростання. Якщо розглядати сукупність громадян України як українську політичну націю, то її ядром виступають етнічні українці, а найширшу її етнічну базує становить найбільша група європейських народів – слов'ян, об'єднаних подібними тенденціями походження і мовною близькістю в системі індоєвропейських мов. Серед цієї більшості населення України домінують східні слов'яни (етнічні українці, росіяни та білоруси), представлені також західні слов'яни (поляки, чехи, словаки) і південні слов'яни (болгари, серби, хорвати). Загалом слов'яни становлять понад 96% населення держави. На такі дані опираються ідеологи та прихильники концепту слов'янського чи руського світу, залишаючи поза ідеєю слов'янської єдності відомий цивілізаційний розкол.

Суперечлива спадщина українського етносу, розділеного в певні історичні відтинки між різними країнами, зокрема Російською та Австро-Угорською імперіями, знаходить вияв у різних цивілізаційних вимірах, етнокультурних традиціях, звичаях, рівнях толерантності та культури спілкування з іншими етнічними групами. Збирання українців у

межах однієї країни, яке в основному завершилося за часів радянської влади, залишило сліди цивілізаційних відмінностей регіонів, зберегло певну недовіру частини західних українців до східних і, навпаки. Як відомо, за умов відсутності національної державності імперські та тоталітарні режими прагнули розколоти українців як етнонаціональну цілісність за територіальними, конфесійними, мовними, етнографічними ознаками, нерідко вдавалися до переслідування одних українців руками інших або розпалювання громадянських воєн, підігрівали українофобію, використовували для цього представників інших етносів. Прикладами штучного поділу українців на східняків і західняків, їх протиставляння, накидання тавра «націоналістів», «мазепинців», «петлюрівців», «бандерівців», «донецьких», «антиукраїнців» сповнена й історія України пострадянських часів. Негативний досвід минулого, спроби його консервування знаходять відображення в намаганнях переписати історію, створити спільну історію, очистити підручники від критики негативних нашарувань імперської та радянської доби.

На часі вироблення нової за підходами та якістю політики щодо українства, творення модерної української культури європейського зразка, гармонізації міжетнічних культурних впливів. У цьому зв'язку завданням політики мультикультуралізм є поєднання інтересів розвитку української культури з іноетнічними культурами, зокрема російською, представники якої часто-густо не вважають себе національною меншиною. Політичні сили, які репрезентують російський рух (ЗУБР, Русский блок, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія, окремі представники Партії регіонів та ін.), надали процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного та антиукраїнського забарвлення, експлуатуючи гасла щодо другої державної мови, спільної і єдиної історичної пам'яті, загрози примусової українізації, більш тісної співпраці України у рамках СНД. Хоча питання мови на етапі формування конфлікту було політично нейтральним, у процесі передвиборчих кампаній воно штучно підігрівалося як засіб боротьби за електорат і слугувало чинником збурення частини населення в регіонах. Його політизація призвела до поглиблення протиріч, загострення ситуації на міжрегіональному рівні, стала однією з причин наростання відцентрових і сепаратистських рухів.

Однією із загроз цілісності української культури виступають спроби виокремити і політизувати деякі культурно-етнографічні та діалектні групи українства в окремі громади з претензією на місцеву етнографічну самобутність, а відтак на статус етнічної окремішності. Це стосується, насамперед, русинів Закарпаття, лемків, переселених з Підляшшя, створення нових позаетнічних об'єднань – новоросів Півдня України чи кримського народу і т.п. Зокрема, до маніпуляцій навколо визнання права русинів на національно-територіальну автономію долучаються історико-культурні та політичні чинники, його провідники паразитують на природних прагненнях частини закарпатців

зберегти місцеві культурно-обрядові традиції та звичаї. Поєднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності населенню та підштовхування до визнання себе русинами всупереч українству потребує пильної уваги з боку органів центральної та місцевої влади, активізації українознавчої складової наукового пошуку.

Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що тут відкривається кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких мешкають у краї, насамперед, угорська та румунська. Забезпеченість їхніх культурно-освітніх потреб, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а отже, і політичного конфлікту в регіоні. До того ж, у сусідніх країнах є сили, які підтримують русинський політичний рух, а Хорватія, наприклад, визнала русинську мову регіональною, підвівши її під захист Європейської хартії регіональних мов або мов меншин¹¹.

Не менш складні завдання перед етнополітичним менеджментом пов'язані з регіональною, але й водночас важливою загальнодержавною проблемою відновлення прав і відродження культури кримськотатарського народу. Кримські татари – мало не єдиний народ в Україні, права якого було тотально зневажено і який зіткнувся з усією сукупністю труднощів, що виникли в ході повернення на батьківщину: правових, територіальних, соціальних, психологічних, духовних, мовно-культурних, звичаєвих та ін. Водночас відзначимо, що кримськотатарському народу властива етнічна солідарність, його поступ спрямовує етнічна еліта, добиваючись відновлення групових прав, включаючи й право на розвиток національної культури, збереження духовних святинь, відбудову культурних пам'яток, а це далеко не завжди адекватно сприймається іншими етнічними громадами регіону, в першу чергу росіянами. Лідери кримських татар домагаються законодавчого оформлення особливого правового статусу свого народу. Фахівці-правники з-поміж політичних активістів кримськотатарського національного руху підготували проекти «Концепції державної політики України щодо корінних народів» та Закону «Про статус кримськотатарського народу».

Стосовно кримських татар та деяких інших національно самобутніх груп населення, щодо яких радянським режимом було вчинено злочини депортації і порушення прав, то їх рівноправ'я з іншими громадянами України має забезпечуватися на засадах відновлення прав депортованих, які повертаються в місця свого проживання на території України і набувають громадянства України. Такий підхід закладено в схваленому свого часу парламентом, але заветованого Президентом України Л. Кучмою Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою».

Для етнокультурної ситуації в автономії властиво й те, що значна частина етнічних груп регіону не володіє рідною мовою, надаючи пере-

вагу в спілкуванні російській мові. Це характерно для багатьох вірмен, німців, євреїв, караїмів, кримчаків, а також для окремих кримських татар і навіть українців. Всупереч тому, що Конституція АРК на законодавчому рівні гарантувала збереження розмаїття культур, які історично склалися на півострові, зобов'язала органи влади створити умови для їх рівноправного розвитку та взаємозбагачення, російська мова надалі доміне в усьому спектрі соціальних функцій, у той же час українська та кримськотатарська мови вживаються дома, в сім'ях, у закладах освіти та на офіційних заходах. Зростання чисельності шкіл з українською та кримськотатарською мовами викладання, засобів масової інформації, національно-культурних товариств – усе це лише перші паростки оптимізації етнокультурного життя півострова. Гарантії вільного розвитку національних мов покликане закріпити нове мовне законодавство, про яке депутати згадують лише напередодні виборів і забувають під час каденції. Реформування сфери освіти і культури з урахуванням змін в етнічному складі населення півострова, інтеграція депортованих народів, етнокультурне пробудження українців натикається на нерозуміння, а інколи й на прямий спротив місцевих органів влади. Для модерації міжетнічної напруженості на півострові нерідко використовується проблема перебування тут російського Чорноморського флоту, а також міжконфесійні відносини. Спостерігаються симптоми радикалізації релігійно-політичних процесів на Кримському півострові, періодичне загострення мусульмано-православних відносин та відносин між різними групами ісламістів.

Інша група завдань політики мультикультуралізму теж має здебільшого регіональний характер і пов'язана з культурними запитами меншин, які мешкають більш-менш компактно в Україні: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар та гагаузів Одещини, греків Приазов'я тощо. Слід враховувати, що саме АРК та порівняно невеликі прикордонні ареали мають поліетнічний склад населення і відповідну полікультурність. Наявні тут протиріччя навіть за мирного протікання етнокультурних процесів у цих регіонах, якщо їх не знімати, не залагоджувати, можуть переростати у конфлікти. Можливо, ці регіони можуть стати творчим полігоном реалізації політики мультикультуралізму. Забезпеченість культурно-освітніх потреб місцевих етнічних груп, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні.

У руслі цієї політики українська влада посилено сприяла і сприяє діяльності національно-культурних товариств національних меншин, духовному пробудженню етнічних груп, відродженню національних традицій, збереженню етнічної ідентичності, активізації зв'язків з історичними батьківщинами, продовжує удосконалення відповідної правової бази захисту національних меншин. Тепер їх життєдіяльність значною мірою залежить від наполегливості та ініціативності самих

громад, від діяльність їх культурно-освітніх та мистецьких закладів, розвитку книговидавничої справи, поширення засобів масової інформації рідною мовою тощо. Водночас держава зреалізувала низку практичних заходів для матеріально-технічного та кадрового забезпечення культурного життя національних меншин. З іншого боку, частина випускників національних шкіл стикаються з об'єктивними труднощами як у подальшому навчанні, так і у виробничій сфері. Іншими словами, розвиток національної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної і культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами. Кращим засобом мультикультурного розвитку є запровадження спеціальних предметів з історії та культури представників українських меншин до програм загальноосвітніх шкіл та вишів.

З метою створення належних умов для забезпечення ефективності процесу вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин Міністерство освіти і науки України затвердило галузеву Програму поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008 – 2011 роки. Серед очікуваних результатів виконання програми: підвищення рівня грамотності та культури мовлення учнів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин; реалізація статті 10 Конституції України щодо всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; поліпшення вивчення та викладання української мови і літератури в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин тощо.

У 1990/91 навчальному році кількість загальноосвітніх закладів з українською мовою навчання становила 15315 шкіл, або 73,6% від усіх діючих в Україні, де навчалось 47,9% загальної кількості учнів. У 2002/03 навчальному році в Україні функціонувало 16937 навчальних закладів з українською мовою навчання, що становило 80,3%, де налічувалося 73,5% учнів. Усього кількість загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання за цей період збільшилася на 1622 одиниці, кількість учнів, які навчалися українською мовою, збільшилася на 1451,3 тис. чоловік порівняно з 1990/91 навчальним роком. Отже, в Україні намітилася позитивна тенденція зростання мережі загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Проте загальноосвітні заклади переведені на українську мову навчання без урахування кількості українців, які проживають у різних регіонах України. Так, у 2002/03 навчальному році у Донецькій області із 1193 загальноосвітніх закладів лише у 220 навчання велося українською мовою, що становило 18,4% до загальної кількості шкіл у регіоні, тоді як за даними Всеукраїнського перепису населення в області проживало 56,9% українців. У Луганській області із 794 загальноосвітніх закладів у 214 навчання велося українською мовою, що становило 27% до загальної

кількості шкіл у регіоні, тоді як в області проживало 58% українців. В Автономній Республіці Крим із 575 загальноосвітніх закладів лише у чотирьох навчання велося українською мовою, що становило 0,7% до загальної кількості шкіл у регіоні, тоді як в Криму проживало 24,3% українців. У Севастополі із 67 загальноосвітніх закладів лише в одному навчання велося українською мовою, а там проживало 22,4% українців до загальної кількості населення.

Таким чином, зробив висновок Голова Рахункової палати В.Симоненко, формуючи оптимальну мережу загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання, держадміністрації Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополь не виконали Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року та Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови, якими передбачено привести мережу загальноосвітніх закладів у відповідність з національним складом населення у регіонах¹². Навчання у ПТУ, як правило, українською мовою в цих регіонах також не велося. Викладання фундаментальних і спеціальних дисциплін у національних університетах східного та південного регіонів, а також в Автономній Республіці Крим здійснювалася недержавною мовою.

Не покращилася ситуація і за Президента В.Ющенка. У всіх областях України у 1305 загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською мовою та 1860 двомовних російською мовою в 1 – 4 класах навчалось 269647 учнів, російську мову як предмет вивчали 391000 учнів, в 5 – 11 класах російською мовою навчалось 688221 учень, російську мову як предмет вивчали 1050390 учнів, факультативно – 192768 учнів.

Згідно зі ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» забезпечення можливості навчання в школах державною та рідною мовою належить до повноважень органів місцевого самоврядування. Політичне протистояння центральної влади і місцевої в Донбасі та АРК вилилося в проголошення російської мови мовою регіональною, офіційною для роботи органів влади в регіонах і, відповідно, призупинило поширення державної в системі загальноосвітніх закладів.

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин прив'язана до місць компактного проживання їх представників. Для болгар це Болградський та інші райони Одеської області Гагаузьку мову як предмет вивчають в Болградському, Кілійському та Ренійському районах Одещини, грецьку – в Херсонській області, Автономній Республіці Крим та в Донецькій, де є недільні школи для вивчення новогрецької мови, спеціалістів для викладання новогрецької мови готує Маріупольський державний гуманітарний університет. Іврит як предмет вивчають у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Одеській, Чернівецькій,

Луганській і м. Києві. У Дніпропетровській області функціонує 1 єврейський вищий навчальний заклад I рівня акредитації: жіноче педагогічне училище «Бет-Хана», в Запорізькій – 2 єврейські школи: школа-гімназія «Алеф» та спеціалізована школа «Хаббад Любавич» з поглибленим вивченням івриту. Кримськотатарською мовою навчаються і вивчають її як предмет в Автономній Республіці Крим, Запорізькій та Херсонській області. У Кримському державному інженерно-педагогічному університеті, Таврійському національному університеті ім. Вернадського кримськотатарська мова вивчається як дисципліна. Молдавською мовою навчаються у Одеській області, в Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова, Ізмаїльському державному гуманітарному університеті та Білгород-Дністровському педагогічному училищі Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського здійснюється підготовка кадрів для національних шкіл з молдавською мовою навчання. Польською мовою навчаються у навчальних закладах Львівської, Хмельницької, Івано-Франківської, Волинської та Житомирської областей. У Чернівецькій, Закарпатській областях діти навчаються румунською мовою, словацькою та угорською мовами – в Закарпатській області. Діяльність органів місцевої та судової влади в місцях компактного проживання також здійснюється рідними мовами.

Ще одне наболіле питання пов'язане із міграційною політикою. Йдеться про позиціонування новоутворених, неінтегрованих етнічних груп (меншин), вихідців з країн Азії та Африки, які за проектом Концепції державної етнонаціональної політики, підготовленим під егідою Українського незалежного центру політичних досліджень¹³, залишаються поза законодавством, яке поширюється на національні меншини. Дотримуючись ідей мультикультуралізму, важко погодитись із таким трактуванням етнополітичного майбутнього України. Підтримка культур нововиниклих меншин повинна бути їм гарантована як громадянам України на загальних підставах рівності перед законом.

Означені проблеми етнополітичного менеджменту мають здебільшого історичне походження, вони були значною мірою закладені ще в імперські та радянські часи соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарних режимів, що призвело до деформації етнічної мапи країни, певного роздвоєння культурного простору. Емпіричний матеріал дає підстави говорити про співіснування в сучасній Україні двох культурних макрорегіонів: а) з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); б) з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Північно-Східний (Слобожанщина), Донбас, Південь України та АР Крим). Такий розподіл підтверджується соціологією, численними виборчими кампаніями, їх протіканням та результатами. Радянська культурна політика «узаконювала» нерівність культур, адже СРСР реалізовував модель внутрішнього колоніалізму, українська культура

за показової підтримки з боку влади розвивалася лише у ключі ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової інтернаціональної культури, яка на практиці ставала культурою російською. Для Сходу та Півдня України, де вплив російської культури набув домінування внаслідок цілеспрямованого переселення, міграції, міжнаціональних шлюбів, акультурації, характер російської культури є маргінальним стосовно культурного центру – російської культури у Російській Федерації. Етнокультурна політика УРСР не сприяла етнокультурному розвитку представників національних меншин в Україні, оскільки не було можливості вивчати рідну мову, отримувати нею інформацію, чим закладалася конфліктна складова в коло соціально-економічних проблем радянської політичної системи. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних та економіко-технологічних показників, а етнічному складу населення, культурним традиціям, конфесійній належності відводилася другорядна роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності, об'єднання на захист української чи російської мови, євроатлантичного чи євразійського політичного вибору, національно-демократичної, консервативної, соціалістичної чи ліберальної ідеології.

Суперечності етнокультурного характеру підсилюються періодичними економічними та політичними кризами, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю тощо), відбиваються на процесах утвердження громадянської ідентичності, формуванні українського національно-державницького патріотизму, спільного культурно-символічного простору, толерантності та міжнаціональної злагоди в українському суспільстві.

Загрозою зберіганню української культури є також відсутність чіткої державної системи дослідження та збереження традиційної народної культури і недостатня підтримка фестивалів, дослідницьких проєктів у цій сфері на регіональному рівні. Як беззаперечний позитив відзначимо проведення Всеукраїнського огляду-конкурсу «Таланти твої, Україно», фестивалі народної творчості «Всі ми діти твої, Україно», численних регіональних конкурсів, фестивалів національних культур. Водночас огляд народної творчості виявив негативну тенденцію сучасного розвитку аматорства: відхід, а в окремих регіонах часткова втрата українських народних традицій, основ народної української культури. Державна політика щодо збереження основ національної культури – рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, музеїв, заповідників, бібліотечних і архівних фондів не має достатнього фінансування та правового забезпечення, що призводить до скорочення мережі закладів, їх перепрофілювання. В деяких регіонах відзначена часткова втрата основ народної української культури,

народних традицій, відбувається скорочення і закриття бібліотек, кіно-театрів сільських будинків культури і клубів, а така важлива галузь культури, як українське кіновиробництво, фактично ліквідована. Водночас, етнічна мобілізація сприяла поширенню інтересу до історії, традиційної та сучасної культури українського народу. Виникло ряд нових закладів, зокрема у м. Мелітополі створено Музей культури національних меншин, в Києві – Мамаєва слобода, створено десятки інших культурних закладів.

Цілком очевидно, що гармонізації міжнаціональних відносин, становленню мультикультуралізму як методу етнонаціональної політики шкодять ідеологічні стереотипи, догматичний характер деяких штампів, зокрема, визначення України як поліетнічної і полікультурної країни, багато в чому заполітизований і штучний поділ українського соціуму на російськомовних і україномовних громадян. На думку багатьох фахівців, поняття «російськомовне населення» використовується деякими політиками для конструювання формальної ідентичності, а отже, використання її для підігрівання російського націоналізму в Україні. Те, що 14,8% етнічних українців, 29,6% громадян України назвали російську мову рідною, що 14,8% населення держави не вважає рідною мову своєї національності, аж ніяк не заперечує цілісність держави, але засвідчує потужну мовно-інформаційну експансію Росії в інформаційно-культурний і освітній простір України, є результатом тривалої політики акультурації. небезпека цих явищ полягає у розмиванні мовно-культурної єдності українців, у консервації психології малоросійства, насадженні культурної меншовартості, що може призвести до деформації української ідентичності, поглиблення кризи української етнічності. Ось чому, утверджуючи міжетнічний мир, порозуміння і злагоду, не слід заплющувати очі на деструктивні процеси і негативні тенденції, які, в разі виходу з-під контролю держави, можуть загрожувати культурно-ментальними розколами, трансформацією України у другу російську державу або й її розпадом.

У контексті нашого дослідження ми проаналізували можливість забезпечення українською мовою різних сфер спілкування у всіх регіонах держави і дійшли висновку, що утвердження української мови у побуті (особливо міському), бізнесі, сфері обслуговування, рекламі, транспорті, функціонуванні громадських організацій недостатнє, тобто ще не повною мірою охоплює всі сфери суспільної діяльності і звужує функціонування української мови як державної.

Роки незалежності підтвердили, що Україна у жодному разі не є штучним уламком колишніх великих держав, який постійно вимагав би творення різних політико-ідеологічних проектів для підтримки своєї цілісності, а знаходиться за своїми історико-етнополітичними засадами в одному ряду з іншими західно-, центрально- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державотворчої нації. Україна, де майже 80% населення становлять етнічні

українці, має всі необхідні об'єктивні демографічні, етногеографічні та політичні підстави бути національно цілісною українською державою, яка формує модерну українську культуру. Оптимізму надає тенденція до українізації міського населення, творення української міської культури як складових модернізації української етнічної нації.

Домінуючою передумовою і головним гарантом міжнаціональної злагоди та суспільної єдності України є, передусім, цілісність, ментальність і толерантність самої української етнічної нації, яка підтвердила свій державоформуючий характер і здатність вибудувати рівноправні відносини з усіма етнонаціональними групами, які мешкають на території держави. В українців є досвід спільного, тривалого, переважно безконфліктного, проживання на одній території з представниками інших етносів. Нам властивий порівняно високий рівень компліментарності. Українська етнонація є системотворчим елементом українського суспільства, вона виконує функції демографічної та етнічної основи цього суспільства, пріоритетного генератора державотворення та основного носія державної мови¹⁴.

Водночас наголосимо, що модерна українська культура – це цілісність культурно-духовних надбань не тільки етнічних українців, але й представників етнічних меншин. Захист спільного етнокультурного багатства, підвищення ролі духовно-культурної сфери у суспільстві є наріжними напрямками реформування культурної галузі. Культурна галузь нагально потребує змін до нормативно-правової бази, до основних регуляторів з метою подальшого вдосконалення законодавства про культурний розвиток етнічних груп в Україні. На часі законодавче ухвалення Стратегії (Концепції) етнонаціональної політики України, яка роками обговорюється в науково-експертному середовищі і має визначити правові та політичні основи національно-державницького розвитку країни. Зasadничою складовою Концепції має стати україноцентрична спрямованість, формування спільних символів, які створюють основу для комунікації між етнічним, регіональними та культурними спільнотами. Трансформація суспільства в демократичному напрямі шляхом політико-економічних реформ не може відбуватися поза структурним реформуванням культурної сфери, без створення єдиної національної системи збереження духовних здобутків українців, їх традиційних цінностей з одночасною модернізацією культурного життя в контексті побудови громадянського суспільства.

Отже, у національній політиці Української держави, в реалізації світоглядно-виховної функції етнополітології важливе місце посідає мультикультуралізм як різновид політики етнокультурного діалогу у розв'язанні регіональних проблем, спосіб аналізу і дослідження сучасних етнонаціональних процесів, засіб формування толерантного ставлення громадян один до одного, незалежно від етнічної, расової чи релігійної належності, сприяння становленню міжнаціональної злагоди в українському суспільстві. Вважаємо, що в етнокультурній пер-

спективі суспільного розвитку Української держави сформується гармонійне поєднання домінування українських цінностей у поліетнічній культурі української політичної нації як чинника міжнаціональної злагоди та проявів традиційної культури національних меншин. Формування нової ідентичності української нації неможливе без формування спільного культурного надбання.

¹ Куропятник А.И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. – СПб., 2000. – С.19.

² Перша періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.adm.dp.gov.ua/OBLADM/obldp.nsf/archive/25ACDE385120C320C22572DE0046F48D?opendocument>

³ Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні // Міжнаціональні відносини і національні меншини. – К., 2004. – С. 232.

⁴ Таланчук П. Співвідношення інтернаціонального і національного в деяких сферах розвитку народів світу. – К., 2010. – С. 48.

⁵ Закон України «Про культуру». Проект (станом на лютий 2006 р., з урахуванням пропозицій управлінь та відділів МКТ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/88179;jsessionid=F8194DF83A05550096A35323E1904BD0>

⁶ Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – №40. – С. 527.

⁷ Нагорна Л.О. Право і мораль у сфері вітчизняної етнополіти: виклики, ризики, наукові орієнтири // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 444.

⁸ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 652.

⁹ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за ред. В.М.Гейця. – К., 2009. – С. 9.

¹⁰ Тут і далі дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року подаються за: Національний склад населення України та його мовні ознаки. – К., 2003.

¹¹ Євтух В.Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – К., 2001. – С. 100.

¹² Про результати аналізу стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.kultura.pl.ua/index.php?rozd=nzukt&nom=335>

¹³ Майборода О.М. Проблема політико-правового статусу нововиниклих етнічних груп в Україні // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 461 – 463.

¹⁴ Євтух В.Б., Трощинський В.П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку // Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004. – С. 8 – 10.

ПІСЛЯМОВА

Звернення до історії українських земель показує, що витoki сьогоденних проблем, які роздирають Україну і стоять на заваді її поступу, потрібно шукати у глибині віків. Історичний розвиток окремих земель, об'єднаних сучасними державно-політичними кордонами України, відбувався не просто в умовах, що мали суттєві відмінності – він протікав у координатах різних цивілізаційних систем. Домінування або принаймні потужні впливи східної візантійсько-православної, західної римсько-католицької (які А.Тойнбі, наприклад, цілковито відокремлює одну від одної) та ісламської цивілізацій на різних історичних етапах у різних частинах українського простору зумовлені насамперед тривалим періодом перебування українських земель у складі інших держав (що належали, відповідно, до різних цивілізацій), мали закономірний наслідок – формування локальних відмінностей практично в усіх сферах як матеріального, так і духовного життя населення цих земель. Щодо таких відмінностей у сучасних науковців та політиків є широкий діапазон поглядів: від переконання у їхній несуттєвості, що сягає навіть фактичного їх заперечення, і до впевненості у тому, що на території сучасної України існують два українські народи – «східний» та «західний». У будь-якому разі, не викликає сумніву необхідність максимально глибокого та ретельного дослідження історичних особливостей формування етнорегіональної специфіки українських земель та уміння зробити із того адекватні висновки – аби, з одного боку, не заперечувати, всупереч очевидному, існуючі етнорегіональні відмінності та їх потенційні наслідки, навіть загрози, а з іншого – не вдаватися до їх гіпертрофії й тим паче протиставлення, що може лише зашкодити стабільності в українському суспільстві, стимулюючи міжрегіональне та міжетнічне протистояння.

Етнічна історія українців, на відміну від багатьох інших народів, формувалася в умовах поділу на окремі землі та регіони, кожний з яких мав свою соціально-економічну та етнокультурну специфіку. Таким поділом (регіональною диференціацією) пройнята вся історія українців, сягаючи самих її витоків. Зростання великого феодального землеволодіння, а відповідно, і сепаратистських настроїв місцевих князів, відсутність постійної державної доктрини, отже, й виразної політичної форми, зокрема механізму спадковості князівської влади, посилення експансії степових кочівників спричинило політично-територіальну диференціацію Київської Русі і виокремлення з загального масиву української території окремих етнічних земель і князівств.

Подальше етнічно-регіональне розмежування відбулося внаслідок колонізації українських земель сусідніми державами. Колонізаційні процеси, стримуючи процес етнокультурної консолідації українців, водночас формували регіональність культури і соціаль-

но-економічного укладу, враховуючи, що кожна держава (Угорщина, Литва, Польща (Річ Посполита), Молдова, Туреччина, Австро-Угорщина, Румунія, Росія), яка захопила ті чи інші українські землі, відрізнялася своїм суспільним і політичним устроєм, соціально-економічним розвитком, культурними традиціями. Етнічна палітра населення урізноманітнювалася залежно від належності того чи іншого регіону до певної держави, адже від цього залежав склад іммігрантів – угорці, румуни, поляки, росіяни тощо.

Специфікою розвитку України на зламі XIX – XX ст. була прискорена індустріалізація і урбанізація, внаслідок чого виникає регіональна етносоціальна двополюсність, зумовлена двома різними системами суспільної організації та суспільних цінностей: одна, пов'язана з урбанізованим містом, промисловістю і росіянами, та друга – з традиціоналістським селом, селянином-українцем і ручною працею. Суперечності, у тому числі етнополітичного розвитку, та дилеми, що виникали з цього протиріччя, формували й характер української історії протягом усього XX ст.

Відмінності між регіонами України (а деякі з них водночас є своєрідними анклавом етнічних спільнот), починаючи з переламу XIX – XX ст., передусім мали соціально-економічний характер. Так історично склалося, що в Україні Схід і Південь – індустріальні регіони, з високою концентрацією кваліфікованих робітників, тим часом на Півночі та Заході фактично відсутні заводи-гіганти, а промисловість розпорошена. Ці самі регіони відзначаються й особливою соціально-поселенською структурою. З позицій сьогодення можна відзначати, що в ті часи закладалися основи розбіжностей, які виявляються сьогодні у гостро відмінному сприйнятті етносами, що живуть на одній території, тих або інших дій влади, у різному баченні майбутнього, у відмінних ціннісно-ідентифікаційних пріоритетах.

У сучасній Україні найпомітніші етнополітичні суперечності властиві прикордонним регіонам (Галичина, Закарпаття, Буковина, АР Крим, Донбас). Там, де вони мають чітко виражений етнічний та економічний акценти, існує найбільша небезпека їх політизації і трансформації в напрямі сепаратизму з усіма його негативними наслідками, прикладів чому в світі є чимало. Те, що Україна не мала власної держави, ускладнило формування сталих національних ідентифікаційних чинників українського суспільства, гранично обмежило природний розвиток між-етнічних і міждержавних відносин та їх вплив на творення нації, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети і на загал сформували регіональні коди й традиції. На амбівалентність в етнічній і національній ідентичностях як на прояв «розколотої свідомості», «подвійної ідентичності» поміж українською та російською (або російсько-радянською) вказують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники.

Антиукраїнська асиміляційна політика, яка мала місце за всіх режимів і правлінь, на фоні бездержавності українського народу, очевидно, має пояснити слабку етнічну основу національної ідентичності (на більшості території України). Незрілість етнічної основи національної ідентичності в більшості регіонів не дає можливості консолідувати українську політичну націю. Проте, не останньою мірою, саме через цей факт Україні вдалося уникнути національних конфліктів, що супроводжували становлення незалежності в багатьох країнах, які обрали варіант розвитку за національно-етнічною парадигмою.

Серед численних факторів, які впливають на формування та динаміку регіональних етнополітичних контекстів, характерних для України, визначальними є такі: 1) компоненти соціально-економічного буття носіїв тих чи тих регіональних ідентичностей; 2) етнічний склад населення (особливості його формування); 3) поселенська структура населення з врахуванням етнічного чинника (рівень компактності-дисперсності розселення); 4) міграції (внутрішні й зовнішні). Серед найбільш розвинених територій у соціальному аспекті є Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області. Найнижчий показник соціального розвитку зафіксовано у Тернопільській обл. Такий стан позначається на рухові населення, яке постійно проживає на території України (за її межі – до інших країн та у межах країни – до великих міст чи соціально розвинутих регіонів). Для поселенської структури етнічних спільнот України властиве, переважно, дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення, де представники тих чи тих етнічностей становлять відчутний відсоток населення того чи іншого регіону. За концентрацією етнічних спільнот регіони країни мають різні показники. Українці становлять більшість у всіх регіонах (за винятком Криму); в усіх регіонах росіяни перебувають на другому місці [виняток – Крим (перше місце)], Закарпатська область (четверте місце) та Чернівецька область (четверте місце)]; в Україні (за розрахунками Держкомстату – від 0,2 відсотка у складі населення) налічується 12 регіонів, де інші етнічні спільноти, ніж українці та росіяни, мають від трьох до восьми таких спільнот, із них: 8 – Автономна Республіка Крим; 7 – Одеська область; 6 – Донецька та Запорізька області; 5 – Закарпатська, Миколаївська, Харківська та Чернівецька області; 4 – Дніпропетровська, Кіровоградська; 3 – Луганська та Полтавська області.

Одним із важливих чинників, які зумовлюють етнічну динаміку населення країни та його перерозподіл між окремими регіонами, є міграції. Найвищі темпи таких міграцій були характерні для Донецького та Придніпровського районів, найнижчі – для західної та північної частини України. Міграційна активність є набагато вищою серед міського населення, ніж серед сільського, де місцями вибуття мігрантів є, передусім, малі та середні міста, а прибуття – великі міста.

Аналіз міграційних потоків до України засвідчив кілька тенденцій їх зв'язку з динамікою регіональних етнополітичних ситуацій, які чітко виявилися на соціально-економічному тлі регіонів: а) розподіл потоків мігрантів відбувався відповідно до рівня соціально-економічного розвитку регіонів; б) у цих регіонах творилися або ж посилювалися етнічності, які до незалежності у багатьох випадках не були властивими для України; в) не спостерігалось (принаймні немає конкретних даних, які це підтверджували) прагнення до взаємодії з представниками інших етнічних спільнот, виразниками своїх ідентичностей; г) така позиція прибулих з інших країн посилює етнічну фрагментацію регіонів; д) у їх середовищі найбільш очевидно виявилася новітня тенденція (вона властива впродовж тривалого часу для поліетнічних країн європейського простору) – формування «антрепренерства (консолідації та просування) етнічної ідентичності». Цей феномен поки що не освоєний українськими дослідниками, але він уже починає виявлятися у повсякденних практиках. Аналіз впливу економічних та соціальних чинників на етнополітичний розвиток регіонів дає можливість зробити кілька попередніх висновків: 1) останній певною мірою визначається соціально-економічним розвитком регіонів з врахуванням етнонаціонального та прикордонного чинників; 2) вектори рухливості населення в Україні засвідчують таку тенденцію: ті, хто прибуває до України (іммігранти, зокрема репатріанти) спрямовуються до регіонів з розвинутою соціальною структурою, до тих регіонів, яким властива позитивна соціально-економічна динаміка, відтік (переважно етнічних українців) характерний для регіонів з слабкою соціальною структурою; 3) відтік – притік, з одного боку, послаблює, а з іншого, посилює позиції тих чи тих компонентів етнонаціональної структури українського суспільства, а відповідно, і того чи того етнічного компонента в економічній динаміці регіонів; 4) державна етнополітика має конкретизуватися у регіональних контекстах на їх соціально-економічному тлі.

В Україні простежується досить чіткий географічно-етнічний поділ, який стосується відмінностей в національній ідентичності, і в суспільній пам'яті, і в економічних та геополітичних пріоритетах. Можна говорити про значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованими західноукраїнською, південноукраїнською та східноукраїнською, а також про розбіжність національних ідентичностей, які сьогодні перебувають у стані розбалансування. Для областей східних, південних і, дещо меншою мірою, центрально-східних регіонів властиві, по-перше, незначна частка громадян із українською етнічною та національною ідентичністю, по-друге, значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР. Натомість для груп західних, центральних регіонів характерні виразніша і стабільніша українська етнічна ідентичність, застосування української мови та схвалення її статусу як державної, належність до українських конфесій, активніша позиція щодо зміцнення дер-

жавності і становлення нації. Центральні регіони (наближені до західних) виконують своєрідну пом'якшувальну функцію, врівноважуючи значні розбіжності.

Крім того, специфічний вплив на становлення національної ідентичності справляють інші етнічні групи, що мають компактне і, як правило, прикордонне розселення, – росіяни, румуни, молдовани, угорці, поляки та інші. Представники низки етнічних спільнот схильні орієнтуватися на держави свого походження. Відповідно, їм властиві й зразки іншої національної ідентичності, що ускладнює поширення на ці етноси української національної ідентичності.

Однак «переплавлення» етнічної різноманітності в одному тиглі, з нашого погляду, не є можливим і потрібним, нагальною проблемою є обережне і поступове подолання культурно-історичної різнорідності, вироблення адекватної політики щодо кризових явищ національної ідентичності. Ймовірним шляхом подолання регіональних протиріч є тактовне, але неухильне вимереження етнічності поза межі політичного простору.

Унаслідок історичних, політичних, соціальних, етнодемографічних процесів у різних регіонах сучасної України сформувалися відмінні типи політичної ідентичності. Сучасна Україна являє собою типове багатоскладове, або сегментарне, суспільство, в якому політичні й ідеологічні розбіжності загалом збігаються із лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та інших). Як наслідок, наявність кількох відносно закритих політичних субкультур, помножена на протистояння на владному рівні, зумовлює високий рівень конфліктогенності й виразну бінарність ментальних моделей. Часто, як свідчать події останніх років, відмінності політичної ідентичності населення різних регіонів є сприятливим ґрунтом для деструктивних суспільних і політичних процесів.

Для українських реалій характерним є прямий зв'язок політичної ідентичності громадян із більш широким поняттям регіональної ідентичності, яка, крім політичної складової, включає історичні, ціннісні, мовно-культурні, етнічні, соціально-економічні, релігійно-конфесійні (фактори тривалої дії), а також ситуативні інтереси місцевих еліт, конфігурацію регіонального медіа-простору (фактори короткострокової дії) та деякі інші чинники, що перебувають у процесі взаємного впливу, а подекуди переплітаються особливо тісно.

Історично сформовані ментальні відмінності населення різних українських регіонів мають цілком конкретні сучасні прояви. Сучасні політичні дискурси легітимізуються і сакралізуються через апеляцію до традицій, тих чи інших моделей минулого, які проявляються через артикуляцію історичних подій і героїчних зразків поведінки.

Водночас, за роки незалежності була практично знівельована ідеологічна складова політичної ідентичності. Як наслідок, в Україні сформувалися дуже специфічні партії і партійна система. Основними її

відмінностями від класичних партійних систем є велика кількість партій, які постійно знаходяться у процесі перетворень, розпаду, об'єднання, реорганізації, що зумовило крайню нестійкість партійної системи. Ідеологічні пріоритети у програмах і передвиборчих платформах політичних партій в умовах жорсткої боротьби за голоси виборців відійшли на другий план, натомість ті проблеми, які мають конфліктогенний потенціал, усе частіше виходили на перший план.

Соціально-економічні чинники, а саме: нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів – також може бути каталізатором багатьох процесів, зокрема політизації економіки, що в українських реаліях досить часто поєднується з політизацією етнічності. Для політизованої етнічності, особливо на заключному етапі її становлення, коли етнічні групи висувають політичні вимоги, характерними рисами є боротьба етнорегіональних спільнот за розподіл/перерозподіл влади, збереження свого статусу, контроль над регіональними ресурсами тощо.

Особливості соціально-культурних ідентифікацій громадян різних регіонів України значною мірою збігаються із їхніми політичними симпатіями. По суті, різні типи політичної ідентичності населення України мають досить виразні географічні межі, які найбільш виразно простежуються, насамперед, під час виборчих кампаній.

В електоральній історії України після здобуття незалежності можна виділити три основні етапи: 1) перша половина 90-х рр.; 2) друга половина 90-х – перша половина 2000-х рр., 3) друга половина 2000-х рр. Для першого етапу було характерним протистояння прибічників повноцінної державної незалежності та прозахідної зовнішньополітичної орієнтації з прихильниками ідеї збереження колишнього СРСР або реінтеграції в його межах. На другому етапі основна боротьба розгорнулася між пануючими центристами (з прихильними до них правими) і лівою опозицією. Головна особливість цього етапу полягала у тому, що представники лівого руху серйозно претендували на владу. Вибори 2004 р. ознаменували собою остаточне завершення цього періоду. Третій період характеризується протистоянням «постмайданних» представників «помаранчевих» і «біло-блакитних» політичних сил, остаточною маргіналізацією «лівого» і «правого» політичних таборів.

На сьогодні електоральна диференціація території України має переважно комбінований характер і не може бути описана просто як відмінності між Правобережжям і Лівобережжям Наддніпрянщини, або між Заходом, Центром і Сходом, або між Західною Україною й усією іншою територією. Крім суто регіональних відмінностей, помітні відмінності в електоральних уподобаннях простежуються між представниками різних етнічних груп. На результати всіх виборчих кампаній та загалом на перебіг політичних процесів в Україні завжди мала і матиме істотний вплив позиція етнічних росіян. Політичний вплив, принаймні на результати місцевих виборів, здійснюють компактно розселені у межах адміністративних одиниць (районів) національні меншини.

Йдеться, насамперед, про угорців Берегівського району Закарпаття, румунів Герцаївського району Чернівецької області, болгар Болградського, Арцизького і Тарутинського районів Одеської області та молдаван Новоселицького району Чернівецької і Ренійського району Одеської області. У випадку АР Крим і Закарпаття слід вести мову про електоральну підтримку особливого типу політичних сил – етнічних політичних партій росіян і кримських татар (хоч Меджліс формально і не є політичною партією, але фактично є виразником політичних інтересів кримських татар) у Криму та угорців на Закарпатті.

Релігійний вимір регіонального поділу сучасної України виразно виокремлює Західний регіон (конкретніше – Галичину) від решти макрорегіонів України, де вододілом слугують історичні межі поширення православ'я та греко-католицизму. Проведене дослідження підтверджує теорію С.Гантінгтона про лінію «цивілізаційного розламу», що проходить територією України, відокремлюючи західну християнську цивілізацію (римо-католицьку) від східної (православної). Проте в Україні ситуація складніша, ніж вона подається у теорії Гантінгтона, оскільки греко-католицизм, що межує з православ'ям, є гібридною конфесійною формою (католицькою за змістом і православною за формою), що має витоки у двох цивілізаційних парадигмах, які не піддаються безконфліктній гармонізації. Конфліктність у відносини між православ'ям і греко-католицизмом в Україні має не тільки конфесійне, етнокультурне, регіональне, але й цивілізаційне підґрунтя, що принципово вирізняє Україну від західних націй, поділених за релігійною ознакою (протестантизм генетично пов'язаний із католицизмом і вони належать до того самого цивілізаційного типу).

Релігійні відмінності між регіонами України підпадають під дію загальних тенденцій соціокультурних відмінностей, що змінюються по лінії Схід – Захід, тобто від урбаністичних цінностей індустріального суспільства до традиційних цінностей аграрного, від домінування на Сході соціально-статусних самоідентифікацій громадян України до етнічних і релігійних на Заході. Доказова база ґрунтується на результатах щорічних моніторинрів Інституту соціології НАН України, аналізу внутріцерковних видань та періодики.

Характер взаємодії релігійного та етнокультурного чинників в Україні від часу проголошення її незалежності й до сьогодні у суспільно-політичному дискурсі інтерпретується переважно в межах есенціалістської парадигми, що архаїзує сам дискурс і блокує потенційно наявні за інших умов інтегративні можливості і релігійного, і етнокультурного чинників. Це стосується, насамперед, основних гравців релігійного поля України, зокрема «національних» і «традиційних» церков (УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, УПЦ), кожна з яких має свою регіональну і соціокультурну нішу.

Кримський півострів має виразну етнорелігійну специфіку з її кількома лініями напруги: це, насамперед, напруга у мусульмано-православних відносинах; протиріччя всередині мусульманської спіль-

ноти, де наростають радикальні тенденції; протиріччя між православними церквами по лінії «українські» церкви – «російська церква». Етнополітична ситуація в Криму, в якій релігійні чинники виявилися тісно пов'язаним з етнонаціональними, несе в собі високі політичні ризики, оскільки тут поєдналися ті три елементи, що надають будь-якій ситуації вибухонебезпечною характеру (згідно з теорією Р.Брубейкера): 1) суспільство, що націоналізується, нещодавно здобувши незалежність; 2) проживання на спільній території меншин, які бояться стати маргіналізованими; 3) зв'язок меншин певної держави з діаспорою в інших державах (татари отримують підтримку з Туреччини, Об'єднаних Арабських Еміратів, Саудівської Аравії та Кувейту; росіяни та прибічники УПЦ – Російської Федерації).

І релігійний, і етнокультурний чинники в сьогонішній Україні є вагомими інструментами формування нових ідентичностей в Україні. Проте з врахуванням факту глибоких соціокультурних відмінностей між регіонами ці чинники задіяні переважно у формуванні та зміцненні регіональних, групових ідентичностей. На загальнонаціональному рівні ці чинники виявляють переважно свій дезінтеграційний потенціал. Політичний прагматизм вимагає деконструкції їхньої есенціалістської складової; переформулювання поняття «національне» в позаетнічних категоріях (чи то буде «національна» церква, чи «національна держава»), що має знизити конфліктогенний потенціал взаємодії релігійного та етнокультурного чинників; деполітизації релігії та реального відокремлення держави і церкви, школи і церкви.

Формування надетнічної громадянської ідентичності значною мірою залежить від ситуації в мовній та освітній сферах країни. Громадяни України здебільшого обстоюють пріоритети саме для тієї мови, яка домінує в регіоні їхнього постійного проживання. На Сході та Півдні країни саму постановку питання про захист української мови більшість населення вважає штучною та спрямованою на погіршення становища російської мови. У той час як на Заході країни надання російській мові статусу другої державної сприймається як історична образа та виклик самому існуванню Української держави. На відміну від цих, по суті, одномовних регіонів, ситуація в Центральному макро-регіоні не є такою однозначною. В основному тут переважають білінгви з тією лише різницею, що за кількістю тих, хто визнав українську мову рідною, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська є ближчими до областей Західного макрорегіону, тоді як Чернігівська та Сумська – до Південного і Східного. Ці відмінності, маючи певні об'єктивні підстави, не тільки впливають на електоральні орієнтації, а й зумовлюють вибір різних векторів (проєвропейський, євразійський) суспільного розвитку. Причому в останні роки розподіл за мовними та геополітичними орієнтаціями населення України не тільки зберігається, але й поглиблюється.

За цих обставин дотримання вимог раціональності й справедливості в територіальній організації і мовно-освітній політиці – єдино надійний спосіб запобігання розвитку регіоналізму за деструктивним сценарієм. А проблема зменшення мовної біполярності цілком і повністю залежить від утвердження цивілізованих норм співжиття, культури комунікації та політкоректності. Мовна проблема – це, насамперед, проблема забезпечення прав і свобод людини. І саме це розуміння має стати пріоритетом у формуванні законодавства і реалізації мовної політики держави.

Досвід відродженої України, її Конституція, законодавство свідчать, що обраний країною курс повернення до Європи пов'язаний з дотриманням ліберально-полікультурної парадигми, спрямованої на гармонізацію взаємин українського етносу з представниками інших етносів, базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи окремих представників інших етносів, їх активній участі в суспільно-політичному житті.

Етнокультурна політика як напрям державної діяльності, невіддільна складова офіційної культурної політики в Україні, спрямована на відродження й розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму: етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу. Україна зробила низку важливих законодавчих та практичних кроків до збереження основ національної культури – рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, музеїв, заповідників, бібліотечних і архівних фондів.

Виконання комплексних програм розвитку культур національних меншин, зокрема Програми, затвердженої 30 січня 2002 р., заходів Президента України, Кабінету Міністрів та Верховної Ради, спрямованих на піднесення престижу та іміджу української мови у суспільному житті, дозволяє утримувати рівновагу інтересів, уникати протистояння, конфліктності етнокультурної сфери. В той же час, систематизований емпіричний матеріал дає можливість говорити про співіснування двох культурних макро-регіонів: з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід) та з консервацією російського культурного середовища (Схід і Південь). Простежуються тенденції до українізації міського населення, творення української міської культури як складових модернізації української нації.

В умовах трансформації суспільства, політико-економічних реформ держава повинна, по-перше, забезпечити структурне реформування культурної сфери; по-друге, створити єдину національну культурну систему збереження духовних здобутків українців, їх традиційних цінностей з одночасною модернізацією культурного життя в контексті побудови громадянського суспільства. Модерна українська культура – це цілісність культурно-духовних надбань не тільки етнічних українців, але й представників етнічних меншин. Захист спільного етнокультурного багатства, підвищення ролі духовно-культурної сфери у суспільстві є наріжними напрямками реформування культурної галузі.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

**Відсоток голосів, набраних політичними партіями і блоками партій, що подолали 3%-й виборчий бар'єр на позачергових виборах до Верховної Ради України, 31 жовтня 2007 р.
У розрізі районів і міст республіканського значення АР Крим**

	Партія регіонів	Блок Литвина	БЮТ	КПУ	НУ-НС
м. Алушта	62,10	4,39	6,26	9,14	4,99
м. Армянськ	62,21	5,74	7,70	7,16	2,86
м. Джанкой	69,58	4,40	4,64	6,75	4,28
м. Євпаторія	65,66	2,98	6,04	7,56	4,61
м. Керч	71,79	3,17	4,41	8,43	1,87
м. Красноперекопськ	62,84	4,44	7,92	7,85	3,76
м. Саки	66,16	3,35	5,55	9,45	3,63
м. Сімферополь	58,96	3,70	6,86	9,21	5,84
м. Судак	61,85	1,37	10,77	6,69	8,98
м. Феодосія	65,22	2,03	5,39	10,69	3,01
м. Ялта	59,54	3,44	6,86	9,23	3,82
Бахчисарайський	55,81	3,68	6,95	6,89	17,80
Білогірський	57,95	3,43	10,51	5,77	14,99
Джанкойський	61,63	4,16	6,63	4,06	12,07
Кіровський	54,23	1,50	9,59	8,91	13,72
Красногвардійський	57,20	2,70	5,55	5,21	13,36
Красноперекопський	54,98	7,43	9,08	8,65	11,02
Ленінський	66,19	4,56	7,71	5,15	7,96
Нижньогірський	59,43	8,77	5,48	6,57	10,84
Первомайський	52,89	9,07	8,65	5,46	15,08
Роздольненський	55,45	9,84	10,86	7,29	7,24
Сакський	61,31	5,59	6,55	5,26	11,77
Сімферопольський	56,37	3,35	7,66	6,21	13,32
Советський	58,97	3,37	10,59	6,66	11,85
Чорноморський	60,53	3,80	7,29	9,91	9,06
АР Крим	61,06	3,92	6,92	7,57	8,25

Таблиця 2

**Відсоток голосів, поданих за Ю. Тимошенко і В. Януковича
на повторному голосуванні з виборів
Президента України 7 лютого 2010 р.
У розрізі районів і міст республіканського значення АР Крим**

	Ю. Тимошенко	В. Янукович
м. Алушта	15,87	78,59
м. Армянськ	12,64	82,17
м. Джанкой	10,95	85,23
м. Євпаторія	13,50	82,07
м. Керч	7,75	88,39
м. Красноперекопськ	11,82	82,74
м. Саки	12,83	83,33
м. Сімферополь	14,96	79,62
м. Судак	24,94	70,11
м. Феодосія	10,44	85,33
м. Ялта	15,30	78,29
Бахчисарайський	25,84	70,47
Білогірський	29,98	66,57
Джанкойський	20,89	75,59
Кіровський	26,58	70,37
Красногвардійський	20,01	76,39
Красноперекопський	22,64	73,15
Ленінський	17,30	78,34
Нижньогірський	16,15	80,65
Первомайський	23,31	72,60
Роздольненський	19,88	75,69
Сакський	20,76	75,66
Сімферопольський	22,67	73,18
Советський	23,10	73,76
Чорноморський	18,54	76,94
АР Крим	17,31	78,24

Таблиця 3

**Відсоток голосів, набраних політичними партіями і блоками партій, що подолали 3%-й виборчий бар'єр на позачергових виборах до Верховної Ради України, 31 жовтня 2007 р.
У розрізі районів і міст обласного значення Закарпатської області**

	Партія регіонів	Блок Литвина	БЮТ	КПУ	НУ-НС
м. Берегове	20,40	3,21	20,85	2,70	26,45
м. Мукачеве	25,55	3,89	26,27	3,33	28,24
м. Ужгород	16,35	9,24	40,02	2,57	19,51
м. Хуст	19,90	5,17	38,18	2,43	23,20
м. Чоп	23,87	8,60	20,89	2,51	29,79
Берегівський	17,69	2,09	12,57	1,32	35,77
Великобerezнянський	17,04	9,55	32,88	2,22	28,79
Виноградівський	18,62	3,92	29,24	1,10	32,01
Воловецький	17,47	3,80	27,56	0,85	41,58
Іршавський	18,65	4,42	31,93	1,49	34,17
Міжгірський	13,38	13,95	29,13	1,73	31,93
Мукачівський	15,54	3,11	22,92	1,24	46,46
Перечинський	19,47	5,34	36,05	0,81	28,55
Рахівський	14,12	3,35	34,82	1,41	37,10
Свалявський	19,48	4,85	33,51	1,67	32,20
Тячівський	27,47	4,37	23,31	2,47	30,53
Ужгородський	15,93	12,26	30,20	1,16	25,67
Хустський	33,89	8,54	20,54	1,27	24,50
Закарпатська область	19,76	6	28,85	1,77	31,11

Таблиця 4

**Відсоток голосів, поданих за Ю. Тимошенко і В. Януковича на повторному голосуванні з виборів Президента України 7 лютого 2010 р.
У розрізі районів і міст обласного значення Закарпатської області**

	Ю. Тимошенко	В. Янукович
м. Берегове	36,35	54,78
м. Мукачеве	44,36	45,69
м. Ужгород	64,30	27,38
м. Хуст	57,23	34,28
м. Чоп	35,88	55,11
Берегівський	24,39	69,42
Великобerezнянський	61,27	33,70
Виноградівський	50,59	42,82

Продовження таблиці 4

Воловецький	59,35	35,75
Іршавський	57,04	36,86
Міжгірський	62,51	31,83
Мукачівський	42,82	50,23
Перечинський	56,70	36,69
Рахівський	67,66	27,27
Свалявський	56,49	37,21
Тячівський	44,88	49,36
Ужгородський	52,29	41,51
Хустський	39,56	52,95
Закарпатська область	51,66	41,55

Таблиця 5

Відсоток голосів, набраних політичними партіями і блоками партій, що подолали 3%-й виборчий бар'єр на позачергових виборах до Верховної Ради України, 31 жовтня 2007 р. У розрізі районів і міст обласного значення Чернівецької області

	Партія регіонів	Блок Литвина	БЮТ	КПУ	НУ-НС
м. Новодністровськ	25,49	3,42	44,08	3,53	14,30
м. Чернівці	19,79	2,92	45,76	3,60	16,75
Вижницький	6,80	1,98	60,38	0,87	22,00
Герцаївський	42,38	2,85	23,76	1,04	13,02
Глибоцький	14,60	2,42	45,62	1,57	19,64
Заставнівський	8,51	1,58	57,30	0,85	23,56
Кельменецький	13,40	2,33	43,15	3,13	28,19
Кіцманський	7,15	1,83	59,90	0,93	22,77
Новоселицький	28,06	2,43	29,12	2,10	14,81
Путильський	10,97	3,30	49,81	1,82	25,82
Сокирянський	23,48	4,09	37,97	4,10	19,45
Сторожинецький	13,18	2,58	47,61	1,42	24,55
Хотинський	16,55	2,33	42,30	3,00	23,69
Чернівецька область	16,79	2,54	46,17	2,29	20,32

Таблиця 6

**Відсоток голосів, поданих за Ю. Тимошенко і В. Януковича
на повторному голосуванні з виборів
Президента України 7 лютого 2010 р.
У розрізі районів і міст обласного значення Чернівецької області**

	Ю. Тимошенко	В. Янукович
м.Новодністровськ	63,73	30,16
м.Чернівці	64,00	28,09
Вижницький	80,70	14,22
Герцаївський	31,76	63,43
Глибоцький	65,25	28,84
Заставнівський	81,39	14,57
Кельменецький	70,38	24,69
Кіцманський	83,20	12,61
Новоселицький	49,66	44,72
Путильський	70,61	23,57
Сокирянський	58,82	35,78
Сторожинецький	67,70	27,16
Хотинський	65,85	28,29
Чернівецька область	66,47	27,64

Таблиця 7

**Відсоток голосів, набраних політичними партіями і блоками
партій, що подолали 3%-й виборчий бар'єр на позачергових
виборах до Верховної Ради України, 31 жовтня 2007 р.
У розрізі районів і міст обласного значення Одеської області**

	Партія регіонів	Блок Литвина	БЮТ	КПУ	НУ-НС
м. Білгород-Дністровський,	63,19	4,30	9,63	6,24	3,36
м. Ізмаїл	55,84	4,15	14,79	7,05	3,66
м. Іллічівськ	53,11	5,06	15,98	4,73	4,74
м. Котовськ	62,98	2,97	10,38	7,10	2,98
м. Одеса	52,67	4,62	15,50	7,18	6,34
м. Теплодар	40,20	6,60	18,13	4,91	5,99
м. Южне	53,95	4,71	14,13	4,81	7,51
Ананьївський	45,78	5,68	12,57	6,32	6,81
Арцизький	57,83	5,03	7,11	5,47	4,66
Балтський	30,93	3,78	23,55	5,49	11,33
Березівський	45,07	4,95	13,84	5,68	6,37
Білгород-Дністровський	60,20	3,53	9,19	4,16	4,51
Біляївський	57,34	5,13	14,35	4,66	4,13

Продовження таблиці 7

Болградський	70,47	3,29	3,83	7,00	3,40
Великомихайлівський	49,11	6,39	11,74	10,32	9,22
Іванівський	32,30	9,44	22,51	7,57	10,90
Ізмаїльський	54,18	4,05	14,70	5,57	3,41
Кілійський	52,12	3,11	11,88	6,00	5,71
Кодимський	38,85	6,82	14,52	6,27	7,34
Комінтернівський	47,36	4,69	13,07	3,70	16,77
Котовський	59,44	4,02	7,55	7,15	5,15
Красноокнянський	40,80	6,81	9,19	6,21	10,25
Любашівський	37,71	9,08	19,69	4,51	9,79
Миколаївський	26,89	15,30	20,60	5,26	10,46
Овідіопольський	51,75	4,80	17,76	4,50	10,53
Ренійський	65,42	5,12	6,81	6,00	2,69
Роздільнянський	54,04	14,12	9,66	3,83	5,14
Савранський	26,14	7,50	18,21	3,97	9,24
Саратський	51,08	4,29	9,40	3,97	7,07
Тарутинський	56,54	4,93	4,80	4,95	4,62
Татарбунарський	49,96	5,65	11,44	6,14	7,18
Фрунзівський	41,14	8,68	11,37	8,00	12,98
Ширяївський	40,19	6,10	19,01	3,98	10,10
Одеська область	52,27	5,10	13,72	6,17	6,47

Таблиця 8

**Відсоток голосів, поданих за Ю. Тимошенко і В. Януковича
на повторному голосуванні з виборів
Президента України 7 лютого 2010 р.**

У розрізі районів і міст обласного значення Одеської області

	Ю. Тимошенко	В. Янукович
м. Білгород-Дністровський	11,64	83,32
м. Ізмаїл	19,02	72,86
м. Іллічівськ	22,51	70,35
м. Котовськ	14,40	81,32
м. Одеса	19,27	72,86
м. Теплодар	20,55	70,97
м. Южне	25,95	66,77
Ананьївський	21,95	72,61
Арцизький	11,63	84,43
Балтський	40,50	55,26
Березівський	29,82	66,07
Білгород-Дністровський	13,64	81,85
Біляївський	14,65	79,53

Продовження таблиці 8

Болградський	8,25	88,32
Великомихайлівський	19,55	76,16
Іванівський	31,44	63,18
Ізмаїльський	18,97	73,32
Кілійський	22,08	71,77
Кодимський	30,66	64,61
Комінтернівський	20,68	73,01
Котовський	16,78	79,53
Красноокнянський	22,65	73,24
Любашівський	30,86	64,84
Миколаївський	34,67	60,32
Овідіопольський	21,72	71,91
Ренійський	8,42	86,83
Роздільнянський	18,66	76,66
Савранський	37,79	58,04
Саратський	17,40	77,91
Тарутинський	10,89	85,80
Татарбунарський	19,43	76,00
Фрунзівський	26,15	68,59
Ширяївський	29,60	65,99
Одеська область	19,52	74,14

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження етнополітичних процесів в Україні та їх регіональної специфіки	
1.1. <i>Регіональні особливості етнополітичної динаміки як об'єкт наукового дослідження</i>	7
1.2. <i>Евристичний потенціал теорій, концепцій, категорій, понять етнополітологічного та етнополітичного дискурсів</i>	20
1.3 <i>Наукові підходи і методи дослідження</i>	50
Розділ II. Формування етнополітичної специфіки регіонів України	
2.1. <i>Політико-історична складова</i>	72
2.2. <i>Вплив соціально-економічних чинників</i>	116
2.3. <i>Регіональні особливості національної ідентичності в історичному контексті</i>	146
Розділ III. Етнонаціональний аспект політичних відносин у сучасній Україні	
3.1. <i>Етнорегіональні особливості політичної ідентичності</i>	179
3.2. <i>Електоральна поведінка: спільне і відмінне на загальнонаціональному і регіональному рівнях</i>	210
3.3. <i>Ідентичності – компонент етнополітичного контексту</i>	236
Розділ IV. Соціально-економічні чинники розвитку регіонів в етнополітичних контекстах	
4.1. <i>Регіональні особливості соціально-економічного розвитку України</i>	245
4.2. <i>Етнічний чинник у формуванні регіональних ринків праці</i>	249
4.3. <i>Сучасна поселенська структура етнічних спільнот у регіональному вимірі</i>	252
4.4. <i>Міграції як індикатор економічної динаміки регіонів</i>	256
Розділ V. Етнокультурна та етноконфесійна складова життєдіяльності територіальних громад	
5.1. <i>Історична пам'ять: регіональний зріз</i>	262
5.2. <i>Зміни в мовному середовищі й освіті</i>	291
5.3. <i>Інституалізація релігійного простору: стан, тенденції, перспективи</i> .	318
5.4. <i>Особливості взаємодії релігійного і етнокультурного чинників</i>	337
5.5. <i>Полікультурність: перспективи для України</i>	361
Післямова	378
Додатки	387

Для нотаток

Наукове видання

Авторський колектив:

М.Панчук (керівник), В.Євтух, В.Войналович,
В.Котигоренко, О.Калакура, Н.Кочан,
Н.Макаренко, Т.Горбань, О.Ляшенко, Л.Ковач

**ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 23.08.2011р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Агіал. Ум. друк арк. 23,01. Обл.-вид. арк. 24,75.
Тираж 300 прим. Зам № 333.

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 26 В
Тел. (04631) 9-09-95, (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №2776 від 26.02.2007 р.